

Sjuttonhundredatal
Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies
Volume 12

2015

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies

An international multidisciplinary peer reviewed open access scholarly journal

Published by

Svenska sällskapet för 1700-talsstudier

in cooperation with

Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier

Norsk selskap for 1700-tallsstudier

Dansk selskab for 1700-talsstudier

Félag um átjándu aldar fræði, Ísland

Editor-in-chief: Professor David Dunér, Lund University, Sweden

Co-editors: PhD, Associate Professor Johanna Ilmakunnas, University of Helsinki/University of Turku, Finland; PhD Per Pippin Aspaas, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Assistant Professor Søren Peter Hansen, Technical University of Denmark, Ballerup, Denmark; Professor Lasse Horne Kjældgaard, Roskilde University, Denmark; PhD Hrefna Róbertsdóttir, National Archives of Iceland, Reykjavík, Iceland

Review editors: PhD My Hellsing, Uppsala University, Sweden; Associate Professor Henrika Tandefelt, University of Helsinki, Finland; PhD Øystein Lydik Idsø Viken, University of Oslo, Norway; PhD Jens Bjerring-Hansen, University of Copenhagen, Denmark; Research Professor Margrét Eggertsdóttir, The Árni Magnússon Institute for Icelandic studies, Reykjavík, Iceland

Language consultant: PhD Mark Davies, Lund University, Sweden

Open Access adviser: Jan Erik Frantsvåg, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway

Editorial board: Professor Anna Agnarsdóttir, University of Iceland, Reykjavík, Iceland; Professor Marie-Theres Federhofer, UiT The Arctic University of Norway, Tromsø, Norway; Professor Pasi Ihalainen, University of Jyväskylä, Finland; Piret Lotman, National Library of Estonia, Tallinn, Estonia; Professor Anne-Marie Mai, University of Southern Denmark, Odense, Denmark; Associate Professor Jonas Nordin, Royal Library, Stockholm, Sweden

© Sjuttonhundratal & the authors 2015

Typesetting: Henri Terho

Printing: Pozkal, Poland 2015

ISSN 1652-4772 (printed version)

ISSN 2001-9866 (electronic version)

Sjuttonhundratal

2015

DAVID DUNÉR et al.: *Introduction: Time and History* | 7

ANNE ERIKSEN: *How to Study History: Nicolas Lenglet Dufresnoy and the Heritage of ars historica* | 13

GUÐRÚN INGÓLFSDÓTTIR & ÞÓRUNN SIGURÐARDÓTTIR: “*þi all vores lærdom er dog mesten halvverk og stumpeviis*”: en islandsk litteraturhistorie fra det 18. århundrede | 32

SUMARLÍÐI R. ÍSLEIFSSON: *Images of Iceland and Greenland in the Late Seventeenth and First Half of the Eighteenth Century* | 55

JUHA-MATTI GRANQVIST: *The Businessmen of Sveaborg: Civil–Military Interaction in an Atypical Eighteenth Century Nordic Military Town* | 73

SAMPSA HATAKKA: *The Provisioning of the Military Construction Workers of Sveaborg 1747–1752: The Magazine Supply System in Peacetime* | 95

ANNE-SOPHIE MICHEL: *Une communauté d’artistes et d’artisans français à l’étranger : le cas des sculpteurs au château royal de Stockholm au XVIIIe siècle* | 117

FRIEDEMANN STENDEL: *Johan Ernst Gunnerus and the Quest for the Soul in the Eighteenth Century* | 132

MERETHE ROOS: *To forsvar for teologien: trykkefrihet og teologiske tekstkulturer i svenske og danske tidsskrifter på slutten av 1700-tallet* | 161

TROND BJERKÅS: *Fra eneveldets scene mot representative forsamlinger: visitasen som offentlig arena i Norge, ca. 1750–1850* | 183

SHORT ESSAYS:

PER PIPPIN ASPAAS: *Tidsskrifter for 1700-tallsstudier – quo vadimus?* | 212

NOÉMI KISS-DEÁKI & JEZZICA ISRAELSSON: *Vardagsliv under 1700-talet: upplevt, samlevt, utlevt* | 229

DISSERTATIONS:

- TIINA HEMMINKI, *Vauraus, luotto, luottamus: talonpoikien lainasubteet Pohjanlahden molemmin puolin 1796–1830*, review by Mika Kallioinen | 232
- LINDA HINNERS, *De fransösiske handwerkerne vid Stockholms slott 1693–1713: yrkesroller, organisation, arbetsprocesser*, review by Mikkel Venborg Pedersen | 234
- LINN HOLMBERG, *The Forgotten Encyclopedia: The Maurists' Dictionary of Arts, Crafts, and Sciences, the Unrealized Rival of the Encyclopédie of Diderot and d'Alembert*, review by Maria Simonsen | 237
- KRISTINA NORDSTRÖM, *Det sanna snillet: genus och geni hos Thomas Thorild*, review by Kristina Fjelkestam | 240
- MARIA NYMAN, *Resandets gränser: svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, review by Joachim Östlund | 242
- ØYSTEIN LYDIK IDSØ VIKEN, *Frygte Gud og ære Kongen: preikestolen som politisk instrument i Norge 1720–1814*, review by Steinar Supphellen | 245

LITERATURE:

- JEAN-CHRISTOPHE ABRAMOVICI, *Encre de sang: Sade écrivain*, review by Sven Björkman | 248
- MARTE RYE BÅRDSSEN, *Cicignon in Trondheim*, review by Rainer Knapas | 250
- BENGT BERGIUS, *Tal om läckerbeter*, review by David Dunér | 252
- JENS BJERRING-HANSEN, *Ludvig Holberg på bogmarkedet: studier i Peder Paars og den litterære kultur i 1700- og 1800-tallet*, review by Rolv Nøtvik Jakobsen | 254
- GUSTAV BJÖRKSTRAND, *Jacob Tengström: universitetsman, kyrkoledare och nationsbyggare*, review by Anna Lindén | 255
- PHILIP FORD, JAN BLOEMENDAL & CHARLES FANTAZZI (eds.), *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, review by Per Pippin Aspaas | 257
- GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR (ed.), *Ættartölusafnrit séra Þórðar Jónssonar í Hítardal I–II*, review by Gunnar Örn Hannesson | 259
- GUÐNÝ HALLGRÍMSDÓTTIR, *Sagan af Guðrúnu Ketilsdóttur: einsögurannsókn á ævi 18. aldar vinnukonu*, review by Gunnþórunn Guðmundsdóttir | 261
- RUTH HEMSTAD, *Propagandakrig: kampen om Norge i Norden og Europa 1812–1814*, review by Martin Hårdstedt | 263
- MIKKO HUHTAMIES, *Pohjolan Atlantis: uskomattomia ideoita Itämerellä*, review by Päivi Maria Pihlaja | 265
- MAREN JONASSON & PERTTI HYTTINEN (eds.), *Anders Chydenius samlade skrifter 1–3*, review by Jani Marjanen | 267
- MÁR JÓNSSON, *Arnas Magnæus philologus (1663–1730)*, review by Richard Sharpe | 269
- OLOF KÅHRSTRÖM (ed.), *För den värmländska lantbushållningens väl: landsbövdningar, akademiker och bushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter*, review by Thomas Kaiserfeld | 271
- JUSSI T. LAPPALAINEN, *Kustaa III:n maasota: Savo ja Kymenlaakso 1788–1790*, review by Christer Kuvaja | 273
- KÅRE LAURING, *Slaverne dansede og holdt sig lystige: en fortælling om den danske slavehandel*, review by Klas Rönnbäck | 276

- TUE ANDERSEN NEXØ, *Ikke de voldsomme: politisk offentlighed og offentlig skønlitteratur, England 1640–1750*, review by Mona Renate Ringvej | 277
- JONAS NORDIN, *Versailles: slottet, parken, livet*, review by Alexander Engström | 279
- OSMO PEKONEN & ANOUCHKA VASAK, *Maupertuis en Laponie : À la recherche de la figure de la Terre*, review by Jeanne Peiffer | 280
- GEIR POLLEN, *Armfeldts armé: historien om en katastrofe*, review by Øystein Rian | 282
- TØRE PRYSER, *1814 i Oppland: bønder, øvrighet og soldater*, review by Knut Sprauten | 284
- ØYSTEIN RIAN, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*, review by Henrik Horstbøll | 287
- ERLING SANDMO, *Tid for historie*, review by Claus Møller Jørgensen | 289
- JØRGEN MAGNUS SEJERSTED & SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN (eds.), *Historikeren Ludvig Holberg*, review by Thor Inge Rørvik | 290
- DEBORAH SIMONTON & ANNE MONTENACH (eds.), *Female Agency in the Urban Economy: Gender in European Towns, 1640–1830*, review by Klas Nyberg | 294
- MARIE-CHRISTINE SKUNCKE, *Carl Peter Thunberg: Botanist and Physician: Career-Building Across the Oceans in the Eighteenth Century*, review by Anna Svensson | 295
- CHRISTIAAN STERKEN & PER PIPPIN ASPAAS (eds.), *Meeting Venus: A Collection of Papers Presented at the Venus Transit Conference in Tromsø 2012*, review by Bjørn Ragnvald Pettersen | 297
- FREDRIK THISNER, *Indelta inkomster: en studie av det militära löneindelingsverket 1721–1833*, review by Martin Hårdstedt | 299
- THOMAS WALLNIG, JOHANNES FRIMMEL & WERNER TELESKO (eds.), *18th Century Studies in Austria 1945–2010*, review by Martin Almbjär | 301
- CATARINA WELIN & SAMPO HONKALA, *Per Otto Adelborg 1781–1818: krigare med vass penna*, review by Bo Lundström | 302
- CONTRIBUTORS | 306

Introduction: Time and History

The modern conception of time and history was invented in the eighteenth century. In historical writing, in philosophy, politics, astronomy and geology, a new set of ideas for understanding human temporality emerged. The long time lines were discovered, in which there was a time before humans, before human civilization, and that the history of our civilization is only a fraction of the history of universe. Time also got a particular direction. Humans became historical beings; or, in other words, knowledge, culture and society were not seen as something pre-existing but rather created by human beings: evolving, resting on the experiences and actions of previous generations in a cumulative process leading to the development of knowledge, behaviour, and life conditions, or what is called the 'idea of progress.'

In Christian thinking, time was linear, had a beginning and an end, enclosed between Creation and the Last Judgement. According to one of the late defenders of biblical chronology, Johann Albrecht Bengel in the middle of the eighteenth century, the world was created in 3943 BC, at the beginning of autumn, more specifically on 10 October. Adam was created, accordingly, on the sixth day, 15 October. However, an increasing awareness emerged that there were some unavoidable circumstances contradicting this narrow biblical timescale and a history based on a Christian narrative. Historians and philosophers of the Enlightenment brought a growing effort to explain historical events not in terms of Providence, but by reason. A rationalist text-critical movement, begun in the seventeenth century by philosophers such as Hobbes and Spinoza, came increasingly to see biblical stories not as dictated words by God, but as a human creation that passed from generation to generation and had been distorted by time. Enlightenment philosophers like Rousseau, Montesquieu, and Voltaire tried to find the historical 'truth' through a critical examination of historical sources. Leopold von Ranke presented one of the most clear-cut examples of this new critical thinking that

won many followers in the nineteenth century and onwards. If you just study the sources critically, he believed, you could get at what really happened (*wie es eigentlich gewesen*). The strongest arguments against the Bible chronology, however, came not from historical criticism but from geological excavations. Geological time spans increased considerably during the late eighteenth century and the first half of the nineteenth, as geological layers, fossils, and extinct animals revealed the history of the Earth and past epochs.

A belief grew that our own time stood on the shoulders of giants. People born later in history could gaze farther than previous generations. During the Enlightenment, the idea of progress became widely spread. Modern, empirical, experimental science and technological advancement led to a more positive, optimistic mood. Philosophers, in contrast to adherents of the myth of the Golden Age, argued that contemporary life had reached far beyond that of our ancestors. Knowledge was seen as cumulative, as Francis Bacon had proclaimed, each generation added to earlier acquired experiences. The world was headed towards a better future. Enlightenment optimism attains fully-fledged expression in Condorcet's grand tribute to human progress in a book published just a few years after the French Revolution, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1794). Humanity, he asserted, had step-by-step overcome the vagaries of natural forces, freeing itself from superstition, powerlessness, and fear, which both wizards and priests had imposed. Thanks to science, the way was now open for unlimited progress and spiritual freedom.

Historical writing of the twenty-first century rests on the achievements and conceptions of previous generations of historians all the way back to the eighteenth century. In our own time, this postmodern digital era, historical research faces particular challenges: the need to justify a historical perspective, new channels and conditions for distributing knowledge, and a changed academic climate. In this volume of *Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* we have gathered new historical research that in various respects challenges the last decades of historical writing, and commence new directions for eighteenth-century studies. Grounded in meticulous empirical research, this volume's articles scrutinize eighteenth-century historical writing, transcultural awareness of the periphery, social mobility, logistics and urbanity, aesthetic taste and craftsmanship, conceptions on the immortality of the soul, transfer of knowledge, freedom of speech, and social control.

In the first article of this volume, ANNE ERIKSEN (Oslo) presents a widely read textbook on how to study history, the *Méthode pour étudier l'histoire* (1713) by Nicolas Lenglet Dufresnoy. Although Lenglet was politically controversial and in

many respects a ‘free thinker’, his *Méthode* owed its success not to some ‘intellectually breathtaking and methodologically groundbreaking novelty’, Eriksen argues. Rather, it was his down-to-earth, unoriginal compilation approach that gave Lenglet so many readers. By analysing the main motifs of the textbook, Eriksen is able to pinpoint and elucidate the actual meaning of various predominant ideas about history, such as the famous topos *Historia magistra vitae* (‘History as a Teacher in Life’). In the early eighteenth century, history was more than anything perceived as a ‘mirror of humanity’, not as a tool to bring about critical assessment or even change of contemporary society. Moreover, an implicit corollary of Eriksen’s article is that, to the historian of ideas, a mainstream textbook can sometimes be a far more valuable source than the works of many innovative thinkers taken together.

Time and history are clearly intertwined in the genre ‘literary history’. GUÐRÚN INGÓLFSDÓTTIR (Reykjavík) and ÞÓRUNN SIGURÐARDÓTTIR’s (Reykjavík) article about the *Apparatus ad historiam literariam Islandicam*, an Icelandic literary history from 1738, demonstrates that authors of literary histories stand on the shoulders of other literary historians. The author of the text in question, Jón Ólafsson, borrows from his predecessors and is influenced by other Icelandic intellectuals, but he also manages to construct his own narrative style based on a specific Icelandic oral tradition. Furthermore, he is the first known literary historian to include a chapter devoted to Icelandic female intellectuals and poets in a general literary history. Thus he reveals – what we today regard as common knowledge – that any literary history is a construction, reflecting the author’s subjective view of the world – and literature – rather than an objective narrative, depicting the inevitable and never-changing truth. In this way, Jón Ólafsson resembles later Enlightenment philosophers and their attempts to find the historical ‘truth’ through a personal and critical examination of the texts and their time.

SUMARLÆÐI R. ÍSLEIFSSON (Reykjavík) discusses external images of Iceland and Greenland in the second half of the seventeenth century and early eighteenth century, particularly in terms of their perceived ‘otherness’. His interpretation is that these images were similar, despite significant geographical differences between the two lands themselves and the cultures of their inhabitants, that is images of islands outside the civilized world. This he sees as a part of borealism-orientalism or tropicity of the High North, and thus representing the self-images and social conditions of Europe itself rather than of these northern islands. The article thus constitutes a re-examination of the prevailing view since the nineteenth century of medieval and early modern Iceland as an important part of European civilization rather than being a peripheral territory.

JUHA-MATTI GRANQVIST (Helsinki) explores the mercantile activities of burghers in late eighteenth-century Helsinki and Sveaborg, the sea fortress outside this city. The erection of Sveaborg was a major military construction project for the Swedish State in this period. Before long, Sveaborg became an important economic, technological, social, and cultural centre on the northern coast of the Gulf of Finland. Construction of the fortress and the establishment of a large garrison there created novel possibilities for business amongst the burghers of Helsinki. However, tensions between the burghers' commercial activities and the army controlling trade in Sveaborg led to conflicts between civil and military society. During the second half of the century new forms of mercantile enterprises emerged, resulting in mutual agreements and the coexistence of civic and military activities. Granqvist shows how military society was organized and supplied in peacetime, and underlines the vitality of cooperation between the military and civil society. Furthermore, he underlines the significance of climate and weather conditions for the burghers' commerce in Helsinki, as well as for soldiers and their officers in Sveaborg, built upon islands and thus virtually inaccessible during times between open water and ice.

SAMPISA HATAKKA (Helsinki) examines another aspect of Sveaborg, namely how soldiers working on the construction site there were nourished during the period 1747–1752. Bread was vital to the military, and in Sveaborg the authorities organized a system in order to secure the storage and supply of food mostly in the form of grain, which was then used to bake bread on-site. Through the Sveaborg case study Hatakka shows the necessity of a supply system for the military, as much during times of peace as war. A major construction project such as Sveaborg required an equally effective system of supply in order to sustain the work. This necessitated a combined effort from the army, administration, burghers and peasants alike, who all participated in the supply system in their various ways: growing the grain, transporting, selling and buying it, or organizing the whole structure.

ANNE-SOPHIE MICHEL (Paris) focuses on the French sculptors recruited between 1732 and 1765 to decorate the Royal Palace in Stockholm. Tempted by attractive conditions and career opportunities, thirty sculptors left France, recruited, through social networks, by the superintendent of royal buildings. While in Stockholm, they created the palace embellishments in accordance with sketches by the Swedish architects. Besides the concrete result of this migration of craftsmanship – which can still be admired on the walls and in the halls of the Royal Palace – these sculptors came with artistic experience, knowledge, and taste that had an intellectual impact on Swedish culture. With this focus, the article is a ma-

major contribution to the understanding of eighteenth-century aesthetic diffusion and transfer of knowledge. Their technical experience and know-how were soon transferred to a new generation of Swedish craftsmen and artists, and the French aesthetic taste became diffused in eighteenth-century Sweden.

FRIEDEMANN STENGEL (Halle) examines the debate on the nature of the soul, a debate that engaged many philosophers and theologians of the era of Enlightenment. In this article, the Norwegian bishop, philosopher and naturalist Johan Ernst Gunnerus plays the leading role. By investigating his theological and philosophical works from a wider European perspective, Stengel unearths and contextualizes Gunnerus's philosophical position. One of the widely debated questions concerned the immortality of the soul, a central doctrine in Christian eschatology that was disputed and challenged during the Enlightenment. The article's main contributions to our knowledge of Gunnerus and the theological-philosophical debate on this matter are the positioning of Gunnerus in this interdisciplinary debate and the placing of his doctrine regarding the soul in a contemporaneous European context.

MERETHE ROOS (Halden & Oslo) examines two Scandinavian journals, namely Georg Adelsparre's *Läsning i blandade ämnen* (A Reader's Miscellany), which was published in Stockholm during 1797–1801, and the *Minerva*, issued by Christen Pram in Copenhagen from 1785 onwards. More specifically, Roos analyses how religious matters are portrayed in these explicitly Enlightenment-friendly periodicals, and the extent to which different legislation influenced their content as far as religion is concerned. By employing a comparative perspective, Roos finds more marked differences in the 'discursive climates' (textual cultures) in the two countries than has previously been acknowledged. During the period in question, the secularization process advanced more rapidly and with more profound results in Denmark than in Sweden, she argues.

In the final peer-reviewed article of this volume, TROND BJERKÅS (Trondheim) analyses bishops' visitations to dioceses throughout Norway, from the middle of the eighteenth to the mid-nineteenth century. These visits were highly ceremonial and institutionalized, indeed imposed by law; a circumstance that might easily lead the modern historian to interpret them as instruments through which the central government controlled the local people. However, Bjerkås also sees them as something else: as opportunities for the populace to actually have an impact on the affairs of the Church in a way foreshadowing the representative assemblies that were established in Norway in the aftermath of the Constitution of 1814. The 'public forums' that used to be provided by the Church's Holy Days, with the trade and festivity that accompanied them, were however transformed and

stripped of their importance as new forms of formalized, representative participation gained a foothold around the mid-nineteenth century.

In addition to the articles, this volume contains two essays and a large number of reviews. Where are we heading? is the question Per Pippin Aspaas asks himself. In what direction is contemporary eighteenth-century research going, and what structural problems does it face? In his essay, he performs a grand survey of all scholarly journals edited by Societies for Eighteenth-Century Studies and uncovers some trends as well as critical challenges. We have also included a report from the Swedish eighteenth-century conference on everyday life, arranged by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. Finally, we present six newly-defended doctoral theses, along with 29 monographs and anthologies recently published in the Nordic countries and beyond. The history of the eighteenth century goes on.

Lund / Helsinki / Tromsø / Copenhagen / Reykjavík
David Dunér, Johanna Ilmakunnas, Per Pippin Aspaas,
Søren Peter Hansen, and Hrefna Róbertsdóttir

How to Study History:
Nicolas Lenglet
Dufresnoy and the
Heritage of *ars historica*

Anne Eriksen

The French Nicolas Lenglet Dufresnoy published his *Méthode pour Étudier L'Histoire, avec un Catalogue des Principaux Historiens, & des Remarques sur la Bonté de leurs Ouvrages, & sur le Choix des Meilleures Éditions* in 1713. The work was very much a compilation, both when it came to the catalogue or lists of historians and works and, less explicitly, in the suggested method. The rules and advice presented in the book were largely taken from other works and other authors, who at times were credited by Lenglet, at other times not. From a perspective of cultural history, the compilation and its comparative lack of originality are exactly what make this work interesting. Lenglet's work represents a tradition going back to the sixteenth century, the *ars historica*. It was not a book of history, but a handbook that focussed on the method of historical study. It presented systematic procedures for reading, assessing and learning history. Books of this kind also often contained lessons on the use and usefulness of historical knowledge, explaining why and how historical studies were worth pursuing. They presented more or less critical lists of historical works, together with instructions for *how* these books should be read. Originally aimed at an intellectual elite of learned readers, the genre of *ars historica* gradually developed into pedagogical textbooks. By the eighteenth century they had largely become learning tools for students or schoolchildren.¹

Even if Lenglet's name may be little known today, the *Méthode* met with great success, and numerous editions were published in his own time. Its influence was considerable. The book was translated into Italian in 1716, German in 1718, and English in 1728.² An edition especially adapted for children appeared in 1735, reflecting the development of the genre into a pedagogical tool. A supplement to the original work was published in 1739, transforming it into a more regular history book, not only one of method. Numerous subsequent reeditions gave *Méthode* wide distribution and large readership. Lenglet's wide

reading and thorough knowledge of books and other texts enabled him to produce a work that filled its place in the old tradition of *ars historica*. His comparative lack of originality, his eager mining of other people's work and uninhibited compilation of other books also makes it a very good example of what this genre became when it was no longer the privilege of the few and highly learned. At the beginning of the eighteenth century the genre was popularized and communicated to a more general public of students and other readers. Beatrice Guion has called Lenglet's *Méthode pour Étudier L'Histoire* a 'composite' *ars historica*.³ The present article will discuss it as a book that summarized and popularized this tradition in a period when it was becoming conventionalized and made generally accessible. The object of this study is consequently not to examine the arguments and ideas that might be original in Lenglet, but rather to investigate the tradition that is mirrored in his presentation.

Anthony Grafton opened up the world of the early modern *ars historica* to contemporary readers by exploring how intellectuals and political theorists like Jean Bodin, François Baudouin, Francesco Patrizi and Rainer Reineck developed and systematized an 'art' which, according to Grafton, was 'cast as a guide not to writing, but to reading history, and one that offered an Ariadne thread through the frightening, demon-haunted labyrinths of historical writing, ancient and modern, trustworthy and falsified, that every learned man must explore'.⁴ Correspondingly, Grafton has discussed how this art, so fashionable and promising during the latter part of the sixteenth century, collapsed for both internal and external reasons during the following century, and then was all but forgotten.⁵ This article navigates in the same landscape, but will investigate the *ars historica* – or method of studying history – in the period when it no longer represented an intellectually breathtaking and methodologically groundbreaking novelty. Likewise, the article will examine the work of a man who does not tower in intellectual history in the same way as the original theorists of the sixteenth century.

To present Lenglet to Nordic readers, the following exploration will start with a biographical sketch, largely based on Geraldine Sheridan's very thorough examination of his life.⁶ Then follows an investigation of Lenglet's presentation of the disciplines considered auxiliary to the study of history: geography, chronology, and the study of manners, customs and religions. From here the study moves on to the issue of historical truth and the critical evaluation of sources. The final part of the article will go into Lenglet's argument about the utility of historical knowledge: Why study history?

Erudition and Intrigue in a Literary Underworld

The son of a wealthy wigmaker originally from Beauvais, Nicolas Lenglet Dufresnoy was born in Paris in 1674. He studied theology at the Sorbonne and made his career as a man of letters and learning. He died in Paris in 1755. Well known for his large production and sharp pen in his own time, Lenglet is today largely forgotten, or known at most as a minor contributor to the *Encyclopédie*. The complete list of his works nonetheless shows that Lenglet's work for the latter was but a very small part of his literary production. In her biographical study of Lenglet, Sheridan lists 61 printed works, several of them appearing in numerous editions.⁷ She also points out that even if Lenglet did not succeed in making a name for himself as an intellectual of lasting renown, he represents a kind of literary and learned figure very typical for the period:

Lenglet's life-story evokes a pattern of a kind of *aventurier littéraire*, for whom writing was a predominant concern, but who was obliged to scrape a living through a host of other, sometimes related, activities. If he was lucky, he managed to keep his head above water, for when he sank, he risked entanglement in a dark underworld from which he might never re-emerge.⁸

Lenglet started his career as a publicist – and troublemaker – as a student with a pamphlet on the mystical experiences of a Spanish nun, Marie de Jésus, who had presented a life of the Virgin supposedly written under her direct guidance. Her book, *La cité mystique de Dieu* (1695), was under scrutiny by the theologians of la Sorbonne. Edme Piro, one of the theologians in charge, asked his young protégé and boarder Lenglet to make a copy of the rare book. Lenglet profited from the situation by also composing a critical pamphlet of his own and issuing it when the public was still eagerly awaiting the theologians' judgement. The work, published in 1696, gained him both celebrity and enemies, as well as respect for his pen and sharp wit. It also signalled the start of his lifelong endeavour of fishing in troubled waters.

Despite numerous efforts, Lenglet never succeeded in gaining a fixed position (and stable income) within the Church. His Jansenist affiliation and controversies with the Jesuits only partly accounts for this. Lenglet's critical and biting satirical writings, as well as his engagement in intelligence work and frequent involvement in political intrigues, impeded his professional success. It also made him a man of shady reputation. His contradictory character, where learning, wit and energy mingled with disloyalty, spitefulness and vindictiveness, seems to

have been as baffling to his contemporaries as it is to researchers in later times. Sheridan has pointed out that he seems to have loved to feel that he was close to the center of political life and had a great appetite for intrigue on a grand scale: 'he seems to have rushed headlong into new schemes without considering the long-term consequences for his career.'⁹ At the same time, his never-ending struggle to survive as a man of letters, living by his pen and his wits, brought with it the necessity of constant planning and scheming; securing an income from printers and booksellers, circumventing censorship, and always on the lookout for new patrons for protection and work.¹⁰

At times it seems that Lenglet's own character and sudden changes of loyalty or interest were the factors that destroyed his carefully made plans; in other cases, it was the harsh realities of life in what has been called the literary underworld.¹¹ Intrigue, intelligence work and disloyalty earned Lenglet both enemies and in total nine imprisonments, in the Bastille as well as in Strasbourg and Vincennes. The suspicions associated with his life and character notwithstanding, Lenglet was recognized as a man of great learning and considerable literary skills.

The Sciences Preparatory to the Study of History

Astrid Witschi-Bernz has pointed out that an expanding interest in the task of teaching history made the number of study means and pedagogical systems grow during the eighteenth century, leading to a slow transformation of the tradition. A large number of handbooks, dissertations and manuals were published. In the European context, Lenglet's *Méthode pour Étudier L'Histoire* was among the most successful, together with Johann Christoph Gatterer's *Handbuch der Universalhistorie* (1761–1764). For the Nordic countries and England, Ludvig Holberg's *Synopsis historiae universalis* from 1733 held a similar position.¹² Many of these books shared approximately the same structure, which she describes as 'a combination of a few pages on "theory" (a discussion of the goals, the means and limitations on reading and writing good history, the obstacles); sections treating the auxiliary sciences; and finally a summary of universal history.'¹³

In his book, Lenglet makes the 'preparatory sciences' the subject of a separate introductory chapter, divided into three sections: on geography, chronology, and the study of customs, manners and religions. He is emphatic that knowledge of these fields must be acquired *before* the study of history proper. Two of them refer to a commonplace of early modern historical thought, and not least of the *ars historica*: geography and chronology are 'the two eyes of history'.¹⁴ Regarded as

self-evidently true, this adage often made further explication superfluous. Many history books would therefore provide a geographical exposé before entering on the historical account, without commenting much on this arrangement.¹⁵ Lenglet's ambition of presenting a method for study rather than an actual book of history called for an explanation *why* geographical knowledge is necessary.

Geography is where history takes place. Reading history, Lenglet writes, one will meet a great number of names of peoples, provinces and cities. Ignorant of the locations these names refer to, and the relations between them, it is difficult to comprehend what one reads. To this fundamental difficulty, another is added: 'we shall be surprised with considerable errors of Geography, to be found in the antients, which it will be difficult to correct, without a just knowledge of this science.'¹⁶ Geographical knowledge, then, is not merely a means to guide one's own understanding, but also to correct the errors of ancient authors. For this reason it is not sufficient to read merely the geographical notes that may be found in the historical texts themselves. Learning geography from such sources is both time-consuming and fraught with the possibility of error. Lenglet rather recommends the use of geographical compendia. The main problem about geography, however, is that the dryness of most works on the subject makes it troublesome to master. According to Lenglet, the best method is therefore to 'consider it attended by some Historical passage to render it agreeable, as of a Siege, a Council, the birth-place of some Prince or famous personage, or of the curiosities to be found in its natural History, Buildings, Palaces, and Trade.'¹⁷

Lenglet's description of how and why to study geography makes it clear that this discipline is not part of history, even if a prerequisite to it. It is moreover accorded little value of its own. Geography is a science of 'the object of the eyes' rather than a matter for the intellect, and therefore easy enough to learn.¹⁸ The challenge lies in its tediousness, not in any real difficulty of comprehension. Adding historical dates to geographical knowledge, as suggested by Lenglet, may be seen as a mnemotechnical device, but also as a means to render geography more intellectually stimulating.

The dryness of geography is still nothing compared to that of chronology, for which reason this science was long neglected, Lenglet writes. However, its necessity has been forcefully argued by a man whose work he always mentions with great respect: the Bishop of Meaux, Jacques-Bénigne Bossuet. Lenglet claims that in his universal history, written for the French Dauphin, Bossuet points out that without proper knowledge of chronology 'we shall speak of the Persians conquered by Alexander as of the same Persians victorious under Cyrus. We shall fancy Greece as free in the time of Philip, as in that of Themistocles'.¹⁹ After

this admonition, the significance of chronology has been better understood, according to Lenglet.

Before embarking on the science of chronology, a student should, however, acquaint himself with the general principles for the calculation of days, months and years, as well as with the reforms represented by the Julian and the Gregorian calendars. For this use Lenglet recommends a number of works, particularly emphasizing Denis Pétau's *Rationarium Temporum*, originally from 1633. Once the basic principles are mastered, the student can advance, but must be aware that the discipline of chronology is divided into two kinds: the ranging of events according to the times in which they happened, and the disputes concerning some of these systems. The first is the easiest and also the most necessary:

so ought we there to begin our study of Chronology, all the ages from the creation of the world to the present may be divided into different parts. And these we may settle by means of certain *Æras*, in which all Chronologists agree. A method like this will have this advantage, that we shall more easily by it retain and remember what we meet with in History.²⁰

To master this part of chronology, Lenglet recommends the use of chronological tables, in which all eras, historical events and persons present themselves to the eye in one glance. Again he mentions the work of Pétau, as well as those of the seventeenth-century Irish bishop James Ussher and the sixteenth-century Italian lawyer Giovanni Paolo Lancelotti. Some years later, even Lenglet himself was to publish this kind of material. His *Tablettes Chronologiques* first appeared in 1743, and subsequently in a number of up-dated versions long after the original author's death in 1755.²¹

The use of chronological tables dates back to Eusebius of Caesarea and his efforts to synchronize all known history into one, coherent narrative of world history. Further developed by Augustine, this tradition of Christian universal history held a strong eschatological note, as history was thought to demonstrate the gradual unfolding of the divine plan, leading towards the end of the world and the final judgement. During the early modern period this concept of universal history was severely challenged by the discovery of the New World and increased contacts with Asian cultures, none of which fitted into the biblical chronology and scheme. The tradition did, nonetheless, remain strong, reaching its zenith with Bossuet's *Discours sur l'histoire universelle* from 1681 (cf. above).

Chronological tables remained a staple element in books written for students, as they were a very effective means to visualize history in its totality. The vertical

axes showed chronology, starting with the creation of the world and ending (usually) in the author's present. Side by side, on the horizontal axes, the histories of all known states and cultures were presented, each represented in one column. The arrangement made it possible to situate events and persons in each column in relation to both the general chronology (vertically) and to each other (horizontally). As Lenglet points out, they made it possible for the student to have all history available at a glance.

For disputes concerning chronology, Lenglet refers to the authors already mentioned. The contested issues spring from three different sources: the testimony of judicious authors (that is, historical texts themselves); astronomical observations; and finally, the eras on which all chronologers agree, even if they are arbitrary.²² That said, Lenglet also declares chronological disputes to be improper for those who do not make them a particular study. It is a matter for the specialists, among them Pétau, Joseph Scaliger, and Lancellotti. The average student of history – the intended reader of Lenglet's *Méthode* – does not need to delve deeper into such issues.

There are obvious parallels between geography and chronology, as observed by Lenglet. Not merely are both tedious and dry, but necessary; they also, each in their own way, represent a 'spatial' dimension that is essential for the understanding of history. Like geography, even chronology is presented as the scene of history. The argument remains that to understand the events and avoid misapprehensions, it is necessary to know history's exact location in time as well as in space. But are these locations also parts of history? The traditional saying that geography and chronology are the *eyes* of history can be interpreted in two ways: they are (parts of) the nature of history, or they are tools that can be used to make history apprehensible. In Lenglet, geography seems to correspond to the second understanding. It is external to history proper, but necessary if we are to understand it. The advice that geography may be 'filled' with history to make it easier to remember supports this view. The role of chronology, on the other hand, is more ambiguous. While geography can be envisaged without history (though in need to be filled by it to ease memory), chronology is different. As long as it merely concerns calculations and calendars, it may be a thing in itself, but in its primary function – that of ranging events in their right order – it is unthinkable without its historical content. The chronological tables, which are the main tool suggested by Lenglet for mastering chronology, are also the best example: without their content of historical figures and events, the tables would be nothing but sheets filled with blank spaces. On the other hand, and perhaps contrary to modern thinking, chronology is not integral to history: it remains a tool for ordering

it. The idea is clearly expressed by Lenglet's close contemporary, the Danish history professor and philosopher Ludvig Holberg. In his introduction to universal history, written in 1733 for the benefit of University of Copenhagen students, the following explanation can be found: 'History, properly speaking, differs from chronology, as matters from the regular disposition of them. History gives the former, chronology the latter.'²³

Finally, the study of manners, customs and religions is necessary for history because of the cultural and social contexts that historians refer to. Lenglet mentions Jewish customs, as well as those of the Egyptians, Romans and Greeks, as his cases. These peoples thus stand forth as the significant agents of history, whose religions and ways of living a student of history must know in order to understand their histories. Perhaps more surprisingly, Chinese and Indian customs are also mentioned. This does not ascribe these people corresponding historical importance, however; rather, the point is made to argue that even seemingly strange customs and traditions – the binding of female feet in China, and the practice among Indian women of throwing themselves on their husbands' funeral pyres – usually have rational origins.

Equally significant is Lenglet's argument that knowledge of customs and religions is necessary to the student of history, because all historians write according to the uses of their age and 'make numberless allusions to the customs of their country.'²⁴ The passage indicates that historians are not scholars who investigate history from the outside by means of historical material and the use of certain scientific methods. They are part of history themselves. The historical contexts in question are the historians' own, not merely those of the subjects they treat.

Histories and Historians – Questions of Truth

Who, then, are the historians, and what is their relation to history? A simple – and extremely extensive – answer to the first part of the question can be found by consulting the second volume of Lenglet's book: a 'catalogue of the chief historians of all nations, the best editions of their works, and characters of them.'²⁵ The volume is a list of more than 600 pages. It contains names of writers from Antiquity to Lenglet's own time, arranged in chapters that in part are thematic, and in part geographical. In modern parlance it could be called a list of historical source material rather than works of historical investigation. The catalogue bears witness to Lenglet's immense reading and great knowledge of books and manuscripts, published as well as unpublished.²⁶

More elaborate discussions of historians and their histories are found in the final part of the first volume, in the chapters on the character of good and bad historians (Chapter XVIII), and on rules for judging historical facts and for the discovery of spurious works (Chapter XIX–XX). As has been pointed out by Guion and others, large parts of the argument, as well as the specific rules, are taken from Bodin and Jean LeClerc.²⁷ Lenglet appears as a compiler, not as a theorist in his own right. In the present context, this lack of originality is less important than the idea of history that is expressed.

What, then, makes a good historian? Lenglet is explicit and vehement. The best historian has a natural gift for his work, has studied hard, and is well experienced. So far this might resemble the description of a modern historical researcher. But the figure portrayed by Lenglet soon proves to be another. Historians come in three ‘classes’, he declares:

First, those who have been well qualified by the Study of polite Learning and Politicks, as well as with excellent natural abilities proper to write History. In the Second those who had not made the preparatory and proper Studies, but supply them by their natural Abilities, and Experiences gained in Negotiations or Government of the State. In the Third Rank, those who have had all the Abilities necessary for the Writing of History well, but have not had any Thing to do in the Management of Affairs, supplying by Study their Defects as to Experience.²⁸

The best historian, then, is the experienced statesman and politician. Thucydides is the example of this category. The second category is represented by the mediaeval Jean de Joinville and Philip de Comines, who both ‘had no other school than the Court of their Prince’,²⁹ and the third – that of the analytical erudite man – is exemplified by the sixteenth-century French historian Jacques de Thou. Lenglet points out that if such a historian, as was the case with de Thou, has ‘laboured on good Memoirs’, he may still equal the others. Nonetheless, the features by which he most resembles a modern historical researcher are exactly what places the learned man only in the third class of Lenglet’s ranking: he has not been part of what he writes about, and is not personally experienced in the kind of issues history is about: statecraft and politics. The scholar is also an outsider, which lessens his qualifications as an historian.

Another quality that characterizes a good historian are that he does not belong to any party and is thereby able to judge without prejudice. A student of history should therefore examine carefully whether the historian he is reading may have had any particular interest in writing what he does.³⁰ Finally, Lenglet adds two other qualifications to his description of the able historian. He must have been

approved of in his own time and particularly by those who might have any personal knowledge of the events he relates. Moreover, the historian should not write from mere hearsay, but build upon ‘the Memoirs of Princes, or at least of their Ministers.’³¹ Seen on its own, the last remark seems to be about source criticism, but as part of the picture drawn by Lenglet it contributes consistently to the overall theme. A good historian must have access to the real agents of history, who are the princes and ministers and their accounts. It is through this position, and the personal experience he gains from it that he can present true histories. J. G. A. Pocock has pointed out that well into the Enlightenment, history was a narrative that ‘might be written by the principal actor himself, but was probably better supplied by a historian who was witness to his deeds and was himself active in the nexus of performance.’³² The position of royal historiographer, important not least under absolute rule, also springs from this understanding.³³ The historian is the man who has followed history. Personal experience and proximity to the events are his important qualifications, together with his analytical gifts.

The first of Lenglet’s two points makes it abundantly clear that history is not primarily about the past, seen from a distance. History is written in the close aftermath of the events described, while other persons who have also experienced them are still alive and able to make their voices heard. The examples given by Lenglet further emphasize this point. The most recent of the mentioned historians – de Thou – lived and worked almost two hundred years before Lenglet. Like Thucydides, Joinville and de Comines, he wrote about his own time and its close past. History may *come* to us from the past, but it is *about* its own time. The past is not the topic of history, but rather its context. The historian may bring the past into the present, but that is because his works about his own time live on, not because he writes about times gone by. Pocock points out that ‘history was ... written in and of the present, and only its survival in written form made it a record of the past.’ This also implied that, for instance, ‘Roman history’ or ‘English history’ meant an aggregate of surviving works, not a retrospective study of them.³⁴ This understanding is mirrored in Lenglet’s catalogue.

What makes history true, according to Lenglet, has partly appeared from his descriptions of the good historians. Nonetheless, he also dedicates separate chapters to the judgement of historical facts and of spurious works. The six rules presented for ‘judging historical facts’ mainly relate to the question of whether a certain event or action has taken place or not. What is to be considered is the possibility versus the probability of an action, its circumstances, and the merit of the authors who report it. Guion has pointed out that the rules are very directly taken from Jean Mabillon and LeClerc. It may also be worthwhile to consider Lenglet’s

understanding of ‘facts’ in this context. Barbara J. Shapiro has pointed out that the concept of fact changed its meaning and status during the seventeenth century. She traces the origins of this development to the field of law, but argues that the new understanding was vitally important for the epistemological ideals of the scientific revolution and the new natural philosophy.³⁵ During the early modern period, according to Shapiro, the term ‘fact’ meant an action. The etymology is clear in Latin-based languages: the French *fait* and Italian *fatto* both refer directly to something ‘that has been done’. A fact, then, represented an action or an event that was disputed, but which the court case might prove to be true: it had really taken place in the way it was reported. The fact was true when it had been judged to be so by rational men using their sound mental faculties.³⁶ Only gradually did the modern notion of fact develop, seeing facts as kernels of information that were already true and beyond dispute. Shapiro describes this as a ‘transformation of “fact” from something that had to be sufficiently proved by appropriate evidence to be considered worthy of belief to something for which appropriate verification had already taken place.’³⁷ What remained was nonetheless the definition of a fact as an action or event, something that had happened. Shapiro argues that this was part of the reason why observations and experiments could gain their new status as reliable sources of scientific knowledge. They were facts: actions and events reliably reported to be true. Lenglet’s understanding, as expressed through the rules he has borrowed from LeClerc, clearly reflects this notion of facts and the questions they raise: have the events taken place in the way they are reported by the historians, or have they not? The rules are intended to enable the reader to find answers using his sound judgement.

The rules concerning spurious works make an even longer list, centered on how to discover forgeries. A number of these rules deal with different kinds of anachronisms. Apart from looking for references to institutions or persons that did not exist in a history’s pretended period of origin, the reader ought also to compare dubious texts with other, more generally acknowledged works. Style and language must be checked for anachronisms and for potential misfits with the character and with other works of the purported author. Reasons why histories are not reliable may be the author’s ignorance, his credulousness, or exaggerated piety. Nonetheless, the main point of the rules is to make it possible to discover frauds. For different reasons of interest, some earlier historians have consciously tried to deceive their readers, and a number of them have employed considerable ‘Art and Caution’ in doing so.³⁸ Given the understanding of history as written ‘in and of the present’,³⁹ the rules and the critical work they encourage concern persons as much as texts, historians as much as their histories. Correspondingly,

what is judged as spurious, dubious or deceitful is the historian rather than his text, while the reasons behind this are related to his morals, emotions and psychology. Source criticism becomes a critique of historical agents.

Time is not what defines history, according to Lenglet. Time, like geography, constitutes history's frames, keeping it in place, but time – or 'the past' is not what history more fundamentally is about. Even if all histories can be forced into one time frame, as demonstrated by the chronological tables, they do not reflect an overarching and all-encompassing temporal dimension. They are histories, not history, each taking place in their own temporal and geographical location. History becomes a thing of the past only when these accounts are passed on over time, which is also why a student of history needs to know how and where to locate the histories in chronology. This understanding even has implications for the critical evaluation of histories. Source criticism is a defining methodological element of modern historical scholarship, as it was more or less 'invented' during the late nineteenth century. A corresponding lack of such criticism is often held to be a distinctive feature of the history writings of earlier periods. The definition is somewhat anachronistic – why should nineteenth century methods have been used by, for example, eighteenth- century people?

However, a lack of critical ability or method is certainly not what marks Lenglet's presentation – or the *ars historica* in general. His preoccupation with anachronisms is only one example of this. It is important, however, to note that the aim of his criticism differs somewhat from that of modern scholarship. As pointed out above, the main concerns are frauds and deceptions, and the verification of 'facts'. Similar to a modern scholar, Lenglet knows well that the time that has passed may obscure understanding and prevent access to relevant information. As opposed to this modern scholar, on the other hand, Lenglet is not out to interpret the past, or to understand developments that have taken place since the time of the author he discusses. His aim is to find out what happened. To do so he must know whether the author is trying to cheat him. He also needs sufficient contextual information to understand things that are merely implied or referred to in the text – such as place names, customs, and the like. Once again, the past is a framing condition of (most) histories, but not what history really is about.

The Usefulness of History

Why study history? The answer of course depends on what history is held to be. Through his work, Lenglet communicates a traditional understanding that his-

tory is mainly narratives of statecraft, military deeds and powerful institutions. Moreover, as has been pointed out above, what defines these narratives is not so much that they are about the past as the fact that they have been passed on from the past. History – or rather histories in the plural – is an aggregate of skilled and able men’s descriptions of important events, persons and institutions of which they have more or less direct experience and personal knowledge. This reflects a rather general understanding of history in the early modern period.⁴⁰ In his introduction, Lenglet argues more explicitly as to why this kind of knowledge is useful. Even if some people read history just for the fun of it, or to satisfy their curiosity, a real historical study has other advantages to offer, he says. On an overarching level, history should be studied ‘to equally take notice of good and evil, to imitate the one, and avoid the other.’⁴¹ The point is not to fill one’s head with trifles of names and years, but ‘to study the motives, opinions and passions of men, to be able to discover their engines, their windings, and inventions, finally to know all the delusions they put upon our intellects, and the surprizes they seize our souls with; in one word, it is to know one self by others.’⁴² More precisely, the way to do this is to

observe the maxims, the famous actions, prudent opinions, and particular end of affairs, which may be of use to a man, when in the same circumstances, above all is it useful to examine the characters which Historians give of great men, they are often quick spurs, to encourage us to become like them whom we admire, and on the contrary to avoid their ill customs whom we disapprove, wherefore without a mighty great application we may unite our daily experience to the examples of the ages gone before us.⁴³

History is the teacher of life, *magistra vitae*. Reinhart Koselleck has pointed out that this originally Ciceronian saying about the usefulness of history remained a dominant *topos* in Western culture from Antiquity until the late eighteenth century. During these nearly two thousand years it covered a wide range of understandings and motivations. It has worked as a mere commonplace, but also supplied the basis for complex political thought.⁴⁴ More recent research has started to investigate the varieties and shades of this huge complex, and discerned nuances as well as historical change in the understanding of history as *magistra vitae*.⁴⁵

The logic of exemplarity – be it of a moral, political or psychological kind – is fundamental to the *magistra vitae* topos. Historical knowledge was supposed to be effective, in the sense that it would influence the readers’ own lives. Students of history were supposed to act upon the insights gained, following the good examples and avoiding the bad. This logic of exemplarity has important implications

for the notion of history. It presupposes ideas about constancy or sameness. The virtues or ideals made real in certain acts or by certain people must in some way be understood as expressing values that were constant, independent of context or period. Furthermore, it will, as Lenglet says, be possible for the student of history to find himself 'in the same circumstances' as the person he reads about. In his investigation of examples and exemplarity in early modern European literature, John D. Lyons writes that examples 'in the sense of copy are only possible if the act or object in question is seen as corresponding to an earlier act or object that is the *same*. In this respect, time is an important dimension of example revealing an identity that appears across chronological boundaries.'⁴⁶

The idea of history as a collection of examples to learn from reduces the significance of the temporal dimension. The growing awareness of the difference of the past and, consequently, its lack of potential to guide future action, has been held forth as a main reason why the *magistra vitae* topos gradually dissolved. Exemplary history demanded stability: on the one hand, in the condition of human life and the challenges to be met with, but on the other hand, also in the virtues and values that ought to guide human actions and choices. Even though Lenglet was very aware of anachronism, he does not hesitate to say that a student of history will be able to find himself in 'the same circumstances' as the historical actors, and thus learn from what he reads. The temporal awareness prerequisite for any experience of anachronism seems local, and limited to specific cases of deliberate deception. It has not expanded into a more general and coherent experience of the past as significantly different from the present.

Exemplarity is regularly reported to have been in crisis during the entire early modern period.⁴⁷ From Renaissance humanism onwards, the understanding grew that the immediate historical context was more important to the meaning of objects and acts than their reference to pre-existing models, be they taken from authoritative texts like the Bible, or seen as the articulation of timeless and unchanging virtues. It can be argued that Lenglet's interest in anachronism as a means for detecting fraud and 'spurious facts' represents exactly the way of thinking that resulted in undermining the notion of history as a collection of timeless examples.

Scholars differ in their views on the radicalism of the crisis of exemplarity in the early modern era. While Koselleck has argued that the idea of history as *magistra vitae* dissolved by the end of the eighteenth century, the Danish historian Bernhard E. Jensen has followed similar ideas into the present.⁴⁸ Literary scholar Mark S. Phillips, for his part, has shifted the perspective of the debate. Rather than looking for dissolution, he has analysed the changes that happened to his-

tory's exemplary function during the eighteenth century. His contention is that the thematic range of historical literature was largely expanded in this period. New groups of readers with considerable 'sentimental competence' demanded new topics concerning civil life as much as politics and warfare, as well as more empathic ways of presenting traditional themes, putting greater stress on emotions, sensibility and ethical reflection. History could well keep its exemplary character of *magistra vitae*, but its teachings were no longer reserved for an exclusive political elite. New groups of readers demanded lessons of civic virtue, sensibility and public spirit rather than of warfare and high politics, Phillips argues.⁴⁹

Lenglet fits well into this picture. There is no doubt that, according to him, history is teaching by example. Moreover, the lessons to be learned are very much about psychology, emotions and ethical values. The reader of history is to get to know himself, but also, in more general ways, to know 'the opinions and passions of men.' Guion argues that Lenglet's ideas are typical of an early eighteenth-century development: history was thought to give specific moral and political lessons, not merely serve as the provider of timeless examples of deeds and virtues to be emulated.⁵⁰ This argument corresponds to the development described by Phillips, as well as to the period's more general quest for a universal knowledge of man.⁵¹ Nonetheless, the actual content of history, as Lenglet presents it, still comprises the traditional themes of war and statecraft. The topics identified by Phillips in his study, concerning civil life and civic virtue, are not dominant.

Whom did Lenglet address? It seems obvious that his intended audience was not made up of the young princes and nobles who traditionally studied history to prepare for a future of government and war. The reader is referred to as 'a man', and more implicitly presented as a member of the bourgeoisie: cultivated and interested in learning, but with no public or political position. What lessons could such a reader draw for his own life, from his reading about princes, politics and the art of governing a state? After presenting the 'know-thyself' goal, Lenglet adds a warning to this respect. While human motives, opinions and passions are 'common to all mankind', and hence make a useful study for anybody, care must be shown when it comes to other aspects:

we know that the difference in conditions ought also to make great difference in their studies: wherefore it is useful, nay necessary, that every one knowing the state of life he is placed in, ought to regulate himself in the study of History accordingly. We know for certain, that it would be very dangerous for a private person in applying himself to the reading of Historians, to turn his head to political reflexions, and those means made use of to make an appearance, and advance himself in the courts of great men: a small mat-

ter of attention is necessary, to keep us clear from irregularities, the consequences of so ridiculous a conduct.⁵²

The passage reads like an ironic commentary on Lenglet's own life. From a bourgeois background, he had become a learned man, well educated in history, theology and law. Frequently mixed up in political intrigue, and offering his services as an intelligence worker and a man of learning to a number of different patrons and allies during his life, he ended up in prison more than once. Read less biographically, the admonition to abstain from politics and public activity above one's own rank reflects a more general paradox that developed in the period. On the one hand, history should be read for its exemplary and instructive potentiality, giving the reader competencies and skills he needed in his own life. On the other hand, works of history were no longer composed to be the 'mirror of princes' – as for instance Bossuet's great work for the Dauphin – but to be read by men who had no public position and little political influence under the *ancien régime*. Reading history, these men acquired political competencies and understandings that they were not supposed to have, or at least not to act upon.

Notes

1. Astrid Witschi-Bernz, 'Main Trends in Historical-Method Literature: Sixteenth to Eighteenth Centuries', *History and Theory*, 12 (1972), pp. 51–90. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/2504714>.
2. For practical reasons, quotations in this article are taken from the English version of Lenglet's work.
3. Beatrice Guion, "'La Méthode pour étudier l'histoire' de Lenglet Dufresnoy: Un *Ars Historica* composite", in *Lenglet Dufresnoy entre Ombre et Lumières*, ed. by Claudine Poulouin & Didier Masseur (Paris: Champion, 2011), pp. 193–210.
4. Anthony Grafton, *What was History? The Art of History in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), p. 26.
5. Grafton, *What was History?*, p. 189.
6. Geraldine Sheridan, *Nicolas Lenglet Dufresnoy and the Literary Underworld of the Ancien Régime* (London: Voltaire Foundation, 1989). Another major study of Lenglet is Poulouin & Masseur (eds.), *Lenglet Dufresnoy*.
7. Sheridan, *Nicolas Lenglet Dufresnoy*, pp. 283–289.
8. Sheridan, *Nicolas Lenglet Dufresnoy*, p. 274.
9. Sheridan, *Nicolas Lenglet Dufresnoy*, pp. 268.

10. Sheridan, *Nicolas Lenglet Dufresnoy*, p. 270.
11. Robert Darnton, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982).
12. Johann Chr. Gatterer, *Handbuch der Universalhistorie* (Göttingen: Wittwe Vandenhöck, 1761–1764); Ludvig Holberg, *Synopsis historiae universalis* (Copenhagen: Joh. Georgii Höpffneri, 1733), English edition: *An Introduction to Universal History* (London: A. Millar, J. Ward, A. Linde, 1758 [1st edn. A. Linde, 1755]).
13. Witschi-Bernz, 'Main Trends in Historical-Method Literature', p. 81.
14. See, for example Peter Friderich Suhm, *Tiids-Regning til ungdommens Nytte* (Copenhagen: Brødrene Berling, 1773) and Grafton, *What was History?*, p. 92.
15. See, for example Ludvig Holberg, *An Introduction to Universal History*.
16. Nicolas Lenglet Dufresnoy & Richard Rawlinson, *A New Method of Studying History, Geography, and Chronology...*, vol. 1 (London: W. Burton, 1728), p. 27.
17. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 29.
18. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 29.
19. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 33.
20. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 34.
21. Nicolas Lenglet Dufresnoy, *Tablettes chronologiques de l'histoire universelle sacrée et profane [...] Depuis la Création du Monde jusqu'à l'an 1743* (Paris: Frères De Bure, P.M. Delaguette, 1744).
22. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 37.
23. Holberg, *An Introduction to Universal History*, p. 45.
24. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 30.
25. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 2.
26. See Jens Bjerring-Hansen for the tradition of *historia literaria*, or bibliographic work: 'Videnssamfundets forhistorie: En introduktion til nyere, international udforskning af tidlig-moderne videnskulturer ca. 1500–1800', *Fund og forskning*, 52 (2013), pp. 432–456.
27. Guion, 'La Méthode', p. 200.
28. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 276.
29. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 277.
30. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 280.
31. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 282.
32. J.G.A. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 2: *Narratives of Civil Government* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999).
33. Karen Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV (1588–1648): Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2002), pp. 23–25.
34. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 2, p. 8.
35. Barbara J. Shapiro, *A Culture of Fact: England 1550–1720* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000).

36. Shapiro, *A Culture of Fact*, p. 32.
37. Shapiro, *A Culture of Fact*, p. 31.
38. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 304.
39. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 2, p. 8.
40. Pocock, *Barbarism and Religion*, vol. 2; Grafton, *What was History?*
41. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 25.
42. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 24.
43. *Ibid.*
44. Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (Cambridge, MA: MIT Press, 1985).
45. Anne Eriksen, 'Livets læremester. Eksemplarisk historieskriving', *Tidsskrift for kulturforskning* 9:2 (2010), pp. 39–54; Anne Eriksen, 'Memorial, Sentiment and Exemplarity', *Arv: Nordic Yearbook of Folklore* 66 (2010), pp. 143–162.
46. John D. Lyons, *Exemplum: The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1989), p. 11, italics in the original.
47. Alexander Gellay (ed.), *Unruly Examples: On the Rhetoric of Exemplarity* (Stanford, CA: Stanford University Press, 1995); François Rigolot, 'The Renaissance Crisis of Exemplarity', *Journal of the History of Ideas* 59:4 (1998), 557–563. DOI: <http://dx.doi.org/10.1353/jhi.1998.0042>.
48. Bernard Eric Jensen, 'Using a Past: *Magistra Vitae* Approaches to History', in *Negotiating Pasts in the Nordic Countries*, ed. by Anne Eriksen & J. V. Sigurdsson (Lund: Nordic Academic Press, 2009), pp. 205–238.
49. Mark Salber Phillips, *Society and Sentiment: Genres of Historical Writing in Britain 1740–1820* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000).
50. Guion, 'La Méthode', p. 195.
51. See, for example Peter Gay, *The Enlightenment: The Science of Freedom* (New York: Norton, 1977).
52. Lenglet Dufresnoy & Rawlinson, *A New Method*, vol. 1, p. 25.

Summary:

How to Study History: Nicolas Lenglet Dufresnoy and the Heritage of ars historica

Nicolas Lenglet Dufresnoy first published his *Méthode pour Étudier L'Histoire* in 1713. A very popular work in its own time, it saw numerous translations and editions during the eighteenth century. The article investigates Lenglet's work as part of the early modern tradition of *ars historica*. In the eighteenth century this

once so fashionable art of reading history did no longer represent a methodological novelty, but had become more a pedagogical tool. The article explores the *ars historica* in its late phase of popularization and general distribution.

To Lenglet and his contemporaries, history was a collection of instructive examples, serving as ‘the teacher of life’. The lessons to be learned were about psychology, emotions, and ethical values. The reader of history was to get to know himself, but also, in more general ways, to know ‘the opinions and passions of men.’ History was a mirror of humanity. The article investigates how the understanding of history as a collection of examples reflects early modern experiences of temporality, as well as how it influenced assessment of historical truth.

Keywords: ars historica; historiography; Lenglet Dufresnoy; magistra vitae-topos.

”thi all vores lærdom er
dog mesten halfverk og
stumpeviis”: en islandsk
litteraturhistorie fra det 18.
århundrede

Guðrún
Ingólfssdóttir og
Þórunn
Sigurðardóttir

I det 18. århundredes indledende årtier begynder islandske og danske lærde at planlægge at skrive en islandsk litteraturhistorie.¹ I 1723 udgav den danske præst Albert Thura (1700–1740) en dansk litteraturhistorie på latin, *Idea historiae litterariae Danorum*, der må regnes for den første egentlige danske litteraturhistorie, idet man på det tidspunkt dog havde gjort forskellige forsøg i den retning med tarvelige forfatter- og boglister. Thuras værk er delt i to: Første del behandler sproget, skoler, lærdom, lærde, biblioteker og bogsamlere samt trykkere og boghandlere, medens anden del behandler den danske litteraturs udvikling, idet fremstillingen er ordnet efter genrer.² Thura medtager et par islandske forfattere i sin litteraturhistorie, men han besluttede senere at skrive et særskilt værk om islandske forfattere og lærde. Thura udarbejdede en liste med navnene på de folk, han havde fundet frem til, og sendte den i 1736 til Hans Gram, der var professor ved Københavns Universitet, for at få yderligere oplysninger. Gram fik derpå Jón Ólafsson (1705–1779), arnamagnæansk stipendiat, til at besvare forespørgslen. Et ikke særlig udførligt udkast til dette svar findes bevaret på Islands landsbibliotek, Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, under katalognummeret JS 526 4to. To år senere, i foråret 1738, bad Thura Jón Ólafsson om at forøge listen samt at tilføje flere oplysninger om de enkelte personer, idet Thura havde tænkt sig at udgive den under titlen *Islandia litterata*.

På nogenlunde samme tid synes Jón Ólafsson sammen med sin broder, Erlendur Ólafsson – der også for en tid var arnamagnæansk stipendiat – at have haft planer om at skrive et lignende værk. Jón Ólafsson fortæller i et brev, dateret 1738, til den senere landfoged, Skúli Magnússon: ”foruden Erlendur og mig har Alb. Thura planer om at skrive og udgive en bog om lærde islændinge.”³ Jón Helgason – der skrev doktorafhandling om Jón Ólafsson og hans værk – mener, at disse ord også kunne sigte på de to brødres plan om at skrive biografier om håndskriftsamleren Árni Magnússon (1663–1730), lovmanden Páll Vídalín

(1667–1727) og biskop Jón Vídalín (1666–1720).⁴ Men det er dog lige så sandsynligt, at de vitterligt har haft planer om at skrive en litteraturhistorie. Dels var der opstået en tradition for litteraturhistorieskrivning, som Thuras skrifter og Páll Vídalíns *Recensus poetarum et scriptorum Islandorum hujus et superioris seculi* viser, dels havde Jón Ólafsson set de noter, som Árni Magnússon havde tænkt sig at benytte ved arbejdet med en islandsk litteraturhistorie. Jón Ólafsson har naturligvis også hørt om, at man på den tid skrev og udgav den slags skrifter mange steder i Nordeuropa. Endelig må det bemærkes, at der i skriftet *Hagþenkir* – som omhandler uddannelse og udvikling i Island, skrevet tidligt i 1737 af Jón Ólafsson – i kapitlet om arbejder, som de islandske lærde burde påtage sig, står: ”Det ville også være gavnligt i det hele taget at skrive *Historiam literariam*.”⁵ Der hersker således ingen tvivl om, at Jón Ólafsson gik med planer om at skrive et litteraturhistorisk værk hen imod slutningen af 1730’erne.

I det følgende vil vi i sammenhæng med andre islandsk værker af lignende art fra det 18. århundrede komme nærmere ind på den litteraturhistorie, Jón Ólafsson fra Grunnavík skrev under titlen *Apparatus Literariam Islandicam*. Der vil blive redegjort for stoffets disposition og Jón Ólafssons tanker om litteraturhistorieskrivning, litteratur og litteraturanalyse, såvel som hans syn på forfatterne og forskningen. Lærde skrifter fra tidlig moderne tid vil løbende blive revurderet i forhold til deres betydning for litteraturhistorien og litteraturanalyse i dag.

Den islandsk litteraturhistorieskrivnings begyndelse

Jón Ólafsson begyndte straks at indsamle stof til Thura og skrev siden et skrift på dansk under titlen *Kort Under-retning om nogle Lærde Isslændere, deres Vitas og Scripta, sammenskrevet i Kiöbenhavn Anno Christi 1738*. Dette skrift udgør grundstammen i litteraturhistorien, som den foreligger i håndskriftet KBAdd 3 fol., der opbevares på Árni Magnússon-instituttet for islandsk studier (Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum) i Reykjavík.⁶ Af håndskriftet fremgår endvidere, at Jón Ólafsson havde tænkt sig, at Thura selv skulle oversætte til latin. På et senere tidspunkt har han skrevet en bemærkning på den dansksprogede dels forreste side: ”Dette skrift blev aldrig sendt til hr. Thura, men der blev derfra taget det, der skulle bruges til at besvare hans spørgsmål” (bl. 51r).⁷ Thura kom desværre ikke til at se værket trykt, da han – alt for tidligt – døde i 1740.⁸ Jón Ólafsson fortsatte ikke desto mindre med at indsamle stof til en islandsk litteraturhistorie og gav håndskriftet, der i dag foruden løse sedler består af 205 blade, følgende titel:

Apparatus
ad
HISTORIAM LITERARIAM
IS-LANDICAM
in Tres Partes divisus,
quarum Prima indigitat præcipuos libros Carmina & Scripta,
quæ unquam ab Islandis literis consignata, ad nos
pervenerunt.
Secunda fert iudicium de auctoritate fide et ætate
Librorum Islandicorum, tam in genere omnium, quam in
Specie quorundam.
Tertia continet Nomina, Vitas et Scripta eorum auctorum
de quorum operibus nobis constat.

Opus inchoatum
HAFNIÆ
Anno M.DCC.XXX.VIII.

Foran den danske del indsatte han endvidere et kapitel på islandsk om islandske skjalde og de litteraturgenrer, der kendetegnede det litterære liv i Island i middelalderen og efter reformationen. Jón Ólafsson fortsatte i de følgende år med at skrive videre på litteraturhistorien, og flere af marginnoterne i håndskriftet er uden tvivl hans senere tilføjelser. Det seneste årstal, der forekommer i håndskriftet, er 1756, som findes på det sted, hvor Jón Ólafsson omtaler, at hans broder, Erlendur, sejler hjem til Island (bl. 83v); Erlendur må have hjulpet til med at fremskaffe oplysningerne til Thura. I 1758 kom håndskriftet ud af Jón Ólafssons eje.⁹

Skønt man i håndskriftet mange steder støder på henvisninger til Árni Magnússons førnævnte noter, har vi ingen midler til at bestemme, hvor meget stof Árni Magnússon havde samlet sammen. Hans noter blev nemlig, som det fremgår af et brev, Árni Magnússon skrev til præsten Jón Halldórsson i Hítardalur i juni 1729, ildens bytte ved Københavns brand i 1728. Gottskálf Þór Jensson gør opmærksom på, at forudsætningen for at skrive en islandsk litteraturhistorie netop har været den store håndskriftsamling i København, og det ville derfor næppe være at gå for vidt at regne professoren og håndskriftsamleren Árni Magnússon for den islandske litteraturhistorieskrivnings grundlægger.¹⁰ Også Jón Ólafsson gør i sit skrift meget ud af Árni Magnússons arbejde, og han siger, at det var kommet længere end andre arbejder, og at der næppe havde været meget at tilføje, hvis det ikke var gået til ved branden (bl. 54r-v).

Som allerede nævnt, skrev lovmanden Páll Vídalín, der var en nær ven af Árni Magnússon og desuden Jón Ólafssons plejefar, også en islandsk litteraturhisto-

rie på latin, formentlig omkring år 1700, *Recensus poetarum et scriptorum Islandorum*. Dette skrift har ikke været afsluttet fra Páll Vídalíns hånd, og det er således formentlig mere præcist at tale om et udkast til en litteraturhistorie.¹¹ Páll Vídalíns egenhændige manuskript er nu tabt, men der findes afskrifter af dele af skriftet med andres tilføjelser.¹²

Jón Ólafssons samtidige og ven, rektoren Jón Thorkillius (Þorkelsson; 1697–1759), skrev også en islandsk litteraturhistorie. Han arbejdede omkring midten af 1720'erne på en islandsk litteraturhistorie for slotspræsten Nicolaus Petrus Sibbern (1684–1729/30?) i Glückstadt. Litteraturhistorien udkom i Lübeck langt senere, i 1760, under Sibberns navn og med titlen *Idea Historiae Literariae Islandorum*.¹³ Thorkillius var rektor ved skolen i Skálholt i årene 1728–1737, og medens han var der, skrev han i 1733 sin egen litteraturhistorie: *Specimen Islandiæ non barbaræ*, som han de følgende årtier løbende gjorde mindre tilføjelser til. Jón Ólafsson nævner i sin litteraturhistorie dette skrift sammen med forskellige skrifter på latin af samme slags (bl. 54v). Han henviser enkelte steder til Thorkillius, hvor han har optaget nogle sætninger fra ham på latin om nogle forfattere. Disse citater står ofte i marginen, og Jón Ólafsson har sikkert tilføjet dem senere. Thorkillius har kendt Jón Ólafssons litteraturhistorie, som det fremgår af hans eget værk.¹⁴

Den bedst kendte islandske litteraturhistorie fra 1700-tallet er *Sciagraphia historia literariae Islandicæ* af Hálfðan Einarsson (1732–1785), der var rektor ved latinskolen på Hólar, og den blev da også trykt hele to gange i århundredet, i henholdsvis 1777 og 1786. Det er blevet påvist, at Hálfðan har benyttet forskelligt fra Páll Vídalíns *Recensus*, og det er på ingen måde utænkeligt, at han tillige har benyttet Jón Ólafsson og Jón Thorkillius's litteraturhistorier, for det kan påvises, at han har haft adgang til begge.¹⁵

Hvilket slags værk er Apparatus ad Historiam Literariam Islandicam?

I sin disputats, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*, omtaler Jón Helgason Jón Ólafssons litteraturhistorie således:

denne bog må indsættes i den lange række af halvfærdige skrifter fra Jón Ólafssons hånd. Stoffet er hverken tilfredsstillende indsamlet eller behandlet således, som det burde have været. [...] Formen var ikke heldig. [...] og den alfabetiske ordning af forfatterne umuliggjorde et historisk overblik. Derfor er bogen her blevet kaldt for en forfatteroversigt og ikke en litteraturhistorie (*historia litteraria*), som Jón Ólafsson almindeligvis selv kalder den.¹⁶

Når Jón Ólafssons litteraturhistorie har været omtalt i forskningslitteraturen, har man almindeligvis fulgt Jón Helgasons dom, omend ikke undtagelsesløst. For eksempel kalder Matthías Viðar Sæmundsson skriftet for 'en forfatteroversigt' (*riðhöfundaskrá*),¹⁷ idet han dog er opmærksom på, at sagen ikke er helt så enkel, og tilføjer: "forfatterens interesse i personhistorien vidner om en ny tid," og han fortsætter med at gøre opmærksom på, at Jón Ólafsson manglede både "assistance og hjælpemidler til at skrive en litteraturhistorie efter vore dages krav."¹⁸ Sverrir Tómasson taler til gengæld om en "litteraturhistorie" i sin artikel, "Bændur flugust á".¹⁹ Jón Ólafsson bruger selv dette udtryk (*historia literaria*) om skriftet. I Jón Ólafssons skrift støder man mange steder på litteraturanalyse, fortolkninger af værker og vurderinger af digteres og lærdes værker. Der er derfor her ikke tale om nogen blot og bar forfatteroversigt.

I Jón Ólafssons skrift finder man undertiden også litterære diskussioner, hvor talen falder på bestemte forfattere og deres værker, men sådanne findes også i selvstændige afsnit. Det efterfølgende eksempel er Jón Ólafssons beskrivelse af Þorbjörn Þórðarsons (17. århundrede) digtning. Þorbjörn Þórðarson gik almindeligvis under navnet Æri-Tobbi, og portrættet af ham er et morsomt eksempel på Jón Ólafssons personbeskrivelser:

Han var ikke tosset,²⁰ men optrådte til morskab for folk med fjollerier og digtede nu og da; i stroferne brugte han alle mulige vrøvlord [...]. Mange mener, at han imidlertid ikke er *auctor* til alle de strofer, som tilskrives ham, for der er folk, som har digtet sådanne som *imitationem*, og andre har så sidenhen uvidende tilskrevet dem nævnte Þorbjörn, og det forekommer mig ikke usandsynligt.²¹

Jón Ólafsson diskuterer endvidere vanskelighederne ved at oversætte fra andre sprog.²² Han siger, at det for mange ikke lykkes særlig godt, hvilket man kan se af de salmer, som biskop Steinn Jónsson oversatte fra tysk: "Udtrykket bliver så stift og tvungent, at det flere steder er uforståeligt. Meningen skal være enkel, så den straks forstås, ligesom i Hallgrímur [d.e. Péturssons] salmer."²³

Det er navnlig i skriftets første del samt i indledningen til den dansksprogede del, at Jón Ólafssons ideer om litteratur og litterær analyse optræder. Jón Helgason mener ikke, vi har megen gavn af kapitlerne om den oldislandske litteratur – de bidrager ikke med nogen ny viden om den islandske litteratur.²⁴ Men her overser Jón Helgason, hvor interessant dette kapitel er som vidnesbyrd om, hvordan Jón Ólafsson og hans samtidige analyserede og beskrev såvel den oldislandske litteratur som samtidslitteraturen. Som eksempel kan Árni Magnússons stilsyn, der citeres hos Jón Ólafsson, nævnes; Árni Magnússon skulle om *Alexanders saga* i

Brandur Jónssons oversættelse have udtalt, at ”den [det vil sige sagaen] har den bedste islandske *dictio*” (bl. 9v).²⁵ Et andet eksempel er en indførelse med overskriften ”Et og andet interessant om de oldislandske skjaldes strofer og digte” (bl. 11r).²⁶ Her taler Jón Ólafsson om forholdet mellem enkeltstrofer (*lausavísur*) og prosa i sagaerne:

De oldislandske skjaldes *Carmina* er som et kort *breviarium* om *res gestas*, til hjælp for hukommelsen; disse er blevet fulgt af *orales Commentarii*, der siden er gået ind i sagateksterne. Det er nemt at se, at de strofer, som forekommer i sagaerne, ikke altid er digtet af den skjald, som de er tilskrevet, og der findes ikke bedre eksempler på det, end når hedenske mænd tilskrives strofer, hvori der forekommer kristne ord. For eksempel i *Sagaen om Tord Trætte*, hvor Tord tilskrives en strofe, hvori kamp omtales som ’sværdenes messe’ [*sværða messa*]. Det er sandsynligst, at sagaskriverne selv har digtet de strofer [...].²⁷

Sverrir Tómasson mener, at Jón Ólafsson formentlig er den første til at fremsætte denne forklaring på skrift, altså at enkeltstroferne har været overleveret sammen med prosafortællingen.²⁸ De fleste forskere i dag er enige med Jón Ólafsson i, hvordan poesien i sagaerne er blevet overleveret. Nogle af digtene og stroferne er formentlig digtet af de personer, som sagaen nævner som forfattere, medens andre er sagaforfatternes værk. Sverrir Tómasson peger endvidere på, at Jón Ólafsson er kilde til, at man i det 17. århundrede kædede forfatteren Sturla Þórðarson sammen med *Grettes saga*. Jón Ólafsson omtaler det tre steder i litteraturhistorien og henviser i den forbindelse til bonden og annalisten Björn Jónsson på Skarðsá og lovmanden Páll Vídalín (bl. 11r, 19r, 29v).

Jón Ólafssons syn på og ideer om islandsk litteraturhistorieskrivning kan man også finde i indledningen til den dansksprogede del af litteraturhistorien, hvor han kommer ind på, hvad der skal omtales, og hvordan det skal omtales. For eksempel siger han om årsagen til at medtage forfatterbiografier i den slags skrifter, at forfatterens biografi kan fortælle os meget om forfatterens uddannelse, deres talent og formåen og anledningen til deres forskellige skrifter. Og på baggrund af alt dette kan man meget bedre vurdere det enkelte værk (bl. 52r-v). Der findes mange flere eksempler på litteraturvidenskabelige småafsnit i Jón Ólafssons litteraturhistorie, men pladsen tillader ikke en opregning af dem her.

Forudsætningerne for Jón Ólafssons litteraturhistorie er på den ene side, at lærde rundt omkring i Europa på dette tidspunkt begyndte at arbejde med den slags undersøgelser, og på den anden side Albert Thuras forespørgsel om oplysninger og materiale til den førømtalte islandske litteraturhistorie, som han planlagde. Eventuelt kunne man se Árni Magnússons håndskriftsamling som en tredje

forudsætning, for med den havde man fået lagt det fundament, som er forudsætningen for enhver undersøgelse af den ældre islandske litteratur.

I indledningen til den dansksprogede del gør Jón Ólafsson rede for, hvorfor han mener, at det er vigtigt at gå i lag med sådan en stor undersøgelse (bl. 53r-v). Jón Ólafsson nævner i den forbindelse ikke blot et sådan værks nytte for de kommende generationer, men også dets værdi for videnskaben selv og dens udvikling. De efterfølgende generationer kan bygge på dette værk, og på den måde fremmes forskningen, idet man således ikke skal gennemføre de samme store og omfattende undersøgelser, som foregangsmændene havde været nødsaget til.

Jón Ólafssons kilder til sine samtidige er af forskellig art og ikke alle pålidelige; nogle samtidige har han slet ingen oplysninger om. Det er allerede nævnt, at han citerede et af Árni Magnússons tabte skrifter efter hukommelsen, og at han citerer mundtlige kilder gennem både Árni Magnússon og Páll Vídalín. Ovenfor er også omtalt, at han her og der benytter et og andet fra Jón Thorkillius' skrifter. Han forsøgte – når han kunne – at få oplysninger fra folk i Island, men der kom ikke meget ud af hans indsats. Biskoppen Steinn Jónsson sendte ham sin egen kortfattede levnedbeskrivelse, Þorsteinn Ketilsson på Hrafnagil sendte ham litteraturlister og forskellige andre småting, og han skrev om Jón Thorkillius på baggrund af dennes egenhændige håndskrift. Endelig har han fået tilsendt forskelligt andet, som Jón Helgason på forbilledlig vis har gjort rede for i sin disputats.²⁹

Jón Ólafsson omtaler selv sine kilder, både i den danske indledning og andre steder. Han siger, at han benytter annaler, brevbøger, breve, forskellige skrevne kilder om folk samt egen viden og andres beretninger (s. 36 ff.). I forbindelse med den middelalderlige litteratur henviser han gerne til skriftet *Series dynastarum et regum Daniae* (1702) ved Thormod Torfæus (Þormóður Torfason; 1636–1719) og til den danske professor Ole Worms skrift *Runir seu, Danica literatura antiquissima*, første gang trykt i 1636 (Jón Ólafsson henviser til udgaven af 1651). Med hensyn til skjaldene henviser han endelig til Snorris *Edda*.

Det er indlysende, at forskellige fejl nødvendigvis må snige sig ind, når kilderne er så sparsomme og man er nødt til at stole på sin egen og andres hukommelse, og endda må gætte på årstal og lignende. Jón Ólafsson anfører således fejlagtigt, at præsten Sigurður Jónsson i Presthólar har oversat *Catonis Disticha* til islandsk (bl. 153v), og han opgiver et forkert navn på biskop Þorlákur Skúlasons moder (bl. 99r), for at nævne et par eksempler.³⁰ Man skal derfor som læser være på vagt, når man læser og benytter Jón Ólafssons litteraturhistorie, og man bør altid efterprøve oplysningerne i pålideligere kilder, navnlig årstal. Skønt Jón Ólafssons litteraturhistorie indeholder vigtige og sjove historier om forskellige folk, som

ikke findes andre steder, ligger litteraturhistoriens kulturhistoriske værdi først og fremmest i de ideer om litteratur og litteraturfolk, der findes i skriftet.

Litteraturhistorierne fra det 18. århundrede, deriblandt Jón Ólafssons her omtalte skrift, har man længe kritiseret for ikke at skelne mellem digtere og lærde, eller rettere mellem digterværker og lærde værker. Gunnar Harðarson siger således i sin artikel om den litteraturhistorie, Sveinbjörn Egilsson (1791–1852) udsendte: ”De ældre værker om islandsk litteraturhistorie er mere eller mindre forfatteroversigter eller regnes til lærdoms- og kulturhistorien.”³¹ Dette er utvivlsomt rigtigt, set ud fra vor tids forståelse af litteraturbegrebet, nemlig at digterværker er litteratur, medens videnskabelige skrifter ikke er det. Men litteraturbegrebet i det 17. og 18. århundrede var, som Gunnar Harðarson også bemærker, meget bredere, end den senere romantiks med ideer om originalitet og digteren som geni.³² Tidligere blev afhandlinger om for eksempel jura, historie og teologi også regnet for litteratur, som det også tydeligt fremgår af Jón Ólafssons litteraturhistorie.³³

Opbygning

Ved første blik synes Jón Ólafssons litteraturhistorie ikke at være helt fast i opbygningen, men hvis man ser nærmere efter, har værket faktisk en struktur. På titelbladet angives en tredelt disposition: 1) Opregning af digte og skrifter, der nævnes i islandske kilder; 2) Vurdering af islandske skrifers kildeværdi, troværdighed og datering; og 3) Navne, biografier og skrifter af bekendte forfattere (bl. Ir).

Som det er fremgået af det foregående, er litteraturhistorien kun et udkast, som Jón Ólafsson arbejdede med over lang tid. Kernen i skriftet er på dansk, men foran og bagved har han tilføjet kapitler – i det store hele på islandsk, men også på latin – ligesom der også findes forskellige noter til hovedteksten i margin. Som litteraturhistorien foreligger i håndskriftet, vil vi, denne artikels forfattere, inddele den logisk i følgende fire dele: 1) Middelalderforfattere; 2) Lærde mænd efter reformationen; 3) Digtere og forfattere efter reformationen; og 4) Lærde kvinder.

Værkets første del inddeler Jón Ólafsson yderligere i tre afsnit: (a) om den middelalderlige litteratur og digtning; (b) om litteratur efter reformationen; (c) en omtale af de vigtigste forfattere og dernæst digtere i alfabetisk rækkefølge. Anden del inddeles i fire afsnit: (a) en indledning; (b) en omtale af de vigtigste lærde i alfabetisk rækkefølge; (c) en oversigt over biskopper (i Skálholt og på Hólar)

samt over rektorer (i Skálholt og på Hólar); (d) et navnerogister. Tredie del er inddelt i to afsnit: (a) en indledning og (b) en omtale af digtere og forfattere i alfabetisk rækkefølge. Fjerde del er også inddelt i to afsnit: (a) en indledning og (b) en omtale af lærde kvinder og kvindelige digtere.

Stoffets ordning

Dispositionen i Jón Ólafssons litteraturhistorie er helt den samme, som man ser i andre litteraturhistorier i Europa på denne tid, det vil sige litteraturen er ordnet efter perioder: før og efter reformationen.³⁴ En sådan inddeling ses blandt andet i Albert Thuras ovenfor nævnte litteraturhistorie, *Idea Historiae Literariae*. Samtidig følger Jón Ólafsson tidligere islandske litteraturhistorier som for eksempel Páll Vídalíns *Recensus* ved at alfabetisere omtalerne af de enkelte forfattere og digtere. Ligesom Thura ordner Jón Ólafsson forfatterne efter latiniserede former af deres patrynomer, idet han dog angiver deres islandske navneform i skarpe klammer straks efter. I litteraturhistoriens tredje del ordnes digterne efter islandsk skik, det vil sige efter døbenavnene. Jón Ólafsson nævner, at han undertiden adskiller hedenske og kristne digtere (bl. 33v). Det er vigtigt at bemærke, at han ikke som Páll Vídalín opdeler digterne i lærde og ulærde, men derimod karakteriserer dem ud fra hvilken profession de har.

Endvidere er det værd at nævne, at det var Jón Ólafssons tanke at skrive en faginddelt litteraturhistorie ligesom Thura. Denne idé kunne muligvis stamme fra Árni Magnússon; det synes utvivlsomt, at Árni Magnússon havde tænkt sig at benytte en sådan ordning, hvis det var lykkedes ham at skrive en islandsk litteraturhistorie på baggrund af det materiale, han gennem mange år havde indsamlet.³⁵

Jón Ólafsson inddeler den middelalderlige litteratur i prosalitteratur og digtning og drøfter derefter forfatterne og skjaldene i selvstændige kapitler. I det dansksprogede kapitel om digtere og forfattere efter reformationen foretager han ikke denne skelnen, selvom han i indledningen siger, at han i det følgende vil adskille de to. Efter dette kapitel følger til gengæld et særligt kapitel om digtere, hvor han navnlig beskæftiger sig med lærde og forfattere i den dansksprogede del. Allerede i Snorris *Edda* skelnes mellem lærde mænd og digtere, så en sådan adskillelse går langt tilbage. I den del, der handler om litteratur skrevet af kvinder, skelner Jón Ólafsson ikke mellem digtere og lærde, men det er sådan set heller ikke nødvendigt, hvis man tager det lille antal kvinder (på i alt 14), han nævner, i betragtning.

Biografier

Jón Ólafssons kilder til de enkelte personers liv og skrifter er af forskellig værdi, svarende til hans egen viden om dem, og derfor er afsnittene om forfatterne af meget varierende længde. Hvert afsnit deles i to, en levnedbeskrivelse og en omtale af vedkommendes værker. Ved nogle forfattere fremgår det, at Jón Ólafsson ved mere, end han meddeler, og han henviser desuden til skrevne kilder for yderligere oplysninger (bl. 18r). Eftertiden kunne have ønsket sig, at han havde slået sig mere løs og ladet sin fortælleglæde sprudle lidt mere med alle mulige historier; men sådant falder ikke Jón Ólafsson ind – han sætter for eksempel skarpe klammer om forskellige stykker, som han ikke mener skal med i den endelige udgave af litteraturhistorien: "Alt det som [...] er indsluttet i *Blyantz-Cancellors* vil Jeg skal være udelukt, og ingenlunde afskrives, i fald, nogen seer dette siden, efter mig. [somt giör Jeg for kortheds skyld, og somt at forbigaae folkes passioner, og sære hændelser]" (bl. 51r). Det ligger ham ligeledes på sinde at være retfærdig og ikke dømme for hårdt:

Vitas angaaende, at mand bör ei at skrive saa *subtil*, om afdöde lærde folk, nemlig om deres *affecter*, og andet saadant. Da tilstaaer Jeg det i saadant et *compendio* som dette her er, bör det ingelunde at være, men om navnkundigste Lærde folkes vitlöftig levnetz beskrivelse kand det, efter min Tanke, tillades. Dog i midlertid bör mand altid at tale om deres feiler med *moderation*. (bl. 53v)

Om de vigtigste forfattere og digtere skriver Jón Ólafsson ganske meget, men almindeligvis er afsnittene korte og brudstykkeagtige. Hovedvægten er lagt på uddannelsesbaggrund eller digtertype. Af og til forekommer det dog, at Jón Ólafsson beskriver deres gemyt og åndelige anlæg. Afsnittet om Guðmundur Andrés-son (1615–1654), der skrev kampskriftet *Discursus oppositivus* mod den strenge islandske lov, den såkaldte Storedom ('Stóridómur'), er et af de morsomste i hele litteraturhistorien; Guðmundur Andrés-sons liv og levned var på mange måder eventyrligt og manden selv lidt af en original. Her lader Jón Ólafsson sin fortælleglæde få frit løb, og han tillader sig at fortælle enestående historier om Guðmundur Andrés-son, der blev dømt til ophold i Blåtårn. Selvom Jón Ólafsson betvivler sandhedsværdien af historien om dengang Guðmundur Andrés-son faldt ud af vinduet i Blåtårn, og hans derpå følgende interessante tur rundt i kongens gemakker, medtager han den dog. Og helt imod sin egen højstemte proklamation i indledningen, hvor han udtaler, at han hellere vil have færre oplysninger men dog sikre (bl. 53v), fremsætter han forskellige gæt i forbindelse med tilblivelsen

af Guðmundur Andrésson's kampskrift. Da han efterfølgende kommer ind på, at professorerne i København fik to islandske studerende til at oversætte kampskriftet til latin, fornemmer man en delikat humoristisk sans: "og toe Islændere af Professorerne udnævnet, at over sætte dette hands Skrift paa et Sprog, som de kunde beder forstaa end det Islandske" (bl. 62r).

Jón Ólafsson benytter undertiden mundtlig overlevering eller folkesagn ved personbeskrivelsen. Navnkundige er for eksempel sagnene om Guðríður Símonardóttirs (17. århundrede) rapkæftethed. Hun var kone til den kendte præst og digter Hallgrímur Pétursson (1614–1674). Dette sagn benytter Jón Ólafsson til at beskrive, hvordan hun var mere end, hvad Hallgrímur Pétursson kunne magte. Jón Ólafsson henviser også til, at man almindeligvis sagde om biskop Marteinn Einarsson's død i 1576, at den var straf for hans delagtighed i henrettelsen af Islands sidste katolske biskop 1550. Dette gjaldt i øvrigt om flere dødsfald blandt de medvirkende ved henrettelsen af biskop Jón Arason (1484–1550).

Litteraturhistorien opviser ofte bred historisk viden, og man ser undertiden forfatterens syn på vigtige begivenheder i landets historie. En meget negativ holdning til danskerne dukker for eksempel op til overfladen i afsnittene om Jón Arason og Marteinn Einarsson. Desuden tilføjer Jón Ólafsson, at danske historikere, for eksempel Arild Huitfeldt, i deres skrifter forsøger at gøre Jón Arason til en oprører og landsforræder, men at islændingene snarere ser ham som en slags martyr (bl. 67v–68v).

Stil

Størstedelen af litteraturhistorien er skrevet på dansk. Jón Ólafsson indrømmer dog, at hans færdigheder i det sprog ikke er fuldkomne, og hans stil er her og der tyngt af islandismer (bl. 57v). Jón Helgason påpeger imidlertid, at der i den dansksprogede del i højere grad er tale om lån fra latin, som det i øvrigt var almindeligt hos lærde på den tid.³⁶ I den islandske del af litteraturhistorien kan man tale om to stiltyper, en folkelig stil og kancellistil. Påvirkning fra kancellistilen ser man navnlig ved udstrakt brug af danske og latinske lån samt dansk og tysk ordstilling og syntaks.³⁷ Den folkelige stil viser sig særlig i delen om den oldislandske litteratur, men vi ser den også i de kapitler, hvor fremstillingen bygger på mundtlig overlevering eller folkesagn. Det er værd at bemærke, at Jón Ólafsson's stil på ingen måde afviger fra tidens lærde stil i øvrigt. Derimod opfordrer han – som en ægte humanist – i en afhandling, han skrev om stil, til sproglig purisme.³⁸

Om digtere og forfattere

Hver del af litteraturhistorien indledes med en redegørelse for udvælgelsen af forfattere og digtere. Skønt Jón Ólafsson siger, at han ikke vil beskæftige sig med sådanne forfattere eller digtere, som ikke har efterladt sig værker, forekommer det dog, og navnlig i den dansksprogede del. I denne del har det da også først og fremmest været planen at give beskrivelser af de mænd, der var på Albert Thuras førnævnte liste.

Jón Ólafssons syn på digtere og forfattere er meget farvet af holdninger hos hans læremestre Páll Vídalín og Árni Magnússon. I litteraturhistorien henviser han gerne til Árni Magnússon, og som allerede nævnt skrev både han og Páll Vídalín udkast til litteraturhistorier. Her skal vi dog særligt komme ind på holdningen til digtere og forfattere, som den fremtræder i Jón Ólafssons egen litteraturhistorie. Således definerer Jón Ólafsson forfattere: "Jeg kalder sådanne *Scriptores*, som hovedsageligt har skrevet bøger, eller oversat dem fra andre sprog, frem for at digte" (bl. 134r).³⁹

Den første og vigtigste forfatter af islandske historiske skrifter var Ari fróði (II. århundrede), der både var nøjagtig og sanddru, og han besad alle de dyder, som en sand historieskriver må have: "Ari [fróði] har været højklærd, *Scriptor accuratissimus* og *veracissimus*, og er derfor et ret forbillede for en sand *Historici*" (bl. 21r-v).⁴⁰ Den eneste fejl ved Ari fróði var, at han var kortfattet: "Men han har også været en *Scriptor brevis*, hvilket man beklager på grund af de nævnte dyder" (bl. 21v).⁴¹ Omend Jón Ólafsson ikke kan skjule sin beundring for Snorri Sturluson, sidestiller han ham ikke med Ari, eftersom Snorri Sturluson udsmykker sin historieskrivning med digtning. Om *Heimskringla* siger Jón Ólafsson for eksempel: "Ari fróði har uden tvivl først skrevet en kort oversigt. Snorri må så have forøget den med forskellige *Traditionibus* (for han forekommer i sandhed ikke at have været ligeså bundet af kun at fortælle det, som er sandt, ligesom Ari)" (bl. 27v).⁴²

Munken Oddur Snorrason, forfatteren til *Ólafs saga Tryggvasonar*, får en ret kølig omtale, idet Jón Ólafsson siger, at han er naiv og har en tendens til overdrivelse (bl. 25v). Mindst har Jón Ólafsson til overs for dem, som helt opdigter deres materiale. Han tilføjer, at det mest har været munke, der har skrevet halvsande og opdigtede sagaer for at tjene til deres underhold. Den slags sagaer har de solgt til rige folk eller foredraget dem ved bryllupper og ved andre selskaber (bl. 8r).

Jón Ólafsson siger, at man efter reformationen i højere grad har oversat bøger frem for selv at have digtet eller komponeret dem. Dog, fortsætter han, er dette ved at ændre sig, og han tager biskop Jón Vídalín og lovmanden, Páll Vídalín såvel som nogle forfattere af såkaldte lyvesagaer (*lygisögur*) som eksempler herpå (bl.

12v). Det fremgår tydeligt af litteraturhistorien, at de forfattere, der beskæftiger sig med lærd materie, det vil sige sådanne, som kan regnes for formidlere af sandheden, vurderes højere, end sådanne, der beskæftiger sig med "halvsand og opdigtet" litteratur.⁴³ Jón Ólafssons holdning er helt i oplysningens ånd, når han bemærker, at det er vigtigt stadig at mindes de forfattere, "der har arbejdet på at gøre gavn med nyttige skrifter, som [de] har anvendt lærdom, lang tid, stor umage og mange omkostninger på" (bl. 17v).⁴⁴

Jón Ólafssons udvalg af skjalde passer med hans syn på den oldislandske digtning. Han omtaler ikke dem, som kun har digtet enkelte strofer, idet han mener, at sagaernes forfattere i reglen har digtet dem i de optrædende personers navne. Derimod omtaler han skjalde, der har digtet hele digte, selvom disse digte kun er bevaret i brudstykker eller overhovedet ikke (bl. 11r, 31v). Drøftelsen af skjaldene er mere kortfattet end drøftelsen af digtere efter reformationen, og der fældes ikke så tit domme over dem. Ydermere deler han digtere efter reformationen op efter, om de hovedsageligt har digtet på islandsk eller på latin.⁴⁵ Ud fra litteraturhistorien kan vi imidlertid ikke afgøre, hvilket af sprogene Jón Ólafsson først og fremmest mente, man skulle digte på. Til gengæld kritiserer han digteren Þorlákur Guðbrandsson (død 1707) for, at han "imiterer latinske digtere alt for meget" (bl. 14r).⁴⁶ Af det tidligere omtalte skrift af Jón Ólafsson, *Hagþenkir*, fremgår det, at peblingene blev undervist i at digte på latin, uanset om de havde anlæg for at digte eller ej.⁴⁷

Om litteratur og digtning

Jón Ólafsson inddeler den middelalderlige prosaiske litteratur i tre grupper: sand litteratur, halvsand litteratur og opdigtet litteratur. Denne inddeling kan man spore tilbage til klassiske retorikere, idet der i undervisningsbogen *Rhetorica ad Herennium*, der undertiden tilskrives Cicero, står: "*Fabula* er en fortælling, som indeholder begivenheder, der hverken er sande eller sandsynlige [...] *Historia* er begivenheder, som har fundet sted [...] *Argumentum* er opdigtede begivenheder, som dog ville kunne have fundet sted".⁴⁸ Opdigtede sagaer deles siden i islandske og udenlandske efter deres emne. De islandske handler mest om jætter, trolde og trolddom, mens de udenlandske handler om riddere og underskønne jomfruer. De udenlandske sagaer deles dernæst i komiske henholdsvis tragiske sagaer (bl. 8r). Man kan sige, at denne inddeling stadig benyttes, selvom vore dages litteraturhistorikere benytter andre begreber. Øverst i hierarkiet befinder de sandfærdige sagaer sig. Jón Ólafsson mener ikke, at lyvesagaerne er fuldstændig nytteløse; man

kan læse dem ” af filologiske grunde, idet man kan indsamle *archaismos* af dem ” (bl. 8v).⁴⁹

Jón Ólafssons beskrivelse af litteraturen efter reformationen er i det store og hele rigtig. Han siger, at oversættelser er mere udbredte end originale værker, men at dette er ved at ændre sig i hans egen tid. Digtningen efter 1550 vurderer Jón Ólafsson ikke særligt højt. De fleste salmeoversættelser regner han for eksempel for værende af ringe kvalitet. Den verdslige digtning er tillige blevet ringere, mener han, ikke blot hvad angår stofbehandlingen, men også med hensyn til det poetiske sprog. Endvidere mener Jón Ólafsson, at folks almindelige kendskab til det gamle islandske poetiske sprog i hovedsagen er ringe. Dog priser Jón Ólafsson nogle digtere højt for et inspireret og dygtigt arbejde med den poetiske kunst.

I de senere år er man inden for forskningen begyndt at tage vurderingen af renæssancens og oplysningstidens litteratur op til fornyet overvejelse, og man har fremhævet den nyskabelse, der bestod i importen af nye versemål. Digterne begyndte også at benytte det poetiske sprog på nye måder efter påvirkning fra udenlandsk digtning. Det er værd at bemærke, at Jón Ólafsson gør opmærksom på, at man for at kunne foretage undersøgelser af poesien, må indsamle alle digte og strofer. På den måde vil man kunne lære ”poesiens og digtenes *genium* [at] kende, hvordan den har ændret sig til hver en tid” (bl. I Iv).⁵⁰

Jón Ólafsson omtaler med nogen stolthed sine landsmænds skriveglæde og bemærker, at lærde folk i rigere lande end Island måtte undre sig over deres viden og deres store bogproduktion. Og han giver samtidig en forklaring på, hvorfor islændingene ikke har udgivet så mange bøger på tryk, nemlig at man i Island først og fremmest trykker kristelig litteratur og oversættelser af udenlandske kristelige skrifter. Endvidere er det for bekosteligt for islændingene at lade deres bøger trykke udenlands. Sidst men ikke mindst er islændingenes muligheder for dyrkelse af videnskab umådelig ringe, og derfor er de bange for, at deres værker skulle fremtræde ufuldkomne (bl. 54r).

Kvindens litteraturhistorie

Sidste del af Jón Ólafssons værk er en behandling af litteratur af kvinder, og den har overskriften *Femina post Reformationem doctiores*. Jón Ólafsson er den første islandske litteraturhistoriker, der omtaler kvinder i et sådant skrift. Ideen til dette afsnit er sikkert kommet fra Albert Thura, idet han i 1732 udgav et værk om lærde danske kvinder, *Gynaceum Daniae Litterarum*.⁵¹

I indledningen til kvindeafsnittet forklarer Jón Ólafsson, hvilke kvinder han finder det værd at skrive om, og hvilke han vil udelukke: "Det forekommer mig ikke værd at *annotere* de kvinder, som ikke har digtet andet end nogle udmærkede enkeltvers, men derimod [kun] sådanne, som i boglige kunstner eller poesien har overgået almindelige kvinder og været mændenes jævnbyrdige" (bl. 158r).⁵²

Dermed udelukker Jón Ólafsson beklageligvis de kvinder, der havde en særlig evne til at omsætte deres tanker i lejlighedsvis, ofte meget kunstfærdige vers (ikke at misforstå som lejlighedsdigte), rimkunstnere.⁵³ Vi har ganske vist ingen vidnesbyrd om, at der skulle have været så mange flere kvindelige rimkunstnere end mandlige, og derfor havde det muligvis været udtryk for en skævvridning at anføre alle sådanne kvinder, eftersom mandlige rimkunstnere heller ikke blev medtaget i litteraturhistorien, med mindre de havde gået i skole. På trods af sin egen proklamation, omtalt ovenfor, nævner Jón Ólafsson en poetisk begavet kvinde, Hólmfríður (1697–1736), Páll Vídalíns datter: "Hólmfríður, datter af den nævnte lovmand Páll, sidenhen sysselmanden Bjarni Halldórssons kone, var også inspireret og digtede udmærkede strofer" (bl. 160v).⁵⁴ Det er muligt, at Jón Ólafsson ved at nævne Hólmfríðurs inspiration retfærdiggør, at han har optaget hende, altså at hendes digtning vidner om en poetisk begavelse, der hæver hende over det almindelige niveau hos de førnævnte rimkunstnere.

I litteraturhistorien taler Jón Ólafsson først og fremmest om lærde mænd, digtere og forfattere; grænserne mellem disse grupper var ofte flydende. Men samtidig ser man, at nogle af de mænd, der optages, var kvalificeret, blot de havde været indskrevet ved Københavns Universitet, også selvom de ikke ellers har gjort nogen indsats inden for litteraturens område. Forklaringen er naturligvis Albert Thuras liste.

Mere påfaldende er det, at en enkelt kvinde optræder i den dansksprogede del, nemlig Hildur Arngrímsdóttir (1643–1725), Páll Vídalíns moder.⁵⁵ Hun får sit eget nummer, ganske som mændene, og er nummer seks i rækken, idet listen er ordnet efter patronym. I afsnittet om Hildur Arngrímsdóttir hylder Jón Ólafsson hende meget for hendes begavelse og hendes hushold, der var berømmet i vide kredse. Han nævner, at han ofte har haft den fornøjelse at have talt med hende i sine år på Víðidalstunga, og at han derved er blevet meget klogere på gamle dage. I virkeligheden minder beskrivelsen af Hildur Arngrímsdóttir om Ari fróðis beskrivelse af Þuríður Snorradóttir, der var "meget klog og besad sanddruelig viden" om fortiden.⁵⁶ Om Hildur Arngrímsdóttirs uddannelse og lærdom siger Jón Ólafsson afrundende: "I lærde Sager veed intet andet om hende at sige, end at hun, for uden nogle *Epigrammata* [...] haver gjort 3 andægtige Psalmer [...] om Jeg ret Mindes, alt paa Islandsk og MS. [Med saadan en skiön poësi, som mand af studerede folk kunde udkræve]" (bl. 65v).

Afsnittet om Hildur Arngrímsdóttir i kvindeafsnittet er i nogen udstrækning en oversættelse af afsnittet i den dansksprogede del. I det islandske afsnit er Jón Ólafssons rosende omtale af Hildur Arngrímsdóttirs poesi og kendskab til fortiden ikke så uforbeholden som i den danske del. Ud fra Jón Ólafssons beskrivelse er det på ingen måde sikkert, at Hildur Arngrímsdóttir har kunnet latin, og latinsten Sigurður Pétursson mener, at latinkundskab har været med til at bestemme, om man regnede kvinder for lærde eller ej. Den målestok, som Jón Ólafsson måler Hildur Arngrímsdóttir efter, synes således at være den samme, som man brugte på tidligere tiders lærde kvinder og mænd, altså om de havde digtet lærd poesi, havde stort kendskab til fortiden og viste storsind og gæstfrihed i husholdningen. Dette finder måske særligt sin forklaring i, at kvinder ikke havde mulighed for skolegang, og det var således ikke muligt at vurdere dem efter samme målestok som mændene.

Af de 14 kvinder, Jón Ólafsson omtaler, er de fem digtere. Ovenfor er allerede Hildur Arngrímsdóttir og Hólmsfríður Pálsdóttir nævnt. Sigga skálda er den eneste almuekvinde, der er medtaget: "Sigga skálda opholdt sig i begge Hreppur-områderne. Var fattiglem hos præsten Eiríkur Oddsson i Hólar i Ytra-Hreppur. Hun digtede mange salmer, vers, viser og digte, men det er uvist, om hun digtede nogen *rímur*.⁵⁷ Døde i byldepesten 1708" (bl. 161v).⁵⁸ Sigga skálda fik sig et godt navn på grund af sin digtning, og det er derfor ikke mærkeligt, at hun blev optaget hos Jón Ólafsson. Om Þóra Tómasdóttir står der derimod: "Þóra Tómasdóttir, opholdt sig i Vöðlusýsla. Har digtet en salme om israelernes udvandring fra Ægypten. Og jeg mener, det er hende, Þorvaldur Magnússon siden hen digtede nogle strofer eller et digt om, hvori han spotter hende for nævnte salme" (bl. 162v).⁵⁹ Det ser ikke ud til, at Jón Ólafsson har kendt til anden digtning af Þóra Tómasdóttir end denne salme. Man må antage, at de fleste vidnesbyrd om digterinden er forsvundet, når Jón Ólafsson kun beskriver hende nærmere ved blot at nævne, at en mand har hånet og spottet hendes digtning. Der er ikke senere fremdraget nye oplysninger om Þóra Tómasdóttir, og man kan håbe, at forklaringen herpå ikke er, at Þorvaldur Magnússon med sine bemærkninger skubbede hende ud i glemselen.⁶⁰

De længste indførelser i kvindeafsnittet handler om Hildur Arngrímsdóttir, Steinunn Finnsdóttir (1640–1710) skáldkona og biskop Jón Vídalíns kone, Sigríður Jónsdóttir (1677–1730). Steinunn Finnsdóttir er den første navngivne kvindelige digter i Island, efter hvem der er bevaret en smule digtning. I litteraturhistorien begynder Jón Ólafsson altid sin omtale med at opregne vedkommende persons slægt eller beskrive dennes embede og måske endda hans eller hendes hjemegn. Men ved omtalen af Steinunn Finnsdóttir indleder han omtalen med oplysninger om hendes digtning, og hendes slægtsopregning anføres først til sidst:

Steinunn [Finnsdóttir] boede i Höfn i Mela-området 1710. Hendes mand hed Þorbjörn, en mand af ringe stand, og hendes fader Finnur. Faderens broder hed også Finnur og boede på Kálfalækur. Disse to brødres fader var præsten Jón Finnsson, hvis broder var Sigurður Finnsson, der havde sønnen Finnur á Ökrum (bl. 162v).⁶¹

Efter denne omtale gives en slægtstavle med yderligere oplysninger, hvilket Jón Ólafsson ellers ikke gør. Det er umuligt at afgøre, hvad han hermed har villet sige, men det ville være fristende at gætte på, at dette viser hans syn på Steinunn Finnsdóttirs poesi, idet han endvidere griber muligheden for at angive et vers af *Snakóngrímur*; der findes ellers ikke mange eksempler på citerede digte i litteraturhistorien.

Efter at Jón Ólafsson har forklaret, hvilke kvinder der medtages i kvindeafsnittet, retfærdiggør han sit valg, altså at det er nok, at de har digtet en salme – det anså man i samtiden for værende af større poetisk værd end rimkunstnerens nørkelier. Dette afsnit er ofte blevet opfattet som kvindenedgørende:

Omend nogle ville sige, at det ikke var af særlig vigtighed, om kvinderne så også har kunnet en smule latin eller andre sprog eller digtet en salme – en eller flere – så svarer jeg, at det er ærefuldt for en kvinde, og man kan ikke forlange yderligere af dem. Og vi må tage os til takke med det, som vi nu engang har, hvis vi vil føje nogle kvinder til vore foranførte mænd (bl. 158v).⁶²

Set i lyset af de muligheder, kvinder havde for at uddanne sig bogligt, må man nok acceptere, at Jón Ólafsson er ret realistisk i sin beskrivelse af situationen. Til gengæld må man studse over, hvor mange kvinder der holdt skole for børn eller selv forestod undervisningen af deres børn. Sigurður Pétursson påpeger for eksempel i førnævnte artikel, at man havde brug for mere end et rent basalt kendskab til latin for at kunne undervise i sproget.⁶³

Eftertiden havde naturligvis gerne set, at kvindeafsnittet havde været længere og mere udførligt. Men der gemmer sig dog flere steder omtaler af kvinder i litteraturhistorien, dog særligt i forbindelse med deres funktion som mødre eller koner. En af de mest bemærkelsesværdige historier er om Rannveig, datter af digteren Þórður Magnússon på Strjúgur:

Om hans søn, Oddur, siges det også, at han har været én af de bedste digtere, men jeg ved ikke, hvad der findes af hans digtning. Og ligeså Þórður [Magnússons] datter (jeg kender ikke hendes navn). Om hende er *Relationen*, at hun skulle have digtet den 16. *ríma*⁶⁴ i *Rollantz rímur*, medens hun rørte i en gryde med grød. Men faderen, idet han hørte hende, gav hende et slag i ansigtet, fordi hun derved skulle have kastet skam over ham. Dette er imidlertid sikkert *fabulæ* (bl. 155r-v).⁶⁵

Vi ser her den store digter sidde og svede over digterarbejdet. Rannveig, hans datter, er imedens i færd med madlavningen, og det er ingen sag for hende samtidig at improvisere en *ríma*. Måske beskriver denne historie kort arbejdsdelingen mellem kønnene, hvad angår digtning.

Afslutning

I det 17. og 18. århundrede begyndte lærde i Europa at skrive litteraturhistorier, hvor man forsøgte at inddele og beskrive litteraturen på en ny måde. Man samlede ligeledes nøjagtige oplysninger om forfattere og deres værker. Den utrykte litteraturhistorie ved Jón Ólafsson fra Grunnavík, der har været emnet her, er en del af denne tendens. Den er skrevet omkring midten af det 18. århundrede og behandler islandske digtere og lærde fra middelalderen og frem til forfatterens samtid. Vi ser alle de vigtigste karakteristika fra tidens litteraturhistorieskrivning optræde hos Jón Ólafsson; han benytter for eksempel den danske litteraturhistoriker Albert Thuras metoder, men finder i øvrigt megen inspiration hos islandske lærde som Árni Magnússon, Thormod Torfæus og Páll Vídalín. Hans fortællestil er dog på mange måder selvstændig og støtter sig til dels til islandsk mundtlig tradition.

Jón Ólafssons litteraturhistorie har aldrig været udgivet og har kun været benyttet i begrænset omfang i forskningen. Vigtigheden af Jón Ólafssons litteraturhistorie skal derfor først og fremmest findes i, at den klart fremsætter det 18. århundredes syn på dannelse, litteratur og tidligere tiders islandske forfattere. Et bemærkelsesværdigt afsnit af Jón Ólafssons værk er afsnittet om islandske lærdomskvinder og kvindelige digtere, som han fandt inspiration til hos Albert Thura. Med udgivelsen af Jón Ólafssons litteraturhistorie får vi endelig den sammenhæng, der har manglet i vores kendskab til det 18. århundredes bogkultur i Island.⁶⁶

Noter

1. Citatet i titlen er fra Jón Ólafssons litteraturhistorie, KBAdd 3 fol., bl. 53r.
2. Jf. Gottskálf Þ. Jensson, "Hugmynd um bókmenntasögu Íslendinga", *Skírnir* 2001:1, s. 88–89.
3. "fyrir utan okkur Erlend vill Alb. Thura skrifa og edera bók um lærða íslenzka", jf. Jón Helgason, *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Safn Fræðafjeldagsins V (København, 1926), s. 179. – Da Jón Ólafsson arbejdede på sin litteraturhistorie, havde han været studerende ved uni-

versitetet og arbejdet i godt ti ár, idet han kom til København 1726 for at være Árni Magnússon's sekretær, kun 21 ár gammel. Om Jón Ólafsson's liv og arbejde se Jón Helgason 1926 samt Guðrún Ása Grímsdóttir, "Um Jón Ólafsson úr Grunnavík", i Friðrik Magnússon & Guðrún Kvaran (red.), *Hræringur úr ritum Grunnavíkur-Jóns: erindi flutt á mállþingi um Jón Ólafsson úr Grunnavík laugardaginn 16. apríl 1994* (Reykjavík, 1994), s. 9–18 og Guðrún Ása Grímsdóttir, "Lærður Íslendingur á Turni: af Jóni Ólafssyni Grunnavíkingi", *Gripla* 2001:XII, s. 125–147. Jón Ólafsson's selvbiografi, *Vita et Scripta Johannis Olavii (Studioli Islandi) de Grunnavika*, er nýlig udgíven: Jón Ólafsson úr Grunnavík, *Ævisögur ypparlegra merkismana*, udg. Guðrún Ása Grímsdóttir (Reykjavík, 2013), s. 221–298. Endelig skriver Jón Ólafsson om sig selv i litteraturhistorien.

4. Jón Helgason 1926, s. 179.

5. "Gagnlegt væri og, að skrifa Historiam literariam yfir höfuð." Jón Ólafsson, *Hagþenkir*, udg. Þórunn Sigurðardóttir (Reykjavík, 1996), s. 69.

6. Herefter blot: "den danske del".

7. "Þetta skrif var aldrei sent hr. Thura, heldur hent úr því til að svara spursmálum hans."

8. *Dansk biografisk leksikon*, grundlagt af C. F. Bricka, redigeret af Povl Engelstoft under medvirkning af Svend Dahl (København, 1933–1943), s. 84.

9. Jf. Jón Helgason 1926, s. 199.

10. Gottskálk Þ. Jensson 2001, s. 89.

11. Matthías Viðar Sæmundsson omtaler skriftet i sin artikel "Fyrsta bókmenntasagan", i *Myndir á Sandi. Greinar um bókmenntir og menningarástand* (Reykjavík, 1991), s. 130–137.

12. Litteraturhistorien er udgívet í Páll Vídalín, *Recensus poetarum et scriptorum Islandorum hujus et superioris seculi*. Viðauki séra Þorsteins Péturssonar. I. Texti, udg. Jón Samsonarson (Reykjavík, 1985).

13. Gottskálk Þ. Jensson 2001, s. 83.

14. Jón Helgason 1926, s. 184.

15. Jón Samsonarson, "Formáli", i Páll Vídalín, *Recensus poetarum et scriptorum Islandorum hujus et superioris seculi*, udg. Jón Samsonarson (Reykjavík, 1985), s. vi; jf. endvidere Gottskálk Þ. Jensson, "Hversu mikið er nonnulla? Recensus Páls Vídalíns í Sciagraphíu Hálfðanar Einarsonar", *Ritmennt* 2000:5, s. 112–130; *Æfissaga Jóns Þorkelssonar skólameistara í Skálholti I*, udg. Jón Þorkelsson (Reykjavík, 1910), s. 375; jf. også Jón Helgason 1926, s. 198, samt Guðrún Ása Grímsdóttir 2001, s. 144.

16. "Þessari bók verður að skipa í hina löngu röð hálfsaminna rita frá hendi Jóns. Hvorki er efni safnað, svo að við megi una, nje með það farið eins og átti að verða. [...] Sniðið var ekki heppilegt. [...] og stafrófsröð höfundanna bannaði sögulegt yfirlit. Fyrir því hefur bókinn hjer verið nefnd rithöfundatal, en ekki bókmentasaga (historia litteraria), eins og Jón er sjálfur vanur að kalla hana." Jón Helgason 1926, s. 195–196.

17. Matthías Viðar Sæmundsson, "Upplýsingaröld 1750–1840", i Halldór Guðmundsson (red.), *Íslensk bókmenntasaga III* (Reykjavík, 1996), s. 103.

18. "áhugi höfundar á persónusögu viti á nýja tíma", smst.; "aðstöðu og áhöld til að semja bókmenntasögu af nútímaætt", smst., s. 104.
19. Sverrir Tómasson, "Bændur flugust á: Þrjár athugasemdir Jóns Ólafssonar úr Grunnavík um fornþókmenntir", *Gripla* 2003:XIV, s. 325–326.
20. *tosset*: isl. ær, jf. Þorbjörn Þórðarsons kældenavn.
21. "Var ei ær, en lét ýmsum látum fólki til skemmtunar og kvað að handahófi með allra handa orðleysum [...]. Margir halda að hann sé þó ei auctor allra þeirra vísna sem honum eignast, því sumir hafa gjört slíkar að imitationem hans, en hinir óvitandi eignað nefndum Þorbirni síðan, og þyki mér það ei ólíklegt." (bl. 154v).
22. Jf. Þórunn Sigurðardóttir, "'Caput de versione poetica.' Ritgerð Jóns Ólafssonar úr Grunnavík um kvæðaþýðingar", í *Varði reistur Guðvarði Má Gunnlaugssyni fimmtugum 16. september 2006* (Reykjavík, 2006), s. 149–152.
23. "Orðatiltækið verður svo stírt og nauðgað að það er víða óskiljandi, en meiningin á að vera auðskilin svo hún falli strax inn í skilninginn eins og er í Hallgrímssálmum." (bl. 14v). Salmerne er trykt eftir biskop Steinn Jónssonar í 1719 udkomne oversættelse til islandsk af Jesper Rasmussen Rachløvs Taare-perse.
24. Jón Helgason 1926, s. 195.
25. "ein sú sem besta íslensk dictio væri í."
26. "Eitt og annað ahugavert um fornskálda vísur og kvæði."
27. "Fornskáldanna Carmina eru sem stutt breviaría yfir res gestas, til minnis, en þeim hafa fylgst orales Commentarii, sem síðan eru komnar í sögur. Það er auðséð að ei eru vísurnar í öllum sögum altíð þeirra sem þær eru eignaðar, og er ekkert ljósara merki þar til en þá heiðnum mönnum tileignast vísur sem kristin orð eru í. Til dæmis í sögunni af Þórði hreðu eignast honum vísa, í hverri sem orrusta kallast sverða messa. Er það líkast að sjálfir söguskrifarnir hafi þær vísur smíðað [...]" (bl. 11r).
28. Sverrir Tómasson 2003, s. 325.
29. Jón Helgason 1926, s. 187 ff.
30. Det var Sigurður Jónssonar fader, præsten Jón Bjarnason, der oversatte *Catonis Disticha*, og biskop Þorlákur Skúlasonar moder hed Steinunn, der var biskoppen på Hólar Guðbrandur Þorlákssonar uægte datter.
31. "Eldri rit sem varða bókmenntasögu Íslendinga eru yfirleitt rithöfundatöl eða teljast til lærdóms- og menntasögu", Gunnar Harðarson, "Um bókmenntasögu Sveinbjarnar Egilssonar", *Skáldskaparmál* 1994:3, s. 169–176.
32. Jf. også Gottskálk Þ. Jensson 2001, s. 83 n.
33. Flemming Conrad omtaler danske skrifter indeholdende bio- og bibliografiske data samt forfatterleksika af forskellig slags fra 1700-tallet, men han mener ikke, at ordet 'litteratur' får sin nuværende betydning førend i slutningen af århundredet. Conrad, *Smagen og det nationale: studier i dansk litteraturhistoriskrivning 1800–1861* (København: Museum Tusulanums forlag/Københavns universitet, 1996), s. 12, 22–28.
34. Jf. Gottskálk Þ. Jensson 2001, s. 90.

35. Jón Helgason 1926, s. 186.
36. Jón Helgason 1926, s. 186.
37. Þorleifur Hauksson & Þórir Óskarsson, *Íslensk stílfraði* (Reykjavík, 1994), s. 348–349, 419–425.
38. Afhandlingen er udgivet: Jón Ólafsson, "Um stíl", udg. Aðalsteinn Eyþórsson, i *Vitjun sína vakta ber: safn greina eftir Jón Ólafsson úr Grunnavík* (Reykjavík, 1999), s. 7–19.
39. "Þá kalla ég Scriptoros sem bækur hafa skrifað, eður snúið þeim úr öðrum tungum, meir en kveðið".
40. "Ari hefur verið vel lærður, Scriptor accuratissimus og veracissimus, og er því rétt munstur eins réttilegs Historici." Ari fróði skrev værket *Íslendingabók*, der omhandler de første landnamsfolk.
41. "En Scriptor brevis hefur hann og verið, og þykir mönnum það mein, vegna nefndra kosta."
42. "Ari fróði hefur án efa skrifað fyrst stutt ágríp, og mun Snorri hafa aukið það síðan með ýmsum Traditionibus (því hann sýnist í sannleika ei hafa verið svo nóttvar sem Ari, að segja ei utan satt)."
43. "hálfssannar og upplognar [bókmenntir]."
44. "sem hafa stundað að gjöra mönnum gagn með þarflegum skrifum og varið þar til lærdómi, löngum tíma, stóru ómaki og kostnaði."
45. Jón Ólafsson's syn på skjaldene fremgår af hans *Hagþankir* og i hans afhandling om digtning, der findes i AM 986 4to.
46. "imiterar latínsk skáld allt of mikið."
47. Jón Ólafsson 1996, s. 44–46. Se også Þórunn Sigurðardóttir, "Viðhorf til bókmennta og bóklegar menningar í Hagþenki Jóns Ólafssonar úr Grunnavík", *Ritmennt* 2000:5, s. 57–58.
48. Her citeret efter Pål Dahlerup, *Sanselig Senmiddelalder: litterære perspektiver på danske tekster 1482–1523* (Århus, 2010), s. 143 (henvisning til *Rhetorica ad Herennium* 1.8.13); jf. Sverrir Tómasson, "Sagnfræði miðalda", i Vésteinn Ólason (red.), *Íslensk bókmenntasaga I* (Reykjavík, 1992), s. 281.
49. "vegna philologien, og notera úr archaismos."
50. "[að] þekkja genium skáldskaparins og kvæðanna hversu hann hefur umbreytt á hverri öld."
51. Sigurður Pétursson har i en artikel skrevet om de lærde kvinder, Jón Ólafsson nævner, og indsætter dem i en historisk og europæisk sammenhæng ("Voru til lærðar konur, feminae doctae, á Íslandi?" *Skírnir* 2001:1, s. 67–82). Også Margrét Eggertsdóttir har skrevet om kvindefaersnittet ("Í blíðum faðmi brúðgumans", i Inga Huld Hákonardóttir (red.), *Konur og kristmenn* (Reykjavík, 1996), s. 179–181). Endelig har Bergljót Soffía Kristjánsdóttir været inde på den i "'Gunnlöð ekki gaf mér neitt af geymsludrykknum forðum ...' Um Steinunni Finnsdóttur, Hyndlurímur og Snækóngsrímur", i Sverrir Tómasson (red.), *Gudamjödur og arnarleir: safn ritgerða um eddulist* (Reykjavík, 1996), s. 165–219.

52. "Ei þykir mér vert að annotera þær sem ei hafa gjört annað en nokkrar liðlegar einstakar vísur, heldur þær sem í bóklegum kúnstum eður skáldskap hafa yfirgengið almennar konur og verið karlmönnum jafnvægar."
53. Rimkunstner er en oversættelse af isl. *bagyrðingur*.
54. "Hólmsfríður, dóttir nefnds Páls lögmans, en eftir á kvinna sýslumannsins Bjarna Halldórssonar, var og hugvitsöm og gjörði liðlegar vísur."
55. Om dette skriver Bergljót Soffía Kristjánsdóttir: "I opregningen af skjalde i Uppsala-håndskriftet af Snorris *Edda* optræder Steinvör Sighvatsdóttir sammen med mændene som hofskjald [...] Jón [Ólafsson] følger således formentlig en indenlandsk tradition, når han opregner Hildur Arngrímsdóttir sammen med mændene i det danske kapitel" ("Í skáldatali Uppsala Eddu er Steinvör Sighvatsdóttir nefnd í hópi karla sem hirðskáld [...] Jón fylgir því sennilega innlendri hefð þegar hann getur Hildar Arngrímsdóttur ásamt körlum í danska kafflanum;" 1996, s. 166).
56. "margspök og óljúgfróð." Ari fróði Þorgilsson, "Íslendingabók", i udg. Jakob Benediktsson, *Íslendingabók. Landnámabók, Íslenzk fornrit I* (Reykjavík, 1968), s. 1–28.
57. *Rímur* er lange, rimede episke digte. Stoffet til digtene søgte man navnlig i ridder-sagaer, fornaldarsagaer, almuebøger, eventyr og islændingesagaer, men også samtidige begivenheder kunne danne grundlag for *rímur*. Der findes tusindvis af *rímur*-versmål og varianter af disse, da digterne lagde stor vægt på mangfoldighed i netop versemål og rim. Hver enkelt *ríma* (ental af *rímur*) inddeles i kapitler (1. *ríma*, 2. *ríma* o.s.v.), og helheden kaldes for en *rímnaflökkur*.
58. "Sigga skálda fór um báða Hreppa. Var niðursetningur hjá S^{ra} Eiríki Oddssyni í Hólum í Ytra-Hrepp. Kvað marga sálma, vers, vísur og kvæði, en óvíst er hvert hún hefur gjört nokkrar rímur. Dó í bólunni 1708."
59. "Þóra Tómasdóttir, verandi í Vöðlusýslu, hefur gjört einn sálm um útför Ísraelsfólks af Ægypto. En ég meina það sé sú sem Þorvaldur Magnússon kvað síðan um nokkrar vísur eður kvæði, hvar í hann hæðir að nefndum hennar sálmi."
60. Jf. Margrét Eggertsdóttir 1996, s. 181.
61. "Steinunn var í Höfn í Melasveit 1710. Bónði hennar hét Þorbjörn, almúgamaður, en faðir hennar Finnur. Hans bróðir hét og Finnur, sem var á Kálfalæk. Beggja þeirra faðir var S^{ra} Jón Finnsson, hans bróðir hét Sigurður Finnsson, en hans son Finnur á Ökrum."
62. "Þó nokkur vildi segja það sé lítilvægt þó þær hafi kunnað lítið í latínu eður öðrum tungum eður gjört sálm, einn eður fleiri; þá svara ég, að það er vel virðandi af kvenmanni og ekki af þeim frekara heimtandi. Enda hljótum vér nú að tjalda því sem til er ef vær skulum fá nokkrar konur til karlmannanna vorra hér fyrir framan."
63. Sigurður Pétursson 2001, s. 78.
64. *ríma* er entalsformen af *rímur* og betegner et afsnit eller kapitel i disse episke digte.
65. "Hans sonur Oddur er og sagt hafi verið eitt hið besta skáld, en ei veit ég hvað eftir hann liggur. Og eins Þórðar dóttir (nafn hennar veit ég ei). Þar af er Relationin að hún hafi mælt fram rímuna 16^{du} í Rollantz rímum, meðan hún hrærði í grautarkatli, en faðirinn

Þórður að henni heyrði, slegið hana snoppung í meining, sem hún hafi gjört skömm til sín, en þetta er líkast fabulæ.”

66. Oversat fra islandsk af Johnny Lindholm med støtte fra Letterstedtska föreningen. Denne artikels forfattere er kommet langt i arbejdet med klargørelsen af Jón Ólafssons litteraturhistorie til udgivelse.

Summary:

Apparatus ad Historiam Literariam Islandicam: An Icelandic History of Literature from the Eighteenth Century

This article discusses an Icelandic literary history, compiled in the first half of the eighteenth century. The author was Jón Ólafsson from Grunnavík, who is best-known for his work at the Arnarnageneana collection in Copenhagen. In the seventeenth and eighteenth centuries, European intellectuals began to write literary histories where literature was classified and defined in a novel manner, and which included precise information on various authors and their literary products. Jón Ólafsson's history is a part of this effort. In his work, he deals with Icelandic poets and literati from the Middle Ages to his own time. The work demonstrates many of the main characteristics of literary histories of this period. The author borrows, for example, the methods of the Danish literary historian Albert Thura, but he is also influenced by Icelandic intellectuals such as Árni Magnússon, Þormóður Torfason and Páll Vídalín. Jón Ólafsson's narrative style is, however, rather peculiar and his text is partly based on Icelandic oral tradition. An interesting part of Jón Ólafsson's work is a chapter on female intellectuals and poets, but there he follows Thura's example. Jón Ólafsson's history has never been printed; neither has it been widely used by scholars. The authors of this article are preparing an edition of the work.

Keywords: Icelandic literary history; Jón Ólafsson from Grunnavík; literary sources; literary women.

Images of Iceland and Greenland in the Late Seventeenth and First Half of the Eighteenth Century

Sumarliði R. Ísleifsson

Of the Northerne Islands

The Northerne Sea is by some called *Marimorusa*, that is the dead sea, and by Tacitus, *Mare pigrum* [slow, tired]. Some are perswaded that the sound of the Sun is heard, as hee riseth out of this Sea; and that many shapes of gods are seene, and the beames of his head [...] At this sea (the report is credible) is the end of nature and the world. The principal Islands dispersed in it are 1 Groenland, 2 Island, 3 Freezland, 4 Nova Zembla [...].¹

These introductory words are taken from *A Little Description of the Great World* (1639) by the English scholar Peter Heylyn. From his description we can deduce that Iceland and Greenland are the main islands in the high North Atlantic, followed by the imaginary island Freezland, and that this area was the end of the world. It is so cold there that the sea scarcely moves (*Mare pigrum*) and these islands can barely foster any life. On the other hand, this area is also the place where the gods can be seen and the sun rises from the sea. It is both a beginning and the end of the world. Thus there was ambivalence about these islands: were they devilish or godly?

This article considers external images of Iceland and Greenland in the latter part of the seventeenth century and the early part of the eighteenth century, particularly in terms of their perceived 'otherness'. It is based on my Ph.D. thesis, *Tvær eyjar á jaðrinum: Ímyndir Íslands og Grænlands frá miðöldum til miðrar 19. aldar* (Islands on the Edge: Images of Iceland and Greenland from the Middle Ages to the Mid-Nineteenth Century, 2014).²

On the one hand is Greenland, which in the early part of the period was only occasionally visited by European explorers and some whalers. It was colonized in the early eighteenth century and the Inuit, of a different cultural origin than the Europeans, were gradually Christianized. In this period very little was known of Greenland. It was, for example, not known if the country 'ein festes Land seye, an Lappenland und der neuen Welt hangend', as stated by the German scholar

Rudolff Capel in 1678. Most authors were of the opinion that it was an island, but the question of whether or not Greenland was part of a continent was asked right up to the late nineteenth century.³

Iceland, on the other hand, was inhabited by people of mostly Scandinavian origin. Right from the settlement of the country in the ninth century there had been both cultural and commercial relations with Europe, especially with Denmark after the introduction of monopoly trade in 1602. However, many or most narratives, from the earliest accounts dating from the High Middle Ages, had described the country as an alien other.⁴

This study focuses on the images of these two countries, countries that were on the 'edge' of the Danish–Norwegian state to which they belonged. It is my position that images of Iceland and Greenland were similar during the time period under consideration despite significant differences between the two countries themselves and the cultures of their inhabitants. In short, the countries were seen as parts of the same region, the realm outside the civilized world. Life there was thus thought more to reflect social conditions of countries outside Europe than within it. This theory contradicts the prevailing views in Iceland and Scandinavia since the nineteenth century that the outside world considered Iceland to be part of Europe, a part of its civilization rather than apart from it. Further, one of the main themes in the self-imagery and nation-building of twentieth-century Icelanders was the act of distinguishing themselves from Greenlanders and Inuit. There were certainly some claims in the preceding centuries that Iceland was civilized, but those ideas were far from dominant. It is the primary objective of this article to substantiate this theory and to answer the question as to why the two countries were considered part of the same region.

In order to understand how these ideas came about, we turn to imagology, or image studies. Imagology concerns itself with how images have originated, appeared, and developed, and not least of all how phenomena are rendered meaningful by means of comparison. It is equally important to look to postcolonial studies, 'the study and analysis of European territorial conquests... [and] the discursive operations of empire'.⁵ I do so as I believe that representations of Iceland and Greenland are similar to narratives of the colonial world in the period, since the same type of dualism appears in the discourse on colonies and other distant lands. It is precisely this dualism that the Indian scholar Homi Bhabha describes when analysing the symptoms of colonial discourse. He says it is

recognizably true that the chain of stereotypical signification is curiously mixed and split, polymorphous and perverse, an articulation of multiple belief. The black is both

savage (cannibal) and yet the most obedient and dignified of servants (the bearer of food); he is the embodiment of rampant sexuality and yet innocent as a child; he is mystical, primitive, simple-minded and yet the most worldly and accomplished liar, and manipulator of social forces.⁶

What Bhabha is describing here is what is called ‘stereotypical dualism’, which is one of the main symptoms that appear in narratives of the colonial otherness.⁷

As we can see here, opposites are an important part of this discourse: paradise or the netherworld, the noble or the brutal savage, kindness or evilness, utopias or dystopias. The descriptions are thus full of contradictions that seem unreconcilable. But they are nevertheless two sides of the same coin and play a similar role: to evoke an image that is exotic and full of wonders that are an important characteristic of otherness. The communities described in this manner thus become heterotopias according to the French philosopher Michel Foucault’s account of such places.⁸

It is also important here to mention the discourse on islands in general, one feature of which was that the island was often thought to be different from the mainland and a setting for peculiar phenomena. Then there is the discourse of the north – or high north – which is also of great importance. Up to the eighteenth century the prevailing view of the north was a negative one, though contradicting narratives were also known. These different ideas of the north were important in colouring the images of Iceland and Greenland. When we connect ideas about the farthest north with reports of the exoticism of these two countries, descriptions appear that we can classify as borealism, orientalism or tropicality with characteristics of the farthest north. The concept of orientalism is well known; as for tropicality, it is characterized by ‘a deeply ambivalent discourse, with positive and negative strains captured, respectively, in the image of tropical island edens (such as Tahiti) and the spectre of the jungle (such as the Belgian Congo) as ‘the white man’s grave’.⁹ Another main objective of this article is thus to analyse the borealism that appears in the discourse on Iceland and Greenland in the time period: what is its nature, and does it follow the same rules as tropicality?

The principal sources are published writings by Western European authors, mostly from Britain and Germany where most of the sources regarding these two countries were written. They consist of a few travelogues but mostly of scientific treatises on geography, cosmography, and history, as it is in such works that the standard notions of otherness appear most clearly.

Primitive Dystopia in the North

In recent decades, Icelanders have grown accustomed to the discussion of their country and nation usually being positive, even extremely so: the landscape sublime and the people exceptional, though maybe with the exception of some bankers after the financial crisis in 2008. But descriptions of Iceland were far from predominantly positive during the time period in question. Regarding Iceland, we can take an example from a travelogue by the French physician and writer Pierre Martin de la Martinière (first published in French in 1671):

The people of Iceland, for the most part, dwell in caverns, hewn out of the rocks, and the rest live in huts, built like those in Lapland, some with wood, and others with fish bones covered with turf; and both they and their cattle lie under the same roof. Their beds are composed of hay or straw, upon which they lie in their cloaths, with skins upon them, and make but one bed for the whole family. Both men and women have very disagreeable persons: they are swarthy, and dress like the Norwegians, in coats made of the skins of the sea calf, with the hair outward [...] They live by fishing, are very brutal and slovenly, and most of them pretend to necromancy.¹⁰

As can be seen from this text and other sources, the appearance of the Icelanders and fundamental aspects of their daily life such as food and shelter are often topics of discussion illustrating the barbaric customs of the inhabitants of this exotic island. They were even believed to have contact with the spirits of the dead. Their complexion was also regarded as a point of difference: for example, they were either as white as snow or blackish, 'swarthy'. Some authors stated that they were very small, even dwarfish, and never exceeded five feet in height.¹¹ They looked like animals because they were always dressed in furs in the icy cold climate, and they slept on 'hay or straw' like animals too. Mayor Johann Anderson of Hamburg stated in his book *Nachrichten von Island und Grönland* (1746) that the Icelanders would not eat 'weder Fisch, noch Fleisch, frisch gefangen oder ohnlängst getödtet, sondern werfen alles zuvor eine Zeitlang hin, daß es in etwas faulen muß, anders rühret es die fühllosen Würzlein ihrer Zungen nicht, sondern kömmt ihnen als ungeschmackt vor.'¹² The Icelanders were thus described as scavengers like some animals, i.e. hyenas.

There was also ambivalence about their Christianity. The Reverend Mr. Paschoud, author of *Historico-Political Geography*, stated in 1726 that many of the 'Natives, not yet civiliz'd, who commonly abscond in Dens and Caves, still adhere to their ancient Idolatory'.¹³ Since they were not Christians, or only pretended to

be so, it was no wonder that they behaved like the worst savages, as Johann Anderson discussed when describing the qualities of the Icelanders:

Der ganze Hause weiß also wenig von Gott und seinem Willen. Die meisten sind abergläubisch und leichtsinnig in Schweren: so daß mancher sich kein Gewissen macht für ein paar Mark wider seinen nächsten Blutsverwandten einen falschen Eyd zu thun. Sind zänkisch und boshaftig, rachgierig, hämisch und tückisch: unmäßig, geil und unzüchtig, betrieglich und diebisch. Ja, was kann man von Leuten, die ohne innerlichen Zaum, ohne rechte äußerliche Aufsicht, in der größten Ungebundenheit, in Wüsten und auf dem Meer, unter stetigen Gelegenheiten unvermerkt und folglich ungestraft ihre Begierden zu erfüllen dahin leben, annebst an der fruchtbarsten Mutter aller laster, der Trunkenheit, so gar stark, so beständig und so durchgängig liegen und saugen, nicht für Untugenden vermuthen?¹⁴

Stealing, cheating, lying, drinking, and whoring were the main characteristics of the Icelanders, according to Anderson.

Similar descriptions are easily found regarding Greenland. According to *Geographia Universalis* from 1697, Greenland was not a place for Europeans because of the terrible cold and fog.¹⁵ The country was clearly not a place for people used to a temperate climate; Greenland was, however, a place for another kind of people, of 'schwarßbrauner Farb [...] und haben einen übeln Geruch'.¹⁶ They lived in caves and looked much more like monkeys than people, were 'mißtrauisch wie das Vieh und ohne Verstand; Die Weiber allen gemein.' They ate bread made from fish bones and drank seawater without being harmed. Furthermore, they were not Christians.¹⁷ Compared to the Danes, the inhabitants of Greenland could not be more different.¹⁸

People in these parts were thus grotesque both in appearance and in manner. As we can see from these descriptions, the subjects of Iceland and Greenland were frequently considered guilty of lies and schemes, treachery and trickery, coldness and cruelty. Promiscuity and prostitution were also part of the narratives. Icelanders and Greenlanders were not Christians, or only pretended to be so; they practiced witchcraft and had connections with the dead and evil forces. They even drank seawater, and unrestrained consumption of alcohol was also a popular topic of discussion. When these people sang, they growled, and when they spoke, they sounded like animals. If they danced, they also moved like animals. Their houses were like dens or hovels made of bones, or they lived in caves or holes in the ground.¹⁹ As can be seen, there is not much difference here between the behaviour of animals and humans. Furthermore, according to some descriptions, the difference in appearance of the men and women was

negligible; it can be inferred that there was little distinction between the sexes. People from these regions were thus hybrids in more than one way, neither/nor or both/and.²⁰

This discourse can be said to have been the most common concerning Iceland, Greenland, and their inhabitants until the mid-eighteenth century. It closely resembles the dominant discourse of the European cultural world mirroring itself both in regions on the 'edges' of the continent – for example, Ireland and the northern regions of Scandinavia inhabited by the Sami – and in other parts of the world, such as America and Africa; the borealism of the high north and the tropicality of the south seems to be similar.²¹

This can clearly be seen when the narratives of Iceland and Greenland are compared with narratives of Africa in the eighteenth century, as the following example from *The Modern Part of an Universal History, from the Earliest Account of Time* (1760) demonstrates. There it is stated that the Africans have always been the same. They were evil-minded and had

the most odious and despicable character, as proud, lazy, treacherous, thievish, hot, and addicted to all kinds of lusts, and most ready to promote them in others as pimps, panders, incestuous, brutish, and savage, cruel and revengeful, devourers of human flesh, and quaffers of human blood, inconstant, base, treacherous, and cowardly, fond of, and addicted to, all sorts of superstition and witchcraft; and in a word, to every vice that came in their way or within their reach.²²

The discourse on the two countries is clearly similar to the discourse on Africa; not least do Johann Anderson's writings about Iceland resemble this text in most aspects. There is a difference, however. In the high north the cold was intense, scarcity and wretchedness prevailed, and compared with the temperate climates, life was as repulsive as it was possible to imagine.²³ On the other hand, the heat was also terrible in the extreme south and seemed to have the same consequences.

This leads us to the theory of climates and the climate zones. The 'best' zones were the temperate zones, but in the hottest and coldest zones, cultural life could hardly exist.²⁴ So the coldest and the hottest zones were similar in many aspects, and in both zones people lived in caves or holes because of the extreme cold or heat. These ideas on the high north and the extreme south appear clearly in the eighteenth century, for example in the poem 'The Nature of Man' (1711) by the English poet and physician Sir Richard Blackmore. There Blackmore describes how the cold, wind, and fruitless soil in the north have the effect that the life of the people

Is barren too of Wit, and void of Sense.
Th' unsprightly, coarse, and unfermented Blood,
Form'd of base Juices and unwholsome Food,
Flows thick and lazy in the Venal Road.

According to Blackmore, the heat had the same influence on life in the hottest south:

So void of Sense the Hotentot is found,
Whose Speech is scarce articulated Sound,
That 'tis disputed, if his doubtful Soul
Augment the Humane or the Brutal Roll:
Nor do's the Cafres barb'rous Race express
More Marks of Wisdom, or of Dullness less.²⁵

So even though there was a great difference between the highest north and the burning south, the effects were the same. These areas did not offer any possibilities for a civilized life.

The high north and the extreme south were thus mirrors for Europe, showing Europeans the high quality of the life they lived there.

Primitive Utopia in the North – Island Paradise

Another dominant theme in the otherness of these two northern islands is one we can call primitive utopia. Let us examine a text by Gideon Pierreville (probably a Frenchman, at least temporarily living in Denmark) from the late seventeenth century to explain better what kind of ideas could be expressed about these remote areas and the people who lived there, in this case the Icelanders:

The modern Natives for the most part are plain and simple, living on what is given them by nature, without the help of Art; more than that of making Cheese and Butter: the Mountains serving them for Towns, and the Rivers for Drink, and they quarter with their Horses and their Oxen under one and the same roof. As they do not stand in need of either Physick or Physitians, so neither do they use any, their temperance in meat and drink, and the naturally strong constitution of their Bodies enabling many of them to attain to the age of 150 years, and more, Nay, *Olaus Magnus* affirms they commonly live to the age of three hundred years...²⁶

As can be seen, it is the primitive life in Iceland that is praised, and this simplicity is taken as the explanation for a high quality of life, unbelievable old age, good health, and even beauty: 'The women are exceeding faire, but they do not know how to attire themselves', Peter Heylyn stated in the mid-seventeenth century. This text and similar narratives commended the modest lives of unspoiled people in distant lands who even shared their homes with their livestock. Emphasis was placed on the hospitality of these people, their honesty, kind-heartedness, chastity, faithfulness, and piety. Nowhere could one find a simpler way of life. This was evidenced by houses that were usually just caves or holes in the ground, food that could scarcely be simpler, and the fact that they only had water to drink. It was noted that as a result of this simple way of life, the people were quite healthy and also grew incredibly old, some reaching an age of many hundreds of years.

Discussions of Greenland of this kind are particularly evident from the early eighteenth century, thus a bit later than those of Iceland. They reveal the clear influence of the Danish and German missionaries who first came to Greenland in the 1720s and ideas of the noble savage that became current during the Enlightenment. Hans Egede, the Norwegian-Danish missionary in Greenland, described the Greenlanders as modest, kind, unspoiled, and pure of heart:

In short, every one is contented with his own state and condition, and are not tormented with unnecessary cares. Is not this the greatest happiness of this life? O happy people! what better things can one wish you, than what you already possess? Have you no riches? yet poverty does not trouble you. Have you no superfluity? yet you suffer no want. Is there no pomp and pride to be seen among you? neither is there any slight or scorn to be met with. Is there no nobility or high rank amongst them? neither is there any slavery or bondage. What is sweeter than liberty? And what is happier than contentedness? But one thing is yet wanting: I mean, the saving knowledge of God and his dear son Christ Jesus, in which alone consists eternal life and happiness.²⁷

These ideas concerning Greenland were influential until the end of the period under discussion, the mid-eighteenth century. The life of the inhabitants was in most ways ideal, even though they had not yet been Christianized. It can be stated that in this kind of text both Icelanders and Greenlanders were represented as the opposite of the amorality and excess of the civilized.

Perspectives of this kind, applauding the most primitive and contrasting it with the corruption of civilization, were not new at the time. These age-old views were part of the knowledge that was based on classical fields of study and medieval literature; ancient accounts of, for instance, the carefree Hyperboreans in the high north are in some way templates for the stories of Icelanders and Greenlanders as

primitive and kind people.²⁸ Descriptions of this kind were also connected to the discourse that had often depicted islands as places where people lived in frugality, far from the world of excess. In the seventeenth and eighteenth centuries the idea was connected to that of the noble savage, which in turn was closely linked to the discourse of colonialism. The simplicity of the Icelanders and Greenlanders was a testament to a way of life that the rich and civilized Europeans could learn from.

Treasure Islands?

As we have seen, many seventeenth- and eighteenth-century writers believed that Iceland and Greenland were barely habitable countries, given the continuous cold throughout most of the year. In the book *Geography Anatomized* (1704) by Patrick Gordon, a Scottish general in the Russian army, it was stated for instance that

Iceland; being so named from the Abundance of Ice wherewith it is surrounded for the greatest Part of the Year. [...] By reason of the frozen Ozean surrounding this *Island*, and the great Quantity of Snow wherewith it is mostly covered, the Air must of Necessity be very sharp and piercing.²⁹

In addition, the country was 'incumbered with Deserts, barren Mountains, or formidable Rocks'.³⁰ Many descriptions of Greenland were similar. It was commonly claimed of both countries that they were simply uninhabitable due to the cold and the lack of vegetation, similar to other regions along the northernmost edges of Europe. But this is only one side; the other side, that of the paradise island or treasure island, also appeared in the discourse on the two islands.

Some of the seventeenth- and eighteenth-century narratives of the two islands in the high north are related to narratives of the treasure islands. Concerning Iceland, its wealth and wonders appeared, for example, in the form of hot fountains, or in such abundance of fish that it was difficult to preserve the catch, the same problem affecting the butter because of the huge quantity that was produced.³¹ *Grosses Vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste* from 1735 discussed these difficulties: 'Es ist auch da die Butter in solcher Menge, daß sie gleich dem Kalcke auf grosse Haussen zusammen geschlagen wird.'³² The inhabitants could also enjoy life, giving unbelievable feasts and inviting 'twelve hundred Persons for fourteen days together at a Banquet; and at the departure of his Guests made 'em all presents, every one suitable to his quality; many more instances have they of the same kind.'³³ Sometimes this kind of narrative was

connected with an assumed Golden Age of Iceland in the old times when there were 'vast quantities of Beef, Mutton, Butter and the like [...] dried Fish, and Brimstone'.³⁴

Similar narratives appeared regarding Greenland. As was the case with Iceland, they were connected with the Greenlandic Golden Age in the past when there were 'schöne Wiesen, luftige Hügel und nußbare Ebenen gefunden. Die Wälder waren mit vielen wilden Thieren, Hirchen, Wölffen, schwarßen und weissen Bären, Füchsen und Renn-Thieren angefüllet. Die Lufft war weit temperirter als in Island und Norwegen.'³⁵ In other words: in the past Greenland had been a much better place than Iceland and Norway.

This kind of discourse was, however, not only bound to a distant past. When writing on the contemporary situation in Greenland in the seventeenth and eighteenth centuries, it was not uncommon to describe the country as a treasure island. A typical example of this is a text by the English publisher and cartographer Richard Blome from the late seventeenth century. Blome stated the following on Greenland:

They say that in several parts of *Groenlandt* there are Lands which bear as good *Wheat* as any ground in the World; and *Chestnuts* so large, that their kernels are as big as *Apples*; that the Mountains yield *Marble* of all sorts of colours; that the Grass for *Pastures* is good, and feeds quantities of great and small *Cattel*, that there are *Horses*, *Stags*, *Wolves*, *Foxes*, Black and White, *Bears*, *Beavers*, *Martles*, &c. That the *Sea* is full of great *Fishes*, as *Sea-Wolves*, *Dogs*, and *Calves*, but above all of *Whales* [...] that their *Fish Marbval* carrieth a *Tooth* or *Horn* so strong and long [...] and they assure us that the *Horn* is of the same greatness, form and matter and hath the same properties as those which we here esteem on the *Unicornes*.³⁶

According to these narratives, both countries were then presented as isles of plenty dripping in butter, with an abundance of fish and even granaries, precious metals, rare gems, sulphur, and such rich pastures that cattle had to be herded away so as not to burst from overeating.³⁷ The air was healthy, and there were springs or wells that improved people's health and heated the homes.³⁸

From the discussion above, it is obvious that the conflicting views that appeared about the inhabitants of the two islands in the north applied as well to the countries themselves, which could be both positive and negative. Looking closer at this discussion of the treasure islands, it becomes clear that this trope was to some extent applied to Iceland and Greenland. The rich, prosperous island was thus one of the images that characterized the discussion of Iceland and Greenland. Expectations in this vein did in fact follow exploration and colonization,

where hunger for gold and hope for profit were powerful driving forces; this tradition was also based on texts from the sixteenth century that described those two islands as islands of plenty.³⁹

From the above one can see that dualism is an important feature of descriptions of Iceland and Greenland, as the images often appear as opposites, positive or negative discussions, very similar to narratives from other peripheries. Naturally, there is considerable difference between them, but they also have much in common. This dualism appears as different narratives in different texts but can also be seen within single narratives, describing a people both as savage and noble and the countries as on the one hand useless and desolate and on the other hand rich and abundant. A clear example of this can be found in *Geographia Universalis* from 1697: 'Dieser Insul-Besißer seynd die besten und getreuesten Diener von der Welt, ihre niedrigste Speise ist halb verfaultes und mit Würmen angefülltes Fleisch.'⁴⁰

Civilization of the Farthest North: Model Communities and Ordinary Folk

Many, if not most, of the descriptions of Iceland and Greenland assumed the two islands to be marginal lands with little room for education or culture. There were, however, important exceptions, especially with regard to Iceland. Such emphasis may be found upon analysis of thirteenth-century texts on Iceland that spoke of the nation's flourishing literary tradition.⁴¹ This discourse became prominent in the sixteenth century, but its impact dwindled in the late seventeenth and early eighteenth century when other narratives became more influential. It was, however, still visible. For example, in some sources it was stated that the Icelanders 'were formerly the greatest Wits of the North, having preserved their ancient History in Verses, written in their own Language'.⁴² Their ability in playing chess was also admired, but at the same time it was inquired as to 'how such a studious and difficult Game should get thus far Northward, and become so generally used.'⁴³

As is well known, this tradition grew ever more popular with the rise of anti-classicism and nationalism in the late eighteenth and nineteenth centuries. Over time, medieval Iceland became a model of education, spiritual power, creativity, physical prowess, and beauty. The country even became a sort of cradle of Nordic and Germanic culture, a Hellas of the North. At this time it generally became accepted that Iceland was part of Europe, even a particularly important part. Among other reasons, this was due to the country's location along the edge of the con-

continent that allowed it to preserve cultural values that were important for all of Northern Europe.⁴⁴

Ideas of this type may also be observed about Greenland. In the sixteenth century they were brought to life in Venice with the Zeno brothers' map of Greenland and their text on the city of Alba in northeast Greenland, now generally agreed to be a forgery and a travel lie.⁴⁵ In the late seventeenth and early eighteenth century, narratives of this kind on Greenland appeared regularly, describing the comfortable life in the city of Alba in far northeastern Greenland, an educated utopia on an island of plenty. There monks were to be found living in the monastery of Saint Thomas. Their life was comfortable, Rudolff Capel stated, as they could use

einen Brunnen von heissem siedendem Wasser, mit welchem die Mönchen [...] Vätter kochen, und ihre Wohnungen wärmen [...]. Nahe bey dem Closter ist ein Meerhafen, in welchen das gemelte Wasser sich außgiesset, und selbigen also er wärmet, daß er nimmermehr gefreuet: darumb dann unzählbahrlichviel Fische dahin kommen.⁴⁶

In this text Greenland is an island of plenty and boasts both Christianity and civilization. In the eighteenth century these stories merged with the narratives of Nordic peoples who had lived in Greenland and were probably still living in the cultured, utopian city of Alba. This notion of Alba was popular through the eighteenth century but began to dwindle in the nineteenth century as hopes of finding people of Scandinavian origin in Greenland steadily declined. It should be noted that this discussion was confined to people of Norse origin with respect to their possible descendants in Greenland.⁴⁷

Here it can be mentioned that throughout the time period, we also find ideas about the residents of the northern islands being 'normal', similar to people in the authors' homelands. This emphasis appears in various publications on Iceland from the seventeenth and eighteenth centuries. Reports and counter responses from Icelandic authors also played a role in Iceland being presented in this manner.⁴⁸ With contributions from Enlightenment authors from around the mid-eighteenth century, a consensus was gradually reached that Icelanders were 'normal' people, albeit at the edge of the continent.

A similar discussion on the 'normalcy' of the Inuit may also be observed, portraying them as intelligent, clever, and determined people adept at solving the problems they faced in their native land. In this context, the Inuit in Greenland were sometimes compared to Europeans, but this was often linked to conjectures about whether they might harbour an obscure connection with the country's vanished Norse residents. The tales of their survival turned out to be incredibly

long-lived in Greenland.⁴⁹ As we have seen, these two islands in the north were also sometimes considered to be civilized, at least partly. It was also maintained that the people who lived in these places could be similar to those the authors knew in their homelands, 'regular' people. This type of rhetoric, however, was not widespread during the time period under discussion.

Conclusion

The tradition of how one should describe Iceland and Greenland in the late seventeenth century and the first half of the eighteenth century was full of disparities, so contradictory that many texts appear to be strangely amalgamated fusions of utopias and dystopias. Upon analysis it can be seen that similar themes are discernible in descriptions of the two countries throughout the period.

Descriptions of Iceland and Greenland are often illustrations of great exoticism, an opposite side or back side of the dominant self-perception of the major Western European states. We can call this otherness borealism, orientalism or tropicity with characteristics of the farthest north. These descriptions are often based on ancient premises, ancient knowledge of peripheral regions. They are built upon the superiority of the centre over the periphery. In essence, the discourse is historically similar to the discourse on those territories under Western European influence outside of the continent.

Here at last can we ask why Iceland is placed in the same category as Greenland despite the fact that the former island's people and culture – which were, for instance, Christian – were in many ways similar to the peoples and cultures of other European countries. The reason is that Iceland was simply too far away from 'civilization' for educated Europeans to imagine it as capable of sustaining civilized life. The country was also so far north that civilization was not considered possible according to many ideas of how life was lived in the extreme north.

It is therefore critical not to remove the discussions of Iceland, or of Greenland, from their context but rather to consider them as part of a much larger whole in order to better understand their character. There is thus every reason to discuss images of the two countries in light of colonialist discourse, the 'knowledge' of which was indeed transferred to Iceland and Greenland.

Iceland and Greenland, like many other 'exotic' countries, thus each played a role as a kind of mirror for civilization, a mirror that could reflect either coarse barbarism or an impeccable way of life, depending on what was being looked for. Correspondingly, their descriptions often contained reminders of the authors'

own communities, or glorification that served the authors and their societies. Furthermore, these descriptions could serve as justifications for any sense of superiority and for dominance and seizure of power of the regions in question; in addition to texts on Greenland and Iceland, many discussions of Ireland are also good examples of this.

It is also important to mention here the discourses on islands and the North, which have had a major impact on the production of images of the two countries. As mentioned above, ideas about islands have often been positive, though notions of the 'evil island' were also well known. On the other hand, for most of the period under discussion here, conceptions of the North were negative. Ideas about islands and the North may even be seen as a kind of magnet with the North on one side and the island on the other, their forces pulling in opposite directions, positive and negative. This often led to doubts about what sort of places Iceland and Greenland were. Were these countries good or evil? The answers were not unanimous. Negative discussion predominated most of the period under discussion.

Descriptions of Iceland and Greenland were in many ways similar until the mid-eighteenth century. But after that the discussions of the two islands gradually drifted apart as time passed, especially in the late eighteenth and nineteenth centuries. Iceland became part of Europe – home of the Vikings, Nordic culture, and the people who epitomized the Nordic stock – but Greenland continued to be remote and primitive and inhabited by people of an 'inferior' race. Despite these changes, both islands also continued to be described as strange and exotic places, as heterotopias: they were places without being places. And they still are. But that story is a subject for another discussion.

Notes

1. Peter Heylyn, *A Little Description of the Great World* (Oxford: Academia Oxoniensis, 1639), p. 515.
2. Sumarliði R. Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum: Ímyndir Íslands og Grænlands frá miðöldum til miðrar 19. aldar* (Reykjavík: Háskóli Íslands, 2014).
3. Rudolff Capel, *Norden, Oder zu Wasser und Lande im Eise und Snee* (Hamburg: Johann Nanmann, 1678), p. 174.
4. Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*, pp. 57–73.
5. 'It is clear [...] that post-colonialism as it has been employed in most recent accounts has been primarily concerned to examine the processes and effects of, and reactions to, European colonialism from the sixteenth century up to and including the neo-colonial-

- ism of the present day.' Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, & Helen Tiffin, *Post-Colonial Studies* (London: Routledge, 2000), pp. 186–188.
6. Homi Bhabha, *The Location of Culture* (New York: Routledge, 2004), p. 118.
 7. 'split into two opposing elements', Stuart Hall, 'The West and the Rest: Discourse and Power', in *Modernity: An Introduction to Modern Societies*, ed. by Stuart Hall et al. (Oxford: Blackwell Publishers, 1996), pp. 184–228 (pp. 215–216).
 8. 'Places of this kind are outside of all places, even though it may be possible to indicate their location in reality. Because these places are absolutely different from all the sites that they reflect and speak about, I shall call them, by way of contrast to utopias, heterotopias.' Michel Foucault, 'Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias', <http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf>, pp. 1–9 (p. 4), from *Architecture/Mouvement/ Continuité* (October 1984) ('Des Espaces Autres,' March 1967, translated from the French by Jay Miskowicz).
 9. Daniel Clayton & Gavin Bowd, 'Geography, Tropicality and Postcolonialism: Anglophone and Francophone Readings of the Work of Pierre Gourou', *L'Espace géographique*, 3 (2006, tome 35), pp. 208–221 (p. 209).
 10. Pierre Martin de la Martinière, 'A Voyage to the North of Europe; Containing an Account of the Sea Coasts and Mines of Norway, Lapland, Siberia, Borandia, Iceland, Zembla and other Countries', in *A New and Universal Collection of Authentic and Entertaining Voyages and Travels, from the Earliest Accounts to the Present Time* [etc.], ed. by Edward Cavendish Drake (London: J. Cooke, 1769), pp. 421–440 (pp. 439–440).
 11. Cristoph Benjamin Häckhel, *Allgemeine und Neueste Weltbeschreibung* [etc.], (Ulm: In Verlag Daniel Bartholomäi und Sohn, 1740), p. 3104.
 12. Johann Anderson, *Nachrichten von Island und Grönland* [etc] (Hamburg: Georg Christian Grund, 1746), p. 118.
 13. Paschoud, *Historico-Political Geography: Or, A Particular Description of the Several Countries in the World* [etc.], vol. II (London: F. Clay [etc.], 1726), p. 392.
 14. Anderson, *Nachrichten von Island und Grönland*, p. 136.
 15. François Pétis de la Croix & Hieronymus Dicelius, *Geographia Universalis. Das ist: Allgemeine Welt-Beschreibung nach neuer Art und Weise, wie diese Wissenschaft leicht zu begreifen, und erlernt werden kan* [etc.] (Leipzig: Johann Ludwig Gleditsch, 1697), p. 375; Johann Gottfried Gregorii Melissantes, *Cosmographia Novissima, oder allerneueste und accurate Beschreibung der ganzen wunderbaren Welt* [etc.] (Leipzig: Johann Chrisoph Stoessels, 1715), pp. 965–966.
 16. Alain Manesson Mallet, *Beschreibung des gantzen Welt-Kreisses, in sich begreifend verschiedene Vorstellungen der Welt, allgemeine und besondere Land-Charten der alten und neuen Erd Beschreibung ... In fünf Theile verfasst: I.* [etc.] (Frankfurt am Main: Johann David Zunner, 1684), p. 137.
 17. de la Croix & Dicelius, *Geographia Universalis*, pp. 375–376; see also Melissantes, *Cosmographia Novissima*, p. 965; Capel, *Norden, Oder zu Wasser und Lande im Eise und Snee*, p. 176.
 18. Mallet, *Beschreibung des gantzen Welt-Kreisses*, p. 18.
 19. Melissantes, *Cosmographia Novissima*, pp. 965–966.

20. Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*.
21. See for example Paschoud, *Historico-Political Geography*, p. 392.
22. *The Modern Part of an Universal History from the Earliest Account of Time. Compiled from Original Writers by the Authors of the Antient Part*, vol. XIV, (London: Printed for S. Richardson [etc.], 1760), p. 18.
23. George Meriton, *A Geographical Description of the World ... Together with a Short Direction for Travellers* (London: William Leake [etc.], 1679), p. 349.
24. Manfred Beller, 'Climate', in *Imagology. The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters. A Critical Survey*, ed. by Manfred Beller & Joep Leerssen (Amsterdam: Rodopi, 2007), pp. 298–304.
25. Sir Richard Blackmore, *Nature of Man. A Poem in Three Books* (London: Samuel Buckley [etc.]), 1711, <http://www.poetrynook.com/poem/nature-man>.
26. Gideon Pierreville, *The Present State of Denmark and Reflections upon the Ancient State Thereof* (London: William Benbridge, 1683), p. 141; see also de la Croix & Dicelius, *Geographia Universalis*, p. 375.
27. Hans Egede, *A Description of Greenland by Hans Egede, who was a Missionary in that Country for Twenty-Five Years* [etc.] (London: T. and J. Allman, 1818 [1745]), pp. 224–225; Hans Egede, *Det gamle Grønlands nye Perlustration eller Natuel-Historie og Beskrivelse over det gamle Grønlands Situation, Luft, Temperament og Beskaffenhed* [etc.], (Copenhagen: Johan Christoph Broth, 1741).
28. On the Hyperboreas, see Sumarliði R. Ísleifsson, 'Introduction: Imaginations of National Identity and the North', in *Iceland and Images of the North*, ed. by Sumarliði R. Ísleifsson & Daniel Chartier (Montreal & Reykjavík: Presses de l'Université du Québec, 2011), pp. 3–22 (p. 10).
29. Patrick Gordon, *Geography Anatomiz'd; or, the Geographical Grammar. Being a Short and Exact Analysis of the Whole Body of Modern Geography* [etc.] (London: J. and P. Knapton, 1704), p. 223.
30. Patrick Gordon, *Geography Anatomiz'd*, bls. 224.
31. Sanson d'Abbeville, *Die ganze Erd-Kugel, Bestehend in der vier bekannten Theilen der Welt* [etc.] (Frankfurt am Main: Johann David Zunners, 1679), p. 77.
32. *Grosses Vollständiges Universal Lexicon Aller Wissenschaften und Künste* [etc.] (Leipzig & Halle: Johann Heinrich Zedler 1735), p. 1371.
33. Pierreville, *The Present State of Denmark*, p. 143.
34. Pierreville, *The Present State of Denmark*, p. 144; see also de la Croix & Dicelius, *Geographia Universalis*, p. 374.
35. Melissantes, *Cosmographia Novissima*, p. 963.
36. Richard Blome, *A Geographical Description of the Four Parts of the World: Taken from the Notes & Workes of the Famous Monsieur Sanson, Geographer of the French King, and Other Eminent Travellers and Authors* [etc.] (London: T.N. for R. Blome, 1670), p. 5.

37. 'The Country produceth so great a Quantity of sweet Grass that their Cattle would burst [...] if they did suffer them to eat it as they would'. John Augustine Bernard, *A Geographical Dictionary Representing the Present and Antient Names and States of all the Countries ... of the whole World* (London: C. Brome, 1695), p. 208.
38. See Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*.
39. See further Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*, pp. 81–153.
40. de la Croix & Dicelius, *Geographia Universalis*, p. 375; see also Herman Moll, *A System of Geography: or, a New & Accurate Description of the Earth* [etc.] (London: Timothy Childe, 1701), p. 347.
41. Saxo Grammaticus, *Saxos Danmarks historie*, transl. by Peter Zeeberg (Copenhagen: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Gads Forlag, 2000), p. 15.
42. Paschoud, *Historico-Political Geography*, p. 190.
43. Robert Molesworth, *An Account of Denmark as It was in the Year 1692* (London: s.n., 1694), pp. 36–37.
44. On the matter see Sumarliði R. Ísleifsson, 'Icelandic National Images in the 19th and 20th Centuries', in *Images of the North, Histories, Identities, Ideas*, ed. by Sverrir Jakobsson (Amsterdam: Rodopi, 2009), pp. 149–158.
45. Haraldur Sigurðsson, *Kortasaga Íslands frá öndverðu til loka 16. aldar* (Reykjavík: Menningarsjóður, 1971), pp. 225–228.
46. Capel, *Norden, Oder zu Wasser und Lande im Eise und Snee*, pp. 174–175.
47. Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*, pp. 143–146, 164–165, 239–242.
48. Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*, pp. 100–106.
49. Ísleifsson, *Tvær eyjar á jaðrinum*, p. 143.

Summary:

Images of Iceland and Greenland in the Late Seventeenth and First Half of the Eighteenth Century

This article considers external images of Iceland and Greenland from the latter part of the seventeenth century and the first half of the eighteenth century in terms of their perceived 'otherness' during that period. The main methodologies used are approaches derived from imagology, or image studies, and postcolonial studies. The principal sources used are published writings by Western European authors, mostly from Britain and Germany.

In essence, the most common discourse on Iceland and Greenland during the period in question reflects that of other marginal lands and territories under Western European influence. While images of these two countries did have their own characteristics because of their 'islandness', they were distinguished first and

foremost as being situated in the high north. We can call the qualities that were attributed to them *borealism*, a kind of orientalism or tropicality of the high north.

One of the dominant themes in the otherness of these two northern islands is what might be called 'primitive utopia'. The representation of Iceland and Greenland as paradise islands, even treasure islands, was also familiar. Negative and dystopian ideas were also common, in fact much more so for most of the period. By these accounts, the countries were described as uninhabitable because of the prevailing cold and wildness, and their crude barbarian inhabitants were depicted as being hardly distinguishable from animals. The same kind of dualism found in the narratives of the European Other in general was clearly an important factor in the process of the identity formation of these two islands.

Keywords: Borealism; dualism; dystopia; high north; islandness; utopia.

The Businessmen of Sveaborg: Civil–Military Interaction in an Atypical Eighteenth Century Nordic Military Town

Juha-Matti Granqvist

As the saying goes, ‘trade follows the flag’. Indeed, one of the main forms of interaction between civil society and military society has been business, with civilian merchants, pedlars, and craftsmen catering to the needs of armies. Several studies have been published about the maintenance of fighting armies and the role of civilians in this process.¹ However, the same phenomenon has also existed in peacetime, as civil settlements were vital to the maintenance of castles, fortresses, and other permanent military bases. Local burghers worked as subcontractors to the military, providing food and supplies to the soldiers as well as construction materials for the fortifying work. Furthermore, the soldiers and other army personnel constituted an important clientele for the burghers by visiting their shops, taverns, and workshops and by using their commercial services.²

Since John Brewer’s groundbreaking book *The Sinews of Power* (1989), the formation of the early modern state and the military’s role in the process has been a keen interest of historians. Due to the breakthrough of the New Military History, military historians have shifted their attention from battles to the social, economic, and political role the army acquired in early modern society. A key question has been how military society and civil society interacted with each other and, at the same time, shaped each other both consciously and unconsciously. This includes both the official relations between the army and local forms of civil government, as well as the day-to-day interaction between the soldiers and the civilians.³ In Nordic countries, historians like Christer Kuvaja and Martin Hårdstedt have written about the relationship between the army and civil society during times of war, whereas the Garnisonsstäder i Norden project, active in the 1980s and 1990s, has done pioneering work in examining the peacetime relationship between soldiers and civilians.⁴

When analysing the interaction between civil society and military society in early-modern Nordic countries, the best example to take is the military town.

According to the popular definition by Gunnar Artéus, leader of the aforementioned Garnisonsstäder project, a military town is a town where ‘the economy, the physical and political environment, as well as the sociocultural ways of life, are shaped by the permanent presence of the military’.⁵ In peacetime, the enlisted regiments were positioned in towns and thus had daily and long-lasting interaction with the civilian world, on both the institutional and the grass root levels. The longer the peacetime lasted, the deeper the interaction and co-dependence became. Of the Nordic countries, Denmark provides the most extreme example of this phenomenon: during the eighteenth century between the Great Northern War and the Napoleonic wars, the country saw nearly a century of uninterrupted peacetime (1721–1807), which has given Danish military historians rich source material to exploit.⁶ During the same period, in comparison, Sweden was involved in three wars. However, Swedish military towns provide no less fruitful examples of civil–military interaction, even though the periods of peacetime were shorter.

In civil–military interaction, the burgher society of the military towns formed the main counterparty for the army and its soldiers. According to the principles of the estate system and the mercantilist economic policy, all trade and commerce in the Swedish Realm were the exclusive right of the Estate of Burghers. The estate composed of craftsmen, merchants, and other businessmen who had gained burgher rights, or in other words, the right to live and do business in one of the realm’s towns. The burghers had considerable economic and political autonomy inside the borders of their town, including the rights to elect the Mayor and the Town Council, tax the citizens of the town, and send representatives to the Swedish Parliament. Judicially, the system was founded on a set of multiple official privileges: the Estate of Burghers had its national privileges, towns had their own privileges, the burgher guilds and societies had their privileges, and the individual burghers had their individual privileges in the form of their burgher rights certificates.⁷

The permanent presence of the army in a town was both an opportunity and a threat to the burgher community. As stated above, the army and its soldiers proved to be lucrative business opportunities to the burghers, but at the same time, the military presence hindered their political and economic autonomy. Part of the permanent townspeople – the soldiers and other military personnel – were under army jurisdiction and military justice, and therefore outside of the authority of the Town Council. Furthermore, the soldiers engaged themselves in all sorts of legal and illegal business, which the burghers saw as a threat to their livelihood. The most important civil–military conflicts in the early modern Swedish military towns rose from this dichotomy. These included the soldiers’ criminality and oth-

er forms of civic unrest between the soldiers and the civilians; the soldier quartering system, within which the army obligated the burghers to quarter soldiers in their homes in exchange for a monetary compensation; and the soldier handicraft question, or the enlisted soldiers' efforts to manufacture and sell handicraft products and their conflicts with the master craftsmen.⁸

This article discusses the civil–military interaction in one early modern Swedish military town: the late eighteenth century Helsinki, the hometown of the sea fortress Sveaborg.⁹ The choice of the subject rises from two facts. Firstly, despite its central role in the history of Sweden and Finland, many aspects of the history of the Fortress Sveaborg are relatively unknown, including the relations between the army and the local burgher community. Secondly, the military town of Helsinki had peculiar geographical circumstances, which, along with the preconditions of the northern climate, gave the local civil–military relations a unique form.

The Neglected Sveaborg

The fortress Sveaborg, founded in 1747 on the islands outside the town of Helsinki, was designed as Sweden's military stronghold against Russia, to whom Sweden had during the previous half a century lost two wars – the Great Northern War (1700–1721) and the Russo-Swedish War of 1741–1743. Functioning as *place d'armes* or a central fortress, Sveaborg was a garrison with a large number of infantry and artillery troops and a naval base housing the Finnish Squadron of the Swedish Army Navy. Originally, the sea fortress was only a part of a larger plan, which would have included rebuilding Helsinki into a full-scale fortress town and erecting a chain of smaller fortifications around it, but for monetary reasons, these schemes were quickly dropped. Despite this, Sveaborg was one of the biggest and most expensive construction projects in the history of the Nordic countries up to that date.

The fortress's reputation as the unconquerable 'Gibraltar of the North'¹⁰ spread throughout Europe, and its siege and capitulation in the Finnish War (1808–1809) sealed the breakdown of the old Swedish Realm and the incorporation of the eastern parts of the realm into the Russian empire, and as a consequence led to birth of the Grand Duchy of Finland, a semi-autonomous part of empire. Moreover, the city of Helsinki owes its present position as the capital of Finland to Sveaborg. During the years of the fortress's construction, Helsinki grew from an economically marginal small town with couple of thousands inhab-

itants into a wealthy and lively fortress town with – combining the populations of the town and fortress – nearly 9,000 inhabitants. For its size, blooming economy, and military safety, it was considered after the Finnish War the best choice for the capital of the Grand Duchy.¹¹

Despite the major part it played in the history of the Baltic region, the sea fortress Sveaborg has been strangely neglected by researchers. Hitherto, Sveaborg has mainly attracted the attention of the advocates of the history of art and political culture, who have treated it as an architectural and/or political monument,¹² and of traditional military historians, who have written detailed volumes on its military units, their organization, recruitments, discipline, insignia, and other such themes.¹³ Although the New Military History has gained a strong momentum in Sweden and Finland, its practitioners have thus far not been interested in Sveaborg.¹⁴ Our knowledge of the administration and maintenance of the fortress, the demographics and microhistory of its large military-civilian population, and the interaction between the military society and the civil society in the fortress town of Helsinki-Sveaborg – all central topics of the New Military History – has therefore been sparse.

Helsinki is, in many ways, a fine representative of an early-modern Nordic military town. All of the three themes mentioned above – the soldiers' criminality, the soldier quartering system, and the soldiers' handicraft – were present and seem to follow the general tendencies.¹⁵ In one way, however, Helsinki can be considered unique amongst its Nordic counterparts. It had exceptional geographical circumstances, which were strongly reflected in the local civil–military relations. As will be demonstrated, these affected particularly the economic relations between the fortress and the civilian settlement.

Overcoming Geography and Climate

As stated above, in the early modern period permanent military base needed a civilian settlement beside it for the sake of maintenance. In the Swedish realm, most of the fortresses were built in pre-existing towns; those that were not attracted unofficial settlements around their walls. To stress the point, we may look at the three major fortresses built along the Finnish coast during the late eighteenth and early nineteenth centuries: the Svensksund Fortress in Kotka, the Gustavssvärn Fortress in the Hangö Peninsula, and the Bomarsund Fortress in Åland.¹⁶ None of these were adjacent to official, chartered towns. However, unofficial settlements inhabited by merchants, craftsmen, pedlars, innkeepers, and other civilians, grew

The town of Helsinki (Helsingfors) and its surroundings in 1808, part of N. G. Werming’s map *Belägenheten af Helsingfors och Sveaborg*. The fortress islands of Sveaborg, which had more buildings and inhabitants than the town itself, were drawn empty in civilian maps. The island of Båkholmen is on the right side of the fortress, the area of Gammelstaden is at the top right corner of the map. Photo: Helsinki City Museum.

next to each of them. Some of these settlements could be considered as towns in all but name and official privileges.¹⁷

A strong centralized state such as early modern Sweden could also use radical administrative measures if it wanted to assure the maintenance of an important military base. It could found a new town beside it or, in an extreme case, relocate a pre-existing town. The best known example of this is the birth of the naval town Karlskrona in southern Sweden. When the Karlskrona naval base was founded in 1680 in the middle of a sparsely populated coastline, the crown abolished the nearby town of Ronneby by cancelling its municipal privileges and ordered its burghers to move to Karlskrona. The move was successful, and Karlskrona grew to be one of the biggest towns in the realm.¹⁸

The sea fortress Sveaborg was built in close proximity to a pre-existing town. However, the geographical circumstances made the local civil–military symbiosis atypical. Sveaborg was built on seven islands, a quarter-mile from the shore and from Helsinki. The location itself was not unique, since other important Swedish military bases, such as Karlskrona or the fortress of Vaxholm guarding the main sea route to Stockholm, were also situated on islands. However, at both Karlskrona and Vaxholm, the military base and the town were situated side by side on the same island or group of islands, which allowed uninterrupted commercial interaction between the soldiers and the burghers. Furthermore, Karlskrona, the larger of the two and thus a better parallel to Sveaborg, was connected to mainland with permanent bridges, enabling commerce between the military town and the mainland during all seasons.¹⁹ In Helsinki, the geography prevented such arrangements.

In an era when the waterways were an important means of transport, Sveaborg gained a notable logistic advance from its position when the sea was open, since the fortress was easy to access by boat from both Helsinki and overseas. When the sea was frozen, the overseas connections were cut off, but the connections to Helsinki were even better than in summer since an ice road was maintained between the fortress and the town. This is demonstrated by Edward Daniel Clarke's first-hand description of the Helsinki-Sveaborg ice road from the winter of 1800. For the travelling British gentleman, the road proved an exotic sight worthy to be described in detail in his diary:

Nothing can be more gay and pleasing than the scene, exhibited on the ice, from Helsingfors [Helsinki] to the fortress of Sveaborg, which is situated on an island, distant two English miles. The road is marked on the snow by trees, or large branches of the pine, planted on the ice. Sledges of all sizes and descriptions, open and covered, of business, burthen, or pleasure, plain or decorated, with beautiful little prancing Finland horses, are seen moving with the utmost rapidity, backwards and forwards, the whole way, from morning to night. Officers with their servants, ladies, soldiers, peasants, artificers, engineers, form a crowded promenade, more interesting and amusing than that of Hyde Park in London, or the Corso at Rome.²⁰

The problem was, however, the time of *rasputitsa*²¹ in the spring and fall, when the sea was too frozen for boats but not frozen enough for the ice road. During those seasons, Sveaborg was isolated from the outside world for months. Despite the fact that large part of the soldiers lived in the town of Helsinki in soldier quartering, the islands of Sveaborg had almost five thousand regular inhabitants at their highest occupancy: not only soldiers, officers, and other army personnel, but also

their family members, servants, and other civilians.²² During the *rasputitsa*, these thousands of people were isolated from the outside world and dependent on the services available on their islands.

The problem was not unanticipated. When Major General Axel Löwen first proposed fortifying the Sveaborg islands in the 1720s, his critics pointed out that the islands did not even have natural water sources, and thus the yearly periods of isolation would cause serious trouble for the inhabitants.²³ Later, after the fortification work had begun, the same criticism was repeated. After inspecting the construction site in 1752, King Adolph Frederick stated that the nearby island of Båkholmen,²⁴ which had both a better strategic position and natural fresh water, would have been a more suitable place for the fortress. Colonel Augustin Ehrensvärd, head of the construction, answered that Sveaborg had enough fresh water sources for the purpose of the fortress community.²⁵ The facts, however, imply otherwise. The water supply was a source of constant trouble, and the crown brewery operating in the fortress in the 1750s had to import all its water from the mainland, using specially built vessels for the purpose.²⁶

The Wild Years of Newtown

The construction work on the fortress Sveaborg began in the summer of 1748 and continued uninterrupted until the outbreak of the Seven Years' War in 1756. During this so-called first construction period, around six thousand enlisted and tenure soldiers, hired craftsmen, and other construction workers worked in and around the seven fortress islands. The tenure soldiers and the majority of the craftsmen went home during the winter months, but a group of some thousands worked in the fortress even in the wintertime. In charge of this enormous scheme was Colonel Augustin Ehrensvärd, who had been appointed the head of the Finnish defence works with exceptionally large prerogatives. He planned and led the construction in an autocrat manner, holding all the strings, improvising to cope with the constant difficulties, and involving himself with the smallest of details.²⁷

A soldier or construction worker living in Sveaborg had limited means of accessing the shops and taverns of Helsinki since the fortress was isolated from the outside world for half of the year in spring and autumn, and during the summer a boat ride was required to visit the town. The midwinter months when the ice road was open were the only times when the inhabitants of the fortress could visit the town without difficulties or special logistic arrangements. Sveaborg had a

handful of army peddlars that sold food and drink, but not nearly enough for the large fortress community.²⁸ Thus, the situation was a detriment to everyone: the burghers lost lucrative business opportunities; the soldiers the lost opportunity to buy food, drink, and necessities with their allowance to compensate for the shortcomings of army maintenance; and the army lost a way to utilize the civil society as a part of its maintenance.

To overcome the problem, the burghers crossed the quarter mile of sea and infiltrated the military area. A large number of them settled to the islands of Sveaborg in the late 1740s and early 1750s to sell their goods and services to the fortress community. A shanty town full of groceries, haberdasheries, restaurants, taverns, and coffee houses rose on Stora Öster Svartö, the largest of the seven islands of Sveaborg.²⁹ It was referred to as *Nystad*, or 'Newtown', even in official documents.³⁰ During the first construction period, the focus of the fortification work was on the other islands, and thus, Stora Öster Svartö had plenty of empty space for the burghers to utilize.

Examining the history of Newtown is a challenging task. As an unofficial and borderline unlawful settlement, it was not officially supervised by anyone. On the maps of Sveaborg, the island of Stora Öster Svartö is empty *sans* a few fortifications and barracks because the maps were drawn by the army and showed only the official military buildings and constructions.³¹ The most important source material is the series of complaints Augustin Ehrensward sent to the Helsinki Town Council and other officials dealing with the burghers' misdemeanours in Newtown. Most of these complaints revolve around alcohol. During the years of the first construction period, the combined number of taverns paying license to the Town Council was almost eighty. The tavern license catalogues do not classify which ones were in the town and which ones in the fortress islands, but it is safe to assume that a major part of them were in Newtown.³² The actual figure, however, was much higher since smuggling and illegal alcohol trade of all sorts bloomed in Newtown, practiced by soldiers, local peasants, and even burghers from the nearby towns.³³

Augustin Ehrensward's response to the burghers' transgressions was mixed. For the sake of maintenance, he had no option but to tolerate Newtown's existence.³⁴ However, he was not willing to let the burghers do business freely inside the military area and, in the midst of his other numerous duties, he made occasional attempts to control and limit their actions and to bring them under army control. The burghers answered this was active and passive resistance. In the summer of 1753, Ehrensward announced that all serving of alcohol beverages in the fortress would be concentrated to eighteen official military taverns, the keepers of

which would be chosen amongst the burghers of Helsinki. A year later, he wrote to the Governor that over a hundred burghers had applied to these eighteen posts, and the Town Council had refused to co-operate with him in the matter. This effectively watered down the whole reform.³⁵

The case of the restaurateur Mathias Malm represents another example of the troubled dynamics between the military and burgher society. Ehrensvärd, who considered the Newtown eateries unsuitable for noble officers, invited the restaurateur Malm from Stockholm to settle in Sveaborg. After Malm had served the officers for two years, the burghers of Helsinki targeted him, and the Town Council ordered him to pay a hundred silver Dalers per year for the right to keep a restaurant. Malm resigned, and Ehrensvärd angrily demanded that the burghers find a new restaurateur for the fortress since they had frightened the old one away.³⁶ It was not an easy task to find a volunteer – most of the burghers apparently considered running a fine restaurant too expensive and risky a business – but eventually Anders Byström, a bankrupt merchant, accepted the task. Despite the burghers' scepticism, the restaurant proved to be a lucrative affair. Byström got back on his feet financially and even purchased a billiard table – possibly the first one in Finland – to lure the officers in.³⁷

The conflict around Newtown was fuelled by the fact that, in absence of direct precedents, no one knew precisely who had the highest authority in Sveaborg where business matters were concerned. Ehrensvärd held to the view that, inside the fortress, the army had the highest authority in all matters; the burghers maintained that, although the army had annexed the islands of Sveaborg, they still had the right to do business there since the islands were inside the town's borders.³⁸ Although both parties made appeals and complaints to clear the situation, they were of little help. On the contrary, higher authorities often blurred the situation even more by giving contradictory rulings. The fate of the short-lived crown brewery in Sveaborg (1753–1756) serves as an excellent example of this.

The brewery was operated by two officers, Lieutenant Colonel Baltzar Philip von Wolfradt and Captain Carl Tersmeden, who leased it from the army. The burghers, to whom beer manufacturing was an important source of income, complained to the Governor, who ruled that the brewery was illegal since manufacturing alcohol in towns was the sole right of the burghers. The brewery operators complained to the King, who overruled the Governor's decision, stating that the right to brew beer in Sveaborg belonged to the army and not to the burghers. The burghers, in turn, appealed to the Parliament, which gave them a beer manufacturing monopoly in Helsinki, thus indirectly overruling the royal decision. This game of judicial ping-pong lasted the whole time the brewery was in business.³⁹

The Time of Stabilization

In 1757, Sweden joined the Seven Years' War as part of the anti-Prussian alliance, and the first construction period of Sveaborg ended. When the troops were commandeered to the frontier in Pomerania, the number of construction workers in Sveaborg dropped from six thousand to only a couple of hundred. After the end of the war, the construction continued in the summers 1763 and 1764 before political turmoil in the Swedish Parliament halted them again. When the Cap Party, a staunch opponent of military armament, rose to power in 1765, Ehrensvärd was dismissed from his position, and the construction of Sveaborg was halted for several years.⁴⁰

The summers of 1763 and 1764 had, however, a long-lasting impact on the local civil–military relations. In April 1763, a meeting was held in the Helsinki Town Hall, attended by the burghers of Helsinki, the high officers of Sveaborg, and the Governor of the Nyland-Tavastland province, Baron Hans Henrik Boije. In this meeting, the army and the burghers reached a mutual agreement on the business conditions in Sveaborg. The burghers promised to make sure that there would be a 'sufficient number' of butchers, grocers, restaurateurs, and innkeepers in Sveaborg. In return, the officers promised to oversee that the soldiers would not harm the burghers' business by alcohol smuggling and other illegal business activities. They also made a number of smaller promises, some of which illustrate the everyday problems that the civil–military interaction caused. Major Blomcreutz, for example, promised to emphasize to the soldiers that if they order food in a restaurant, they must also pay for it – regardless of whether they eat it or not.⁴¹

With this agreement, the anarchy in Newtown ended, and mutually accepted rules were laid down for doing business in Sveaborg. Over the following years, the contract wobbled on its feet many times, and both parties complained time and again that the counterparty was not following the rules. The army could not stop the soldiers' illegal business activity – to promise to do so had, from the beginning, been unrealistic – and the burghers broke their promises as well. As late as in 1786, the burghers of Helsinki complained to the Parliament that the commandants of Sveaborg were imposing illegal regulations on the restaurants in the fortress – the complaint was delivered by Member of Parliament Anders Byström, the restaurateur and billiard table owner from Sveaborg who had become the Mayor of Helsinki.⁴²

Nevertheless, the contract was the cornerstone of the relations between the army and the burghers up until the beginning of the nineteenth century. Sveaborg

was no longer a commercial no man's land for all the burghers of Helsinki to exploit. From then on, the Helsinki Town Council gave, with the army's blessing, the right to do business in Sveaborg to designated burghers. First of these was the bookkeeper Mathias Enning, who gained burgher rights as merchant a month after the contract was concluded. The Council wrote on his burgher certification that he had the right to 'trade domestic goods and keep an open shop in Sveaborg'.⁴³

The pact between the burghers and the army protected the burghers against third parties. When customs inspector Henrik Johan Erhardt in 1770 accused three merchants from Helsinki of illegal trading in Sveaborg – one of them was the aforementioned Mathias Enning – the Town Council answered by referring to the pact of 1763. The Council wrote that since the high officers of the fortress had asked the burghers to settle there, all their actions were legal. From the burghers' point of view, the army was no longer their antagonist, but instead their protector.⁴⁴

Entry of the Sveaborg Businessmen

After the political turmoil had calmed down, Ehrensvärd returned to his position as the chief of the Sveaborg construction in 1769. However, he died soon thereafter, and a string of short-termed Commandants took up the task to finish the fortification work. The construction continued up until to the outbreak of the Finnish War in 1808, although it never returned to the scope and vivacity of the 1750s.

As a result of the pact of 1763, a small group of burghers had settled permanently in Sveaborg. Despite their place of residence, these men did not form a separate class *per se* but were an integral part of the town's burgher society. They were former bookkeepers and assistants of the local merchants and were in all situations considered thoroughbred burghers of Helsinki. However, in the beginning of the Gustavian era, in the 1770s, a new kind of business circle was born in the fortress – a circle that shattered the official borders between the burgher society and the army, the civil government and the military government, and indeed, between the civil society and the military society. This group appeared prominently the first time in 1787 when distilling rights were auctioned off in Helsinki.

After the national distilling monopoly King Gustav III had established had proved to be ineffective, the local alcohol distilling rights were leased to private proprietors for a ten-year period. The right to distil alcohol in Helsinki – Svea-

borg included – was auctioned off in the Town Hall in November 1787 and won by a company formed by the lesser burghers who dominated the local retail business. They sub-leased the right to distil alcohol in Sveaborg to another company, which was formed by ten employees of the fortress. Out of these ten people, four were craftsmen of the Fortification Department and the other six sea captains and non-commissioned officers of the Army Navy. The company built a distillery on the nearby island of Båkholmen – which, as mentioned in the King’s statement in 1752, had natural fresh water sources unlike the Sveaborg islands – concluding a rental contract with the local pilots who lived on the island. The merchants of Helsinki were strongly against this contract, which gave the ‘craftsmen and officers of Sveaborg’ a regional alcohol monopoly. The Town Council, however, did not take the protest into consideration.⁴⁵

The distilling rights were auctioned off again in 1797 – this time following a new method where the lease sum was bound to the population of the town. The stakeholders of the Båkholmen distillery proposed that the distilling rights in Helsinki and Sveaborg should be leased separately. They showed the Town Council a calculation of the population of Sveaborg, done by the commandant of the fortress, Major General Carl Nathaniel af Klercker. Had the Town Council accepted this proposition, it would have made Sveaborg an independent region in all questions considering alcohol. From the burghers’ point of view, the proposition was a threat to their economic autonomy, and their response was unanimously negative. The Council ruled that Sveaborg was a part of the town in all economic matters and, therefore, that the proposed solution was illegal. The leasing was carried out with the same procedure from ten years earlier: the lesser burghers had the highest bid, and Sveaborg was sub-leased to the stakeholders of the Båkholmen distillery.⁴⁶

After the Båkholmen distillery had been established, several of its stakeholders gained burgher rights in Helsinki in order to expand their business. The first of these was Carl Teckenberg, sergeant of the Army Navy, who petitioned for the right to keep a grocery shop in Sveaborg in the spring of 1790. The Grocer Society of Helsinki stated that Teckenberg had no grounds whatsoever for his petition: he had neither the work experience required for a grocer, nor was he a nobleman, which would have given him special privileges to engage in trade and commerce.⁴⁷ Despite this negative statement the Town Council decided to approve Teckenberg. The argumentation went as follows:

Since Teckenberg does not want the right to trade groceries in the town, but only in the Sveaborg fortress, and since the Commandants of Sveaborg have constantly complained

that the burghers do not provide the fortress with enough food, drink, and other necessities, that the soldiers and the officials of His Royal Majesty situated there, as well as the other inhabitants of the fortress shall daily require, the Council sees its necessary to approve Sergeant Carl Teckenberg's plea and give him the right to keep an open shop in Sveaborg.⁴⁸

Two years later, master baker Johan Österberg wrote to the Helsinki Town Council and asked for burgher rights as a merchant. The case followed similar lines as Teckenberg's: the Merchant Society protested against the plea, but the Town Council overruled the corporation and accepted it. Österberg's argument was as follows:

The Honoured Town Council must be aware of the fact that the residents of the fortress Sveaborg are forced to order their necessary goods from Stockholm and from the Swedish side since they cannot get them here, and thus the local trade is losing significant sums of money. And, furthermore, of the troubles the residents have to overcome, especially during the spring and autumn months, to purchase goods from the town. Most of the merchants the honoured Council had appointed to Sveaborg have given up their enterprise, so that only merchants Skugge and Lithen are left, and they do not sell all the products that the residents desire. Therefore, it is my humble wish to gain rights to trade and keep a shop in Sveaborg.⁴⁹

I have cited these two texts at some length because they aptly illustrate the situation. Österberg's letter demonstrates that the problems *rasputitsa* caused to the maintenance of Sveaborg were still as acute in the 1790s as they had been half a century earlier. Furthermore, in both documents it is clearly stated that there were not enough burghers in Sveaborg and that the Commandants of the fortress had been complaining about the fact. This may seem surprising considering the eagerness the burghers had earlier shown to live and run business in the fortress. However, the explanation is rather obvious when observing the development of Helsinki.

The construction years of Sveaborg had reshaped Helsinki radically. Its population had doubled during the latter half of the eighteenth century, and together with Sveaborg, it formed one of the largest towns in the Swedish realm. The local merchants had gained wealth by dealing with the fortress and invested their money in other enterprises: shipping, industry, and country estates. The craftsmen and the lesser burghers had gained new clientele as the town had grown. Thus, the burgher community was not as dependent on Sveaborg as it had been half a century earlier, and the license to keep a shop or tavern in the fortress was not as

sought after as it had been. This paved way to Carl Teckenberg, Johan Österberg and their kind – the army employees who had an eye for business and the will to serve their own fortress community – and explains why the Town Council of Helsinki was so willing to accept their pleads.

Although also other Sveaborg businessmen gained burgher rights, Teckenberg and Österberg were the leading figures of the circle. Teckenberg rented a large part of the Båkholmen Island and cultivated vegetables and other products for his shop there. Despite his efforts, he filed for bankruptcy at the turn of the century. Österberg, who had better luck financially, dominated the business life of Sveaborg up until his death in 1803. He continued to run his old bakery and sold fresh bread and pastries in the fortress. He also imported powder with his merchant ship *Johannes in Dupplo* and sold it to the army, becoming an official and privileged military purveyor. After his death his widow Juliana Österberg continued to run the enterprise up until the Finnish War.⁵⁰

Conclusions

The early modern army relied heavily on civil society in its maintenance, both at war and during peacetime. In late eighteenth-century Helsinki, similarly to other fortress towns of the era, the civilian townspeople played an important role in supplying the fortress and its soldiers with food, drink, and necessities. In Helsinki, however, the geographical conditions gave the civil–military relations a unique form. The interaction between the fortress and the town was either difficult or impossible during most of the year, which prevented the soldiers and other fortress inhabitants from freely using the commercial services of the local burghers.

In most Nordic military towns, the soldiers could visit the shops and taverns of the town in their free time and use the commercial services of the burghers without any obstacles. Therefore, the burghers had no motivation to operate in areas categorized as military zones – inside fortresses, in barrack quarters, and so on – or to question the army’s total governance in those areas. The situation can be summarized as a small paradox: in cases in which the boundaries between soldiers and civilians were weak in practice, the official boundaries between civil and military society were actually *strengthened*. When a soldier wanting to explore the town had only to walk through the fortress gate to do so, the civil–military borderline was at the same time easily crossable and juristically unambiguous. In Helsinki, where there was a quarter mile of water in place of said gate, the

civil–military borderline was physically more difficult to cross but, for the very same reason, judicially unclear.

The construction period of the fortress Sveaborg, from 1748 to 1808, can be divided into three phases of local civil–military relations. The first phase, from 1748 to the early 1760s, was a period of conflicted interests. The burghers of Helsinki brought their services to Sveaborg, building the ragged Newtown on the fortress islands. Augustin Ehrensvärd, the local figurehead of military authority, reluctantly tolerated Newtown’s existence for the sake of maintenance but, at the same time, worked to bring the burghers under military control. This brought him into conflict with the Helsinki Town Council, which saw Sveaborg as part of the town and, therefore, defended every burgher’s inviolable right to do business there.

As seen above, almost every castle, fortress, or other permanent military settlement had either an official chartered town or an unofficial civil settlement at its side. The fortress Sveaborg, uniquely, had both of them in the 1750s, with Newtown functioning as an intermediary between the fortress and the town proper. A similar conflict of equal proportions is hard to find in other Nordic military towns.⁵¹

Although the conflict was a local skirmish, it had roots in contemporary politics. In the Swedish Age of Liberty (1721–1772), during which the King had been reduced to filling a mainly ceremonial role, the highest power was in the hands of the Parliament of Estates. This strengthened the economic and political standing of the Estate of Burghers but, at the same time, made its commercial privileges a subject of discussion and even criticism. The Age of Liberty was full of parliamentary debates about the national and regional privileges of the Estate of Burghers, as well as fights between individual burghers over the lucrative economic privileges and monopolies. The most liberal-minded parliamentarians, influenced by the rising Enlightenment, criticized the principles of the Mercantilist economy and even the foundations of the estate system.⁵² Although this political colloquium did not lead to radical reforms, it kept the question of the bourgeoisie privileges on the agenda and gave the burghers of Helsinki even more reasons to guard their local rights.

The second phase, from 1763 to the 1780s, can be called a period of compromise. The unclear administrative boundaries, chaotic conditions, and constant quarrelling of the first construction period had caused trouble to both the burghers and the army and, thus, a compromise was required. The right to do business in Sveaborg was limited to a small group of burghers who gained their authorization from both the Town Council of Helsinki and the Commandant of Sveaborg.

Third phase, from 1780s onwards, could be called the period of adjustment. After the interests of the burghers moved elsewhere and it became difficult to convince enough of them to settle in Sveaborg, a wholly new kind of business group was born to take care of the needs of the fortress community. This group, consisting of various army employees, existed in between the burgher community and the army.

In other words, the process described above consisted of a problem and two different solutions. The problem was how to arrange business conditions in Sveaborg and overcome the geographical difficulties in a way that would satisfy both the commercial needs of the burghers and the maintenance needs of the Army, as well as keep the prerogative relations between the two in balance. The first solution was to actively create, for this purpose, a separate group of burghers with both civil and military authorization. The second solution was to passively approve the actions of a group that had come into being spontaneously and was willing to take care of the commercial services of Sveaborg.

The civil–military relations in early-modern military towns were always troubled, as two power sources – the army and the burgher community – with their own mandates, judicial systems, and sets of values, had to coexist inside the town’s borders. In late eighteenth-century Helsinki, the geographical conditions gave this struggle its own unique flavor. However, the problems themselves rose from the characteristics of the time – the privilege-based estate society, in which both the army and the burghers fiercely wanted to protect their standing.

Notes

1. The Creveld-Lynn debate about the role of the civil society in the early modern army maintenance is internationally best known example of the case; see Martin van Creveld’s *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977) and John A. Lynn’s *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present* (Boulder CO: Westview Press, 1993).
2. See e.g. Voitto Ahonen, ‘Garnisonernas uppkomst och deras betydelse i Finland 1721–1740, in *Historiallinen Arkisto* 98, ed. Rauno Endén (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1991), pp. 51–54; Ulla-Riitta Kauppi, ‘Kymenlaakson linnoitustyöt taloudellisen vaikuttajana 1700–1800-lukujen taitteessa’, in *Kasarmin aidan kahden puolen: Kaksisataa vuotta suomalaista varuskuntayhteisöä*, ed. Jussi T. Lappalainen (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1993), pp. 49–70. In Sofia Gustafsson’s oncoming doctoral thesis, the role of burghers as military subcontractors in the late eighteenth-century Helsinki will be dis-

cussed in detail. See Sofia Gustafsson, *Leverantörer och profitörer: Olika geografiska områdens och sociala grupperns handel med fästningsbygget Sveaborg under den första byggnadsperioden 1748–1756* (2015).

3. The civil/military thematic has been discussed recently in several international conferences. These include the 11th international conference of European Association for Urban History (Prague, 29 August–1 September 2012), where several sessions were dedicated to the theme, and the conference ‘Militarizing the Civil Society – Civilizing the Military Society’ (Helsinki, 3–4 October 2013), hosted by the Academy of Finland research project ‘Connections, associations and innovations: The case of sea fortress Sveaborg, its foundation, socio-economic impact and innovative role ca 1730–1809’.

4. See Christer Kuvaja, *Försörjning av en ockupationsarmé: Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721* (Åbo: Åbo akademi, 1999); Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: Den militära underhållningsproblematiken och det civila sambället i norra Sverige och Finland under finska kriget* (Umeå: Umeå universitet, 2002); Gunnar Artéus (ed.), *Nordens garnisonsstäder: Slutrapport från ett forskningsprojekt* (Stockholm: Försvarshögskolan, 1997).

5. Gunnar Artéus, ‘En vetenskaplig obelyst lokalsamhällestyp: Den svenska garnisonsstaden 1620–1985’, in *Den nordiska garnisonsstade*, eds. G. Artéus & K. Selén (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1988), p. 23.

6. See e.g. Hans Christian Johansen, Jorgen Mikkelsen & Jens Ole Christensen, ‘Den danske garnisonsby’, in *Nordens garnisonsstäder: Slutrapport från et forskningsprojekt*, ed. Gunnar Artéus (Stockholm: Försvarshögskolan, 1997).

7. See e.g. Oscar Nikula, ‘Stadsväsendet i Finland 1721–1875’, in *Stadsväsendets historia i Finland*, ed. Päiviö Tommila (Helsingfors: Finlands Stadsförbund, 1987), pp. 115–262.

8. The publications of the *Garnisonsstäder i Norden* project provide copiously Danish, Norwegian and Swedish examples of these phenomena. See e.g. Artéus 1988, pp. 33–39; Johansen et al. 1997, pp. 41–49; Mads Ramstad, ‘Den norske garnisonsbyen: Fra befeste byer till militære administrasjons- og utdanningscentra’, in *Nordens garnisonsstäder: Slutrapport från ett forskningsprojekt*, ed. Gunnar Artéus (Stockholm: Försvarshögskolan, 1997), pp. 127–140.

9. In the eighteenth century, Helsinki was a Swedish-speaking town, and thus all the local place-names were Swedish. However, nowadays the places are better known by their Finnish names. To avoid anachronisms, I systematically use the Swedish names. Only exception is the name of the town itself: since the name of the Finnish capital is internationally known in its Finnish form, I call it here *Helsinki* instead of the Swedish *Helsingfors*.

10. First known user of the moniker ‘Gibraltar of the North’ was British clergyman William Coxe in his travel diary *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark* (Dublin, 1784).

11. Matti Klinge, *Huvudstaden: Helsingfors och Finska staten 1808–1863* (Helsingfors: Otava, 2012), pp. 35–64.

12. Olof af Hällström, a long-time intendant of Sveaborg, dedicated his life to the architectural history of the fortress. His magnum opus on the subject is *Sveaborg, Viapori*,

Suomenlinna: The Island Fortress off Helsinki (Rungsted: Anders Nyborg, 1986). Of the latest research discussing the political culture, see e.g. Sophie Holm, 'Ett värdigt minne: Augustin Ehrensvärds politiska och sociala nätverk speglade i Sveaborgs namnskick' and Henrika Tandefelt, 'Utblick från Gustavssvärd: Gustav III och Sveaborg – politik och minneskultur', both in *Sveaborg – fästningen och omvärlden*, eds. Sophie Holm & Magdalena af Hällström (Helsingfors: Samfundet Ehrensvärd, 2012), pp. 280–331.

13. All standing troops of the fortress have got their own detailed histories. See Ernst Ericsson, *Kungl. fortifikationens historia IV:3* (Stockholm: Norstedt, 1939) for the Fortification Department; Oscar Nikula, *Svenska skärgårdsflottan 1756–1791* (Helsingfors: Samfundet Ehrensvärd, 1933) and Hans Norman, *Skärgårdsflottan: Uppbyggnad, militär användning och förankring i det svenska samhället 1700–1824* (Lund: Historiska Media, 2000) for the Army Navy; Jonas Hedberg, *Kungliga Finska artilleriregementet* (Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1964) for the Finnish Artillery Regiment; Hans Hirn, *Från Lantingshausen till Jägerborn: Ett värvat regemente i Finland* (Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1970) for the Lantingshausen-Jägerhorn Infantry Regiment; and J. E. O. Screen, *The Queen Dowager's Life Regiment in Finland 1772–1808* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010) for the Queen Dowager's Life Regiment.

14. For example, the aforementioned Garnisonsstäder i Norden project paid only a little attention to Finland and almost no attention to Sveaborg. The main Finnish member of the project, Professor Jussi T. Lappalainen, edited an article collection about the history of the Finnish military towns. Sveaborg is, however, discussed in only a few sentences. Jussi T. Lappalainen, 'Suomalainen varuskuntayhteisö – taustaa ja ongelmia', in *Kasarmin aidan kabden puolen: Kaksisataa vuotta suomalaista varuskuntayhteisöä*, ed. Jussi T. Lappalainen (Helsinki: Finnish Historical Society, 1993), pp. 12.

15. The soldiers' criminality in Helsinki-Sveaborg is discussed by Petri Talvitie in the previous edition of this yearbook: see Petri Talvitie, 'Black Markets and Desertion: Soldiers' Criminality in Helsinki 1748–1757', in *Sjuttonbunderatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 2014, pp. 45–68. DOI: <http://dx.doi.org/10.7557/4.3083>. The soldier quartering system and soldier handicraft in Helsinki are hitherto unexamined topics, *sans* the sporadic remarks in the history series of the city of Helsinki; see Eirik Hornborg, *Helsingfors stads historia II* (Helsingfors, 1950), *passim*.

16. Svensksund is known by the name of *Ruotsinsalmi* in Finnish. Gustavssvärn and Bomarsund have only Swedish names.

17. Yrjö Kaukiainen, 'Kymenlaakson 1700-luku', in *Kymenlaakson historia I*, ed. Yrjö Kaukiainen (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2012), pp. 393–395; Birger Boström, 'Kaupunki syntyvaiheissaan', in *Kymmenen lukua Hangosta*, ed. Hans E. Österlund (Hanko: Hangon kaupunki, 1973), p. 9; Christer Kuvaja, Martin Hårdstedt & Pertti Hakala, *Det åländska folkets historia IV* (Mariehamn: Ålands kulturstiftelse, 2008), pp. 185–192.

18. Janrik Bromé, *Karlskrona stads historia I* (Karlskrona, 1930), pp. 69–88.

19. Mauritz C:son Ljungberg, 'Vaxholm, skärgårdens pärla', in *Vaxholm och fästningen: Några historiska [sic] bilder från en liten stad*, ed. Eric Jarnberg (Stockholm: Atlantis, 1991), pp. 11–16.
20. Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europa Asia and Africa, Vol XI: Scandinavia, Part the Three* (London: T. Cadell, 1824), p. 366.
21. The words *menföre* (Swedish) and *kelirikko* (Finnish), meaning the time in spring and autumn when the roads are untrafficable due to frost heave and mud and the waterways unnavigable due to ice conditions, have no direct equivalent in English. The Russian word *rasputitsa* (распу́тица), which has roughly the same meaning, has been used to describe the phenomenon in the north-eastern Europe.
22. Sampsa Hatakka, 'Viaporin väestö kustavilaisella ajalla 1772–1807', in *Viapori: Linnoitus, läbiseutu ja maailma*, eds. Sophie Holm & Magdalena af Hällström (Helsinki: Ehrens-värd-seura, 2012), pp. 103–120.
23. Ericsson 1939, pp. 26.
24. The island is nowadays known as Skanslandet (in Swedish) or Vallisaari (in Finnish).
25. Oscar Nikula, *Augustin Ehrens-värd 1710–1772* (Helsinki: Ehrens-värd-seura, 2011), pp. 151–161.
26. Juha-Matti Granqvist, 'Viaporin panimon nousu ja tuho', in *Sveaborg – fästningen och omvärlden*, eds. Sophie Holm & Magdalena af Hällström (Helsingfors: Samfundet Ehrens-värd, 2012), pp. 65–68.
27. Nikula 2011, pp. 115–236.
28. Nikula 2011, pp. 137, 147.
29. See Helsinki Town Council to Swedish National Board of Trade, 21 July 1755, Town Council Archive Cb:36, Helsinki City Archive. In the letter, the Town Council gives a short description of the Newtown and the business practiced there.
30. See e.g. Nyland-Tavastehus Provincial Office to Helsinki Town Council, 26 June 1755, Town Council Archive Ea:35, Helsinki City Archive. In the letter the Office complains that the houses of the 'so-called Newtown' are in the way of the construction works in the island of Stora Öster Svartö.
31. See the series of the yearly report maps of Sveaborg from 1748 to 1756, available as originals in the Swedish Military Archives and as microfilm copies in the Finnish National Archive (series U).
32. Protocols of Helsinki Town Council, 28 September 1748, Town Council Archive Ca:52, Helsinki City Archive.
33. Ilkka Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden juuret: Viinanpoltto vapaudenaikana* (Helsinki: SKS, 1985), pp. 88–89, 93.
34. Nikula 2011, pp. 136–137.
35. Colonel Augustin Ehrens-värd to Governor G. S. Gyllenborg, 15 August 1754, Archive of Nyland-Tavastehus Provincial Office Ea:62, Provincial Archives of Hämeenlinna.

36. Protocols of Helsinki Town Council, 4 and 11 September 1754, Town Council Archive Ca:60, Helsinki City Archive.
37. Sylvi Möller, 'Anders Byström, täysverinen kustavilainen ja aikansa edustaja', in *Narinkka* 1981, eds. Leena Arkio & Marja-Liisa Lampinen (Helsinki: Helsinki City Museum, 1981), pp. 22–23.
38. For the army's point of view, see e.g. Augustin Ehrensward to Governor of Nyland-Tavastehus Province, 11 July 1754, Town Council Archive Cb:36, Helsinki City Archive. In the letter, Ehrensward states that he has, by virtue of his royal mandate, right to regulate all business matters in the fortress Sveaborg. For the burgher's point of view, see e.g. Helsinki Town Council to Swedish National Board of Trade, 21 July 1755, Town Council Archive Cb:36, Helsinki City Archive. In the letter, the Town Council states that, by virtue of the founding charter and municipal privileges of Helsinki, all questions considering economy and trade are under the Council's authority inside the town's borders, including the islands of the fortress Sveaborg.
39. Granqvist 2012, pp. 65–68.
40. Nikula 2011, pp. 187–206.
41. Protocols of Helsinki Town Council, 8 April 1763, Town Council Archive Ca:69, Helsinki City Archive.
42. Yrjö Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina I* (Helsinki: Otava, 1963), pp. 243–245.
43. Protocols of Helsinki Town Council, 16 May 1763, Town Council Archive Ca:69, Helsinki City Archive.
44. Protocols of Helsinki Town Council, 24 November 1770, Town Council Archive Ca:74, Helsinki City Archive.
45. Protocols of Helsinki Town Council, 27 February 1788, Town Council Archive Ca:94, Helsinki City Archive.
46. Protocols of Helsinki Town Council, 19 July 1797, Town Council Archive Ca:103, Helsinki City Archive.
47. Statement of the Grocer Society of Helsinki, 6 October 1790. Town Council Archive Cb:104, Helsinki City Archive.
48. 'Dock som Teckenberg icke sökt att få här i Staden, utan på Fästningen Sweaborg, idka Hökeri Handtering såsom Victualie Handlande: Och klagomål, tid efter annan af wederbörande Befallningshafvare å Sweaborg blifwit theröf:r anförde, at Borgerskapet här i Staden urachtlåtitt hålla på fästningen til försälgning, färsknings och mat-wahror, samt flera förnödenheter, som Kongl. Mai:ts thärwarande Ämbetsmän och Garnizons Milice samt fästningens öfriga Innewånare dageligen betorfwa; Altså finna Borgmästare och Råd wid såsatte omständigheter skiälit, at samtycka til Sergeanten Carl Tecenbergs ansökning, och tillåta honom, at endast å Sweaborg hålla uti Öppen Bod til afsalu, Victualie och Hökerij wahror...' Protocols of Helsinki Town Council, 12 April 1790, Town Council Archive Ca:96, Helsinki City Archive.

49. 'Hög Ädle Magistraten är nogsammt bekandt, at Sweaborgs fästnings Innewånare, som hafva egen Hushåll, måste sielfwe, tå nödwändigshets wahror icke finnas i Orten til Köps, förskrifwa, alt hwad til theras behofwer fordras från Stockholm och Svenska sidan, hwarigenom anseenlige Penninge Summor, gå från Handel och rörelserne härifrån Orten; Hwad äfwentyr och swårigheter, särdeler Höst och Wåhr tiderne Fästningens Innewånare måste widkännas, at från Staden erhålla alla sine behofwer; Har Hög Ädle Magistraten nogsammt insedt och funnit, som therföre tilsatt Köpmän å Sweaborg, af hwilcka the fläste redan utgåt så at ej flera, än endast Handelsm. Skugge och Lithen nu mera äro thäröfrige, hwilcka ej äro så föreedde och sorterade med wahror, som erfordrades; Hwarföre jag wid så fatta omständigheter, giör mig det saken hopp och ödmiukast anhåller, at äfwen få drifwa Handel och Köpenskap å Sweaborg.' Johan Österberg's plea to burgher rights, [undated] 1792, Town Council Archive Cb:107, Helsinki City Archive.

50. Protocols of Helsinki Town Council, 27 August 1798, Town Council Archive Ca:104, Helsinki City Archive. Birger Åkerman, *Bouppveckningar i Helsingfors stad 1679–1808* (Helsingfors: Genealogiska Samfundet i Finland, 1937), no. 1062/Österberg, Johan; Sampsa Hatakka, *Sotilaita ja siviileijä: Viaporin väestö vuonna 1806*, unpublished master's thesis (Helsinki: University of Helsinki, 2011), pp. 81–86.

51. A parallel of sorts can be found 150 kilometres east from Helsinki, in Hamina (in Swedish *Fredrikshamn*). This former Swedish town was ceded to Russia in 1743, after which it was heavily fortified. The interests of the Russian merchants and pedlars, who had followed the army to the new fortress town, collided with those of the old Swedish burgher community of Hamina. As a result of this conflict, a 'twin town' of sorts was born: the Swedish burghers lived inside the town fortress, whereas the Russian merchants and pedlars occupied a large shanty town outside its walls. See Kauppi 1993, pp. 53–55.

52. See e.g. Jouko Nurminen, *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessa kielessä* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2009), pp. 194–208. Nurminen has discussed the same subject in Swedish in his article 'Gemensamma privilegier för ett odalstånd: Alexander Keplerus som borgmästare och samhällstänkare', in *Riksdag, kaffebus och predikstol: Frihetsidens politiska kultur*, eds. Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (Stockholm/Helsingfors: Atlantis/Svenska Litteratursällskapet i Finland, 2003), pp. 171–190.

Summary:

The Businessmen of Sveaborg: Civil–Military Interaction in an Atypical Eighteenth Century Nordic Military Town

Late eighteenth-century Helsinki was, due to the sea fortress Sveaborg, one of the most prominent Nordic military towns. At the same time, Helsinki differed

from other Nordic military towns of the era because of its geography. The fortress Sveaborg, with its large military and civilian population, was built on islands unconnected to the mainland and thus was isolated from the outside world every spring and autumn due to the Nordic climate. The burghers of Helsinki, who had shops and taverns on the islands, were vital to the maintenance of the fortress. At the same time, their presence caused tension between the civil society and the military society, as the Army tried to control the burghers' business and the burghers saw this as a violation of their economic rights. During the sixty-year period of the fortress's construction (1748–1808), the situation evolved from an open conflict to a mutual agreement and, finally, led to the birth of a new kind of business circle that shook the borders between civil society and the military.

Keywords: business; commerce; conflict; economic activity; military society; Sveaborg fortress.

The Provisioning of the
Military Construction
Workers of Sveaborg 1747–
1752: The Magazine Supply
System in Peacetime

Sampsa Hatakka

The topic of this article is how a system to produce and supply foodstuffs, especially bread, to soldiers was developed and maintained by the military authorities in Finland in the middle of the eighteenth century. I shall show how this supply system enabled the authorities to provide food for thousands of soldiers engaged in building the fortress of Sveaborg outside Helsinki (Helsingfors in Swedish), which at the time was a small town of 1,500 inhabitants. The fortress of Sveaborg was part of Sweden's military strategy that was developed after the great losses she had experienced against Russia in the first half of the century. The fortress was built in many phases over the eighteenth and nineteenth centuries, and it was a large construction site for decades. In this study the focus is on the first construction phase of 1748–1756.

The systematic studying of military logistics in the early modern period began in the 1970s. Since then much interesting work has been done concerning logistics and war. In these studies the focus has mainly been on times of war. During the European wars of the seventeenth and eighteenth centuries tens or even hundreds of thousands of soldiers had to be fed and supplied throughout long military campaigns. The strain on the land was enormous and the management of logistical problems could often decide the outcome of the whole campaign.¹ However, by studying only times of war, the importance of peacetime supply systems can be forgotten, or at least not enough emphasized.

In an era of standing armies, large numbers of soldiers were stationed in various garrison towns across Europe, and they had to be fed year after year. How was this organised? This question has received little attention from historians until now. For example, Martin van Creveld mentions that during the reign of Louis XIV even in peacetime the French Army seldom fell below 150,000 men, yet he does not really discuss how such a force was supplied.² Martin Hårdstedt has dealt with this subject in an article 'Att föda en garnison', which investigates how

the Russian garrison of Åland was supplied in the beginning of the nineteenth century. He too has pointed out that peacetime demands are often forgotten, even though large-scale military activities also took place during peacetime.³ In Sweden, a tenure system (*indelningsverket*), ensured the supplies required for most of the army in peacetime. Nevertheless even Sweden had some garrison troops. The tenure system will be discussed later in more detail.

Furthermore, the foundations for wartime military actions were often laid during peacetime. Although the supply organisation was much larger and more complex during a war than at other times, even then it was mostly based on the same preconditions: stores of food, mills, bakeries, means of transportation, and ways to procure goods. This was especially true in the case of a defensive war, when it was impossible to supply an army from enemy territory and the army had to rely solely on the resources of its own land. Living off the country and pillaging was not a real option in such a situation.

The aim of this article is to demonstrate – through a case study – how important a supply system could be in peacetime and how it could evolve even in a few years into a more complex and better organisation with long-term effects. The focus is in defining what soldiers needed for sustenance and analysing the means used to meet this need. To this end, the organisation of supplies is divided into different categories: procuring grain, manufacturing bread (grinding and baking), magazines and transportation.

Peacetime as a concept is problematic and needs some clarification. Wartime conditions did not necessarily begin or end with a declaration of war or peace. Hårdstedt has argued that it would be better to have a broader view of war and to see it as a process of gradual change in a sequence between peace, war and peace. It might even be preferable to use the concept of not-war (*icke-krig*) instead of peace.⁴ In this study the concept of wartime is used for practical reasons to describe a formal state of war and peacetime a formal state of peace. But the validity of these concepts in connection with the military supply system will be critically examined.

The subject of this study is the organisation of provisions for the military construction workers of the fortress of Sveaborg in the first construction phase 1747–1752. It was not uncommon to use soldiers as a workforce to build canals, fortresses and roads in pre-modern Europe.⁵ The construction work of Sveaborg was, however, an exceptionally large project by Swedish standards. Every regiment in Finland was mobilised to build the fortress at one time or another, and during the most intensive years regiments from Sweden were also used.⁶ Sveaborg's workforce was many times larger than the population of the nearby town of Hel-

sinki. As such, this construction work was challenging to support, and it offers a good opportunity to study the workings of the magazine system.

The time period of 1747–1752 makes it possible to study the magazine system as a whole, because it was during these years that Gustav Fredrik von Rosen, a general and Councillor of the Realm (*riksråd*) was Governor General of Finland. In reality his mission was to act as the commander in chief of the army in Finland, which meant that supply questions were also ultimately concentrated under his authority. Otherwise questions of supply would have been dispersed among individual governors and regimental chiefs. von Rosen was appointed Governor General in 1747 and held the office until it was abolished by the estates of the Diet (*riksdag*) of 1751–1752.

The main sources for this study are the letters from the Governor General to the King, or in other words to the aristocratic Council of the Realm (*riksrådet*), which at this time ruled in the name of the King. In addition, I have used letters addressed to the Governor of the Province of Uusimaa and Häme (Nylands och Tavastehus län), as well as minutes of the Town Council (magistrate) of Helsinki. No archives for von Rosen himself exist, so it is not possible to use letters that he received, except for some drafts of letters. Another problem with the source material is that only few accounts of the army magazine of Helsinki have survived to this day. The surviving accounts are not complete and are divided between two different archives: *Helsingfors fästnings arkiv* in the Military Archives (Krigsarkivet) and *Strödda militieräkenskaper efter 1630* in the National Archives, both in Stockholm. Only accounts for the years 1750 and 1751 are in adequate condition. In addition to these accounts, there are the accounts of the war commissariat for 1747 in the Military Archives. By combining the letters, the minutes and the surviving magazine records, one can reconstruct the supply organization reasonably well.

The Magazine System in Northern Europe

The magazines were the core of the eighteenth-century supply system. Mostly grain, flour and bread were stored in the magazines, but also some meat, fish and butter. Bread was the most important provision for the soldiers.⁷ Historians have argued about the importance of magazines in the European seventeenth- and eighteenth-century army supply systems. Traditionally, military historians have thought that the supplying of armies was based on pillage and plunder until the middle of the seventeenth century. From that point on France and other central-

ized states began to develop more regular supply organizations. Food and fodder were gathered in magazines in advance, from which they were then transported to the troops by wagons and river crafts. These ‘umbilical cords’ of supply bound armies until the late eighteenth century.⁸

This view has been criticized by Martin van Creveld, who has argued that throughout the seventeenth and eighteenth centuries armies continued to live off the country and had no need to rely on supply convoys and magazines. He has stated that it was primarily when sieges were undertaken that such convoys were needed. When an army was on the move, it could get what it required from the campaign area.⁹ John A. Lynn has opposed this view by pointing out that Creveld did not make a distinction between food for men and fodder for animals. Fodder had to be harvested locally because it was too cumbersome to transport. Bread, on the other hand, had to be supplied from magazines and army ovens. It was just not possible to find large quantities of bread for use during a campaign and on the move. It had to be manufactured beforehand and transported from the rear.¹⁰ These arguments, however, have only concerned wars in Central Europe. In Northern Europe the importance of magazines was more prominent than in Central Europe.

During the eighteenth century Sweden suffered from a continuous shortage of grain, which was the realm’s most important import. Unlike the part of the realm that is now modern Sweden, the Finnish part had a small surplus of grain during good harvest years, but if the crops failed most people were forced to resort to eating famine bread.¹¹ Given this situation, it is not surprising that large armies had trouble finding sufficient food in Finland. When Russia occupied Finland in 1713–1721, most of the provisions for the occupation army had to be brought in from Russia.¹² Sweden also encountered serious supply problems when transporting thousands of soldiers to Finland in preparation for war against Russia at the beginning of the 1740s.¹³ Even in the Finnish War of 1808–1809 supply problems were still evident. Scarce local resources made a supply system based on magazines necessary.¹⁴

Magazines had long traditions in Sweden. The first magazines in Sweden were established in castles and towns during the Middle Ages. In the seventeenth century they had become a common means of supporting garrisons, although during wartime pillaging and contributions were still widely used to support armies.¹⁵ The importance of magazines grew during the next century. When Swedish statesmen debated military policy in the eighteenth century, plans for sufficiently large grain stores were brought up time and again in these discussions.¹⁶ Councillor of the Realm and General Axel Löwen was a particular advocate of a strong magazine

system. In his detailed defence plan of 1738, he argued that there was a need to establish more magazines, mills and bakeries in Finland as well as building supply wagons specifically for the use of the army. He also pointed out that after a war had begun it would be too late to start laying in stores. People would flee into the forests and no proclamations could force them to supply the armies.¹⁷ Given that Löwen's ideas were not implemented before the disastrous Russo-Swedish war of 1741–1743, he could state after the war that he had been right to demand reforms in the supply organization.¹⁸

At the same Diet of 1746–1747 in which Löwen had criticized earlier policy, the Estates decided to build the fortress of Sveaborg. This large-scale construction work, begun in 1748, clearly reveals how important it was to have an efficient supply organization in a country with a severe climate and sparse population.

The Number of Soldiers and the Demand for Provisions

The construction work of Sveaborg was preceded by a serious risk of war with Russia. War was considered to be so imminent that all the regiments in Finland were mobilized in July 1747. The army included nominally 6,342 infantrymen and 2,238 dragoons, or 8,580 men in total. These soldiers all belonged to the tenure regiments. Four hundred and eighty artillerymen were the only enlisted troops in Finland at that time.¹⁹ In the tenure system (*indelningsverket*) peasants maintained infantry and cavalry soldiers for the Crown instead of a system of conscription. A group of peasants provided a tenure soldier with a croft which included a small field, a cabbage patch and a meadow. In their fields soldiers themselves could grow some of the food they needed.²⁰ From the perspective of supply, this meant that the Crown had a standing army at its disposal without the need to supply it unless there was a war or a mobilization. However, when the army was mobilized, the burden of supplying the army passed to the Crown.

The risk of war began to decline in the autumn of 1747. Although most of the soldiers of the Finnish tenure regiments were ordered to return to their crofts in September, some of the soldiers stayed and began preparing for the following year's construction work.²¹ Many of the soldiers came back next spring, but the workforce in the area of Helsinki-Sveaborg only rose to around 2,400 men in 1748 and 1749, because a lot of soldiers were needed for guard duty. Many were also sick and granted leave. In addition, many soldiers were needed in Degerby (later Lovisa), where another fortress, Svartholm, was being built farther to the east by the coast of the Gulf of Finland.²² The workforce

in Helsinki was at its peak in 1750, when all the infantry and cavalry regiments were ordered in full strength to take part in the construction work. It has been estimated that there were over 6,000 soldiers employed that year, probably somewhat exaggerated.²³

It was not self-evident that soldiers would get food from the Crown as payment for their work instead of being paid in cash, but in the prevailing conditions it was vital. Food prices would have been too high for the soldiers to buy what they needed, and besides this there was practically only grain to be had. In 1748 there was only one baker in Helsinki and the Town Council did not want to allow more bakers to work in the town because the construction work was considered to be only temporary. One baker was enough for the town's regular population of approximately 1,500 people. In addition, the only grocer in Helsinki gave up his work in November 1747, just before the construction work began, because he could not get enough food to sell. In such conditions it was impossible for the burghers in Helsinki to secure enough bread for the soldiers. If the soldiers had bought grain, they would have needed to grind it and bake it into bread themselves. There were only a few places where this was possible and it would have hampered and delayed the construction work. Because of this, Governor General von Rosen decided it best to pay part of the soldiers' salary in bread from the Crown's magazines.²⁴

Basically, this was the same situation as in Central Europe during and after the Thirty Years' War. When too many soldiers were concentrated in too small an area, there was not enough food to buy even if the men had money. In the seventeenth century this had compelled the soldiers to pillage. Later it was one of the reasons why more elaborate supply systems were established to secure a direct supply of food for the soldiers by state agents or private contractors.²⁵

The supplying of bread was based on the supply regulation of 1730 (*kongl. förplägnings ordning*). The daily ration of bread was 567 grams (1 1/3 marker) and its value was considered to be 1 1/3 öre in silver, which was deducted directly from a soldier's pay. On normal working days a soldier's salary was 6 öre, so this left 4 2/3 öre per soldier to be used at his own discretion.²⁶ In practice this meant that the soldiers, for example, in 1749 (up to July) got altogether 145,622 kg (17,132 lispund²⁷) of bread from the magazine in Helsinki.²⁸ When the workforce rose, the burden of supply rose accordingly. In the peak year of 1750 the Finnish regiments working in Helsinki-Sveaborg needed 325,108 kg (38,248 lispund) of bread.²⁹ This made around 573,600 rations and was enough to feed 4,780 men for four months. Producing such a large amount of bread required around 557,000 litres (3,800 barrels³⁰) of grain.³¹

When the Swedish regiments arrived to work with the construction of the fortress in 1751, more bread was needed than before. Soldiers of the Finnish tenure regiments returned to their crofts in the autumn, and the Crown did not have to take care of these troops until the next construction period (from spring to autumn). Soldiers of the Swedish tenure regiments, on the other hand, whose crofts were in Sweden, spent the winter in Finland. This meant that the Crown had to arrange for the provisioning of these soldiers during the winter months.³² Finnish and Swedish regiments were given 370,863 kg (43,631 lispund) of bread from the main magazine in Helsinki in 1751.³³ In addition, during the winter Swedish regiments got provisions from the subsidiary magazines.³⁴

Initially, the intent was to provide the soldiers with only their basic daily ration of bread. The soldiers were then expected to buy more foodstuffs themselves. This did not work as planned. Especially in 1748, the first year of construction, there was a continuous shortage of foodstuffs in Helsinki and prices were high. Finally, the Governor General had to accept that the burghers simply could not provide the soldiers with food because there was not enough food available for them to sell. To secure the livelihood of the soldiers, the Crown had to provide them with other foodstuffs from the magazine in addition to bread.³⁵ This practice continued in the years that followed. In 1750 the magazine of Helsinki provided the regiments with peas, flour, hulled barley (*gryn*), meat and butter.³⁶ It should be noted that the soldiers did not get any beer and only a small amount of spirits from the Crown magazine, although beer in particular was a significant part of the diet of early modern armies.³⁷ In this article I mainly concentrate on bread, because it was the most important item of these soldiers' provisions.

Given that the Crown provided tons of bread for the soldiers, one can safely conclude that careful preparations were needed before each construction period. When the work began, most of the bread was already supposed to be in the magazine. In the following sections I will concentrate on the methods used to achieve this. First, however, the preconditions of supply of the army in southern Finland need to be considered.

Supplying an Army in Southern Finland

Finland, situated as it was in the northernmost part of Europe did not have a climate favourable for agriculture. It was part of the boreal climatic zone, which was the northernmost area where agriculture was possible. Even in this zone only the southern and middle parts of the country were suitable for large-scale agriculture.

The climate was still somewhat colder than on an average up to the year 1760 in the wake of the so-called Little Ice Age.³⁸

The construction site of Sveaborg was in the province of Uusimaa and Häme (Nylands och Tavastehus län). The province stretched along most of the coast of the Gulf of Finland and reached back inland to the town of Hämeenlinna (Tavastehus). Although it was one of the more populous areas of the country, it still had only 110,141 inhabitants in 1754, which constituted about 5 % of the total population of the Swedish realm.³⁹ Towns were small and the population living in them numbered only a few thousands.⁴⁰

The main cereals in cultivation were rye and barley. In the middle of the eighteenth century, the slash and burn technique was still widely used even in the south, and it has been estimated that 50 % of the rye crop in the region was obtained in this way. By using the slash and burn technique, crop yields were much higher than those produced in normal field cultivation, but the downside was that it required a lot of forests to be burned and a sparse population.⁴¹ There are no comprehensive figures for crop yields in southern Finland in the eighteenth century, but in the 1830s rye crop yields were 1:6.2 (seed–yield ratio) in Uusimaa (*Nyland*) and 1:5.89 in Häme (Tavastland). Taking into account the relatively low density of sowing found in field cultivation at the time, it can be concluded that rye harvests in Uusimaa (14.28 hectolitre/hectare) and Häme (13.78 hectolitre/hectare) were mediocre in comparison with Finland as a whole. Crop yields for barley were 1:4.93 in Uusimaa and 1:4.38 in Häme.⁴² Jan Lindegren has established that it was risky and difficult to wage large-scale war in an area with a crop yield below 1:4.⁴³ Even though yields were probably somewhat lower in the eighteenth century than in the beginning of the nineteenth century, it can be assumed that the province of Uusimaa and Häme was, at first sight, an area that could sustain an army.

However, this only holds true when there were good harvests. As the governor of the province Gyllenborg informed the Diet of 1746–1747, harvests often failed in Uusimaa because of cold, wet weather and hail showers.⁴⁴ At the beginning of the construction work there were bad harvests in 1746 and 1747, which caused a shortage of grain and a rise in prices.⁴⁵ In addition, though there was a surplus of grain in the province as a whole, Helsinki itself was not a centre of the grain trade. In fact, in 1748 Gyllenborg stated to von Rosen that generally the town acquired an amount of grain that was only just above the level required by its own inhabitants. The Crown could not buy enough grain from there.⁴⁶

Considering these prevailing conditions it can be determined that the area around Helsinki was not in the late 1740s or early 1750s sufficient to feed the

whole workforce on its own. The Crown also had to bring grain and bread in from elsewhere for the construction workforce.

Procuring Grain

The Crown had two ways at its disposal to procure grain. The first was to collect some of the taxes in kind instead of in cash. Although it was advantageous for the Crown to avoid intermediaries such as merchants the amount of grain collected in this way was modest. Tax collected in grain from Finland amounted altogether to only 804,687 litres (5,489 barrels). Most of the grain was from Ostrobothnia, which, given its remoteness, made the exploitation of this source of grain less beneficial than one might have wished because of the difficulties involved in transporting it to Helsinki.⁴⁷ The grain collected in lieu of cash was therefore not sufficient to supply the construction workers of Sveaborg. At best it could be used to supplement other grain.

The second way for the Crown to procure grain was to buy it either directly from peasants or from merchants. The latter approach was more common. The purchasing of grain began even before the construction work started because of the risk of war in 1747. The Council of the Realm decided to order acting Governor General Stiernstedt to buy 2.2 million litres (15,000 barrels) of grain from the towns of southern Finland.⁴⁸ Regardless of the bad harvest, the stated goal was almost achieved in June 1747. Nearly all the grain came from Porvoo (Borgå), Degerby and Turku (Åbo). The merchants of Helsinki could sell only 175,920 litres (1,200 barrels) of grain.⁴⁹ Buying this grain would not have been possible without the strict regulation of trade in Finland. The Crown ordered a ban on the export of grain, which forced merchants to sell their grain to the Crown.⁵⁰ Normal trade was possible only after the Crown had obtained what it needed. This strict control of trade was similar to that used in wartime.⁵¹

The following year the Council tried to procure enough grain by ordering merchants to offer their goods to the Crown first. Only after the Crown had bought what it wanted could merchants freely sell their goods.⁵² However, because the prices demanded by the merchants were too high, Governor General von Rosen issued another ban on exports.⁵³ The ban on exports was also needed the next year (1749) to force the merchants to sell their goods to the Crown at prices deemed acceptable by the crown.⁵⁴

The export bans made it possible for the Crown to buy 1.14 million litres (7,794 barrels) of grain and flour in 1748 and 1.67 million litres (11,375 bar-

rels) in 1749. Some grain was also obtained through taxes. Together this was enough to support the construction work during these years.⁵⁵ Up until 1749 grain was mostly obtained from various areas and towns in Finland. Because Finland produced more grain than it needed, it was possible, through coercion if necessary, to harness this surplus to the service of the Crown. Thereafter however, in 1750 and 1751, grain and other foodstuffs for the construction workers were mostly transported from Sweden. The arrival of Swedish regiments and the increased burden of supplying these extra troops was the main but not the only reason for this. Grain did not play as great a role as before. Instead, the ships arriving from Sweden brought mostly flour and bread.⁵⁶

Grinding and Baking

As Lynn and Perjes have pointed out, grain left unprocessed was as such of little use to the soldiers. It had to be ground into flour and baked into bread before it could be used by an army.⁵⁷ The Crown did not, at first, bake bread itself. Grain was distributed from the magazine to burghers and peasants. They had to grind it and bake it into bread, which they were then supposed to deliver back to the magazine.⁵⁸ This was an old practice that had been used in Sweden even before the Great Northern War.⁵⁹ This type of baking was not, however, the most efficient way of getting bread. Baking was not optional; it was a duty towards the Crown. The burghers of Helsinki were clearly unwilling to carry out this imposed task.⁶⁰ The opposition of the burghers was undoubtedly the reason why the Crown began to repair its old bakeries and build new ones. There were two crown bakeries in Helsinki. One of them was repaired and the other rebuilt, so that by the end of the year 1747 both were in operation.⁶¹

These crown bakeries needed professional bakers who knew how to make dried rye bread called *succariebröd*. The bread had to be dry enough and cut into the small-sized cubes. Dried bread was preferred because it could be preserved better than other kinds of bread. Stiernstedt also claimed that, according to the soldiers, it tasted better. Because there were no available bakers to be had in Finland, the Council had to send a couple of journeyman bakers from Stockholm to Helsinki.⁶² Baking was supervised by journeyman bakers, but the actual work was done by the soldiers.⁶³

The above mentioned features of grinding and baking occurred because of the risk of war in 1747, right before the construction work of Sveaborg began. When the decision was made to supply the soldiers with bread, it meant that the demand

for bread would be high as long as the construction work lasted. The crown bakeries in Helsinki could not produce enough bread for all the soldiers, which was the reason why grain was still distributed to the peasants for grinding and baking.⁶⁴ When von Rosen reported to the Diet of 1751–1752 about the contents of the magazines, he informed them that the peasants had 231,787 kg (27,269 lispund) of bread that was to be delivered to the Crown.⁶⁵ Compared to the mobilization of 1747, the difference was that the baking was now mostly done in the countryside instead of in the towns.

Decentralizing the grinding and baking of this bread was not without its problems. It was difficult for the peasants to be able to fulfil their grinding and baking responsibilities on time. A Crown official of Porvoo district told the governor of the province in February 1748 that there were 293,200 litres (2,000 barrels) of grain waiting to be baked, which was a nearly impossible task for the local peasants because they had neither the required draft animals nor the people to manage the transportation of the grain to the mills, nor indeed for the grinding and baking itself. Each peasant was required to take two barrels (293 litres) of grain to the mills to be ground and baked.⁶⁶

The Crown tried to keep the bakeries continually in operation, but the limited amount of firewood available hindered this. In 1748 the bakeries ran completely out of firewood because of problems with acquisition. In the following year, sufficient firewood was acquired from some woods owned by the Crown, but because of transportation issues it was still hard to get it to the bakeries.⁶⁷

Similarly with baking, the Crown had to develop its own production to make sure that the grinding of grain would keep pace with demand. Governor General von Rosen told the Governor of the Province of Uusimaa and Häme to find out if the Crown could use one of the two watermills in Gammelstad to grind its rye and barley⁶⁸ (see the map on the page 77). The response was affirmative and the Crown made an agreement with the owners of one of the mills.⁶⁹ The Crown did not have its own mill until the so-called ‘Thunberg’s windmill’ was built in Sveaborg in 1749. The windmill was primarily meant to saw planks, but it could also grind grain.⁷⁰

By combining the efforts of the burghers and peasants while at the same time developing its own mills and bakeries, the Crown was able to produce enough bread for the first construction years. With the arrival of the Swedish regiments, large amounts of flour, dried bread and hulled barley were transported from Sweden. For example in 1751 altogether 244,817 kg (28,802 lispund) of flour, 771,350 kg (90,747 lispund) of dried bread and 540,954 litres (3,690 barrels) of hulled barley was shipped from the magazines of Stockholm, Gothenburg and Norrköping.⁷¹

Magazines

There were only a few real magazine buildings in southern Finland in 1747. In Helsinki grain and foodstuffs were stored in a simple wooden building.⁷² Apparently this building was not regarded very highly, because when Colonel Hans Henrik von Liewen reported to the Council in September, he stated that there was not a single storehouse in Helsinki. Stores were distributed in thirty different locations, which caused problems with guard duty.⁷³

Lack of storage space in Helsinki became increasingly evident, when construction work began in 1748, and tons of grain, flour and bread had to be gathered on the site.⁷⁴ Moreover the existing rooms were in bad condition. The old storehouse, which was situated just outside town in a place called Tullhällen (the northern part of Skatudden, Katajanokka), was utterly rotten. It was therefore necessary to build a new storehouse.⁷⁵ In the course of the construction work additional storehouses were also built on Skatudden (see the map on the page 77). By the 1750s there were already four storehouses: three in Tullhällen and the biggest one on the tiny adjoining island of Lökholm. This island is also referred to as 'Magazine Island' (Magasineholmen) on a 1770s map of Helsingfors.⁷⁶ In addition to Skatudden, there was storage space inside the fortress of Sveaborg. Because the fortress did not have enough appropriate buildings to store food, supplies had to be stored in many temporary places.⁷⁷

These different storehouses as a whole constituted the magazine of Helsinki, one of the main magazines in Finland. The amount of grain and foodstuffs grew considerably during the construction work, which can be seen in Table I. As the table shows, the amount of dry bread, salted meat and butter had multiplied many times over.

When the Swedish regiments arrived to help with the construction work of the fortress in 1751, the main magazine could no longer support the troops satisfactorily. Because the regiments were scattered across the Finnish countryside over winter, transporting food from the main magazine would have been burdensome. To resolve these difficulties von Rosen established three subsidiary magazines, which were situated in the parishes of Espoo (Esbo) and Sipoo (Sibbo) and in the town of Porvoo (Borgå). These subsidiary magazines were replenished from the main magazines by sea and the supplies were only then transported by land. This arrangement made it possible to avoid difficult long distance land transport.⁷⁸

When the stores of food and number of magazines increased, it also meant that the amount of work associated with them grew. von Rosen complained to the

Table 1. Rye, barley, flour, hulled barley, meat and butter in the storage magazine of Helsinki in January 1748 and October 1751.

Grain and foodstuffs	1748	1751
Rye (barrels)	1,176	3,360
Barley (barrels)	436	1,192
Hulled barley (barrels)	2	2,622
Rye flour (kg)	1649	0
Dry bread (kg)	46,988	916,708
Dried meat (kg)	459	1,360
Salted meat (kg)	145	231,429
Butter (kg)	740	27,064

Sources: year 1748: G IV b 2 1747 (p. 445), Finska generalkrigskommissariatet: Diverse, Krigskollegium: Intendentsdepartementet, Krigsarkivet, Stockholm; year 1751: Generalguvernörens i Finland riksdagsrelation, Defensionsdeputationen, Riksdagen 1751–1752, Frihetstidens utskottshandlingar, Riksarkivet, Stockholm.

Council in 1749 that Provision Master (*proviantmästare*) Mathias Weckström did not have time to attend to all his duties because the job of provisioning the workers had become increasingly laborious. At that time Weckström had only one servant to help him manage the affairs of the magazine of Helsinki. To ease his work von Rosen suggested to the Council that an additional scribe be appointed to help him. Although this was initially thought too expensive considering the state of the Crown's finances, it was later approved. During the Diet of 1751–1752 von Rosen suggested that Weckström should have another scribe to help him because there were magazines in three different places and because, with the Swedish regiments, he had to supply soldiers of 15 different regiments altogether. In addition to the main magazine's personnel there was one scribe in each of the three subsidiary magazines.⁷⁹ Supervising the magazines had also become burdensome. Referring to his other tasks, von Rosen passed the administration of the Finnish magazines over to Colonel Qveckfeldt in July 1751 and later to Lieutenant Colonel Peter von Törne.⁸⁰

Transportation

Logistical challenges were a constant problem in the provisioning of the soldiers. This has already been demonstrated in the previous sections in connection with

baking and magazines. Peasants were responsible for land transportation. Because the peasants were also required to transport a lot of building materials to the construction sites, carrying grain, flour and bread from one place to another burdened the peasants considerably. To ease their burdens von Rosen tried to avoid unnecessary transports. Establishing side magazines was one of the measures used to achieve this. In addition, instead of delivering grain in lieu of taxes and then taking it back home to grind it into flour and bake it into bread, von Rosen ordered them to bake it first and then deliver the bread to the magazine.⁸¹

The main problem with the transporting of goods was that land transport was generally inefficient except during the winter months when goods could be transported on sleighs. Governor Gyllenborg estimated that one horse could carry 3 barrels of rye and 3 ½–4 barrels of barley.⁸² Communications between the coastal area and inland were poor. Helsinki, in particular had some notable disadvantages. The nearby river Vantaa could not be used to transport goods because there were too many rapids. In addition, the road inland towards Hämeenlinna was not in a good condition. In 1729 king Fredrik I even complained to the Governor of Uusimaa and Häme that it was completely run down and unfit for travel.⁸³

Because of the poor state of land transportation, goods were transported by sea. Large cargos could be relatively easily transported in ships. For example, in June 1749, 65,970 litres (450 barrels) of rye was brought from Porvoo to Helsinki by one ship.⁸⁴ If this had been transported by land, it would have required 150 cartloads, using Gyllenborg's estimate. Sea transportation was not only used for long distances. Using ships was preferable even over short distances. When the Crown wished to bring grain from Helsinki to a nearby mill in Gammelstad, boats were used.⁸⁵ The disadvantage of sea transportation in northern Europe was that the sea froze from autumn to spring. It was also dangerous to transport anything in late autumn because of storms. In practice this meant that all large-scale transportation had to be done during the summer months.

During wartime managing the transports was also key to a successful supply operation, and failure in transporting supplies had dire consequences for any war's outcome.⁸⁶ The transportation of provisions to Sveaborg during its construction, however, differed from wartime in some notable respects. The soldiers were generally in one place for a long time instead of moving from one place to another. Being stationary and in one's own country it was not possible to 'live off the country', but in peaceful conditions it was not even required. There was enough time to prepare for the required transports in advance before each construction period.

Conclusions

The construction work of Sveaborg demonstrates that even in peacetime significant supply operations were conducted and needed. Large amounts of grain had to be gathered for milling and for baking. To make this possible burghers and peasants alike were obliged to serve the Crown. As long as there were only a few thousand soldiers involved in the work, enough bread could be obtained from Finland alone, but when the workforce grew, supplies were also brought in from the rest of the realm. Careful preparations and coercion coupled with advances in milling and baking made the feeding of thousands of soldiers possible. Sea transportation was utilized whenever possible. In general, all these practices were comparable with those used in wartime.

The building of Sveaborg led to an extraordinary phenomenon in terms of peacetime supply organization. The developments, however, were not solely confined to the construction period. Some of the features of this supply organization only lasted until the end of the construction work. The stores, for example, diminished significantly in later years. Nevertheless, the construction work had a long-lasting legacy. Mathias Weckström continued as Provision Master into the 1770s.⁸⁷ Gammelstad remained the most important place for grinding grain for the fortress. In 1756 a new, more efficient watermill was built to replace one of the old ones.⁸⁸ Thunberg's mill remained in use for the rest of the century.⁸⁹ The magazines of Tullhällén and Lökhölm were still used in the 1770s.⁹⁰ During the construction period of Sveaborg, the foundations were laid for the development of Helsinki-Sveaborg into the main depot in Finland.

The same supply practices that were employed during the construction work were used until the Finnish war of 1808–1809. It is clear therefore that from the point of view of the supplying of armies, there was no clear-cut difference between wartime and peacetime. When a war began, the supply organisation did not spring up from nothing. Magazines, mills and bakeries already existed. For this reason, to understand the workings of the magazine system as a whole, it is important to study events prior to and after the formal state of war.

In Central Europe preparedness for war may not have been as much of an issue as it was in the north. If the food surplus was more abundant, it was not so vital to gather sufficient stores in advance. Hopefully, further studies will reveal how important peacetime was for the development of the magazine system in Central Europe and other parts of Europe. By doing so, the debate between van Creveld and Lynn might come to be seen in a new light. If military magazines were also important in Central Europe in peacetime, the level of preparedness in the event

of war should be emphasized more than van Creveld and Lynn have done. The level of preparedness could have decisive consequences for the outcome of a war. It is highly likely that a well prepared state with magazines full of food had a better chance of winning a war than a state which only began to make preparations when the war had already begun. Thus, the supplying of the military in the event of war should be studied accordingly, taking the long-term level of preparedness of each state involved in a war into account.

In addition to being prepared for war, establishing a functional supply organisation for an army could also have other consequences for a state and its people. Supplying an army bound the people and the state together. The state needed the services of peasants and merchants in order to acquire enough food for its army. Conversely, peasants and merchants could take advantage of the state's grain stores during times of bad harvests and famine. By examining the supplying of the military construction workers of Sveaborg, it is clear that the importance of the magazine system was not restricted to times of war. It was a constant concern for eighteenth-century Swedish statesmen.

Notes

1. On wartime logistics in Central Europe, see G. Perjes, 'Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century', *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, toms XVI (1970), pp. 1–52; Martin van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); John A. Lynn: 'Food, Funds and Fortresses: Resource Mobilization and Positional Warfare in the Campaigns of Louis XVI', in *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, ed. by John A. Lynn (Boulder CO: Westview Press, 1993a), pp. 137–159; Christer Kuvaja, 'Mat och foder för krigförande arméer: Försörjningen i krigsområdet från trettioåriga kriget till Napoleonkrigen', in *Allt på bräde: Stat, ekonomi och bondeoffer: En vänbok till Jan Lindegren*, ed. by Peter Ericsson et al. (Uppsala: Uppsala universitet, 2013), pp. 45–55. For Sweden and Finland, see O. Korhakangas, *Kaarle XII:n kenttäarmeijan huolto sotaretkillä vuosina 1700–1701 mannereurooppalaisten huoltojärjestelmien näkökulmasta* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1974); Christer Kuvaja, *Försörjningen av en ockupationsarmé: Den ryska arméns underhållssystem i Finland 1713–1721* (Åbo: Åbo Akademi förlag, 1999); Jan Lindegren, 'Bröd som vapen: Karl XII och succariebrödet', in *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok 2000*, ed. by Lennart Elmevik (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs akademien, 2000), pp. 41–60; Martin Hårdstedt, *Om krigets förutsättningar: Den militära underhållsproblematisken och det civila sambället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808–1809* (Umeå: Umeå Universitet, 2002).
2. Van Creveld 1977, p. 5.

3. Martin Hårdstedt, 'Att föda en garnison', in *Mat och krig: Armémuseum årsbok 2012*, ed. by Martin Skoog (Stockholm: Armémuseum, 2012), pp. 141–160 (p. 145).
4. Martin Hårdstedt, 'Krigets och fredens relative tillstånd: Ålänningarna och krigets och fredens villkor 1808–1856' *Historisk tidskrift*, 3 (2008), pp. 389–410 (pp. 390–392, 409–410). Concerning the change from war to peace, the so-called 'fredskris', also see Petri Karonen, 'Coping with Peace after a Debacle: The Crisis of the Transition to Peace in Sweden after the Great Northern War (1700–1721)', *Scandinavian Journal of History*, 3 (2008), pp. 203–225. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03468750802038785>.
5. Jeremy Black, *A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800* (Basingstoke: Macmillan, 1991), pp. 82–85.
6. Sweden means here the geographical area of modern Sweden. For practical reasons, the distinction between the Swedish part of the realm and the Finnish part of the realm was already in common use in the eighteenth century.
7. The importance of bread has been emphasized, for example, by John A. Lynn, 'The History of Logistics and Supplying War', in *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present*, ed. by John A. Lynn (Boulder CO: Westview Press, 1993b), pp. 9–27 (p. 20); and Lindegren 2000, p. 50.
8. Lynn 1993b, p. 10.
9. Van Creveld 1977, pp. 36–39.
10. Lynn 1993b, pp. 19–21.
11. Karl Åmark, *Spannmålsbandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830* (Stockholm, 1915), pp. 5, 8–9, 17–20, 25.
12. Kuvaja 1999, pp. 276–277.
13. Niklas Tengberg, *Bidrag till historien om Sveriges krig med Ryssland åren 1741–1743 I–II* (Lund, 1857–1860). Problems with supplies are continually mentioned in this old but thorough study concerning the Russo-Swedish war of 1741–1743.
14. Hårdstedt 2002, pp. 337–340.
15. Korkiakangas 1974, p. 59, 147.
16. Einar W. Juvelius, *Suomen puolustuskyky ison- ja pikkuvihan välisenä aikana* (Kokkola: Suomen Historiallinen Seura, 1919), p. 108, 134.
17. Löwen's defence plan, 3 April 1738, published in Einar W. Juva, *Documenta historica VI: Verteidigungspläne Finnlands 1721–1808* (Helsinki, 1939), pp. 194–337.
18. The Council of the Realm to the Defence Committee, December 1746, published in Einar W. Juva, *Documenta historica VII: Verteidigungspläne Finnlands 1721–1808* (Helsinki, 1944), p. 40.
19. Governor General von Rosen to the King, 4 July 1747 and 19 July 1747, *Skrivelser från generalguvernörer och guvernörer: Finland vol. 3, Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t*, The National Archives, Stockholm. Some of the source material concerning the fortress of Sveaborg in the National Archives in Sweden has been copied onto microfilm in the National Archives of Finland in Helsinki. In this study I have used the

microfilm form for the following sources: Letters of Governor General to the King, Skrivelser från generalguvernörer och guvernörer: Finland, Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, The National Archives, Stockholm; Letters of Governor of Uusimaa and Häme to the King, Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t The National Archives, Stockholm; Governor General's report to the Diet, Defensionsdeputationen, Riksdagen 1751–1752, Frihetstidens utskottshandlingar, The National Archives, Stockholm; Population statistics of Uusimaa and Häme, Folkmängdstabeller, vol. 1, Tabellverket, The National Archives, Stockholm; Governor's of Uusimaa and Häme report to the Diet, Kammar-, ekonomi- och kommersedputationen, Riksdagen 1746–1747, Frihetstidens utskottshandlingar The National Archives, Stockholm; Utländska kartor: Stads och fästningsplaner. Finland. Helsingfors, The Military Archives, Stockholm.

20. J. E. O. Screen, *The Army in Finland: During the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)* (Helsinki: Finnish Literary Society, 2007), pp. 29–30, 44–45, 49–50.

21. von Rosen to the King, 13 September 1747 (vol. 3); Protocols of the Council of the Realm (Riksrådsprotokoll), 12. October 1747, A I aa:32, Krigsexpeditionen, The National Archives, Stockholm.

22. Oscar Nikula, *Augustin Ehrensvärd 1710–1772* (Helsinki: Ehrensvärd-seura ry/Samfundet Ehrensvärd rf, 2011), pp. 115, 125, 241–242. Originally printed in Swedish in 1960.

23. von Rosen to the King, 3 April 1750 (vol. 8); Ernst Ericsson, *Kungl. fortifikationens historia IV:3. Det fasta försvaret i Finland 1741–1772* (Stockholm: Nordstedt, 1939), p. 173. This estimate is probably too high because the provision calculations converted to daily rations indicates far lower figures given the number of soldiers (see footnote 29 and the text).

24. Protocols of Helsinki Town Council, 26 October 1747, 2 November 1747, and 5 September 1748, Ca:50 and 52, Town Council Archives, Helsinki City Archives; von Rosen to the King, 21 January 1748 (vol. 4). For the population of Helsinki, see Erik Hornborg, *Helsingfors stads historia II* (Helsingfors, 1950), p. 443.

25. Lynn 1993b, p. 17.

26. von Rosen to the King, 21 January 1748 and 30 January 1748 (vol. 4); Protocols of the Council of the Realm, 5 July 1748 (A I aa:34).

27. 1 lispund = 8.5 kg.

28. von Rosen to the King, 3 July 1749 (vol. 7).

29. Provision calculation for Helsinki magazine 1750 (Profwiant räkning för Helsingfors förråds magazin), vol. 43, Strödda militieräkenskaper efter 1630, The National Archives, Stockholm.

30. 1 barrel of grain = 146.6 litres.

31. One barrel of grain would yield about 10–11 lispund (85–94 kg) of bread. von Rosen to Governor Gyllenborg, 8 August 1747, Ea:35, Provincial Office Archives (Nylands och Tavastehus landskansliis arkiv), The Provincial Archives of Hämeenlinna.

32. Governor General's report to the Diet (Generalguvernörens i Finland riksdagsrelation), Defensionsdeputationen, Riksdagen 1751–1752, Frihetstidens utskottshandlingar, The National Archives, Stockholm.
33. Provision calculation for Helsinki magazine 1751, vol. 43, Strödda militieräkenskaper efter 1630, The National Archives, Stockholm. The Finnish tenure infantry regiments were the Åbo Regiment, the Biörneborg Regiment, the Tavastehus Regiment, the Savolax regiment, the Nyland regiment, and the Ostrobothnia Regiment. The Swedish regiments were the Västmanland Regiment, the Södermanland Regiment, the Kalmar Regiment, the Kronoberg Regiment, the Östgöta Regiment, and the Närke and Värmland Regiment. Finnish and Swedish regiments were also separated in the provision calculation. Not all the soldiers of the regiments were commanded to work at the same time in Sveaborg, which explains why it is difficult to estimate the actual number of soldiers involved at any one time in the work.
34. Provisions calculation for Sipoo subsidiary magazine (Profwiant räkning för Sibbo bi magazin 1751), vol. 31, Helsingfors fästningsarkiv, The Military Archives, Stockholm.
35. von Rosen to the King 27 May 1748 and 16 August 1748 (vol. 4 and 5).
36. Provision calculation for Helsinki magazine 1750.
37. Jussi T. Lappalainen, *Elämä ja Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana* (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1975), p. 114.
38. Reijo Solantie, *Ilmasto ja sen määrämät luonnonolot Suomen asutuksen ja maatalouden historiassa* (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2012), pp. 45–47, Diss. in history on boreal climate and agriculture, published in Jyväskylä University Digital Archive: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-5009-5> (read 16 May 2015). For the Little Ice Age, see Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate made History 1300–1850* (New York: Basic Books, 2000).
39. For the population statistics of Uusimaa and Häme in 1754 and Sweden in 1751, see *Folkmängdstabeller*, vol. 1, Tabellverket, The National Archives, Stockholm.
40. The population of Helsinki, Porvoo, Hämeenlinna and Tammisaari was in total 4,860 in 1754. Oiva Turpeinen, 'De finländska städernes folkmängd 1727–1810', *Historisk Tidsskrift för Finland*, 2 (1977), pp. 109–127 (p. 124).
41. Solantie 2012, p. 66, 155, 188.
42. Arvo M. Soinen, *Vanha maataloutemme: Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1974), pp. 116–119. It is important to note that in the beginning of the nineteenth century the size of the slash and burn area was significantly lower than in the eighteenth century, which must have affected crop yields. See Solantie 2012, p. 155.
43. Lindegren 2000, p. 45.
44. Governor's of Uusimaa and Häme report to the Diet (Landshövdingarnas riksdagsberättelse: Nylands och Tavastehus), Kammar-, ekonomi- och kommersedeputationen, Riksdagen 1746–1747, Frihetstidens utskottshandlingar, The National Archives, Stockholm.

45. von Rosen to the King, 29 September 1747 (vol. 3); Governor Gyllenborg to the King, 24 September 1746 and 6 October 1747, *Skrivelser från landshövdingar: Nylands och Tavastehus län 1746–1747*, vol. 15, Kollegiers m. fl. skrivelser till Kungl. Maj:t, The National Archives, Stockholm.
46. Gyllenborg to von Rosen, 17 May 1748 (draft), Da:18, Provincial Office Archives (Nylands och Tavastehus landskanslis arkiv), The Provincial Archives of Hämeenlinna.
47. Protocols of the Defence Committee (Defensionsdeputationens protokoll), 8 December 1747, vol. R 2891, Riksdagen 1746–1747, Frihetstidens utskottshandlingar, The National Archives, Stockholm.
48. Governor Stiernstedt to Gyllenborg, 9 May 1747 (Ea:35).
49. Governor Ehrenmalm to Gyllenborg, 9 June 1747 (Ea:36).
50. The King to Stiernstedt, 21 April 1747, attached to letter from Stiernstedt to Gyllenborg, 9 May 1747 (Ea:35).
51. There were bans of exports for example in the Finnish War of 1808–1809. See Hårdstedt 2002, p. 254.
52. von Rosen to the King, 23 April 1748 (vol. 4).
53. von Rosen to Gyllenborg, 5 May 1748 (Ea:40).
54. von Rosen to vice Governor Carpelan, 8 April 1749 (Ea:45).
55. von Rosen to the King, 17 June 1748, 23 November 1748 and 3 July 1749 (vol. 4, 5 and 7).
56. von Rosen to the King, 8 May 1750 (vol. 8); Provision calculation for Helsinki magazine 1750; Provision calculation for Helsinki magazine 1751.
57. Perjes 1970, p. 7; Lynn 1993b, p. 20.
58. Protocols of Helsinki Town Council, for example 27 March 1747 (Ca:50); Stiernstedt to Gyllenborg, 13 April 1747, and von Rosen to Gyllenborg, 10 June 1747 (Ea:35).
59. Korkiakangas 1974, pp. 175–178, 180–181.
60. For example, Stiernstedt to Gyllenborg, 25 May 1747 (Ea:35).
61. von Rosen to Gyllenborg, 11 June 1747 and 27 November 1747 (Ea:35).
62. Stiernstedt to Gyllenborg, 30 March 1747, and von Rosen to Gyllenborg, 16 June 1747 (Ea:35); von Rosen to the King, 8 July 1747 (vol. 3).
63. von Rosen to Carpelan, 16 August 1748 (Ea:40).
64. von Rosen to Carpelan, 14 January 1749 (Ea:45).
65. Governor General's report to the Diet 1751.
66. Crown official (Crono befallningsman) Aspelin to Gyllenborg, 25 February 1748 and 4 March 1748 (Ea:42).
67. von Rosen to Gyllenborg, 5 April 1748 and to Carpelan, 16 January 1749 and 1 April 1749 (Ea:40 and Ea:45).
68. Gammelstad was the old, original site of the city of Helsinki at the mouth of the river Vantaa (Vanda å).

69. von Rosen to Carpelan, 5 August 1748 and 13 August 1748 (Ea:40); Helsingfors magistrats protokoll, 17 September 1748 (Ca:52).
70. Nikula 2011, p. 122.
71. Provision calculation for Helsinki magazine 1751.
72. von Rosen to Gyllenborg, 11 June 1747 (Ea:35).
73. Protocols of the Council of the Realm, 12 October 1747 (A I aa: 32).
74. von Rosen to the King, 10 August 1748 (vol. 5).
75. Carpelan to Helsinki Town Council, 16 August 1748, Ea:27, Town Council Archives, Helsinki City Archives.
76. Kartong IX, no. 55, 67 and 74, Utländska kartor: Stads och fästningsplaner. Finland. Helsingfors, The Military Archives, Stockholm. The 1770s map is not dated, but it has the same signature as map number 72 (kartong IX), which is dated 1776.
77. von Rosen to the King, 11 July 1751 (vol. 11).
78. von Rosen to the King, 23 May 1751 (vol. 11); Governor General's report to the Diet 1751.
79. von Rosen to the King, 30 May 1749 and 11 July 1751 (vol. 6 and 11); Governor General's report to the Diet 1751.
80. von Rosen to the King, 24 July 1751 and 29 January 1752 (vol. 11 and 13).
81. von Rosen to Carpelan, 14 January 1749 (Ea:45).
82. Gyllenborg to von Rosen, 17 May 1748 (draft) (Da:18).
83. Marko Nenonen, 'Vesiltä pyörille: Suuret maantiet 1550–1800', in *Maata, jäätä, kulki-joita: Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*, ed. by Tapani Mauranen (Helsinki: Tielaitos, 1999), pp. 167–273 (pp. 223–228).
84. von Rosen to Carpelan, 13 June 1749 (Ea:45).
85. von Rosen to Gyllenborg, 6 June 1750 (Ea:49 I).
86. This is evident in many studies. See, for example, Hårdstedt 2002, p. 139–146.
87. Accounts of the storage magazine of Helsingfors 1771 (pp. 263–264), vol. 8370, Uudenmaan ja Hämeen läänintilit, KA.
88. Juha-Matti Granqvist, 'Yksinpä vapaudenajalla sangen ruma juttu': *Kiista Helsingin Vanbankaupungin myllyistä 1755–1770*, unpublished master's thesis (Helsinki: Helsingin yliopisto, 2009), p. 36.
89. Olof af Hällström, *Sveaborg–Viapori–Suomenlinna: The Island Fortress off Helsinki: An Architectural History* (Rungstedt: Anders Nyborg, 1986), p. 41.
90. Kartong IX, no. 67 and 74, Utländska kartor: Stads och fästningsplaner. Finland. Helsingfors, The Military Archives, Stockholm.

Summary:

The Provisioning of the Military Construction Workers of Sveaborg 1747–1752: The Magazine Supply System in Peacetime

Studies of the military logistics in the early modern period have mainly focused on wartime up to this date. The aim of this article is to demonstrate that supply systems were important during both war and peace. Stores of grain and bread were needed to supply garrisons and prepare for sudden war. Food was also needed if an army was mobilized and used as a workforce in large-scale construction works.

This can be clearly seen in the construction work of Sveaborg's sea fortress in the middle of the eighteenth century. Thousands of soldiers were commanded to take part in it, which required careful planning to keep them supplied annually through the intensive construction periods from spring to autumn. As the soldiers could not buy enough food by themselves, the Crown had to give them bread for sustenance. This in turn required purchasing large quantities of grain, grinding the grain into flour and baking the flour into bread. To manage all this, the whole supply system had to evolve. New magazines, bakeries and mills were established and new personnel hired. Although the construction of Sveaborg was an extraordinary phenomenon, many of these changes had a long lasting legacy.

Keywords: grain magazines; military logistics; military society; military supply system; Sveaborg fortress.

Une communauté d'artistes
et d'artisans français à
l'étranger : le cas des
sculpteurs au château royal de
Stockholm au XVIIIe siècle

Anne-Sophie Michel

Dans le contexte culturel européen du XVIIIe siècle, la France de Louis XV occupe une position éminente. L'art français, dans ses diverses composantes, connaît une diffusion sans précédent imputable au prestige dont il est assorti.¹ La Suède, en plein renouveau culturel, se tourne alors vers son allié inaugurant l'âge d'or des relations franco-suédoises. Pour autant, la multiplication de ces échanges est loin d'être un phénomène naturel et résulte, en partie, des choix opérés par une élite francophile soucieuse d'affirmer sa puissance sur la scène européenne.²

C'est ainsi que vont s'épanouir entre les deux pays des relations denses et étroites qui laisseront des traces dans la pierre, sur les murs et les plafonds du château royal de Stockholm. Réalisé selon les plans de l'architecte Nicodème Tessin le jeune, le chantier ouvert en 1697 se poursuit jusqu'à la fin du XVIIIe siècle malgré de nombreuses difficultés économiques, politiques et matérielles.³ Très tôt, la France y apparaît comme une source d'inspiration. Son rayonnement se traduit par la mise en place progressive de réseaux artistiques et commerciaux, ainsi que par le recrutement de deux générations successives d'artistes et artisans français.⁴ Ces derniers seront d'ailleurs les acteurs indispensables de la création d'institutions modernes sur le modèle des Bâtiments du Roi et de l'Académie royale de Peinture et de Sculpture.

Dans le sillage des recherches de Linda Hinnens sur la première vague de Français, ce travail se propose d'étudier sous un nouveau jour la seconde vague composée principalement de sculpteurs recrutés entre 1728 et 1765 pour participer à la décoration du château royal de Stockholm.⁵ Il s'agit ici d'abandonner la vision nationaliste des précédents travaux français, selon lesquels le rayonnement général de l'esprit et du goût français se manifeste par l'appel à ses artistes dans toute l'Europe, pour tenter de comprendre à travers ces migrations artistiques le transfert culturel opéré.⁶ Si le recours aux Français apparaît comme un corollaire des liens artistiques noués entre les deux pays, il n'en demeure pas moins un moyen

rapide et efficace pour s'approprier le modèle artistique français. Dès lors, qui sont ces sculpteurs et pourquoi sont-ils recrutés ? A quelles conditions ? Quels rôles leurs sont assignés ? Et surtout quels éléments les distinguent de la précédente génération de Français ?

En répondant à ces questions, cet article invite à relativiser l'idée d'une influence française et à analyser ces migrations au prisme d'une histoire sociale soucieuse de mieux comprendre le rôle joué par ces sculpteurs dans les mutations qu'a connu le milieu artistique suédois au XVIIIe siècle.

Le recrutement de sculpteurs français sur le chantier du château royal : raisons et moyens

L'âge d'or des relations franco-suédoises se caractérise par la naissance de véritables réseaux artistiques qui résultent de l'action conjointe de l'élite suédoise et de ses agents parisiens. Le rayonnement de l'art français passe en effet par la connaissance des artistes, du goût français, et l'affluence d'objets et d'œuvres d'art.⁷ Avec les voyages d'étude à Paris des différents surintendants des Bâtiments suédois, Carl Gustaf Tessin, Carl Hårleman, puis Carl Johan Cronstedt, se créent de solides liens d'amitiés entre le milieu artistique français et suédois. Ainsi, entre 1732 et 1754, les échanges avec Paris se multiplient grâce aux actions conjointes du Baron Niklas Peter von Gedda, Ministre plénipotentiaire de 1725 à 1742, du Comte Carl Gustaf Tessin, en mission extraordinaire à la cour entre 1739 et 1742 et du Baron Carl Fredrik Scheffer, ambassadeur de Suède de 1742 à 1752.⁸ Ces hommes entretiennent une correspondance régulière avec la surintendance des Bâtiments suédois qui les charge de différentes missions. Ils passent des commandes aux peintres français, font des achats de mobilier, accueillent les Suédois en voyage à Paris, les informent des nouveautés parisiennes et surtout engagent des artistes et artisans pour venir travailler au chantier du château royal. C'est dans ce contexte culturel particulièrement ouvert sur la France que se poursuit la construction du château.

Si l'avènement de l'art rocaille au début du siècle implique de repenser le programme décoratif élaboré par Nicodème Tessin le jeune au XVIIe siècle, le modèle français se maintient et pour cause. Le château construit d'après les plans de l'architecte va se parer d'un décor rocaille suivant la dernière mode parisienne. Carl Gustaf Tessin et Carl Hårleman, tous deux en charge de la reprise des travaux, décident alors de se rendre en France pour se procurer une partie de la main d'œuvre nécessaire à sa réalisation. Notons cependant que leurs recherches ne sont pas circonscrites à la France mais qu'elles seront peu fructueuses, peut être

en raison de l'absence de réseau, en Italie, en Belgique comme en Flandres.⁹ La surintendance des Bâtiments suédois semble donc, au départ, moins à la recherche de Français que d'ouvriers spécialisés capables d'exécuter rapidement et à moindre coût un décor de qualité française.

Ainsi, arrivent à Stockholm entre 1732 et 1755 une trentaine de sculpteurs français accompagnés de quelques autres artisans spécialisés (peintres, menuisier, fondeur, mouleur). Grâce aux archives du château et à la correspondance diplomatique, il est possible de retracer l'histoire mouvementée de leur engagement. Dès 1732, Carl Hårleman s'embarque pour la France afin d'engager, avec l'aide de ses amis comme l'ornemaniste parisien Claude III Audran, une première équipe. Si ses relations lui permettent d'entrer en contact avec de nombreux sculpteurs, elles ne l'empêchent pas d'éprouver certaines difficultés. Selon lui,

il se trouve bien d'habiles gens ici qui n'ont presque rien à faire, qui meurent de faim qui voudraient bien changer leur sort mais qui ne sauraient se résoudre à gagner leur pain et à vivre hors de Paris, avec tout cela je n'oserois les presser de peur qu'ils ne se rendent trop cher. Que mon trop peu de séjour dans ce pays cy et le devoir indispensable dans lequel je suis au bon marché s'accordent mal avec une commission tel que la mienne qui ne devrait avoir que l'habileté et le sçavoir en vüe.¹⁰

Après de longues et laborieuses recherches, il réussit à recruter deux maîtres sculpteurs : Michel Lelièvre et Antoine Belette, ainsi que quatre compagnons : Nicolas Varin, Pierre David, Nicolas Leger, et Charles Ruste.¹¹ L'année suivante, la surintendance des Bâtiments suédois charge le Baron de Gedda épaulé par deux maîtres de l'Académie de Saint Luc liés à Antoine Bellette, Gardy et Montheau, de trouver de nouveaux sculpteurs. La nouvelle équipe compte un maître et dix compagnons : Michel Gardy, André Tiroir, François Ménard, Jean-Baptiste Guesnon, Pierre Hanneguy, Jacques-Gabriel Créssé, Eustache Bouru, Ignace Blaton, Lambert Dequinthe, Robert Lemerle et Louis Roland.

Par la suite, le recrutement de Français semble s'essouffler. Les nouvelles recrues viennent alors simplement remplacer leurs compatriotes ou répondre à des exigences artistiques précises. C'est le cas, par exemple, de Charles Guillaume Cousin, Jacques Philippe Bouchardon, sculpteurs de figures et d'ornements, de Nicolas Alexandre Vigé, mouleur ou encore de Pierre-Hubert L'Archevêque, académicien. Ainsi, on ne compte pas plus d'une dizaine de nouveaux sculpteurs entre 1735 et 1755.¹² Il faut dire que le pays connaît de grosses difficultés financières qui ne tardèrent pas à se répercuter sur le budget dédié au château. Une fois de plus, cette mission échoit aux résidents suédois à Paris qui éprouvent toujours

les mêmes difficultés comme le laisse entendre Carl Gustaf Tessin dans sa correspondance. Il écrit : « Je suis à Paris depuis six jours, et je chasse actuellement aux sculpteurs ; c'est un gibier plus rare qu'on ne s'imagine d'abord. Les uns ne veulent pas aller si loin, les autres mettent leurs marchandises à trop haut prix ». ¹³

Si les Suédois ne peuvent convaincre ni les académiciens ni les sculpteurs réputés de la capitale, ils réussissent néanmoins à recruter une trentaine de maîtres et compagnons prêts à s'embarquer pour Stockholm. Ces derniers, plus que les peintres, prennent part aux travaux complémentaires de la construction rendant leur présence sur le chantier indispensable.

Les conditions de vie et de travail offertes aux Français

Afin de matérialiser leur engagement, des contrats sont conclus avec la monarchie suédoise au moment du départ. ¹⁴ Ils nous éclairent sur les conditions de vie et de travail offertes aux Français, tout en faisant ressortir immédiatement une différence de traitement entre les compagnons et les sculpteurs.

Les compagnons ont tous conclu « un contrat pour se transporter à Stockholm et y travailler de leur profession pendant l'espace de trois années ». S'ils bénéficient de la prise en charge des frais, ils voient en contrepartie leur liberté au cours du voyage très encadrée. Une fois sur place, le compagnon « travaillera de sa dite profession sous les ordres des préposés pour les dits bâtiments de sa dite majesté ». Le contrat précise que « les journées dureront de 7h du matin jusqu'à 7h du soir pendant l'espace duquel ledit [compagnon] aura deux heures pour ses repas suivant les usages de cette ville de Paris ». Son activité lui donne droit de percevoir un salaire dont le montant varie entre 700 et 1700 livres. La moyenne étant de 700 livres, leur rémunération reste plus attractive qu'en France où un compagnon perçoit environ 400 livres par an. ¹⁵ Mais n'oublions pas que leur départ comporte des risques et que les expériences malheureuses sont nombreuses. ¹⁶ A Hårleman de noter : « à dire le vrai, ce n'est point trop, vu qu'ils perdent ici en attendant leurs pratiques aussi bien que le gout qui dépend tant de la mode et qu'il faut compter ces gens à leur retour au bout d'un certain nombre d'année comme mort pour ce pay ci ». ¹⁷ De ce fait, la surintendance des Bâtiments devra, malgré ses difficultés financières, faire des concessions comme le paiement de « certaines sommes, à compte sur le premier quartier quelque uns pour payer leur petites dettes à d'autre pour s'équiper, ceux-ci pour laisser à leur femme et enfants à Paris et à ceux là pour s'acheter des estampes, des modèles et des outils ». ¹⁸ En réalité, c'est surtout la concurrence exercée par la Pologne et la Russie qui les oblige à revoir leur position. ¹⁹

Les contrats stipulent ensuite que les compagnons bénéficient d'un logement commun. Hårleman écrira :

J'espere aussy qu'à leur arrivé ils pourront être logé à Rännarebanan,²⁰ une partie dans la maisonnette de bois et l'autre dans la grande de pierre. C'est un article que j'ai eu bien de la peine a leur accorder mais par ou il m'a bien fallu passer comme par le reste vu que de tout tems et partout ce meme avantage est attaché aux ouvriers de toutes espece. Outre que tout bien considéré on les a de cette façon la mieux sous les yeux et que le Roi en est mieux servi.²¹

Cette prise en charge se présente comme un avantage supplémentaire surtout si le chantier du château de Versailles (1662–1715) est pris comme point de comparaison.²² Les Français se voient aussi accorder le libre exercice de la religion catholique, d'où leur regroupement autour de la chapelle de l'ambassade française.²³ Enfin, tout un chapitre est réservé à la rupture du contrat et à la maladie. En cas de mécontentement, le Roi peut renvoyer les Français en les avertissant à l'avance et en leur accordant une somme pour leur retour. De même, en cas de maladie courte, ils bénéficient du maintien de leur gage jusqu'à leur rétablissement. En France, si les accidents du travail et les décès font l'objet d'une indemnisation, son montant dérisoire ne vise pas à compenser la perte d'une capacité à générer un revenu. En outre, si l'accident ou la maladie intervient en dehors du lieu de travail, des soins seront apportés par les autorités mais aucune indemnisation ne sera versée.²⁴ Ces articles accordent donc de réelles garanties aux Français afin de les rassurer et surtout de les inciter au départ.

De leur côté les sculpteurs, dont la plupart sont liés l'Académie de Saint Luc et ont travaillé pour les Bâtiments du Roi, jouissent d'un traitement particulier.²⁵ Leurs contrats reprennent les mêmes clauses que ceux des compagnons mais des assouplissements sont introduits. Les salaires sont compris entre 2000 et 6000 livres par an en fonction de leur statut et de leur talent. La monarchie leur concède aussi le droit d'être rémunéré à la pièce et de travailler pour des particuliers, complément de revenu lucratif. Malgré ces avantages financiers, les sculpteurs n'auront de cesse de se plaindre de la faiblesse de leur salaire.²⁶ La raison de leur départ est donc à rechercher du côté des opportunités de carrière et de la qualité des conditions de vie et de travail offertes par la Suède. D'autant plus qu'à partir des années 1740 les sculpteurs français ne manquent plus d'ouvrage à Paris. La proposition suédoise offre, en effet, au sculpteur « l'honneur de travailler à un Palazzo Réale, [sans compter] la bordure qu'il pourroit donner à son mérite en se faisant apostropher peintre du Roy et Professeur de l'Académie Royale de pein-

ture et de sculpture de Suède ». ²⁷ Le surintendant Carl Fredrik Adelcrantz réussit ainsi à recruter L'Archevêque en lui offrant le privilège, très recherché à l'époque, de réaliser une statue équestre du Roi. ²⁸ Les sculpteurs obtiennent également des conditions matérielles beaucoup plus avantageuses. Leur logement individuel est pris en charge de même que le chauffage, le luminaire voire l'atelier de travail et le matériel. ²⁹ Bouchardon obtiendra, par exemple, la fourniture de « tous les outils, ferrement, matériaux et autres ustencils nécessaires à la profession », Masreliez la fourniture de « matières nécessaires pour ses ouvrages d'ou bois, plomb, bronze, cire, plâtre, stuc, papier, carton, et généralement toutes les autres matières, matériaux, outils », alors que L'Archevêque profite de la fourniture d'un atelier, d'outils, de matières premières et même d'une exemption d'impôt. ³⁰

Les rôles assignés aux sculpteurs français

Sur le chantier, le rôle des Français ne se limite pas à la décoration du château. Si la surintendance des Bâtiments recourt à leurs compétences artistiques, elle fait aussi appel à leurs expériences des grands chantiers parisiens et à leurs connaissances théoriques. A leur arrivée, leur activité se concentre sur les décors de boiserie des appartements de l'aile Nord, le mobilier et les ornements des façades du château. Malgré leur destruction quasi-totale, il est certain que leur réalisation nécessita l'intervention de plusieurs équipes d'ornemanistes rompus à l'exercice. Peter Thornton considère d'ailleurs ces aménagements comme l'un des meilleurs exemples de l'art français hors de France. ³¹

A partir des années 1740, date de l'ouverture de l'aile Sud, la nature des ouvrages change. Les Français ne se voient plus confier la réalisation de simples ornements mais l'ensemble du décor d'où l'intervention, non plus de décorateurs, mais plutôt de bons sculpteurs. Le chantier de la salle des États (Rikssalen) et de la chapelle se présente ainsi comme l'alliance parfaite de la vision artistique de Nicodème Tessin, qui en donne les premiers plans, et du savoir-faire de ses successeurs qui réussissent habilement à le faire décorer. Jacques-Philippe Bouchardon y réalise une grande partie du décor sculpté en bois, stuc et pierre. ³² Son talent et ses ouvrages lui valent d'être nommé Premier sculpteur du Roi de Suède et Directeur de l'Académie royale de Peinture et de Sculpture. La salle des États reçoit, quant à elle, un décor réalisé en partie par Charles-Guillaume Cousin, et achevé par Pierre-Hubert L'Archevêque vers 1754. Les intérieurs du château seront, par la suite, aménagés avec des pièces commandées pour la plupart directement dans les ateliers parisiens.

Afin de réaliser l'ensemble du décor, les Suédois ont donc d'abord engagé des équipes d'ornemanistes capables de travailler dans une certaine unité artistique, avant de leur préférer des sculpteurs expérimentés. Comme en Russie, les Français se voient également confier la conduite des travaux de sculpture.³³ D'après les contrats, les Français « conduiront le travail des autres ouvriers de leur profession soit français ayant fait le voyage avec eux soit suédois ou autres qui pourront leur être adjoint à Stockholm ».³⁴ La conduite des travaux de sculpture apparaît comme une charge pour laquelle ils perçoivent une rémunération spécifique. Ainsi, ils forment et animent de véritables équipes de travail qui constituent autant d'ateliers de production. Ils se composent de maîtres français, de compagnons, d'ouvriers et de manœuvres suédois, tous placés sous la direction de la surintendance des Bâtiments. Ils communiquent notamment par l'intermédiaire d'un tisserand français, Dubois, installé à Stockholm depuis plusieurs années. Mais quel est exactement le rôle du surintendant dans l'élaboration du décor réalisé par les sculpteurs français ? A la différence de ce qui se passe en Russie ou au Danemark, le décor semble rester dans l'ensemble l'œuvre des architectes suédois secondés, pour sa réalisation, par les Français. Formés en France, ils sont capables de créer un décor rocaille français de très belle qualité. Cependant, comme pour les décors de boiseries parisiens, il est difficile d'affirmer qui de l'architecte ou de l'ornemaniste l'imagine et surtout le dessine.³⁵ D'après les documents d'archives, il semble que les ornemanistes français aient travaillé tantôt d'après leurs propres dessins, tantôt d'après ceux de l'architecte.³⁶ Selon Bruno Pons ou Göran Alm, les ornemanistes ont un mode de travail singulier.³⁷ Il ne serait donc pas étonnant que la plupart réalisent les dessins des ornements, se distinguant ainsi des sculpteurs de figures pour qui la tutelle suédoise semble plus contraignante.³⁸

Enfin, à côté de leur travail, les Français assument la formation des jeunes Suédois.³⁹ Ce rôle assigné aux peintres comme aux sculpteurs résulte, au départ, d'un besoin pressant d'une main d'œuvre formée. A cette époque, il n'y a que des artisans, soumis à des statuts de corporations, dont quelques-uns se distinguent en travaillant au service du Roi. Le peintre Guillaume Taraval et le sculpteur Antoine Belette sont les premiers à leur dispenser au sein même du château des cours libres et gratuits cinq jours par semaine afin de leur apprendre à modeler et dessiner. Les élèves commencent à travailler d'après les dessins des Français, les moulages d'Antiques rapportés par Tessin de Paris puis progressivement d'après des modèles vivants. Il faut cependant attendre 1735 pour que leur école de dessin devienne une véritable Académie royale, et les années 1750 pour que les professeurs reçoivent un traitement. Bien qu'insuffisant, il rappelle que l'enseignement fait désormais partie intégrante de leur mission. Officiellement reconnue, l'Aca-

démie est soumise à l'autorité du surintendant des Bâtiments. Dès lors, le travail de construction du château et celui de l'Académie commencent à se distinguer. Grâce à Carl Gustaf Tessin et Carl Hårleman le budget s'étoffe peu à peu d'où la diversification de l'enseignement (gravure, anatomie, perspective), la création de prix et de bourses d'étude. En outre, les cours sont dispensés par des professeurs spécialisés à partir d'un corpus de dessin réuni par Tessin et Hårleman au cours de leurs voyages en France. La réforme des années 1770 vise, comme nous le verrons, à réaliser des économies en remplaçant les Français par leurs élèves puis, à terme, à doter la Suède d'une véritable élite artistique. Le recours aux artistes français n'étant plus nécessaire, il est rapidement condamné, si bien qu'en 1765, L'Archevêque et Masreliez sont les derniers encore actifs à la cour suédoise.⁴⁰

Les spécificités de cette vague migratoire (1732–1765)

La venue de cette seconde génération de Français a joué un rôle important dans la redéfinition du statut et de la place des artisans et des artistes au sein de la société suédoise. Amorçées un siècle plus tôt, la professionnalisation et la spécialisation des activités artistiques résultent d'une modernisation des structures imputables à la création de la surintendance des Bâtiments suédois et de l'Académie royale de Peinture et de Sculpture.

Créée en 1697 à l'initiative de Nicodème Tessin le jeune, la surintendance des Bâtiments (Överintendentsämbetet) s'inspire du modèle français. Pour Lars Ljungström

Son office n'était en fait qu'un cabinet d'architecte élargie ; où l'on assumait à l'occasion d'autres tâches artistiques tandis que le surintendant français, qui avait rang de ministre, commandait une multitude d'architectes, de dessinateurs, d'artisans et de techniciens. Il n'existait pas en Suède d'institution telle que les ateliers royaux français. C'est seulement pour le projet du nouveau château que le rôle du surintendant en vint à inclure en partie la coordination des artistes qualifiés qui y travaillaient.⁴¹

De ce fait, on assiste à un glissement des ateliers de travail traditionnels et familiaux vers des ateliers organisés, spécialisés et hiérarchisés. Cette évolution était déjà perceptible chez les premiers Français, et à Linda Hinnens de noter à leur égard « une évolution du rôle de l'artiste et de la créativité artistique dans les débuts de l'ère moderne tels qu'ils ont été discutés par les historiens de l'art Baxandall, Alpers et Wittkower ».⁴²

La professionnalisation des activités artistiques apparaît encore plus nettement au XVIIIe siècle lors des recrutements à travers les avantages concédés, comme sur le chantier où les ateliers se structurent. La Suède suit donc le mouvement initié par la France où les activités de peintre et sculpteur se détachent progressivement du métier.⁴³ En effet, à partir des années 1740, les Suédois ne cherchent plus à recruter des familles d'artisans susceptibles de s'établir en Suède mais plutôt à bénéficier rapidement et temporairement d'équipes de travail spécialisées et opérationnelles. Les Français sont alors minutieusement choisis et partent seuls pour y séjourner pendant le temps de leur contrat. Leurs femmes et leurs enfants restent désormais en France, comme le suggère la possibilité qui leur est laissée de faire toucher une partie de leur pension à la personne de leur choix. À l'exception des Masreliez, aucun d'ailleurs ne s'y établit vraiment définitivement. Par le biais de ce recrutement ciblé, la surintendance des Bâtiments dispose d'un savoir-faire spécifique qui répond précisément aux besoins du chantier.

De la même manière, la spécialisation des tâches était encore embryonnaire alors même que Tessin le jeune avait eu recours à des artisans spécialisés dans la décoration. D'après Linda Hinners cette spécialisation, bien qu'en voie d'affirmation, était loin d'être la règle dans la pratique des ateliers familiaux.⁴⁴ Il faut attendre le siècle suivant pour percevoir une affirmation de ce phénomène. Il se traduit par une véritable répartition des tâches au sein des différents ateliers de sculpture du château et, inéluctablement, l'introduction de hiérarchies qui transparaissent surtout au niveau de la rémunération.⁴⁵ L'idée de groupe, dominante jusque-là, s'efface peu à peu au profit de celle d'équipes spécialisées, structurées et organisées. Cette répartition est intéressante car elle témoigne, dans un souci d'efficacité, d'une volonté nouvelle de restreindre les domaines d'activité en distinguant notamment les sculpteurs de figure des sculpteurs d'ornement, même si la frontière n'est pas imperméable. Peut-être que cette répartition allait d'ailleurs bien au-delà et que certains sculpteurs étaient spécialisés dans un type de motif ou de mobilier. Il faut dire aussi que la réalisation du décor rocaille nécessite un savoir-faire artistique et technique très spécifique. Les charges et fonctions administratives telles que Premier sculpteur du Roi, Conducteur des travaux, Professeur de sculpture viennent enfin reconnaître le rôle de chacun dans le cadre du chantier du château royal, et introduire une hiérarchie tout à fait nouvelle dans l'organisation du travail. La maîtrise perd alors peu à peu de son sens au profit de l'expérience et de la capacité d'invention. Ainsi, la professionnalisation et la spécialisation des activités artistiques, induites par la présence des sculpteurs français, les éloignent définitivement au cours du siècle de l'univers artisanal de la génération précédente.

Avec la création d'une véritable Académie royale de Peinture et de Sculpture, la rupture semble véritablement consommée. En effet, depuis 1735 l'Académie se structure progressivement jusqu'en 1773, date à laquelle elle reçoit ses premiers règlements officiels. Protégée par le Roi et subventionnée par l'Etat, elle est désormais en mesure de s'installer dans de nouveaux locaux et de recruter plusieurs professeurs suédois. Comme en France, cette institution concurrente de la corporation va peu à peu établir une sélection pour créer une élite artistique, et redéfinir les critères de cette compétence dans un sens plus intellectuel que manuel. Ainsi, elle assure la promotion sociale des arts et légitime le nouveau statut d'artiste. Cette idée se retrouve parfaitement dans la nature de l'enseignement dispensé après le départ des Français. Très théorique, il s'intellectualise et se spécialise permettant aux Suédois de former autant des peintres et des sculpteurs que des architectes et des graveurs. Directeur de l'Académie de 1768 à 1778, Pierre-Hubert L'Archevêque parachève sa transformation sur le modèle parisien et forme ainsi les premiers grands maîtres de la sculpture suédoise à l'image de l'œuvre de Nicolas François Gillet en Russie.⁴⁶

A la lumière de ce développement, le château royal de Stockholm apparaît comme le fruit des relations artistiques franco-suédoises, et la France comme une source d'inspiration autant qu'une pépinière de sculpteurs dans laquelle la surintendance des Bâtiments suédois puise pour répondre aux besoins spécifiques du chantier. Il semble ainsi que ce soit surtout des raisons pragmatiques et économiques qui aient conduit les Suédois à se tourner vers elle. Au-delà du modèle artistique, ils y ont également puisé les principes d'une gestion efficace et moderne d'un chantier. Les rouages administratifs indispensables à la conduite d'une véritable politique artistique sont mis en place dès lors que la Suède se dote d'un bureau de la surintendance des Bâtiments et d'une Académie royale. Ces évolutions se répercutent bientôt sur le statut et le rôle des artistes dans la mesure où le mouvement de professionnalisation et de spécialisation des activités les éloigne définitivement de l'univers artisanal. En recrutant des équipes de travail compétentes, formées et autonomes, la Suède est alors en mesure de réaliser un décor à la française. Elle se distingue de ses voisins polonais ou allemands qui, à la même époque, ont plutôt fait le choix d'importer les décors. Loin de témoigner d'un phénomène d'imitation servile, cette recherche confirme l'idée d'une adaptation circonstanciée et éphémère du modèle artistique français dans une perspective de transfert culturel. Affirmant ses propres compétences, la Suède s'émancipera d'ailleurs rapidement, comme en témoigne la création du style national gustavien par la nouvelle génération d'artistes formés par les Français au sein de la nouvelle Académie royale de Peinture et de Sculpture.

Notes

1. Cf. Stéphane Castelluccio (dir.), *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIe siècle et XVIIIe siècle, échanges Nationaux et Internationaux* (Bern, 2009).
2. A partir du XVIIe siècle, la France à l'apogée de sa puissance politique et culturelle domine l'Europe. De son côté la Suède, de par sa fragile situation géographique et politique, est à la recherche à la fois d'un puissant allié et d'un modèle politique pour s'affirmer sur la scène internationale. Dans ce rapport, souvent déséquilibré mais toutefois complémentaire entre ces deux nations, la France apparaît comme un modèle en termes de goût, d'art de vivre et d'orientation artistique. Pour autant, ce rayonnement culturel ne résulte pas d'une emprise politique française qui aurait conduit, par son impérialisme, à une *francisation* de l'élite suédoise. En effet, avec la création d'un Etat puissant, le besoin de paraître allait bientôt se faire ressentir chez les nobles suédois réunis autour du parti politique *des Chapeaux*. Les échanges commerciaux doublés d'échanges artistiques sont alors encouragés par une demande sans cesse croissante, appelée à resserrer les liens entre les deux pays. Cette circulation des idées comme des objets résulte de réseaux amicaux et commerciaux qui alimentent un véritable marché du luxe à destination de Stockholm. Sur ce sujet voir Marianne et Jean-François Battail, *Une amitié millénaire : les relations entre la France et la Suède à travers les âges* (Paris, 1993) ; *Influences : relations culturelles entre la France et la Suède*, actes publiés par Gunnar von Proschwitz (Göteborg, 1988).
3. En 1771, le château royal est habitable mais les travaux d'aménagement se poursuivent. La taxe prélevée pour la construction du château (*Slottsbyggnadshjälpen*) ne sera d'ailleurs abolie qu'en 1809.
4. *Le soleil et l'étoile du Nord : La France et la Suède au XVIIIe siècle*, association française d'action artistique, ministère des affaires étrangères (Paris, 1994).
5. Linda Hinners, *De fransöske bantverkarna på Stockholms Slott : yrkesroller, organisation, arbetsprocesser*, Stockholms Universitet (Stockholm, 2012) ; Linda Hinners & Martin Olin, « Les appartements royaux du château de Stockholm », *Appartement princier – architecture – décor – cérémonial* (à paraître) ; Linda Hinners, Linnéa Rollenhagen-Tilly & Anne-Sophie Michel, « Paris à Stockholm, des échanges franco-suédois de la fin du XVIIe siècle au milieu du XVIIIe siècle », *Bulletin de la Société d'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 139, 2012, pp. 58–78 ; Pour une étude complète des artistes français présents sur le chantier du château royal cf. : Martin Olsson (ed.), *Stockholm slotts historia*, vol. 3 (Stockholm, 1940).
6. Cf. Pierre Lespinasse, *Les artistes français en Scandinavie*, coll. Société de l'histoire de l'Art français, (Paris, 1913) ; Louis Dussieux, *Les artistes français à l'étranger* (Paris, 1946) ; « Les études de transfert visent à étudier les interactions entre cultures et sociétés – ou fractions et groupes à l'intérieur d'une société – dans leur dynamique historique, à rendre compte des conditions qui ont marqué leur déclenchement et leur déroulement, à analyser les phénomènes d'émission, de diffusion, de réception et de réinterprétation qui les constituent, enfin à décortiquer les mécanismes symboliques à travers lesquels se recomposent

les groupes sociaux et les structures qui les sous-tendent », Sylvie Mesure & Patrick Savi-
daan, *Dictionnaire des Sciences humaines* (Paris, 2006).

7. Cf. Jérôme de La Gorce, « Le voyage des objets d'art de Paris à Stockholm à la fin du
règne de Louis XIV », *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles*, pp. 321–334 ;
Linda Hinners, « Nicodème Tessin le jeune et le marché de luxe parisien à la fin du règne
de Louis XIV », *Le commerce du luxe à Paris aux XVIIe et XVIIIe siècles*, pp. 231–248 ; ou en-
core : Marianne Roland-Michel, « Les achats du Comte de Tessin », *Revue de l'Art*, 1987,
n°77, p. 28. DOI: <http://dx.doi.org/10.3406/rvart.1987.347649> ; Gunnar Von Pros-
chwitz, *Tableaux de Paris et de la Cour de France 1739–1742, lettres inédites de Carl Gustaf, Comte de*
Tessin (Paris, 1983) ; Magnus Olausson, « Count Tessin, Mariette and the Crozat sale »,
Art Bulletin of Nationalmuseum Stockholm, vol. 19, 2012, pp. 145–156.

8. Cf. Linnéa Rollenhagen-Tilly, « Carl Johan Cronstedt's stay in Paris (1732–1735)
: Instruction, Contacts and Purchases », *Art Bulletin of Nationalmuseum Stockholm*, vol. 15,
2008, pp. 101–108 ; Ces dates correspondent au lancement des travaux de construction
du château royal et à l'emménagement de la famille royale. Elles se caractérisent donc par
une intense activité artistique autour du chantier du château royal ; Riksarkivet, Stoc-
kholm, Ericbergarkivet, Tessinsamlingen II, Correspondances. E723, E724, E725, E726,
E727, E728, E729, E730, E731, E732, E733, E734, E735, E736, E737, E738, E739,
E740; Autografsamlingen, vol. 1–260. Papiers Carl Gustaf Tessin et Carl Hårleman ;
Gunnar von Proschwitz, *Tableaux de Paris et de la Cour de France 1739–1742, lettres inédites de*
Carl Gustaf, Comte de Tessin (Paris, 1983).

9. RA, EA, TS, E7537 : Lettre de Carl Johan Cronstedt à Carl Hårleman, Paris, le 14/07
1735. Il évoque la possibilité de recruter un sculpteur de Bruxelles : Johan Baptista
Vanderhaegen ; Dans deux brouillons de lettres de Cronstedt à Hårleman, il est ques-
tion d'un Flamand : Michiel Van der Voort (1667–1737) ou Michiel François van der
Voort (1714–1777). RA, EA, TS, E5723, Lettre de Carl Gustaf Tessin à Carl Hårle-
man, Venise, le 5–16/06 1736 : il évoque un sculpteur italien nommé Gaï. En revanche,
ils réussirent très tôt à recruter deux peintres italiens : Alessandro Feretti et Domenico
Francia.

10. RA, EA, TS, E5723, Lettre de Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, le 22/02
1732.

11. RA, EA, TS, E5723, Lettre de Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, le 15/05
1732.

12. Les Français recrutés entre ces dates sont: Jean Bourguignon, Charles-Guillaume
Cousin, Jacques-Philippe Bouchardon, Pierre Saint Laurent, Pierre Leloup, Pierre et Si-
mon Pontaléon, Jacques-Adrien Masreliez, Jean-Baptiste Maréchal, Pierre-Hubert L'Ar-
chevêque.

13. RA, EA, TS, E5723, Lettre de Carl Gustaf Tessin à Carl Hårleman, Paris, le 7–18/11
1740.

14. Au total, ce corpus comprend onze contrats conservés dans les Archives Nationales, Paris, Minutier Central, ET/CVXIII/373, ET/XVIII/381, ET/XVIII/397 et ET/I/405 et deux autres contrats conservés dans les Archives du Château royal, Slottsarkivet, Slottsbyggnadsdeputationen, vol. II : 19 (artistes étrangers).
15. Cf. Antoine Schnapper, *Le métier de peintre au grand siècle* (Paris, 2004).
16. Cf. Lespinasse 1913. Le récit du voyage du premier groupe de Français parti au XVIIIe siècle et revenu à cause du manque d'ouvrage et sans fortune, constitue un élément important. Il en est de même de celui des Français partie en Russie à qui on avait tout promis mais rien donné une fois sur place.
17. RA, EA, TS, E5723, Lettre de Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, le 15/05 1732.
18. RA, EA, TS, E5723, Lettre de Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, 15/05 1732.
19. Cf. Jean-Pierre Poussou, Anne Mezin & Yves Perret-Gentil (dir.), *L'influence française en Russie au XVIIIe siècle* (Paris, 2004). Dans une lettre de Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, en date du 15 mai 1732, Hårleman explique à Tessin : « J'ai mesme vu une lettre du Roy de Pologne par laquelle il offre huit milles francs à Oudry, jugés mon très cher Surintendant si l'on doit tant s'écrier si j'ai accordé 6000 livres à Taraval ».
20. Le logement de Rännarebanan, à Hötorget, est utilisé pour la fonte des sculptures en bronze et le logement des sculpteurs. Pourtant, les premiers ouvriers présents sur le chantier semblent résider au château. La mise à disposition d'un logement apparaît donc bien comme un avantage concédé aux Français. RA, EA, TS, E5723, Lettre Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, 15/05 1732. « Le logement de Rännarebanan a été de tout temps celui des sculpteurs. La maison comme vous le savez est encore actuellement au château et ils en tiendront beaucoup dans celle la et elle est fort commode pour le jour et aux sculpteurs et aux peintres ».
21. RA, EA, TS, E5723, Lettre Carl Hårleman à Carl Gustaf Tessin, Paris, 30/05 1732.
22. Frédéric Tiberghien, *Versailles : le chantier de Louis XIV (1662-1715)* (Paris, 2002), p. 161.
23. Cf. Barbro Lindqvist, *Rokoko, opera och bibliskt skuggspel : katolska kulturarbetare i 1700-talets Stockholm*, <http://www.signum.se/archive/read.php?id=3662>.
24. Cf. Tiberghien 2002, passim.
25. AN, MC, Placards et affiches, 6C6-6C13.
26. Slottsarkivet, Slottsbyggnadsdeputationen, vol. II : 19 : artistes étrangers.
27. RA, EA, TS, E5740, Lettre de Carl Gustaf Tessin à Carl Hårleman, Venise, le 18-29/08 1736. Et SA, SBD, vol. II : 19 : artistes étrangers. Il est possible de lire dans une lettre non datée « J'eus l'honneur de vous présenter un mémoire pour l'augmentation de ma pension, eu égard de la hauteur du change, de la cherté des vivres, et de tous les autres besoins de la vie [...] Loin de voir l'accomplissement de mes souhaits, le mal n'a fait qu'empirer depuis et me met absolument dans la nécessité ou de prendre de nouveau en-

gagement avec vous Messieurs, en ce cas que mes service vous soyent agréables, ou, sinon, de me retirer, dans ma patrie, où mes parents et mes amis m'appellent depuis longtemps et où la paix et les ouvrages considérables, que le Roi et les princes font faire, m'ouvrent une carrière assez vaste pour exceller mon talent avec honneur et profit ».

28. Cette statue sera d'ailleurs la première statue équestre du Roi en Suède. Cf. Ragnar Josephson, *L'Archevêques ungdom : hans studier i Rom och hans första verksamhet i Frankrike* (Stockholm, 1974); Johan Cederlund, *Skulptören Pierre Hubert L'Archevêque 1721–1778* (Stockholm, 2003).

29. SA, SBD, vol. II : 19, Quittances de Jean Bourguignon.

30. Contrat de Jacques-Philippe Bouchardon cité par Andreas Lindblom, *Jacques-Philippe Bouchardon och de franska bildbyggarna vid Stockholms slott under rokokotiden* (Uppsala, 1924), p. 180 ; SA, SBD, vol. II : 19 : Contrat Adrien Masreliez.

31. *Le soleil et l'étoile du Nord*, pp. 104–105.

32. Lindblom 1924.

33. Cf. Marie-Liesse Pierre-Dulau, *Trois artistes lorrains à Saint-Pétersbourg au XVIIIe siècle*, « L'influence française en Russie au XVIIIe siècle », pp. 131–157.

34. AN, MC, LXVIII-373, 15/05 1732 ; SA, SB, vol. II : 19, 19/04 1735 ; AN, MC, XVIII-581, 23/01 1734 ; SA, SBD, vol. II : 19, 16/04 1748.

35. Cf. Bruno Pons, *De Paris à Versailles, 1699–1736, les sculpteurs ornementalistes parisiens et l'art décoratif des bâtiments du roi* (Paris, 1986) ; Bertrand Jestaz, *Jules-Hardouin Mansart* (Barcelone, 2008).

36. On a retrouvé au Garde-meuble un moulage en plâtre de détail de la chambre du prince royal. Selon les comptes ces cartouches furent exécutés d'après un dessin d'Adrien Masreliez de 1748.

37. Göran Alm, « Latelier de sculpture d'ornement du château de Stockholm », *Le soleil et l'étoile du Nord*, pp. 104–105 ; Göran Alm, *Franskt blev svenskt: den franska konstnärsfamiljen Masreliez i Sverige under 1700-talet* (Stockholm, 1991).

38. Cf. Anne-Sophie Michel, *Une communauté d'artistes et d'artisans Français à l'étranger : Le cas des sculpteurs français au château royal de Stockholm au XVIIIe siècle*, Mémoire Master 2, sous la direction d'Alain Mérot (Paris, 2012).

39. Pour une histoire de l'Académie : cf. Ludvig Looström, *Den svenska konstakademien under första århundradet af hennes tillvaro 1735–1835 : ett bidrag till den svenska konstens historia* (Stockholm, 1887).

40. Selon M. Lespinasse, un patriotisme mal inspiré imputait à crime l'appel fait par Tessin à des étrangers. Un clan se forma contre leurs partisans. En témoignent plusieurs faits comme le refus de la municipalité de Stockholm de concéder aux Français un local destiné à les loger plus convenablement ou la cabale dont fut victime L'Archevêque, accusé de négligence et d'incapacité. Il sera d'ailleurs le dernier Français à avoir occupé une place prépondérante au sein de l'Académie. A partir de 1762 la Commission écrit au Roi qu'il est désormais inutile de grever les fonds de la construction de lourds appointements

concedés aux artistes étrangers, l'emploi de jeunes Suédois revenus de leur voyage d'étude étant préférable.

41. Lars Ljungström, « Surintendant et intendant de cour », *Le soleil et l'étoile du Nord*, p. 78.

42. Hinners 2012, p. 298.

43. Cf. Jean Chatelus, *La Condition du peintre à Paris au 18e siècle* (Lille, 1988); Nathalie Heinich, *Du peintre à l'artiste, artisans et Académiciens à l'âge classique* (Paris, 1993).

44. Cf. Hinners 2012; Heinich 1993; Schnapper 2004.

45. Les rémunérations des sculpteurs : A. Belette : 3400 livres, M. Lelièvre : 3400 livres, M. Gardy : 2000 livres, J. Bourguignon : 3400 livres, C-G. Cousin : 2500 livres, J-P. Bouchardon : 5000 livres, A. Masreliez : 4500 livres, P-H. L'Archevêque 6000 livres.

46. Poussou 2004, pp. 131–157.

Summary:

A Community of French Artists and Craftsmen Abroad: A Case Study of the Sculptors of the Royal Palace of Stockholm in the Eighteenth Century

Following the approach of Linda Hinners's research, this article comprises a study of French sculptors who worked on the construction of Stockholm's royal palace in the eighteenth century. Indeed, between 1732 and 1765, the superintendent of royal buildings had recruited, through the action of social networks, thirty French sculptors. To encourage them to leave France, the superintendent offered them very attractive conditions of life and work, and the prospects of a career. Once there, these sculptors created the royal palace decoration from the sketches of the Swedish architects. Beyond their artistic ability, the Swedes utilized their great experience of construction work and technical know-how. Soon, they took over the management of the sculpture works and training of young Swedish craftsmen present on the site. With the recruitment of French experts, the Swedes therefore had skilled and knowledgeable work teams, which created autonomous production workshops. These latter also underwent a modernization process induced by the creation of the Superintendence of royal buildings and the Swedish Royal Academy. Thus, the French appear to have been the actors of a modern artistic policy that allowed Sweden to utilize the French aesthetic model.

Keywords: cultural transfer; French sculptors; Royal Palace of Stockholm; Swedish artistic policy.

Johan Ernst Gunnerus and the Quest for the Soul in the Eighteenth Century

Friedemann Stengel

Although recognized by scholars of eighteenth-century Danish-Norwegian cultural and political history as an influential figure in the Norwegian Enlightenment, with impressive transnational connections, Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) receives scant mention outside the Norwegian discourse in discussions on the *siècle des lumières*. In fact, his contributions to the eighteenth-century philosophico-theological debates on the soul have hardly been studied at all, in any language. His influence and accomplishments, especially in the context of eighteenth-century ecclesiastical politics, as well as his scholarly explorations in diverse disciplines, distinguish him as one of the founding fathers of modern Norwegian culture. A recent conference in Trondheim that generated an anthology on Gunnerus, entitled *Life and Work* (2012),¹ was a response to this need to redress the scholarly neglect.

Born in Christiania, the son of a physician, Gunnerus' intellectual preoccupation extended beyond theology.² In line with the decree issued by King Christian VI in 1741 that all Danish-Norwegian theology students study at the University of Halle, Germany, which was a centre of multiple influences, such as the Protestant Reformation, Pietism and German Enlightenment, Gunnerus also attended lectures on natural history and law upon enrolling at the university in 1742. In 1744, he moved to Jena, where he graduated, worked as a tutor, and eventually, in 1753, became an adjunct there at the Department of Philosophy. However, within a year he left for Denmark, where he first became a pastor, then appointed professor in Copenhagen and eventually bishop in Norway, at a time when the entire country had a total of only four bishops and 480 pastors.³ From 1758 to 1773, Gunnerus served as bishop in Trondheim and became, in 1760, one of the founders of the Royal Norwegian Society of Sciences and Letters.

These biographical details account only partially for the range of his accomplishments and his diverse scholarly interests, evident from his publications on

wide-ranging topics. In fact, Gunnerus could be deemed the founder of Norwegian botany. He corresponded with Carl von Linné and undertook a vast array of studies relating to geography and natural history.⁴ His writings on nature and international law that drew on the works of Joachim Georg Darjes were published in eight volumes.⁵ Precisely these dimensions of his scholarship remain unacknowledged in an otherwise extensive body of research on the legal history of the Enlightenment era. As a theologian, the scope of his scholarly investigations also included dogmatic theology and, not unlike his contemporaries, he ultimately published a textbook on metaphysics.⁶ Even this dimension of his work seems to have entirely escaped the lens of scholarship.

In all these areas, he maintained close contact with diverse circles of Continental scholars, and not just with those he had known during his time in Halle and Jena. As such, he can be considered an important agent of cultural transfer between Norway and mainland Europe, and vice versa, whereby Central Germany – to be precise, the German territories between Prussia, Saxony and Thuringia – came to play an important role. Inasmuch as Gunnerus was well versed in the debates of mid-eighteenth century, and had applied them to the Danish-Norwegian context, he can also be considered a key figure in the contentious theologico-philosophical debates in Denmark-Norway that exemplify the complex relationship between Enlightenment and the Pietist movement. The following study seeks to turn the spotlight on the historical links between the Norwegian culture of the eighteenth century and the contemporaneous scholarly debates that took place in Central Europe.

Gunnerus scholars typically highlight links that connect him to state and international law, botany and natural history as well as to Norwegian national history and Church history. But in order to be able to situate Gunnerus in a European context, it is important to highlight one of the most contentious issues that attracted the scholarly attention of numerous eighteenth-century theologians, philosophers of history and physicians alike, which remains central to my research: the eighteenth-century debates on the soul. They clearly show how inextricably Pietism and the Enlightenment were interwoven, and the diverse points at which they intersected. Furthermore, Gunnerus' publications illuminate the significant role he came to play in this public debate, as well as his ability to bring forth new and influential ideas.

How central the topic of the soul was for Gunnerus can be gleaned from the fact that he decided to include his treatise on the soul, *Betragtninger over Sielens Udødelighed* (Considerations on the Immortality of the Soul), in the first edition of the *Skrifter* of the Trondheim Society, which he had founded in 1761.⁷ While

this may seem like yet another extensive treatise, the fact that it highlights many dimensions directly relevant to this topic demonstrates Gunnerus' position in the 'Continental' debate on the soul. The significance of the immortality of the soul in Gunnerus' work is also borne out by his short dissertation, *De Exsistentia & possibilitate resurrectionis mortuorum* (On the Existence and the Possibility of the Resurrection of Deaths), from 1760, and a somewhat more comprehensive text from 1748, *Beurteilung des Beweises von der vorherbestimmten Uebereinstimmung* (Evaluation of the Proof of Pre-established Harmony), which he wrote, like many of his other works, in Jena. Written in the characteristic style of rationalist philosophers, it is a singular piece that sought to respond to corresponding discourses in the German territories and was eventually published in Leipzig and Jena. *Beurteilung*, in particular, shows that the question of the soul had been discussed in the mid-eighteenth century, particularly among German scholars, in reference to the philosophy of Gottfried Wilhelm Leibniz and Christian Wolff and their heterogeneous group of pupils and students at various universities in Central Germany, predominantly in Halle, Jena, and Leipzig. Leibniz's doctrine on *harmonia praestabilita* was among the more recurrent topics and the debate on the soul was the terrain on which theologians and philosophers sought to establish their own competence and influence.

The quest to understand the soul had far-reaching implications, as much for traditional theology and philosophy as for the scholarship on nature and the human body. In the eighteenth century, this was embedded in a holistic and rationalist view of the world that had brought about a seismic shift in traditional theology and philosophy and altered how they would be linked from then on. In what follows, I offer a brief account of two opposing perspectives, each representing one end of the long thread of the eighteenth-century discourse on the soul, which essentially served as an empty signifier that allowed multiple, often contradictory, interpretations of theological questions of the greatest significance. Subsequently, I will explore various dimensions of a central nodal point in the contentious debates on the soul between theology and philosophy that were discussed among Gunnerus' contemporaries, namely, its immortality and freedom. Other authors who participated in this debate – some quite prominent – will be mentioned in addition to the contributions of classical authors, such as Leibniz and Descartes, that form the authoritative discursive backdrop for discussions on the soul.

Another reason to situate Gunnerus within the context of the eighteenth-century debates is to bring to light the extent to which he succeeded in conveying the central ideas derived from these Central European Enlightenment debates to a Norwegian discursive landscape. At the same time, it also serves as a commentary

on Gunnerus' published texts on the soul, which lend themselves perfectly to the Enlightenment debate on this subject.

What the Soul Could Be: Two Contrary Perspectives in the Eighteenth Century

At the end of the eighteenth century, young Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher's *Über die Religion* (On Religion, 1799) rejected the notion that personhood – and not just the soul – had an afterlife, because this notion would be 'totally irreligious'.⁸ Schleiermacher was reacting to the Emanuel Swedenborg 'event',⁹ and in so doing had opposed the changes in the Christian confession of faith that Swedenborg and others had proposed in their discourse about the soul – in which Gunnerus had also participated. If the soul were immortal, then certain traditional Christian theological positions would have to be abandoned. What would redemption by Christ and the Last Judgement mean in that eventuality? What sense would it make to call God a judge? What about the moral responsibility of the individual? Schleiermacher looked to past discussions on these problems to conclude that the survival of personhood after death was in no way compatible with Christianity.

Another nodal point, or *point de capiton*,¹⁰ within the debate on the soul was the *Preisfrage*, or the prize question, posed by the Prussian Academy of Sciences for their 1753 competition – a neglected aspect in the history of psychology and medicine.¹¹ 'What', they asked, 'is the connection between the brain and the nerves during muscle movement in the body? Is there a link to a fluid matter, and what is the nature of this fluid?' The winner of this competition was Claude-Nicolas Le Cat, a surgeon from Rouen, who postulated a very subtle form of material fluidity in the nerves, which consisted of two parts: the first, a liquid resembling sap, and the second, a *fluidum* originating partly from nerve lymph and partly from *l'esprit vivifiant & universel*.¹² Le Cat referred to this *fluidum* as an *amphibium*, as bearing an amphibian essence: between matter and immaterial spirit, an *aura mundi* that acted as an agent between them, but not like fire, rather as a subtle light, or an electric substance.¹³ Hence the nerve-sap consisted of *anima mundi* and the lymph.¹⁴ This *fluidum* was indelibly integrated into the human body and passed through the neural tracts, serving to link brain and body.

Another esteemed publication¹⁵ rejected Le Cat's view that the nerve sap had metaphysical or spiritual qualities or could be identified as the soul itself. This sap had to be resolutely material, and although it remained imperceptible to the

intellect and the senses, it was nonetheless the cause of all muscle movement. The sap was categorized as an empirical, not metaphysical, phenomenon, but, potentially, was not an object of epistemology. As a matter of fact, it was not this latter, rather non-speculative, work that had been lauded by the Academy, but, rather, Le Cat's dissertation, which had combined Neoplatonic principles with practical medical observations borrowed from researchers including, inter alia, Pieter van Musschenbroeck, Marcello Malpighi, Francis Glisson, Raymond Vieussens, Giovanni Alfonso Borelli, and Robert Hooke.¹⁶

The two perspectives offered by Le Cat and Schleiermacher represent the disparities between their contemporaries in how they understood the soul – as *fluidum spirituosum*, *spiritus animales*, or as *Lebensgeister* (life-spirits or spirits embodying life), the highest manifestation of 'blood within the blood' in the physiology of Galen, an idea René Descartes may have borrowed in his treatise *De homine* (1662) to postulate a subtle but 'material' breath or an acutely 'animate' flame.¹⁷ Diverse texts – including those authored by Swedenborg, Albrecht von Haller, Johann August Unzer, Justus Christian Hennings, Friedrich Christoph Oetinger, and many other physicians, theologians, and philosophers – broached the issue of the obscure position and indefinite quality of this *fluidum* or 'life-spirit', as the conduit between soul and body.¹⁸ This offered the gateway for bridging the strong Cartesian dualism, for claiming subtle material substances as the basis of the immortal soul, and, eventually, but predominantly in the early nineteenth century, for asserting the reality of the sensory apparitions of the souls of the deceased.¹⁹

At the end of the eighteenth century, there was still no dominant 'enlightened' position on the question of what constituted the soul. No noteworthy development can be detected in any one area. But, as outlined below, the positions and arguments demonstrate the significance of the debates for theology and philosophy, for these debates in which Gunnerus intervened were complex and convoluted.

The 'Nodal Point': The Soul, Its Immortality, and Freedom

The assertion that the soul had a material dimension was merely one perspective in the larger discussion on the soul and stood in contrast with the framework of rationalist psychology, a metaphysical discipline in the rationalist philosophy of Christian Wolff and his followers – a heterogeneous group, whose members saw themselves as followers of Leibniz. In the debates about the soul, some dominant perspectives within the various schools and learned circles intersected.

Theological and philosophical apologetics in these debates played a significant role. Hermann Samuel Reimarus, the most famous critic of the Christian confessions in Germany, constituted in mid-eighteenth century, was a strong defender of a natural religion cleansed of supernatural elements, and thus of a modified Christianity. In 1756, five years before Gunnerus' *Betrachtungen*, Reimarus published his *Vernunftlehre* (Doctrine on Reason, 1756), two years after he had first published his reflections on natural religion in *Die vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* (The Principal Truths of Natural Religion, 1754).²⁰ Two aspects are remarkable in respect of Reimarus', who viewed the soul as free and immortal, in particular, contrary to Julien Offray de La Mettrie, who published his *Histoire naturelle de l'âme* in 1745, and *L'homme machine* only three years later.²¹ La Mettrie's soul is a material substance that functioned much like the body on which it depends and died with the body. This view came to serve as the chief foil for attacks against materialism and alleged atheism, notwithstanding the fact that not all proponents of the materiality of the soul were atheists.²² After all, Le Cat's study had been honoured only five years after La Mettrie's work, and thus represented an alternative to the non-materialist, Neoplatonist and materialist positions.

The thesis of the soul's materiality seemed to deny not only its immortality but also its freedom. If the soul was like the body, then it had to be subject to the same mechanistic and geometric laws, and even these laws had their origin in the order of an eternal, wise God. Consequently, as a finite and material entity, the soul would be unable to change either the laws themselves or its own position inside the so-called 'clockwork of the world' (*Uhrwerk der Welt*). A materialist standpoint was not inevitably atheistic, for Christian polemicists often depicted their enemies using the faces of Spinoza or Epicurus, and imputed to them an inability to account for freedom and morality.²³

The materialist position was construed by its Christian opponents as a frontal attack against religion and the rational concept of God, developed most prominently by Leibniz as a third way between the Cartesian dualism of God and nature and the Spinozistic equation of the two. In these debates, Gunnerus defended not just the ideal of universal divine predestination. Following the Lisbon earthquake, a scholarly debate about Leibniz' *Theodicy* ensued,²⁴ with Voltaire,²⁵ whose polemical texts attacked the anthropomorphism of a rationalistic God, emerging as a key figure in it. Even though he identified himself as a 'theist' and did not repudiate religion, his opponents still portrayed him as the exemplar of an antireligious scholar.²⁶ The rational and, concurrently, Christian defence fortified the Leibniz-Wolffian demand to describe all reality as thoroughly comprehensible, logical and teleological, in the realm of nature, the soul and God. The arguments

following the earthquake against Voltaire's supposed aggression overflowed with unwavering commitment to universal divine predestination.²⁷ Not just plants and insects, minerals and stars – elements in the universal chain of things – but also man, with his body and faculties of the soul, were integrated into this chain. Yet Wolff, in his *Cosmologia* (1731), and his follower, Swedenborg, had developed extensive hierarchies of ranges and degrees in the form of a metaphorical stepladder, starting with the inanimate nature at the lowest rung and ascending right up to a mathematical point, considered the origin of the universe. In Swedenborg's doctrine from the 1740s, for instance, man, endowed with a soul, was by no means just a rung on this ladder but, rather, embodied the fulfilment of the very intention of the universe.²⁸ And Gunnerus may have included the critical correction of Wolff's doctrine on series and degrees, written by the Halle philosopher, Christian Albrecht Körber, who asserted that the soul did not belong to the realm of nature – in response to Spinozism, which essentially interrogated the possibility that the soul could be deemed inanimate.²⁹

For that very reason, the argument centred on *spontaneitas*, or the free will of the soul, and attempted to counter all materialistic-mechanistic objections. Casting doubt on these properties came with the risk of being identified as a doubter of the moral capability of man. *Spontaneitas* of the soul was a staple of the Wolffian philosophy, which played a significant role here.³⁰ A soul that did not possess the properties of matter could be inferred as indestructible and able to conserve all its intelligible faculties, such as memory, reason (*ratio*, *Vernunft*), mind or intellect (*Verstand*), free will, personality, moral progression and, potentially, wisdom. After death, the soul remained in a state of distinct yet higher perceptions, for its awareness as *individuum morale* extended beyond death. The human soul, Wolff maintains, is only a *spiritus* and not a *spiritus perfectissimus*, and it is finite when compared to God, but it is nonetheless indestructible and immortal. These key assertions can be found in Wolff's *Psychologia rationalis* (Rational Psychology, from 1734).³¹ The Leibnizian and Wolffian doctrines on the soul did not constitute an 'esoteric', dark undercurrent in the Age of Enlightenment, as reason's 'Other';³² in fact, they form the core of Enlightenment philosophy that had been taught to generations of theologians, philosophers, lawyers, and physicians – and not just to those who received a university education in Halle, Jena or Göttingen.

Traditional elements of confessions of faith differed from this rationalist psychology; in regard to the End of the World, the Last Judgement, the resurrection of the body and the eternity of punishment. But disagreements on these issues do not necessarily reflect a deeper conflict – for instance, between the Pietist and Enlightenment thinkers – as if such orientations were fundamentally monolithic and

homogeneous. The texts of Christian confessions were controversially debated at different junctures of the eighteenth-century. In Norway, the conventional mapping of the differences between the Enlightenment and Pietist thinkers is often also applied to the relationship between Erik Pontoppidan and Gunnerus,³³ which reduces the eighteenth-century complexity to the simplicity of the nineteenth- and twentieth-century categories.

Gunnerus and the Soul

These disputes were addressed in the work of the philosopher, theologian and clergyman, Gunnerus. In *Betragtninger*, he intervened in a broad literary debate that generated seemingly endless literature, to name a few, Alexander Gottlieb Baumgarten's *Metaphysica* (1739); *Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode* (Thoughts on the State of the Soul after the Death, 1748) by Georg Friedrich Meier, Gunnerus' teacher and opponent in his *Beurtheilung des Beweises von der vorherbestimmten Uebereinstimmung*; and Pontoppidan's *Tractat om Sielens Udødelighed samt dens Tilstand i og efter Døden, stadfæstet ved Guds Ord og den sunde Fornuft* (Treatise on the Immortality of the Soul in accordance with Reason and Holy Scripture, 1762).³⁴ Gunnerus' adversaries and the authoritative sources on which he drew, as well as his goals, may at first glance seem the same as those of other rationalist theologians.

In *Betragtninger*, he first addresses the relationship between free will and morality and presupposes the mechanistic, dualistic Cartesian worldview, which postulates that the body functions like a machine. The effects of all material things, even the most elusive or subtle elements, were necessarily and irreversibly determinate. If freedom existed only in human thought, the soul would have to be inherently immaterial, as matter was not capable of thought³⁵ – a position also asserted in the Wolffian psychology – and like any spirit was merely *substantia simplex*, or basic substance.³⁶

But Gunnerus' views seemingly conflicted with other popular ones, such as those of Andreas Rüdiger, the influential critic of Wolff, who believed that the soul was not only created, but by virtue of the fact that it had been created it resembled matter and possessed its properties, much like the Cartesian extension.³⁷ Gunnerus proved to be a radical dualist at this point. The concept of the soul, for Gunnerus, remained somewhat empty, even though it was neither 'nothing' nor 'anything'. But Gunnerus rendered the soul devoid of all corporeal properties, in order to avoid the risk of it being construed as a machine or capable of death or

a death-like sleep.³⁸ He had thereby also circumvented the question of the soul's location within the body, which others variously believed to be the pineal gland, or other sections of the brain, or an organic substance diffused throughout the body as the nerve fluid or *spiritus animalis*, or the *non materialis* in the blood.³⁹

Gunnerus thus proposes a relatively uncomplicated defence of human free will, buttressed by his assertion of the soul's immateriality. At the end of *Betraktninger*, he discloses this goal, linking the soul's immortality to its persistence as the foundation of personal identity. The soul, according to Gunnerus, had to be identified with the moral individual, because denying its immortality would give rise to immorality. Postulating the soul as mortal was tantamount not just to sanctioning escape from punishment altogether if, by some sleight of hand, misdeeds went unpunished during one's lifetime, but, furthermore, to introducing a fatal error in the conceptualisation of the state (*Staatsfebler*). It undermined the legitimacy of the state, derived predominantly from religion as its most enduring foundation, for man-made laws, while then serving as the highest instance of authority, could yet be evaded.⁴⁰ Gunnerus thus acknowledged the political importance of religion, the impermanence of law, and the immortality of the soul. Consider this line of thinking in Immanuel Kant's later postulations of God (*Höchstes Gut*), freedom, immortality (and *mundus intelligibilis*) and his well-known assertion that virtue would be a chimera, morality an *absurdum practicum*, and life meaningless, without those postulates. And it is important to bear in mind that at the time Kant formulated his postulates he had banished their objects (God, freedom, and statehood) from the realm of theoretical reason.⁴¹ Gunnerus concludes his *Betraktninger* with a comment on their indispensable utility for the state – not for the individual. Here he sided with Pontoppidan, who in his *Tractat om Sielens Udødelighed* (Treatise on the Immortality) primarily attacked La Mettrie for rejecting the notion that human responsibility continued after death.⁴²

Returning to a question of a rather more anatomical nature, if the soul was neither an organ nor matter, what impact would it have on the body and its various parts? Cartesians, who shared Gunnerus' view of the soul, had two alternatives at hand. One was the notion of 'pre-established harmony', as elaborated by Leibniz and his followers, according to which body and soul could not impact one another, but had been programmed by God to harmonize and interact with one another within a system of universal harmony. The other possibility, occasionalism, inherited from Descartes, was predominantly defended by the Oratorian Christocentric philosopher, Nicolas Malebranche, who postulated that God Himself intervened at the moment a connection was established between body and soul. Both positions faced heavy criticism in mid-eighteenth century, but it was

mostly the occasionalist position that had to put up with most criticism because it postulated perpetual supernatural miracles.⁴³ In a similar vein, some Wolffian philosophers, including Meier, tried to modify his notion of 'pre-established harmony' in favour of freedom and responsibility, particularly in response to the accusation that both soul and body would be pure *automatons* inside a pre-established universe. Meier and others claimed an influx of the soul into the body, as a wholly idealistic (or intuited) act, not a real one. In his former *Beurteilung des Beweises von der vorherbestimmten Uebereinstimmung*, Gunnerus attacked not only the occasionalists and harmonists but also the combination that Meier had proposed.⁴⁴ He proposed the real and mutual influence, *influxus realis et mutuus*, between soul and body.⁴⁵ This philosophy was represented by the aforementioned Andreas Rüdiger, who had published his *Herrn Christian Wolffens Meinung von dem Wesen der Seele und eines Geistes überhaupt; und Andreas Rüdigers Gegen-Meinung* (Mr Christian Wolff's View of the Essence of the Soul and a Ghost in General; and Andreas Rüdiger's Opposite View) as early as 1727. But in contrast to Gunnerus, Rüdiger displayed greater rigor in asserting that the gap between body and soul was not insurmountable, because Rüdiger's extended soul was not material in the Cartesian and Wolffian sense, but elastic.⁴⁶ Elasticity was a standard contemporaneous term for explicating *imponderabilia* like ether or unidentified fluids, with properties similar to organic substances.⁴⁷ Therefore, Rüdiger's soul was certainly immortal, but possessed the quality of matter as 'extension'.

In light of his theory concerning the real and reciprocal influence of body and soul, Gunnerus' adherence to the notion of the radical immateriality of the soul seems inconsistent. Moreover, he discusses no elements of mediation, such as *spiritus animales* or nerve-fluids. He confines himself to claiming the double influx and the discreteness of the substances. But several times in his *Beurteilung*, he refers to his friend from Jena, Joachim Georg Darjes, who argued – contrary to Leibniz and Wolff – that substances, including body and soul, could reciprocally affect one another.⁴⁸ Darjes seemed to endorse Rüdiger's position, but Gunnerus does not appear to have explored the former's theory any further on this point.

In the 1740s, Swedenborg, likewise, developed the notion of co-established harmony, drawing in part from the work of Le Cat, the aforementioned Prussian Academy prize-winner in 1753, who, in turn, may also have been influenced by Swedenborg. In his *Oeconomia regni animalis* (1740–1741), Swedenborg asserted that the soul could possibly be identical to its intermediaries and their manifestation in the body, which is to say, it could be identical to the purest form of blood within the nerves. The body, according to Swedenborg, also housed the soul, which had been implanted in the maternal womb by the male seed.⁴⁹ As Sweden-

borg and Le Cat viewed it, the soul as a ‘finite spirit’ was the link between divine infinity, *anima mundi*, or even God, because all things were interwoven, in ascending and descending mathematical order. Swedenborg noted the speculative hypothesis of Anthony van Leeuwenhoek, who hoped to see, with his own eyes, the *animalcula*-bearing organs preserved in water like salt crystals – when he dissected them. For Swedenborg, this would suggest the universality of the metaphorical stepladder of the world in both the natural and the spiritual kingdoms.⁵⁰ This more vitalist approach tried to overcome the static, mechanistic and dualistic view of the link between body and soul.⁵¹ What invigorated the life of the body, and the soul, as part of the body, was not the soul itself but the life-bearing spirit; a trope Gunnerus used in his interpretation of *Ecclesiastes*, in all probability similar to the distinction between the lifeless soul and the spirit of life, as Augustine had claimed.⁵² But now, once more, in the mid-eighteenth-century debate on the soul, many thinkers avoided the question of whether the soul was of divine origin or, as Swedenborg had postulated, a part of the body itself, to be vitalized by divine breath.⁵³

Gunnerus’ campaign against pre-established harmony, as it were, was rooted in a conservative attitude, insofar as he did not expressly concede an organic reciprocity between body and soul. But the reason for his opposition was different. Gunnerus saw a vain attempt at theodicy in Meier’s suggestion that the possibility of an ‘idealistic’ influence had to be considered despite the harmony: Meier, Gunnerus believed, had not solved this old problem with pre-established harmony. If God had pre-programmed all things in the world at its origin – including the interactions between body and soul – He was also the originator of sin and had rendered human freedom impossible. In his assessment of Meier’s proof of pre-established harmony, Gunnerus observed that Meier would achieve greater honour if he could show that pre-established harmony was compatible with freedom, as he put it, *contingentia subjectiva sive libertas a necessitate sc. interna physica* – or, in other words, was freed from necessity.⁵⁴ This was his strongest objection to the notion of pre-established harmony.

At the same time, Gunnerus rejected Meier’s objection that the *influxus physicus* would be Spinozistic, because he assumed that the interaction between body and soul did not require God’s direct or indirect intervention. Gunnerus maintained that an influxionist could well be an orthodox Christian.⁵⁵ For Gunnerus, both body and soul were only analytically connected in the harmonist’s system, and appeared like ‘dead lumps’ (*totte Klumpen*).⁵⁶ Therefore, he aspired to describe a stronger bond between them, one that would enable, on the one hand, a vital and mutual influx, and on the other hand, the efficacy both of the soul’s free will

and of God's predestination.⁵⁷ Body and soul were real matter, operated on a real plane, and not merely on an idealistic or intuitive one, as in Leibniz's system. All changes in the world were real and not idealistic, or a pure consequence of the imagination of the monads.⁵⁸ But Gunnerus did not equate 'real' with 'corporeal', and, in fact, the precise meaning is not clear. Only his opposition to Meier's 'ideal' influx seems clear. The notion of 'real' connoted an existence bearing dimensions, but not in a purely idealist sense. Also, God had to stay at a 'where' ($\pi\omicron\upsilon$) before the creation of the world: at a *locus absolutus*.⁵⁹ The existence of a purely idealistic space seemed unthinkable. This position was shared by many theologians from the 1750s on, particularly Theosophists such as Oetinger, who harked back to Isaac Newton to explicitly designate that space $\pi\omicron\upsilon$, while protesting against idealistic tendencies within the Leibniz-Wolffian philosophy and its theological followers.⁶⁰ These were the dogmatic fronts between which the philosophy of nature had to position itself.

The immortal soul

One of the central components, or crucial points, of the Wolffian philosophy was its presupposition that the soul, as simple substance, was immortal and indestructible, except through the Wolffian notion of annihilation (*annihilatio*).⁶¹ One interpretation of this view was proposed by Rüdiger, the Leipzig-based philosopher, who regarded the soul as not immortal – that is to say, eternal per se – because immortality was unique only to God. On the contrary, the soul had the properties of all created and finite beings. The only reason for its perpetuity and persistence was that God had imputed these qualities to the soul as a sign of His mercy.⁶² This more voluntaristic tendency – a God who acted graciously, possibly even against His own order – differs from Gunnerus' notion and concept of God, which is close to the rationalist concept of Leibniz, Wolff, and also Swedenborg. Gunnerus posited the soul as immortal and indestructible, attributing these qualities to God's wisdom. Not a single creation in God's world, which was the best (that is, the most perfect of all possible worlds), could perish.⁶³ If so, God's world, which was the real mirror of His characteristics, would not be perfect, and neither would God Himself.

In the Leibnizian tradition, the Devil and sin are explained as part and parcel of the best of all possible worlds: existing and real evil served to perfect the world on all levels. Evil had no proper existence; it was merely the negation of the good, *privatio boni*. Remarkably, the Lutheran and the Theosophical system of

eighteenth-century Swabian Pietism protested against this tendency to minimize evil (and the Devil) by attributing to it a substantial reality of its own.⁶⁴ In *Betrachtninger*, Gunnerus takes the middle position. Humans alone, and not God, were responsible for their unhappiness and, in this sense, for the world's imperfections. Their fate was, furthermore, a deterrent for other men.⁶⁵ As such, evil existed as a consequence of human freedom and, simultaneously, as a part of the divine construction of the universe. I will return later to the related discussion on the eternity of punishment in Hell.

Gunnerus, however, was only partly consistent with other critics of the Leibniz-Wolffian philosophy, such as his Jena friend Darjes, and the teacher of the famous Hermann Samuel Reimarus, Johann Franz Budde, as well as his successors in Jena, Johann Georg Walch and Justus Christian Hennings. They refuted the proposition that 'evil' had a part to play in perfecting the world and maintained that evil, as such, was neither a manifestation of *anthropodicy* nor of *theodicy*.⁶⁶ Voltaire's well-known attack on Leibniz's idea of the importance of evil in the best of all possible worlds complemented theirs: if evil only perfected the universal good, this universal good had to be composed of nothing but singular evils.⁶⁷

Gunnerus ultimately agreed with this criticism put forth by Darjes and others, but held on to the Leibnizian idea of a pre-established, best world: God was a God of order, who promised hope for absolution from sin only if one complied with the order created by Him. This view found expression in Gunnerus' *Betrachtninger*.⁶⁸ Order ranked higher than all other divine expressions, including grace, mercy, and compassion, which was typical for the mid-eighteenth-century rationalist theologians.⁶⁹

The doctrine of the soul gained new weight and a new dimension in the context of the Leibniz-Wolffian rationalistic philosophy. Its postulation concerning the soul's condition after the death of the body drew new advocates and critics alike. On this point, Gunnerus shared the opinion of most Wolffians, but a few deviations are noticeable. Some authors took specific remarks by Martin Luther as their point of departure: the soul had to enter the state of sleep after death until the Last Judgement and the resurrection of the body. This was a rather rare argument against the Purgatory.⁷⁰ For instance, Pontoppidan rejected Luther's notion of the sleep of the soul and, instead, invoked Wolff's *Vernünfftige Gedancken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen* (Rational Thoughts on God, the Human Being, and his Soul, 1751). In effect, he declared that the soul remained as connected after the death of the body as before, and the event of death would not prevent its ability to preserve memory and its higher faculties, or to think and progress.⁷¹ Authors to whom Pontoppidan referred included Israel Gottlieb Canz, Gustav

Reinbeck, the famous English theologian and cosmologist, Thomas Burnet, author of the treatise *De statu mortuorum et resurgentium* (1727), and John Calvin, who advanced the Neoplatonic position rejecting the sleep of the soul.⁷² Gunnerus, in fact, had relied on these authors, but now, as a Lutheran, he assailed not Luther himself, but rather the ungodly enemies of Lutheranism. He alludes to Voltaire and La Mettrie, attributing to them the idea of the ‘sleep of the soul’. Yet in its earthly life, the soul bore connection not so much to the body as to the dreams, so that those that equated sleep and death were themselves godless people. In line with the literature on the soul’s immortality and its condition after death, Gunnerus claimed that the Holy Scripture took sleep to signify death.⁷³

And this is his next target: the postulation of the death of the soul, attributed to La Mettrie but also to Christians like the Unitarian chemist, Joseph Priestley, who believed in the total death of the soul, and at the same time, in the emergence of a whole new creation, of both body and soul. Priestley, who had served as the materialist foil that Kant used in formulating moral philosophy,⁷⁴ had turned against the numerous defenders of *status intermedius* (Pontoppidan) or *mundus spiritalis* or *intelligibilis* after death (Wolffians, Swedenborg, Kant). Gunnerus took a remarkable position between those standpoints.

Notwithstanding the duration of *status intermedius*, the modality of the soul’s existence after the death of the body was explained differently. The passage from Leibniz’s *Theodicy* was often cited to counter the assertion of the immaterial quality of the soul in Wolffian philosophy: before and after its corporeal life, every monad bore a *corpusculum*, which constituted the basis for the presence of a post-mortual soul, and for its pre-existing state.⁷⁵ In particular, Canz, the Tübingen philosopher, Gottfried Ploucquet (teacher of Schelling and Hölderlin) who was acquainted with the Lutheran theosophist, Oetinger, as well as Gunnerus’ well-known friend, Justus Christian Hennings, who had come to Jena in place of Kant, subscribed to this Leibnizian idea of a monadic *corpusculum*.⁷⁶ Hennings, for example, believed that a rapid putrefaction of the body in the grave would also hasten the liberation of the internal being, in effect, of the soul bearing a subtle, material residue, from the shackles of the body.⁷⁷

Gunnerus rejected these ideas, explaining that God could bestow eternal life on something very subtle and material owing to His omnipotence, and ‘metempsychism’, as some Leibnizians, like Meier, argued, was not impossible.⁷⁸ Probably the (eternal) soul would sometimes acquire a new (mortal) body. But the ‘solidity’ of the soul could not be ascribed to matter but to its power, or force.⁷⁹ Gunnerus rejected all materialistic tendencies in the above-quoted philosophies. Perhaps he knew Pontoppidan’s view that a real or material ap-

pearance of a spirit, the soul of a dead human, was conceivable as ‘a very subtle and fine airy body’, which was now ‘regarded as good and even necessary by Leibnitz, Reinbeck, Cantz, and others among our recent philosophers, and is attached to the soul as a vehicle [*vehiculum*], coach or messenger of the body’.⁸⁰ These positions accumulated in the last thirty years of the eighteenth century, also owing to the sensational debate surrounding Swedenborg’s rationalist and spiritist doctrine.⁸¹

Opposition to Enlightenment Spiritism

Even if no direct references to ghosts and spirits can be found in Gunnerus’ writings, his rejection of the materiality of the soul can probably be traced to his more sceptical opposition to the widespread spiritism of the late eighteenth century, possibly a product of the rationalist discourse, not of the traditional confessional theologies.⁸² But other influences can be traced. Pontoppidan, the Swedish ‘Archimedes’, Christopher Polhem, the young Swedenborg, and later some Christian Theosophists explained the appearance of spirits with reference to the semi-materiality of all existing things. All substances and energies were of material quality, and dreams and thoughts between likeminded people could be exchanged as subtle material currents despite their physical remoteness. A ‘material’ medium provided the sensation of being remembered.⁸³

Gunnerus’ insistence on the notion of *influxus physicus et realis* echoes a similar idea. In his assessment of Meier’s proof of pre-established harmony, he asserted that all bodies and all souls could affect each other.⁸⁴ The chain-effect was physical, insofar as the speech of a lecturer, conveyed through the medium of air, impacted the bodies of the students, generated several images in the students’ brains, such that the body of every student determined what happened next in their soul.⁸⁵ This was a simple physical explanation, not linked to the story told by Hennings, according to which a glass had shattered in Jena at the moment of Gunnerus’ death, 1,400 kilometres away.⁸⁶ Some contemporaries explained the remote effect of such powers by alluding to the work of subtle material currents, *imponderabilia* like ether, or electric or magnetic forces.⁸⁷ They often invoked discrete Newtonian remarks about the ether in empty space and combined them with ideas about the soul and its free will that had the power to act physiologically.⁸⁸ It is important to recall here that the doctrine of pre-established harmony did not envisage the possibility of contact between different souls, or between soul and body, and monads were ‘windowless’.⁸⁹

But in respect of the post-mortal state of the soul in Gunnerus' doctrine, it is remarkable that he refrains from any mention of other spirits except human souls in contrast to Leibniz, Wolff, and Baumgarten. Baumgarten's *Metaphysica* includes chapters on the soul of animals and other 'finite spirits', angels and demons, which he categorizes as a distinct class of spirits between God and humankind.⁹⁰ For Leibniz, the services of the *Engelsgeister* or 'angel spirits' were required in God's world, the best of all possible worlds that human immortal souls shared with a lot of other higher and lower spirits.⁹¹

But in contrast to these demonologies, a break could be noted, which I call the 'anthropologization' or 'anthropocentrification' of Heaven: the expulsion of the demons – and the Devil – from the beyond. Most importantly, it was Swedenborg who would invoke this form of anthropocentrification in his body of work.⁹² But Gunnerus had taken an intermediate position between the former Leibnizian angelology and the expulsion of demons within a holistic worldview that only acknowledged human souls and God.

Indeed, Gunnerus upheld the contemporaneous opinion about the souls of animals, a subject famously invoked in the works of Reimarus and Hennings.⁹³ For Gunnerus, animal souls resembled human souls in their immateriality, simplicity, and so on. Therefore they were indestructible and eternal. But animal souls did not possess the higher human faculties of reason, freedom, and conscience. Consequently, they were not able to enjoy bliss (*Glückseligkeit*) in the world beyond.⁹⁴ As for other souls, there are both similarities and differences between Gunnerus and Pontoppidan, which in the former's case seemingly depended on Wolffian philosophy. Pontoppidan and Gunnerus had similar views on the difference between human and animal souls. But as in the older demonology of Leibniz and some Wolffians, Pontoppidan asserted that human souls were accompanied by good and bad immortal angels.⁹⁵ In contrast, it is obvious that Gunnerus shared, at least partially, a view of the spiritual part of the universe that can only be termed 'anthropocentric': Heaven and Hell were only inhabited by human souls. In *Betrægtninger*, he makes no explicit reference to spirits, such as angels, demons, or devils, as a species distinct from humankind and God.

Notwithstanding the fact that scientific theological-philosophical treatises, sermons, novels, poems, and other genres commonly contained depictions of the *status intermedius*, or the state of the soul after death, Gunnerus had refrained from addressing the topic. But he had very detailed ideas about the trajectory of the individual soul and the spiritual universe within his theological system. In Leibnizian philosophy, as in the works of various authors writing under the influence of cabalistic and hermetic texts, misleadingly referred to as 'radical Pietists', the

figure of God as a judge was explicitly invoked. Johann Wilhelm Petersen and his wife Johanna Eleonora were prominent proponents of the idea of *apokatastasis panton*: restitution of the primordial state at the end of all things, like a great universal reconciliation, probably even with the Devil himself.⁹⁶ This idea was officially and unofficially acknowledged by Leibnizian philosophers, by Pietists, like Spener, Bengel, and Oetinger, and many Enlightenment theologians.⁹⁷

As it was generally explained, a step toward *apokatastasis* was the differentiation between the so-called ‘positive’ and ‘natural’ punishments served upon death. Positive punishments were those decreed by God as an additional consequence for real sins, such as at the Last Judgement, in effect a juridical event. But natural punishments did not require a corresponding juridical event, as they were just a continuation of an earthly state after death, without an additional event. Evil people would live eternally with their evil nature; they would continue to live in the same communities and have the same ideas and perceptions as in their terrestrial life. And good people would continue to live their fortunate lives. Only in some writings was this double outcome connected to an ultimate *apokatastasis*, but for the most part, rationalist authors did not anticipate a ‘positive’ Last Judgement. They concealed this point, as it was dangerous to express such opinions in some territories owing to the strictures of the Lutheran confession.⁹⁸ For example, Meier defined Hell as eternal misery, and Heaven as eternal bliss, but he avoided the topic of the Last Judgement in his *Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode*. Like the natural and the spiritual worlds, the soul was eternal. Meier did not openly advocate an *apokatastasis panton*, but emphasized, on the one hand, that the punishment was not demonstrably eternal, and on the other hand, that even the vicious souls in Hell were able to morally exculpate themselves through moral deeds. Meier asserted the natural character of punishments and rewards. While excluding the possibility of an additional judgement, he ventured a suggestion rather than a clear assertion in regard to universal reconciliation.⁹⁹ The most famous ‘enlightened’ eschatology of this kind was that of Swedenborg, who purged the Devil, demons, God as a judge, and the end of the world. But he also rejected the idea of *apokatastasis panton* as a supernatural act of divine mercy and conciliation, because he regarded these notions as directed against the divine order of eternal equilibrium, wisdom, and order. For him, total responsibility and human freedom were all that mattered.¹⁰⁰

On the contrary, Gunnerus’ famous contemporary, Pontoppidan, was heavily influenced by Wolffian philosophy, like Meier and Swedenborg, but he maintained his own position regarding the Last Judgement and the resurrection of the body. Therefore, for him, the post-mortal state of the soul was merely an intermediate

state before the advent of the great divine events at the end of the time in both the natural and the spiritual life of the universe.¹⁰¹

What can be said about Gunnerus' approach to these tricky problems? Like Wolff, Meier, Swedenborg, and like Kant at the end of the century, he presupposed a double *eschaton*, in which souls were immortal.¹⁰² Contrary to Pontoppidan, Gunnerus avoided the question of the Last Judgement; he merely described the double *eschaton* as a continuation of earthly relationships, which functioned as natural punishments and rewards. God could not be held accountable for human misfortune and man alone was responsible for his sin and imperfection, and therefore Hell resulted from his own deeds.¹⁰³ God was not bad, angry, or arbitrary in a human sense, but He was unable to act against His eternal order. Gunnerus once seemed to have adopted the typical Wolffian eschatological mode, but now pursued a direction that departed from the conventional anthropocentric turn, in that it positioned both human freedom and divine order at its centre. In *Betraktninger*, he assailed Meier's viewpoint, without explicitly naming him, for having spoken out, not so much for the *apokatastasis* as against the certainty of eternal punishment. God was not able to redeem a single man from Hell. God would be imperfect, because Hell, the continuation and natural result of earthly life, was part of the divine order, which even God could not disturb.¹⁰⁴ The problem was that there was no place for a divine mercy or for post-mortal salvation through Christ, let alone for a universal reconciliation.¹⁰⁵

Man, as depicted by Gunnerus in *Betraktninger*, remains eternally ungodly, in a manner strongly reminiscent of Swedenborg's much acclaimed reports about the World of Spirits. All atheists, Spinozists or freethinkers (a polemical term, which deism later replaced), all 'rebels against Heaven', would live eternally as they lived their earthly lives. And the most terrible fate would await such freethinkers who believed in annihilation. They would be pursued savagely, pained and plagued, unable to escape the final thoughts of their earthly lives: the cruel, awful idea of their annihilation, unaccompanied by hope or comfort.¹⁰⁶

Nor was another substantial argument convincing for the jurist Gunnerus; namely, that even a brief sin could have eternal consequences. He identified five main criteria for juridically assessing a crime: the results, the motives, their quantity and weight, the mood of the culprit, and his intention. Temporally confined acts could involve everlasting consequences. Nobody, according to Gunnerus (without naming Meier but seemingly alluding to his treatise), was able to prove that a single human sin would not result in eternal punishment.¹⁰⁷ The damned sinned eternally in several spheres of Hell and were unable to reform their ways. The state of their souls after death was eternally connected to the moral predis-

positions they had developed during their earthly lives.¹⁰⁸ For Gunnerus, those who died in childhood proceeded towards their ‘evolution’, which began on earth and conveyed them to a fully developed state of reason and understanding in the realm beyond.¹⁰⁹ Meier had suggested some years earlier that children on the other side would attain a new, perfect soul.¹¹⁰ Like some other scholastic writers, Leibniz postulated a Heaven particularly for children, and argued that unbaptized children did not go to Hell, as Augustine claimed, simply because of original sin.¹¹¹ And in Swedenborg’s doctrine, which has no place for original sin, children would not descend to Hell but would be educated by angels as adult tutors before entering Heaven.¹¹² This central motif of child-angels later dominated many artistic genres.

Two eschatological questions

Finally, I will outline two eschatological questions. First, must we expect the end of the world to be like the biblical apocalypse? Oetinger and his theosophical followers in Württemberg insisted on the reality of a Last Judgement: not the end of the world, but a great last transformation, to some extent a ‘transmutatorial’ event. On the basis of the old natural and spiritual world, they claimed, a new world would be created by God; a new world that consisted of the elements of the past, but in a different, redeemed, new, and perfectly arranged order. With this idea, Oetinger, like Pontoppidan several years before him, turned against the Leibnizian assertion that the world was nothing but a *series infinita*, an infinite series, because if the world possessed similar characteristics as God, it would have to be eternal. The great transformation at the end rules out any disavowal of God’s personal intervention in the world, including the denial required under the ‘clockwork’ system of the mechanistic and Leibnizian philosophy. The eschatological perspectives developed by Meier, Baumgarten, and Wolff, exclude or transform the question of the apocalypse: the world could not be annihilated.¹¹³

In his dissertation, *De Exsistentia & possibilitate resurrectionis mortuorum*, Gunnerus cited the Dutch alchemist and philosopher Bernard Nieuwentijt and his notion of the renewed body in the resurrection in alchemical terms, borrowed from the father of theosophy, Jakob Böhme.¹¹⁴ Gunnerus had referred to him in regard to a similar set of problems in Oetinger’s doctrine. Oetinger’s last great book, *Biblisches und Emblematisches Wörterbuch* (Biblical and Emblematical Dictionary, 1776), which influenced not only many theosophical authors in the eighteenth century

but also Schelling's natural philosophy, invoked the lemma 'Soma' (*Leib* or the corporeal). Here he referred to Nieuwentjitz, who sought to prove that everybody possessed a dual body, not *Körper* but *Leib*, typically invoked in the theosophy of Jakob Böhme: a latent 'sideric' or ethereal body and one that was revealed and could be apprehended by the senses. At the crux of the human entity was '*spiritus rector*', which endured and could not putrefy. The highest level of perfection, as exemplified by Christ's flesh and body, could not be attained until dawn of the 'Last Day': '*Leiblichkeit* is the end of God's works, as is clearly illuminated by the City of God'.¹¹⁵ Gunnerus did not share this theosophical eschatology; he continued to inhabit a more Cartesian, dualistic view of the relation between the world and God, matter and spirit, and so on. While there was no point of convergence between the opposing sides (*coincidentia oppositorum*), divine order endured and remained immutable to changes.

Conclusion

It is apparent that Gunnerus' work contains different motifs, literary allusions, and overlapping ideas. These draw on both 'Pietist' and 'Enlightenment' thought: in Gunnerus' notion of God, in his eschatology, in his ideas about the materiality or immateriality of world, soul, and body. Gunnerus thereby serves to demonstrate that concepts such as 'Pietist' and 'Enlightenment' are supererogatory, in that they suggest oppositions that, in fact, do not exist in the manner we imagine. Gunnerus' case also makes clear that it is misleading to distinguish between positions that come to be regarded as 'contemporaneous' only in nineteenth-century historiography. It is a mistake to label these currents 'esoteric' in a 'modern' way.¹¹⁶ Gunnerus illustrates the organic cohesion of the two projects, which are probably just one and the same: the cosmo- and physico-theological grasp of the world in both realms, natural and spiritual, according to universal rules, and the holistic dimension of human reason, which had its origin in divine wisdom and truth. Gunnerus took part in this project, which sought to understand both reason and a rationally cognizable world as a way to deliver the ultimate proof for the divinity of the world with all its imaginable, and yet empirically apprehensible, elements. The project was not unusual for its time – the time before Kant – and had brought about an epistemological break in the decade after Gunnerus' death.¹¹⁷ For the majority of Kant's contemporaries, however, this break did not carry any significant weight – but that is yet another topic.

Notes

1. Nature as book and image – scientific communication and exchange in eighteenth-century Europe. The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters, Trondheim 12–13 May 2011; *Aspects of Johan Ernst Gunnerus' Life and Work*, ed. by Rolv Nøtvik Jakobsen (Trondheim: Tapir Akademisk Forlag 2012), Skrifter, Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab 2012, 2; esp. Rolv Nøtvik Jakobsen, 'Johan Ernst Gunnerus – a conservative theologian and an enlightened scientist (?)', *ibid.*, pp. 75–107.
2. For further biographical data see *Aemula Lauri: The Royal Norwegian Society of Sciences and Letters, 1760–2010*, ed. by Håkon Anderson, Brita Brenna, Magne Njåstad & Astrid Wale (Sagamore Beach: Science History Publications, 2009), pp. 7–13.
3. *Aemula Lauri*, 12.
4. Johan Ernst Gunnerus, *Flora Norvegica, observationibus praesertim oeconomicis panosque norvegici locupletata*, 2 vols. (Nidrosiae; Hafniae, 1766–1772); Finn-Egil Eckblad & Klaus Høiland, *Biskop J. E. Gunnerus og soppene i hans Flora Norvegica 1766, 1776* (Trondheim, 1985); *Biskop Gunnerus' Virksomhed. Fornemmelig som botaniker*, 4 vols., ed. by Ove Dahl (Trondheim: Aktie-trykkeriet, 1895–1911).
5. Johan Ernst Gunnerus, *Volständige Erklaring über das Natur- und Völkerrecht des Herrn Hofrath Darjes*, 8 vols. (Franckfurth, Leipzig & Jena, 1748–1752).
6. Johan Ernst Gunnerus, *Institutiones metaphysicae* (Hafniae; Lipsiae, 1757).
7. Johan Ernst Gunnerus, 'Betrachtungen über die Unsterblichkeit der Seele', *Der Drontheimischen Gesellschaft Schriften* 1 (1765), pp. 1–53; in Danish, 'Betragtninger over Sielens Udodelighed', *Det Trondhiemske Selskabs Skrifter* 1 (1761), pp. 11–70. In the following, passages will be quoted only from the German edition of this work.
8. Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher, *Über die Religion: Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern* (Berlin: Unger, 1799), pp. 130–133, cf. also pp. 96–108.
9. Friedemann Stengel, *Aufklärung bis zum Himmel: Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahrhunderts* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2011); cf. also Diethard Sawicki, *Leben mit den Toten: Geisterglauben und die Entstehung des Spiritismus in Deutschland 1770–1900* (Paderborn et al.: Schonigh, 2002), pp. 115–128.
10. Following Lacan's idea of structuring discursive fields by a 'point de capiton', cf. Slavoj iek, 'Che Vuoi?', in Slavoj iek, *The Sublime Object of Ideology* (London & New York: Verso, 1989), pp. 95–144 (p. 95); Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemonie und radikale Demokratie: zur Dekonstruktion des Marxismus* (Vienna: Passagen, 1991), p. 150.
11. Reill does not mention this 'Preisfrage' and Le Cat, cf. Peter Hanns Reill, *Vitalizing Nature in the Enlightenment* (Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press, 2005); for a short discussion of that case, cf. Hubert Steinke: *Irritating Experiments: Haller's Concept and the European Controversy on Irritability and Sensibility 1750–90* (Amsterdam & New York: Rodopi, 2005), pp. 139, 178 f.; Adolf von Harnack, *Geschichte der Königlich Preuiischen*

Akademie der Wissenschaften zu Berlin, vol. 1, part 1 (Berlin: Stilke, 1900), p. 400; Stengel, *Aufklärung*, pp. 159–162.

12. Claude-Nicolas Le Cat, ‘Mémoire qui a remporté le prix sur la question proposée par l’Académie pour le sujet du prix de l’année 1753’, in *Dissertation qui a remporté le prix proposé par l’Académie Royale des sciences et belles-lettres de Prusse, sur le principe de l’action des muscles avec les pièces qui ont concouru* (Berlin: Haude et Spener, 1753), p. 68; Stengel, *Aufklärung*, pp. 159–162.

13. Le Cat, ‘Mémoire’, pp. 21, 67 f.: ‘une espece d’Etre amphibie, matiere par son impenétrabilité et sa puissance impulsive, mais suprême espece de cette classe, il est en même tems affecté par son Auteur d’une nuance supérieure qui le lie avec l’Etre immatériel’.

14. Le Cat, ‘Mémoire’, pp. 25, 32.

15. ‘Abhandlung von dem Nerven-Safte, dessen Eigenschaften und Würckungen, woraus sowohl die natürlichen als willkührlichen Bewegungen des menschlichen Cörpers auf eine ungezwungene der Vernunft und Erfahrung gemäße Art erkläret werden’, in Le Cat, *Dissertation*, pp. 34, 37 f.

16. Le Cat, ‘Mémoire’, e.g. 22, 24, 26, 39, 122 f.

17. René Descartes, ‘Discourse de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences’, in: René Descartes, *Philosophische Schriften in einem Band* (Hamburg: Meiner, 1996), part 5, no. 8 (p. 88): ‘qui sont comme un vent très subtil ou plutôt comme une flamme très pure et très vive’. For more extensive discussion, see Stengel, *Aufklärung*, pp. 158–170.

18. Friedemann Stengel, ‘Lebensgeister – Nervensaft. Cartesianer, Mediziner, Spiritisten’, in *Aufklärung und Esoterik. Wege in die Moderne*, ed. by Monika Neugebauer-Wölk, Renko Gelfarth, and Markus Meumann (Berlin–Boston: De Gruyter, 2012), pp. 340–377.

19. See all in all Sawicki, *Leben*, passim.

20. Gunnerus, ‘Betrachtungen’; Hermann Samuel Reimarus, *Vernunftlehre* (Hamburg: Bohn, 1756 [1766]; repr. München: Hanser, 1979); Hermann Samuel Reimarus, *Die vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion* (Hamburg: Bohn, 1754; many editions; repr. in 2 vols. Göttingen: Vandenhoeck, 1985).

21. Julien Offray de La Mettrie, *Histoire naturelle de l’âme* (La Haye: Neaulme, 1745); Julien Offray de La Mettrie, *L’homme machine* (Leyde: Luzac, 1748).

22. See e.g. the polemics against La Mettrie in Reimarus, *Wahrheiten*, pp. 733–744, §§ 16 and 18.

23. See as example Reimarus’ critics of contemporary atheism and Spinozism: Dietrich Klein, *Hermann Samuel Reimarus (1694–1768): Das theologische Werk* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009), pp. 225–234; and Reimarus, *Wahrheiten*, pp. 609–617; Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 20, 48.

24. That contemporaries denied the singularity and metaphysical importance of this earthquake with help of modern geological and geographical arguments, so that it was not possible to refute the theodicy is shown by Johann August Unzer, ‘Physikalische

Untersuchungen von der Structur der Erdfläche und von den Ursachen der Erdbeben, bey Gelegenheit des im Jahre 1755, am 11ten November erfolgten Erdbebens, in Briefen an einen Freund', in Johann August Unzer, *Sammlung kleiner Schriften*, vol. 3 (Hamburg, Lüneburg & Leipzig: Berth, 1767), pp. 3–444.

25. François Marie Arouet de Voltaire, *Candide ou l'optimisme* (Londres, 1759).

26. Also by Gunnerus, 'Betrachtungen', pp. 18, 22, 26, 47 (unnamed).

27. This cosmo- and physicotheological approach is Reimarus' way prior to the Lisbon event, proving the purposiveness of God's entire creation, see Reimarus, *Wahrheiten*, pp. 615–617, 727 f., 739; § 164, § 166; for an overview see Sara Stebbins, *Maxima in minimis: Zum Empirie- und Autoritätsverständnis in der physikotheologischen Literatur der Frühaufklärung* (Frankfurt a.M. et al.: Lang, 1980).

28. Stengel, *Aufklärung*, pp. 129–132.

29. Christian Albrecht Körber, 'Beweis, daß die Seele des Menschen nicht in eine Reihe der Dinge gehöre, welche die materielle Welt ausmacht (Franckfurth–Leipzig 1743)', in Johan Ernst Gunnerus, *Beurtheilung des Beweises von der vorherbestimmten Uebereinstimmung* (Jena & Leipzig: Gollner, 1748), pp. 9, 56.

30. Thomas Sören Hoffmann, 'Art. Spontaneität', *Historisches Wörterbuch der Philosophie* 9 (1995), pp. 1424–1434 (pp. 1426–1428).

31. Christian Wolff, *Psychologia rationalis methodo scientifica pertractata, qua ea, quae de anima humana indubia experientiae fide innotescunt, per essentiam et naturam animae explicantur, et ad intimiorem naturae ejusque auctoris cognitionem profutura proponuntur. Editio nova priori emendatior* (Frankfurt & Leipzig: Renger, 1740), §§ 374–376, 643, 645f, 656–659, 669 f., 675, 693–695, 741–747; Stengel, *Aufklärung*, pp. 348–355.

32. In terms of Hartmut Böhme, Gernot Böhme, *Das Andere der Vernunft: zur Entwicklung von Rationalitätsstrukturen am Beispiel Kants* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1983); but also against Wouter J. Hanegraaff, 'Forbidden Knowledge: Anti-Esoteric Polemics and Academic Research', *Aries* 5 (2005), pp. 225–254; see: Friedemann Stengel, 'Diskurstheorie und Aufklärung', in *Ordnungen des Wissens – Ordnungen des Streitens: Gelehrte Debatten des 17. und 18. Jahrhunderts in diskursgeschichtlicher Perspektive*, ed. by Markus Meumann (Berlin: Akademie, [forthcoming]); in English, 'Discourse Theory and Enlightenment.' *Aries. Journal for the Study of Western Esotericism* 15 (2015) [forthcoming].

33. See: Trygve Lysaker, *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1. Reformasjon og enevelde 1537–1804* (Oslo 1987), vol. 1, sect. 5; *Den danske Kirkes Historie V*, ed. by Hal Koch et al. (København: Gyldendal, 1951), vol. 5, p. 4.

34. Alexander Gottlieb Baumgarten, *Metaphysica* (Halae Magdeburgicae: Hemmerde, 1739); many editions and reprints in Latin and German, critical edition (Stuttgart & Bad Canstatt: Olms, 2011); Georg Friedrich Meier, *Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode* (Halle: Hemmerde, 1748; 1762); Erik Pontoppidan, *Tractat om Sielens Udødelighed samt dens Tilstand i og efter Døden, stadfæstet ved Guds Ord og den sunde Fornuft* (Kjøbenhavn: Andreas Hartvig Godiche, 1762); in German, *Schrift- und Vernunftmäßige Abhandlung I. Von der Unster-*

blickheit menschlicher Seelen, II. Von deren Befinden in dem Tode, III. Von deren Zustand gleich nach dem Tode, bis an das jüngste Gericht (Kopenhagen & Leipzig: Rothens Wittwe, 1766 [1764]). In the following, passages will be quoted only from the German edition of this work.

35. Gunnerus, 'Betrachtungen', pp. 3–6.
36. Baumgarten, *Metaphysica*, § 757 (cit. 4th edition); Wolff, *Psychologia*, §§ 658 f.
37. Andreas Rüdiger, *Herrn Christian Wolffens, Hochfürstl. Heßischen Hoff-Raths und Prof. Philos. & Mathem. Primarii &c. Meinung von dem Wesen der Seele und eines Geistes überhaupt; und Andreas Rüdigers, Hochfürstl. Sächsischen wirklichen Raths und Leib-Medici in Forst, Gegen-Meinung* (Leipzig: Heinsius, 1727), Preface, § 11; and Andreas Rüdiger, *Anweisung zu der Zufriedenheit der Menschlichen Seele, als Dem Höchsten Gute dieses zeitlichen Lebens* (Leipzig: Selbstverlag, 1726), p. 89 f.; Stengel, *Aufklärung*, pp. 120–126.
38. Gunnerus, 'Betrachtungen', pp. 10, 30–32.
39. Albrecht von Haller read this in Swedenborg's *Oeconomia regni animalis*, cf. Albrecht von Haller, *Bibliotheca anatomica: Qua scripta ad anatomen et physiologiam facientia a rerum initiis recensentur* (Tiguri: Orell, Gessner, Fuessli, 1777), pp. 328 f.; Stengel, *Aufklärung*, pp. 127–170.
40. Gunnerus, 'Betrachtungen', pp. 52 f.
41. Friedemann Stengel, 'Kant – 'Zwillingsbruder' Swedenborgs?', in *Kant und Swedenborg: Zugänge zu einem umstrittenen Verhältnis*, ed. by Friedemann Stengel (Tübingen: Niemeyer, 2008), pp. 35–98 (p. 78 f.).
42. Pontoppidan, *Abhandlung*, p. 140.
43. Georg Bernhard Bilfinger, *De harmonia animi et corporis humani, maxime praestabilita, ex mente illustris Leibnitii commentatio hypothetica* (Tubingae: Berger, 1741), § 74. Bilfinger's treatise contains an elaborate popular and critical explanation of the three systems of the body-soul-interaction.
44. Gunnerus, *Beurteilung*, pp. 48 f., 51, 60 f., 65, 80–82, passim.
45. Gunnerus, *Beurteilung*, pp. 41, 43, 47, 52, 80, 97.
46. Rüdiger, *Meinung*, §§ 11, 22, 26; Stengel, *Aufklärung*, pp. 120–126.
47. Martin Mulsow, 'Aufklärung versus Esoterik? Vermessung des intellektuellen Feldes anhand einer Kabale zwischen Weißmüller, Ludovici und den Gottscheds', in *Aufklärung und Esoterik: Rezeption – Integration – Konfrontation*, ed. by Monika Neugebauer-Wölk & Andre Rudolph (Tübingen: Niemeyer, 2008), pp. 331–376 (p. 351).
48. Gunnerus, *Beurteilung*, p. 17 (cit. Joachim Georg Darjes, *Elementa metaphysices*, § 21), p. 39, 53.
49. Stengel, *Aufklärung*, pp. 116–118, 124–126, 135, 137 f., 238 f.
50. Swedenborg commented: *Haec vera sunt quia signum habeo*. Cf. Inge Jonsson, *Visionary Scientist: The Effects of Science and Philosophy on Swedenborg's Cosmology* (West Chester PA: Swedenborg Foundation, 1999), pp. 65–67.
51. Cf. for that Reill, *Nature*.
52. E.g. Augustin, *De anima et ejus origine*, Lib. II,II.
53. Stengel, *Aufklärung*, pp. 348–355, 360, 368–373.

54. Gunnerus, *Beurteilung*, p. 87, see also pp. 90 f.
55. Gunnerus, *Beurteilung*, pp. 60 f., 67. But Meier deemed the occasionalist system as a Spinozistic way too, cf. p. 75 f.
56. Gunnerus, *Beurteilung*, p. 88.
57. Gunnerus, *Beurteilung*, pp. 43, 52, 90 f.
58. Gunnerus, *Beurteilung*, pp. 31 f., 49, 97 f., 100 f.
59. Gunnerus, *Beurteilung*, p. 101.
60. Stengel, *Aufklärung*, pp. 545 f., 589–594; Friedemann Stengel, ‘Theosophie in der Aufklärung: Friedrich Christoph Oetinger’, in *Offenbarung und Episteme: zur europäischen Wirkung Jakob Böhmes im 17. und 18. Jahrhundert*, ed. by Wilhelm Kühlmann & Friedrich Vollhardt (Berlin & Boston MA: De Gruyter, 2012), pp. 514–547.
61. Wolff, *Psychologia rationalis*, §§ 669 f.
62. Rüdiger 1727, preface, §§ 2–10; Stengel, *Aufklärung*, pp. 120–126.
63. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 7 f., 15, 17.
64. Cf. for instance Gottfried Wilhelm Leibniz, *Tentamina Theodicaeae: De bonitate Dei, libertate hominis et origine mali* (Francofurti & Lipsiae: Berger, 1739), cap. I, 20; II, 153; III, 335; Stengel, *Aufklärung*, pp. 361–365, 542–544.
65. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 8–12, 39 f.
66. Anton Hügli, ‘Art. Malum VI’, *Historisches Wörterbuch der Philosophie* 5 (1980), pp. 681–706 (p. 684).
67. *Ibid.*, pp. 684 f.
68. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, p. 41: ‘er ist ein Gott der Ordnung, und er will, daß sich alle nach der von ihm selbst in seinem Worte vorgeschriebenen Ordnung richten sollen, wenn sie sich Hoffnung zur Vergebung ihrer Sünden machen wollen’.
69. See especially the case of Emanuel Swedenborg and his reference authors, Stengel, *Aufklärung*, pp. 218–228, 386–387.
70. See for a short overview by Fritz Schmidt-Clausing, ‘Art. Fegefeuer’, *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3rd edition, 2 (1958), pp. 892–894.
71. Pontoppidan, *Abhandlung*, pp. 267–269, 293–314; Christian Wolff, *Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt, den Liebhabern der Wahrheit mitgetheilet* (Halle et al.: Renger, 1751), § 925; Stengel, *Aufklärung*, pp. 468–472.
72. Cf. Pontoppidan, *Abhandlung*, pp. 169 f., 293, 306; Thomas Burnet, *Tractatus de statu mortuorum et resurgentium* (Londini: Hooke, 1727). For Calvin’s doctrine on soul see: Wilhelm Schwendemann, *Leib und Seele bei Calvin: Die erkenntnistheoretische und anthropologische Funktion des platonischen Leib-Seele-Dualismus in Calvins Theologie* (Stuttgart: Calwer, 1996), which includes the German translation for Calvin’s former essay *Psychopannychia* (1534).
73. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 30–32 (also p. 10).
74. For the connection between Kant and Priestley, see Stengel, *Aufklärung*, pp. 670, 672.

75. Leibniz, *Tentamina*, cap. II, 124 = *Die Theodizee: Von der Güte Gottes, der Freiheit des Menschen und dem Ursprung des Übels*, ed. and transl. by Herbert Herring, 2nd edition, vol. 1 (Frankfurt a.M.: Insel, 1986), p. 413.
76. Israel Gottlob Canz, *De regimine Dei universalis, sive jurisprudentia civitatis Dei publica ...* (Tubingae: Cotta, 1737), §§ 228, 193, 153, 230 f.; Gottfried Ploucquet (praes.) & Johannes Christian Faber (resp.), *Problemata de natura hominis ante et post mortem* (Tubingae: Schramm, 1766), pp. 11, 14–16; for Ploucquet see also: ‘... im Reiche des Wissens cavalierement?’ Hölderlins, *Hegels und Schellings Philosophiestudium an der Universität Tübingen*, ed. by Michael Franz (Eggingen: Isele, 2005); Justus Christian Hennings, *Anthropologische und pneumatologische Aphorismen* (Halle: Gebauer, 1777), p. 33; Justus Christian Hennings, *Geschichte von den Seelen der Menschen und Thiere* (Halle: Gebauer, 1774), pp. 355–359.
77. Cf. review of Hennings, *Verjährte Vorurtheile in verschiedenen Abhandlungen bestritten* (Riga, 1778), *Hallsche Neue Gelehrte Zeitungen* 1778, pp. 630–632.
78. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 23, 47 f. For the problem of metempsychosis and reincarnation in the eighteenth century see: Daniel Cyranka, *Lessing im Reinkarnationsdiskurs: eine Untersuchung zu Kontext und Wirkung von G.E. Lessings Texten zur Seelenwanderung* (Göttingen: Vandenhoeck, 2005).
79. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, p. 25: ‘Scheinet es, die Seelen wären nicht solide genug, so muß man wohl erwägen, daß ihre Solidität in nichts anders bestehen kann, als in ihrer Kraft und Stärke; denn es wäre über die Maßen unbillig, zu verlangen, daß sie, als immaterielle Wesen, eine solche Solidität haben sollen, wie in der Naturlehre der Materie und den Körpern beygeleget wird’.
80. Pontoppidan, *Abhandlung*, pp. 169 f.: ‘solche Leiber, als ein Leibnitz, Reinbek, Cantz, und andere unserer neuesten Philosophen für gut, wo nicht nothwendig halten, der Seele, bey ihrem Abschiede aus dem Leibe, beyzulegen, aus dessen Essenz er gleichsam sollte extrahiret und bis weiter als ein vehiculum, ein Wagen und Mittheilungsmittel, gebraucht werden’.
81. See Stengel, ‘Lebensgeister’; Friedemann Stengel, ‘Swedenborg in German Theology in the 1770’s and 1780’s’, in *Emanuel Swedenborg – Exploring a ‘World Memory’: Context, Content, Contribution* (Contributions to the History of the Royal Swedish Academy of Sciences, 43), ed. by Karl Grandin (Stockholm & West Chester, PA: The Center for History of Science, 2013), pp. 334–355; Friedemann Stengel, ‘Prophetie? Wahnsinn? Betrug? Swedenborgs Visionen im Diskurs’, *Pietismus und Neuzeit* 37 (2011), pp. 136–162.
82. Diethard Sawicki, ‘Die Gespenster und ihr Ancien régime: Geisterglauben als ‘Nachtseite’ der Spätaufklärung’, in *Aufklärung und Esoterik*, ed. by Monika Neugebauer-Wölk & Holger Zaunstöck (Hamburg: Meiner, 1999), pp. 364–396; and Stengel, ‘Lebensgeister’.
83. Stengel, *Aufklärung*, pp. 22–27, 63–66.
84. According to Darjes, see Gunnerus, *Beurtheilung*, p. 17; and also Gunnerus, ‘Betrachtungen’, p. 37.
85. Gunnerus, *Beurtheilung*, p. 50.

86. Justus Christian Hennings, *Von Geistern und Geistersebern* (Leipzig: Weygand, 1780), pp. 452–455; Justus Christian Hennings, *Von den Abndungen und Visionen* (Leipzig: Weygand, 1777), pp. 467 f.
87. See also Ernst Benz, ‘Theologie der Elektrizität: Zur Begegnung und Auseinandersetzung von Theologie und Naturwissenschaften im 17. und 18. Jahrhundert’, *Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur zu Mainz* (1971), pp. 685–782.
88. Stengel, ‘Lebensgeister’.
89. Hans Poser, ‘Art. Monade, Monas II’, *Historisches Wörterbuch der Philosophie* 6 (1984), pp. 117–121 (pp. 118 f.).
90. See Baumgarten, *Metaphysica*, § 792–799 (cit. 4th edition) for the notion of finitus spiritus.
91. In reference to the best world, this is detailed cit. in Pontoppidan, *Abhandlung*, p. 112. The passage could refer to Leibniz, *Tentamina*, for example: II, 124; III, 247, 249; *Adnotationes in Librum De Origine Mali*, p. 27; *Causa Dei*, p. 57.
92. Stengel, *Aufklärung*, notably chapter 3.4 (pp. 307–323).
93. Reimarus, *Wahrheiten*, pp. 702–719; Hennings, *Geschichte*.
94. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 16 f.
95. Pontoppidan, 1766 (n. 40), pp. 39, 46, 67, 169 f.
96. Johann Wilhelm Petersen, *Mysterion Apokatastase hos Panton. Das ist: Das Geheimn ß Der Wiederbringung aller Dinge, Darinnen In einer Unterredung zwischen Philaletham und Agatophilum gelehret wird, Wie das Böse und die Sünde solle aufgehoben und vernichtet; Hergegen die Creaturen Gottes, durch Jesum Christum, Den Wiederbringer aller Dinge, errettet werden* (Pamphilia=Offenbach: Selbstverlag, 1700); Leibniz, *Tentamina*, cap. I, 17. For Petersen’s theory of cosmic salvation see Wilhelm Schmidt-Biggemann, *Philosophia perennis: historische Umriss abendländischer Spiritualität in Antike, Mittelalter und Früher Neuzeit* (Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1998), pp. 573–584.
97. Friedhelm Groth, *Die ‘Wiederbringung aller Dinge’ im württembergischen Pietismus. Theologiegeschichtliche Studien zum eschatologischen Heilsuniversalismus württembergischer Pietisten des 18. Jahrhunderts* (Göttingen: Vandenhoeck, 1984).
98. Confessio Augustana, article 17, condemned chiliasm and apokatastasis panton.
99. Georg Friedrich Meier, *Vertheidigung seiner Gedancken von dem Zustande der Seele nach dem Tode* (Halle: Hemmerde, 1762), pp. 165–168, and Stengel, *Aufklärung*, pp. 469–472.
100. Stengel, *Aufklärung*, pp. 271–323.
101. Pontoppidan, *Abhandlung*, pp. 272, 274 passim; Stengel, *Aufklärung*, pp. 468–472.
102. For Kant’s eschatology, see Stengel, ‘Kant’, pp. 62–69; Stengel, *Aufklärung*, pp. 666–673.
103. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 39 f., see also p. 8.
104. Gunnerus, ‘Betrachtungen’, pp. 41, 45.
105. Against that position shared by Swedenborg, F.C. Oetinger developed his Lutheran Theosophy, Stengel, *Aufklärung*, pp. 555–635.

106. Gunnerus, 'Betrachtungen', pp. 42, 48 f., 51 f. For 'freethinking' see Kurt Hutten, 'Art. Freidenker', *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3rd edition, 2 (1958), pp. 1093–1096 (pp. 1093 f.); 'Freydenkerey' is also Reimarus' adversarial front; see Reimarus, *Wahrheiten*, preface, passim. For Swedenborg's stories about the fate of the dead ungodly people, see Stengel, *Aufklärung*, pp. 316–318. Particularly the conception that the last dominant thought will determine the existence of the soul after the death is typical for Swedenborg's works, which began to be known at the start of the 1760s.

107. Gunnerus, 'Betrachtungen', pp. 43 f. Probably Gunnerus counters Meier's suggestion that the eternity of the hellish punishments is not demonstrable, and the vicious people are able to improve themselves in hell, cf. Meier, *Gedanken*, pp. 167 f.

108. Gunnerus, 'Betrachtungen', p. 45. These notions are likewise very similar to Swedenborg's system, cf. n. 106).

109. Gunnerus, 'Betrachtungen', p. 28.

110. Meier, *Gedanken*, p. 150.

111. Leibniz, *Tentamina*, cap. I, 92.

112. Stengel, *Aufklärung*, pp. 255–258.

113. Stengel, *Aufklärung*, pp. 527–534, 689–695.

114. Johan Ernst Gunnerus, *Dissertatio theol: inauguralis de Exsistentia & possibilitate resurrectionis mortuorum, ad Gradum Doctoris Theologiae, inter solemnia secularia ob Introductionem Imperii in Daniam & Norvegiam nullis humani arbitrii limitibus circumscribendi, d. XVI. sqq. Octobris anni aerae Christianae MDCCLX. Celebranda, in illustri Academia Havniensi capessendum* (Nidrosiae 1760), pp. 21 f.

115. Friedrich Christoph Oetinger, *Biblisches und Emblematisches Wörterbuch*, ed. by Gerhard Schäfer (Berlin & New York: De Gruyter, 1999 [1776]), vol. 1, p. 222 f.: 'Leiblichkeit ist das Ende der Werke Gottes, wie aus der Stadt GOTTes klar erhellet (Offenb. 20)'. For Oetinger's doctrine of 'Geistleiblichkeit' see Stengel, *Aufklärung*, pp. 550–555.

116. Cf. n. 32. See also Michael Bergunder, 'Was ist Esoterik? Religionswissenschaftliche Überlegungen zum Gegenstand der Esoterikforschung', in Neugebauer-Wölk & Rudolph, *Aufklärung und Esoterik*, pp. 477–507; in English, Michael Bergunder, 'What is Esotericism? Cultural Studies Approaches and the Problems of Definition in Religious Studies', *Method and Theory in the Study of Religion* 22 (2010), pp. 9–36.

117. Regarding the physico-theology, cf. Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, esp. § 85; in *Kant's gesammelte Schriften*, 29 vols. (Berlin: Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften, 1902 ff.), vol. 5, pp. 436–442; Stengel, *Aufklärung*, pp. 689–695.

Summary:

Johan Ernst Gunnerus and the Quest for the Soul in the Eighteenth Century

The Norwegian bishop, theologian, philosopher, political scientist, and naturalist, Johan Ernst Gunnerus, can be regarded as one of the most significant proponents of continental European culture in eighteenth-century Norway. The eighteenth-century debate on the meaning and locus of the soul, considered the most central scholarly debate of the 'Century of Enlightenment', clearly exemplifies Gunnerus' own entanglement in contemporaneous philosophical and theological debates. While delineating his position within it, the present article seeks to shed light on its crucial dimensions and arguments, while also illuminating its impact on the transmission of traditional Christian ideas. Theological-philosophical concepts underwent dramatic transformations – in particular, on the question of the immortality of the soul – that also extended to anthropology, eschatology and the divine doctrine. Positioning Gunnerus within this debate demonstrates the interdisciplinary nature of scholarly interactions on topics that today might be deemed purely theological. Their vigorous resistance to dogma and barriers to autonomous thinking form a salient feature of the Enlightenment era. In contextualizing Gunnerus' doctrine on the soul, it becomes clear that classifying theologies and philosophies according to clear-cut categories like 'Enlightenment', 'Pietism', or 'Esotericism', prunes the complexity of the debates and implicates far-reaching perspectives of the Enlightenment discourse in notions generated in the centuries thereafter.

Keywords: body and soul; Enlightenment; Esotericism; freedom; immortality; Pietism; pre-established harmony; theology.

To forsvar for teologien: trykkefrihet og teologiske tekstkulturer i svenske og danske tidsskrifter på slutten av 1700-tallet

Merethe Roos

I årene mellom 1797 og 1801 utga den svenske politikeren, publisisten og offiseren Georg Adlersparre tidsskriftet *Läsning i blandade ämnen*. Tidsskriftet, som ble trykket i Stockholm, utfordret på mange måter Sveriges strenge sensurbestemmelser. Det inneholdt et bredt spekter av tekster med ulik tematikk, og brakte på denne måten opplysningstidens idéer ut til folket. Tidsskriftet bestrebet seg på å forsvare trykkefriheten, og la særlig vekt på behovet for økonomiske og sosiale reformer. I tråd med målsettingen om å øke toleransen for hva som kunne publiseres, trykket *Läsning i blandade ämnen* også tekster med tematikk fra moderne opplysningsteologiske strømninger. Ikke minst i dette henseende utfordret tidsskriftet bestemmelsene for hva man kunne tillate seg å offentliggjøre skriftlig. Den teologiske sensuren hadde vært håndhevet strengt i Sverige i siste halvdel av 1700-tallet, og hadde blitt opprettholdt selv om de generelle trykkebestemmelsene i kortere perioder hadde vært liberalisert. Tidsskriftets reformiver og liberale holdninger førte til at det i samtiden fikk det talende økenavnet *Läsning i brännbara ämnen*.¹

Läsning i blandade ämnen var rettet mot en bred og opplyst allmenhet. Da det startet å komme ut, hadde Adlersparre allerede opparbeidet en viss erfaring med utgivelse av denne type publikasjoner. I årene 1795 og 1796 hadde han fungert som redaktør for tidsskriftet *Läsning för Landtmän*, som også hadde hatt allmenn opplysning som siktemål. Imidlertid, påpekte Adlersparre i innledningen til første utgave av *Läsning i blandade ämnen*, siden tittelen *Läsning för Landtmän* hadde resultert i en forståelse av at tidsskriftet først og fremst hadde hatt bønder som målgruppe, hadde han nå funnet det nødvendig å endre tittel. Denne nye publikasjonen kunne dermed betraktes som en fortsettelse av tidsskriftet han tidligere hadde vært ansvarlig for.²

I *Läsning för Landtmän* hadde Adlersparre hentet flere av tekstene fra Knud Lyne Rahbeks og Christen Prams tidsskrift *Minerva*, som hadde blitt utgitt i København

siden 1785.³ *Minerva* var det mest omfattende av alle tidsskrifter i samtidens Danmark-Norge, med over 30 000 sider samlet tekstmasse, trykket i oktav.⁴ Gjengivelsen av tekstene fra *Minerva* reflekterte Adlersparres generelle sympati for de kulturelle forholdene i Danmark-Norge. I 1794 beklaget han seg, med referanse til de danske forhold, over at "detta til et mønster för Europa uplyftade Rikes Litteratur" var alt for lite kjent i Sverige. Samtidig, mente han, var den politiske situasjonen i nabolandet forbilledlig.⁵ Da *Läsning i blandade ämnen* kom ut, hadde dette tidsskriftet andre kilder enn sin forgjenger, men Adlersparres nye publikasjon fortsatte å etterstrebe den rolle *Minerva* hadde, både som opinionsdanner og som arena for debatter om sosiale og politiske forhold.⁶

Minerva ble gitt ut i en politisk kontekst som var vesentlig mer åpen enn hva tilfellet var for *Läsning i blandade ämnen*. Året før *Minerva* startet å komme ut, i 1784, hadde en ny regjering kommet til makten i Danmark-Norge. Denne regjeringen, hvor særlig Andreas Peter Bernstorff spilte en sentral rolle, avløste tolv år under Ove Høegh-Guldbergs styre. Som regjeringens øverste sjef satt imidlertid kronprins Frederik. Bernstorffs regjering og Høegh-Guldbergs regjering førte på mange områder helt ulik politikk. Dette gjaldt ikke minst i forhold til spørsmålet om hva som kunne tillates å bli trykket. Særlig merkbart var disse forskjellene i forhold til teologiske temaer. Mens teologen Høegh-Guldberg i 1772 hadde innført streng sensur og spesielt vært på vakt overfor tendenser som kunne true Bibelens autoritet, var Bernstorff og hans menn adskillig mer pragmatiske i forhold til teologiske og kirkelige anliggende. Resultatet av denne nye liberale holdningen var skrifter som utfordret gjeldende kirkelige ordninger så vel som kirkens tros- og læresetninger.

Som i *Läsning i blandade ämnen* fant tekster med teologiske temaer også veien inn i *Minerva*. I denne artikkelen skal noen av disse tekstene være gjenstand for nærmere undersøkelse. All den tid Adlersparre ser Danmark som et forbilledlig samfunn og kopierer tekster fra danskenes største tidsskrift inn i sine publikasjoner, og all den tid *Läsning i blandade ämnen* og *Minerva* blir publisert i kontekster som gir teologien så ulike forutsetninger for å komme til uttrykk, er en sammenlignende studie av disse tidsskriftenes teologiske tekster nærliggende. Denne artikkelen vil gå ut fra en tese om at tidsskriftenes ulike intellektuelle omgivelser førte til ulik vektlegging av forhold som angår tro og livsanskuelse. Dermed går den også ut fra at ulike vilkår for ytringsfrihet skaper ulike teologiske *tekstkulturer*. Begrepet *tekstkultur* skal, med Johan Tønnessons ord, forstås som "en gruppe mennesker som samhandler gjennom tekster ut fra et noenlunde felles normsystem".⁷ Dermed blir en *tekstkultur* tekstenes sosiale liv, i den forstand at teksten blir til på bestemte sosiale premisser og må forstås på bakgrunn av bestemte sosiale premisser.

Med sitt komparative perspektiv har denne artikkelen et annet fokus enn hva man har sett i tidligere studier av teologiske tekster i tidsskrifter i Sverige og Danmark-Norge i denne perioden. Teologiske tekster generelt er dessuten lite berørt i forskningen.⁸ Sammenlignende analyser av den typen som blir gjort her, er så vidt jeg kjenner til ikke foretatt i det hele tatt. Det vil først være nødvendig å se nærmere på trykkefrihetssituasjonen i Danmark-Norge og Sverige mot slutten av det 18. århundre, og kort komme inn på *Minerva* og *Läsning i blandade ämnen* som tidsskrifter. Dette vil bli sett i forhold til et bredere kontekstuellet rammeverk, der tidsskrifthistorie, rettshistorie og tekstsosiologiske perspektiver vil bli hentet inn. Etter dette vil artikkelen se nærmere på noen av de tekstene som tematiserer teologiske anliggende, og bruke disse tekstene til å drøfte relasjonen mellom ytringsfrihet og ytring i de to respektive land.

Danmark-Norge og trykkefrihetsproblematikken

Fra 1784 og frem til århundreskiftet var Danmark-Norge styrt av en reformvennlig politisk ledelse. Denne gjennomførte en rekke endringer som gjenspeilet opplysningstidens forståelse av menneske og samfunn. Et av de områder der man kunne spore vesentlige endringer var i forhold til trykkefriheten. Formelt var den restriktive forordningen av 1773 fremdeles gyldig. Imidlertid skulle denne snart vise seg kun å gjelde på papiret. Toneangivende myndighetspersoner, ikke minst utenriksminister Bernstorff, kjempet hardt for individets rett til å uttale seg fritt i det offentlige rom. Bernstorff så til andre land, og argumenterte for at de landene som hadde innført trykkefrihet hadde unngått opptøyer og uro, i motsetning til de nasjoner der myndighetene hadde lagt restriksjoner på hva folk fikk si.⁹ Derfor, mente han, var det viktig at Danmark tillot en åpen offentlighet, der et bredt spekter av meninger fikk komme til uttrykk. Fordi politimyndighetene nå var mer tilbakeholdne med å straffeforfølge frittalende skribenter, kunne skrive-lystne komme med uttalelser som potensielt hadde kraft til å endre samfunnets orden.¹⁰

Disse åpne holdningene resulterte i at grenser ble prøvd og tråkket over. Et eksempel på dette er den såkalte *Tyskerfejden*, som foregikk i dansk offentlighet i 1789. Denne feiden, eller ordkrigen, fulgte i kjølvannet av komponisten Friedrich L. Ae. Kunzens og dikteren Jens Baggesens opera *Holger Danske*, og synliggjorde latente spenninger mellom Københavns danske og tyske befolkningsgrupper. De to gruppene ble spilt ut mot hverandre og skjelte hverandre ut i krasse ordelag i byens aviser og tidsskrifter. Med dette så man i egentlig

forstand en reaktivering av de samme mekanismene som hadde gjort seg gjeldende under Johann Friedrich Struensees regjeringstid (1770–1772). Struensees totale opphevelse av sensuren i 1771 hadde ført til et frislipp av alle former for samfunnskritiske og politiske kommentarer. Dette bragte ulike former for spenninger og konflikter frem i lyset, noe som sin tur ble en av årsakene til at Struensee ble styrtet året etter.¹¹

Etter hvert kom også juridiske endringer av trykkefrihetsbestemmelsene, og i 1790 ble det utstedt et reskript som også formelt ga skribentene friere tøyler. Disse frie bestemmelsene skulle vare frem til 1799. Reskriptet av 1790 resulterte blant annet i tekster som belyste trykke- og ytringsfriheten som juridisk problem. En slik tekst er artikkelen ”Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhed”, som Johan Frederik Wilhelm Schlegel publiserte i tidsskriftet *Astraa* i 1797. I denne teksten rettet Schlegel søkelys på trykkefriheten som politisk handling.¹² Schlegel argumenterte for at det trykte ord aldri måtte stride mot den etablerte rettslige riktige makten, og bekreftet dermed det potensial til politisk endring som ligger i det trykte ord. For Schlegel var frekkhet å forstå som ytringsformer som enten sådde tvil om domstolens rasjonalitet, eller som bevisst talte usant eller spottet. Dermed holdt han fast på trykkefrihet som en type frihet som i prinsippet var absolutt og altomfattende, men som begrenset seg gjennom formalia som kunne true det bestående.

Også i forhold til teologi og kirkeliv så man en annen holdning fra styresmaktene side etter 1784. Ove Høegh-Guldberg og hans menn hadde særlig vært opptatt av å forhindre alle strømninger fra tysk opplysningsteologi. Den regjeringen som kom til makten fra 1784 hadde et annet fokus, og la ingen hindringer i veien for at liberale teologiske strømninger kunne få fritt spillerom, både i kirken og i den trykte offentlighet. Dette ser man også i enkelte presters virke. Et eksempel på dette er Balthasar Münter, som virket som sogneprest i den tyske menigheten i København i nesten tre årtier.¹³ Münter er interessant fordi han arbeidet i en kirke som hadde tette forbindelser til styresmaktene, og fordi han etterlot seg en rekke tekster. Han ble kjent i samtiden fordi han virket som Struensees sjelesørger i prosessen frem mot Struensees henrettelse. Denne prosessen ble dokumentert gjennom en bok som fikk internasjonal anerkjennelse.¹⁴

Et eksempel på konsekvensene av styresmaktene nye holdninger til teologi og ytringsfrihet kom til uttrykk i den såkalte liturgiske fejde. Denne feiden tok utgangspunkt i Christian Bastholms *Forslag til forbedringer i den udvortes Gudstjeneste* fra 1785, hvor Bastholm tok til orde for en omfattende endring av den danske kirkens gudstjeneste.¹⁵ For at gudstjenesten skulle bli ”kort, rørende og interes-

sant”, måtte nesten alt gjøres om, mente han. Bastholm manet derfor til en endring av alle ledd: preken, sakramentsforvaltning, kirkebønn så vel som salmesang. Reaksjonene lot ikke vente på seg. I løpet av det nærmeste året ble det publisert en mengde skrifter som argumenterte for og imot Bastholms forslag. Innleggene i feiden kunne dokumentere deltagelse fra en bred offentlighet. Blant dem som sendte inn tekster i debatten fant man ”fruentimmere på landet” så vel som bønder og bud.

Diskusjonene rundt Bastholms skrift vitner om en offentlighet med høy grad av toleranse. Friheten i forhold til teologiske anliggende er en refleksjon av de trykkefrihetsbestemmelser som gjelder i samfunnet for øvrig. I dette klimaet finnes gode vekstvilkår for en friere presse, og aviser og tidsskrifter kan reflektere samtidens intellektuelle bevegelser og våge å sette kritisk søkelys på aktuelle forhold i omgivelsene. I et slikt klima fremstår kritikken som et uttrykk for menneskets autonomi og forståelse av seg selv som fornuftsvesen.¹⁶ Man kan dermed, som Immanuel Kant gjør innledningsvis i sin første kritikk, snakke om kritikens tidsalder.

Tidsskriftene i Danmark-Norge og Minerva

Tidsskriftene ble viktige medier i Danmark-Norge mot slutten av 1700-tallet, dels fordi det ble utgitt en rekke titler, dels fordi de dekket et bredt spekter av interessefelt og endelig fordi de ga publikum rom for selv å komme til uttrykk. De var komplementære til avisene, selv om de to genrene ofte kan være vanskelig å holde fra hverandre.¹⁷ For vår egen tids historiske forskere åpner tidsskriftene opp for nye perspektiver på 1700-tallets offentlighet, der den rasjonelle og fornuftsbedingede opplysning ofte blir fulgt av et uryddig landskap med stemmer som taler i alle retninger.¹⁸ Dermed kan man si at de reflekterer Richard Sennetts ”teatrale offentlighet”, der det trykte mediet blir en scene hvor publikum stadig bytter om på rollefordelingen.¹⁹ Dette gir igjen nye konstellasjoner på tvers av sosial tilhørighet og klasserelaterte skillelinjer.

Minerva var kanskje det tidsskrift i Danmark-Norge som tydeligst reflekterte trykkefrihetssituasjonen mot slutten av 1700-tallet. Tidsskriftet hadde nær tilknytning til Drejers klubb, en viktig institusjon i Københavns offentlighet. I abonnementsinvitasjonen til første utgave hadde Rahbek og Pram skissert en firedeling av tidsskriftet: Første del skulle bestå av tekster som skulle tjene til de såkalte ”grundige Kundskabers udbredelse”, annen del skulle ”fornøje og more”, tredje del skulle inneholde omtaler av nye skrifter, mens siste del skulle gi en sammen-

hengende fremstilling av den siste månedens historie.²⁰ Tidsskriftets bidragsytere var fremstående embetsmenn, filosofer, vitenskapsmenn og diktere, herunder navn som Christian Colbjørnsen, Bernt Anker, Jens Baggesen og Claus Pavels.²¹ *Minervas* fremste agenda var å forsvare den borgerlige frihet. Dette skulle bli til et gjennomgangstema som ble belyst på en rekke måter i løpet av de årene tidsskriftet kom ut. Særlig viktig var spørsmålet om trykkefrihet, ettersom *Minervas* eksistens var forutsatt av en fri og tolerant presse.

Den frihet som *Minerva* tok til orde for var båret av en tanke om opplysning og selvstendighet. Den første utgavens innledningsartikkel er derfor typisk for tidsskriftet, både hva stil og innhold angår. I artikkelen, med tittelen "Undersøgelse om ikke almindelig Oplysning er en farlig Sag", retter Christen Pram søkelys på de intellektuelles forsøk på å innføre opplysning, og tematiserer i sarkastiske vendinger hvordan deres bestrebelser faktisk kommer til kort. For det første, sier Pram, finnes det sentrale kunnskapsområder hvor det er tilnærmet umulig å få undervisning og veiledning. Eksempler på dette er statsvitenskap, økonomi og de skjønne vitenskaper. Statsvitenskapen læres kun ved Sorø akademi, som han tidligere har definert som en institusjon for "nogle unge Adelsmænd", mens Københavns latinprofessor alene driver privatundervisning i de skjønne vitenskaper.²² For det andre er de ulike fagområdenes kunnskaper begrensede. En prest skal beherske teologien, mens en dommer skal være jurist, og intet annet. De enkelte fagene kan dermed ikke garantere for allmenn dannelse. Dessuten er det ingen som leser de skriftene som blir publisert som opplysningstekster, fortsetter han. På bakgrunn av dette kan Pram sarkastisk konkludere med at opplysning må være unyttig.

Men opplysning er ikke bare unyttig, det er dessuten farlig, fortsetter han i samme stil. I denne sammenheng viser Pram til hvordan de ulike vitenskapenes fremskritt og reformer kan snu allmuens etablerte forestillinger på hodet, gjøre folk usikre og utfordre dem på en negativ måte. Med opplysning kunne dessuten samfunnets eksisterende rangordning komme til å bli truet. For om bonden skulle bli opplyst, kunne det hende at han ble bevisst sine rettigheter. Dette kunne føre til at "Afstanden imellem ham og hans Herre, hvis Træl han dog er født til at være, blev formindsket".²³ Det samme gjelder også for de andre stender som befinner seg nederst på den sosiale rangstige.

Med sin bitende ironiske og sarkastiske tone er dermed denne artikkelen et betydelig angrep på mulige motstandere av opplysning. Samtidig er den et viktig forsvar for en åpen offentlighet, der et bredt spekter av aviser, bøker og tidsskrifter kan bidra til å opplyse alle samfunnets klasser.

Situasjonen for det trykte ord i Sverige

Mens trykkefriheten hadde gode vilkår i Danmark-Norge mot slutten av 1700-tallet, var situasjonen en ganske annen i nabolandet Sverige. I de årene *Läsning i blandade ämnen* kom ut, var bestemmelsene på sitt strengeste. Den svenske sensurens dårlige vilkår ble også bemerket i utlandet. En av dem som ytret seg var den danske publisisten Jens Kragh Høst, som tilhørte kretsen rundt Pram og Rahbek, og som la ned en betydelig innsats for å fremme svensk-dansk samarbeid. I 1802–1803 publiserte Høst tidsskriftet *Ei blot til Lyst* (fire bind) der han blant annet trykket tekster som tidligere hadde blitt offentliggjort hos Adlersparre. Samtidig kunne Høst konstatere at *Läsning i blandade ämnen*, som han åpenbart vurderte som et viktig bidrag til opplysningens fremme i Sverige, hadde opphørt.²⁴ For å kaste lys over trykkefrihetens betingelser i Sverige lot han samtidig trykke en oversettelse av en artikkel opprinnelig publisert i Guiseppe Acerbis *Travels through Sweden, Finland and Lapland in the years 1798 and 1799* (1801). Her påpekte Acerbi hvordan det frie ord var undertrykt blant svenskene. I en senere utgave av tidsskriftet tilføyde Høst at det i særlig grad stod dårlig til i forhold til teologien.²⁵

Sensuren i Sverige hadde vært underlagt streng kontroll i hele første halvdel av det 18. århundre. En egen *ensor librorum* kunne forby tekster som var uanstendige eller som vekket anstøt.²⁶ Spesielt strengt var det med hensyn til teologiske temaer, der en rekke personer og instanser kunne fungere som sensurerende myndighet.²⁷ I 1766 sørget imidlertid luepartiet (mössorna) for å liberalisere trykkefrihetsbestemmelsene, og i en kort periode var Sverige et foregangsland hva presse- og ytringsfrihet angikk.²⁸ Dette førte til en offentlig situasjon som på mange måter kunne sammenlignes med trykkefrihetssituasjonen i Danmark-Norge under Struensees regjeringsperiode: Friheten førte til at politiske motsetninger kom fram i lyset, og til at friksjoner og spenninger i det offentlige rom ble en realitet.²⁹ Under Gustav III ble derfor sensurbestemmelsene igjen innskjerpet, og i 1774 ble det utstedt en ny regulering som fastsatte klare grenser for hva det var lov å publisere. Selv om regenten offentlig forsvarte det frie ord og argumenterte for at det var nødvendig for å opplyse folket, truet den nye forordningen med dødsstraff dersom det trykte ord bestred eller anfektet kongens "majestät, höghet och rätt". Samtidig beskyttet den regjeringen og regjeringens avgjørelser. Noen år senere, i 1780, ble også boktrykkerne gjort medansvarlige for de publikasjoner som ble utgitt. Denne reguleringen ble ytterligere innskjerpet i 1785. Gustav III's holdninger til samtidens presse og opplysningstiden generelt kan dermed synes som et paradoks. På mange måter var han en opplysningsvennlig regent som så

verdien av en fri og åpen presse. I praksis, derimot, innførte han restriksjoner som innebar at landets presse- og ytringsfrihet ble betydelig svekket.³⁰

Etter at Gustav III ble skutt på Stockholms opera i 1792, ble Sverige i en kort periode styrt av den førende kraften i hertug Karls formynderregjering, Gustaf Adolf Reuterholm. Reuterholm søkte støtte hos opinionen, og innførte en ny og mer liberal trykkefriehtsforordning samme år som han kom til makten. Denne ble imidlertid satt ut av kraft etter noen måneders gyldighet.³¹ Snart ble også Reuterholm avskjediget, og landets unge regent Gustav IV Adolf videreførte den samme strenge posisjon i forhold til pressen som hans far hadde inntatt. Faktisk ble sensuren ytterligere innskjerpet: I 1798 innførte regenten privilegietvang, og myndighetene kunne dermed administrativt regulere hvilke aviser og tidsskrifter som fikk komme ut. De aviser og tidsskrifter som allerede hadde privilegium, måtte søke om å få de emner de ville skrive om godkjent.

Når det gjaldt teologiske og kirkelige spørsmål, var Sverige preget av en utpreget konservativ orientering i hele det 18. århundre. Under Gustav IIIs regjeringperiode hadde det vært maktpåliggende å bestrebe en enhet i religiøse spørsmål, og enheten var rettslig hjemlet.³² Man mente at en rett undervisning i teologi kunne tjene dette formål. Sentrale krefter sørget da også for at de teologiske fakulteters lære var preget av Christian Wolffs tenkning. Dermed ble det undervist i en lære som forenet fornuft og åpenbaring. Trusselen mot de kristne dogmer kom i vesentlig grad fra to hold: På den ene siden Swedenborgianerne, og på den andre siden den delen av opplysningskulturen som kunne true en normativ og bibeltro teologi. Gustav III var svært bevisst på kirkens og prestenes rolle i samfunnet, og ga i mange tilfeller støtte til den konservative teologiske og kirkelige opposisjonen.³³ I enkelte tilfeller var imidlertid regenten mer opp-tatt av å fremstå som opplysningsmann enn å støtte presteskapet. Et eksempel på dette var innføringen av den såkalte barnemordsplakaten, som sikret beskyttelse til mødre som hadde født sine barn utenfor ekteskap. Prestene mente at denne plakaten oppfordret til løsaktighet, mens Gustav III argumenterte på humanitært grunnlag.

Der Danmark-Norge i det 18. århundrets siste tiår fremstod som et åpent og tolerant samfunn hva teologi og kirkeliv angikk, var altså Sverige preget av en adskillig mer dogmatisk tenkning. I Sverige ble etter hvert også Kants filosofi og den franske revolusjonens idéer oppfattet som en trussel mot kirkens lære. Gudstroen måtte, slik Kant så det, bekreftes individuelt, og den kunne dermed ikke være den garantisten for religiøs enhet i samfunnet som opinionen ønsket i Sverige. Det ble derfor viktig å forhindre skrifter som kunne bidra til at Kants tenkning fikk komme til i offentligheten.

Kirken innså imidlertid behovet for å endre seg i tråd med samfunnets generelle utvikling. Dette ble særlig tematisert under jubelfesten i Uppsala i 1793, som ble holdt til minne om innføringen av *Confessio Augustana* i Sverige. En av dem som tok til orde for reformer var biskopen i Växjö, Olof Wallquist. Wallquists ønsker om endringer var imidlertid moderate. Dette viste seg blant annet i forbindelse med innføringen av Samuel Moreus' *Epitome* som lærebok i teologi i 1796. Denne hadde blitt brukt av Preussens konservative kirkeminister Johann Christoph von Wöllner som vern mot opplysningens tenkning.³⁴ Men også Sverige hadde prester som var positivt innstilt til opplysningen. En av disse var Wallquists kollega i Linköping, Jakob A. Lindblom, som utga det neologisk pregede tidsskriftet *Journal för Präster* fra 1797. Den neologiske teologien, som hadde gjort seg særlig gjeldende i tysk protestantisme fra 1750 og fremover, argumenterte for at fornuft og åpenbaring var kompatible størrelser i menneskets religiøse erkjennelse. Religionen skulle først ha som mål å tale til menneskets fornuft. Dette ville dernest påvirke hjertet, argumenterte neologene. I svensk kontekst hadde Lindblom også tidligere tonet flagg gjennom oversettelsen av den kjente tyske neologen Johann Spaldings *Über die Nutzbarkeit des Predigtesamtes und deren Beförderung* (1772) til svensk. Lindbloms oversettelse var blitt trykket i København (1796), slik at det skulle slippe unna den svenske sensuren.

Situasjonen i Sverige var dermed en ganske annen enn i Danmark-Norge hva trykkefrihet angikk. Mens man i den danske helstaten hadde både politiske forordninger og et offentlig klima med høy toleransegrense for offentlige ytringer, ble publisistenes utgivelser underlagt streng kontroll i Sverige. Forskjellene later ikke minst til å være merkbare når det gjaldt teologi og religionsanliggende. Den offentlige åpenhet og Bernstorffregjeringens pragmatikk sørget blant annet for at det kunne stilles kritiske spørsmål til etablerte dogmer og sentrale trosspørsmål. I Sverige, derimot, søkte man teologisk kontinuitet og konsensus. Dette ble gjort gjennom at det ble slått ned på offentlige ytringer som var i strid med kirkens lære. Til tross for den strenge sensuren så man imidlertid at opplysningsteologiske strømninger fikk et visst spillerom. Dette var blant annet gitt gjennom publisering av tekster med neologisk innhold.

Tidsskriftene i Sverige og Läsning i blandade ämnen

Da trykkefrihetsbestemmelsene ble ytterligere innskjerpet i 1785, var det nettopp tidsskriftmarkedet myndighetene ønsket å sanksjonere. I perioden mellom 1780 og 1785 var det kommet til en rekke tidsskrifter som hadde tematisert politiske

anliggende, og som dermed hadde skapt grobunn for offentlig debatt. Denne debatten kunne potensielt true samfunnets politiske liv og spre lettsindighet og uønskede tenkemåter blant befolkningen.³⁵ Dette bidro til at det i egentlig forstand kun var behov for tre aviser, mente myndighetene, nemlig *Stockholms Post-Tidningar*, *Inrikes Tidningar* og *Dagligt Allebanda*. Til tross for strenge forbud og omfattende kontroll klarte enkelte publisister å slippe gjennom med nye tidsskrifter og utfordrende artikler. Enkelte av disse publisistene, som Thomas Thorild i 1792, ble straffeforfulgt og fengslet. Slike sanksjoner førte igjen til at boktrykkerne ble enda mer forsiktige med å publisere periodiske skrifter.

Da Gustav IV Adolf skulle innsettes kunne en ny optimisme spores blant Sveriges avisutgivere og skrivelystne. Dette førte blant annet til at tidsskrifter som *Läsning i blandade ämnen* så dagens lys.³⁶ Den nye regenten hadde umiddelbart etter sin inntreden opphevet Svenska Akademiens suspensjon, og dette hadde blitt tolket som et uttrykk for et mer åpent kulturelt klima. Dermed lot det til å være plass til et tidsskrift som det Adlersparre nå ønsket å publisere. I likhet med *Minerva* hadde dette tidsskriftet flere bidragsytere. Kjernen bestod imidlertid av tre personer, redaktøren Adlersparre i tillegg til embetsmannen og dikteren Axel Silfverstolpe og forfatteren Carl Gustaf af Leopold. I innledningen til første utgave skriver redaktøren følgende om tidsskriftets målsetting: "Man tror sig af goda skäl kunna vänta alla deras benägenhet och biträde, som nitälska för Svenska Fäderneslandets seder, upplysning och välstånd, och man skall bemöda sig, at efter förmåga leda Allmänhetens uppmärksamhet på alla de föremål, som äro af vigt för Samhället".³⁷ Adlersparre betrygger videre myndighetene om tidsskriftets politiske kurs ved å sammenligne jakobismen med despotismen. Imidlertid skulle *Läsning i blandade ämnens* stadige tematisering av Kant og hans idéer vise seg å være vel egnet til å provosere.³⁸ Adlersparres politiske forsikringer i innledningsnummeret var dermed av begrenset verdi.

Som tilfellet var med *Minerva*, så også *Läsning i blandade ämnen* trykkefriheten som en viktig forutsetning for den borgerlige frihet. Det var derfor typisk for tidsskriftet at den første artikkelen i tidsskriftets første utgave, "Om Svenska Tryckfriheten. Försök at bestämma dess nu varande lagliga gränser", nettopp berørte spørsmål knyttet til presse, bøker og sensur. Med utgangspunkt i den svenske trykkefrihetssituasjonen argumenterer Leopold for nødvendigheten av en lov som regulerer hva som slipper til i offentligheten. Denne loven skulle hindre at trykkefrihetsspørsmålet ble gjenstand for politisk betinget vilkårlighet. En slik fare var særlig til stede når det gjaldt temaer som kunne dømmes etter personlige oppfatninger. Et eksempel på dette var i forhold til gudsbespottelse, hvor loven ikke ga noen klar definisjon av hvordan begrepet skulle forstås. For å unngå

vilkårlighet var det derfor nødvendig å bestemme forordninger slik at ytringene ble utsatt for mer enn "blotta tycken, blotta förmodningar [och] blotta sannolikheter".³⁹ Dette, argumenterte Leopold, ville sikre tryggheten til den enkelte skribent, og det ville sikre et samfunn med høyere grad av toleranse.

Allerede åpningsartikkelen til *Läsning i blandade ämnen* dokumenterer dermed hvordan tidsskriftet er forfattet i et klima som klart skiller seg fra *Minerva*. Leopolds tekst er skrevet i en saklig og forsiktig tone, den er full av forbehold, og den argumenterer for forordninger som sikrer enkeltmennesket rett til å ytre seg. Artikkelen springer ikke ut fra et ytringsklima der opplysning og frihet tas som en gitt rettighet, snarere forsøker den å argumentere for en tilrettelegging av forholdene slik at dette klimaet kan bli en realitet. Den tilstreber dermed en tekstkultur som spiller med på myndighetenes premisser, og som søker å unngå vilkårlighet og tilfeldig spill. Leopolds tekst står i så måte i sterk kontrast til Prams sarkastiske språkdrakt i *Minervas* åpningsartikkel. Pram skriver, i motsetning til Leopold, med liten risiko for ytre sanksjoner, og kan dermed tillate seg et helt annet uttrykk enn hva hans svenske kollega kan.

Tekster med teologisk tematikk

Vi skal nå gå over til å se på noen av de tekstene i de to tidsskriftene som tematiserer teologiske anliggende, og som åpenbart kan ses i forhold til hverandre. De teologiske tekstene i *Minerva* og *Läsning i blandade ämnen* har helt ulik karakter, og fungerer på ulik måte i de to tidsskriftene.⁴⁰ Forskjellene mellom Adlersparres og Pram/Rahbeks tidsskrifter ser man blant annet på typen tekster som tematiserer teologiske anliggende. Mens *Läsning i blandade ämnen* i stor grad domineres av argumenterende og resonnerende tekster, preges *Minerva* gjennomgående av et bredere spekter av teksttyper.⁴¹ Dette inkluderer prekener, religiøs diktning, besvarelser av prisoppgaver i tillegg til den type tekster man også kan finne i Adlersparres skrift. Det mest slående er likevel forskjellene i antallet bidrag som tematiserer religiøse anliggende. Der de teologiske tekstene nærmest utgjør en egen serie i Adlersparres tidsskrift, fremstår de som langt mer spredt i *Minerva*. Dette blir særlig tydelig dersom man tar tidsskriftenes omfang i betraktning. Det kan dermed virke som om Adlersparres tidsskrift tilkjenner en offentlighet hvor det er et behov for at leserne jevnlig blir fortalt om viktigheten av en mer åpen religionsforståelse enn hva man til da har vært vant til i Sverige.

Et overordnet ønske om trykkefrihet i forhold til teologiske temaer reflekteres klart i Adlersparres publikasjon. I artikkelen "Anmärkningar öfver Religionens och

Christendommens öfverklagade förfall, samt tvångsmedlen deremot genom den Theologiska Censuren” (nr 21, 1799) argumenterer forfatteren Johan Åström for en aksepterende religiøs offentlig sfære, der religionen forankres i menneskets fornuft. Fornuften er i stand til å bedømme religionens ekthet og rettmessighet, i langt større grad enn hva normative læresetninger er i stand til å gjøre. I egentlig forstand gjør dermed fornuften den teologiske sensuren overflødig. Men i Sverige er det dessverre slik, hevder Åström, at man ikke stoler nok på fornuftens dømmekraft til å oppheve sensuren. Resultatet av de strenge statskontrollerte restriksjonene er en kristendom som avler død bekjennelse heller enn fruktene av kristendommens budskap. Dette får potensielt svært uheldige konsekvenser: Den døde kristendommen danner ”flitige Kyrkogångare; ifrige Bedjare; men släte Menniskor; opålitlige Vänner; oreдлиge Medborgare; slafviske eller farlige Undersåtare”, påpeker Åström.⁴² Religionens vesen er ikke dogmer, men derimot friheten: Den er ”den Gudaflägt, som skall lifva den; och utan densamma är Religionen en död bokstaf”.⁴³ Den er gitt ved at ”den är byggd på människans moraliska förmögenheter; den syftar på deras utveckling”, og ”den skall gifva drift och spänningskraft åt deres verksamhet”.⁴⁴

Åströms tekst er preget av retoriske og ironiske spørsmål, og språket har en gjennomgående lakonisk stil. Spørsmålene brukes for å understreke fornuftens betydning når det gjelder religionsanliggende, og for å fremheve håpløsheten i dagens sensursituasjon i Sverige.⁴⁵ Argumentasjonen henter klart støtte i Kants tenkning, og allusjoner til Kants kritikker finner naturlig plass i tekstforløpet.⁴⁶ Åström styrker tekstens teologiske karakter gjennom å anvende en reke Luther-sitater for å underbygge tekstens påstander. Et eksempel på dette ser man ved Åströms bruk av Luthers lære om det verdslige regiment. Den verdslige maktens oppgave må være å sikre friheten, ikke å begrense den: ”Om verldslig magt dristade gifva lag för själen, då gjorde den ett ingrep i Guds Regemente”, påpeker Åström med henvisning til Luther.⁴⁷ Artikkelen teologiske karakter underbygges også innledningsvis gjennom et Paulussitat som er referert som et exordium under overskriften: ”I ären kallade till Frihet!”.⁴⁸

Åströms eksplisitte og filosofisk konsistente artikkel står i skarp kontrast til det forsvar for en teologisk trykkefrihet som man ser i *Minerva*. Et slikt forsvar kan blant annet spores i teksten om hvor vidt opplysning er farlig, som er referert fra over. I velkjent sarkastisk tone argumenterer Pram for at teologi betraktet som vitenskap må anses som ytterst farlig. Dette skyldes at den har fått menneskene til å tenke. De teologiske bevegelser som i de siste årene har kommet fra England og Tyskland har forstyrret ”de orthodoxe Læreres Roe”, og forledet dem til å blottstille både uvitenhet og ondskap, påpeker han. Denne forferdelighet har utbredt seg til allmuen, og

forvoldt "dens Fordærvelse i Tiid og Evighed".⁴⁹ Nei, fortsetter Pram, i stedet for å la seg henfalle til disse ubekvemme og farlige trender bør man i stedet holde seg til den "Spørgsmåls-Bog, Fædrene lærte" og fordømme dem som måtte legge den kjedelige fornuft og grubleriet til grunn for troen.

Med dette ser man klare forskjeller mellom Prams og Åströms tekst, hva teologiske anliggende angår. Åström anvender sine retoriske og ironiske spørsmål med en dypt seriøs hensikt: å understreke behovet for en trykkefrihetssituasjon som tåler at religionen forankres i fornuften. Pram, derimot, bruker sin sarkasme til å gjøre narr av dem som måtte mene at teologisk opplysning og fornuftsbasert religion ikke måtte være av det gode. Åström stadfester dermed dypst sett en mangel med betydelige samfunnmessige konsekvenser, mens Pram raljerer med dem som ikke aksepterer det samfunnet Åström ønsker seg. Dette må gjenspeile reelle forskjeller mellom Sverige og Danmark-Norge.

Det samme behovet for å understreke behovet for en åpen offentlig sfære finnes i andre tekster i Adlersparres tidsskrift. Artikkelen "Om den varsamhet hvarmed man bör behandla religiösa Folkmeningar" trykkes i nummer 5, 1797, og er oversatt av Johan Lindblom etter en latinsk original av den sveitsiske filologen Johann Jakob Hottinger.⁵⁰ I denne artikkelen gir forfatteren råd om hvordan prestene skal undervise sine menigheter, og understreker det ansvar hver enkelt prest har for ikke å etablere feilaktige og falske meninger hos tilhørerne. Dette bør skje gjennom en opplæring der man legger vekt på "en varsamt anbragt undervisning" og "en skicklig förklaring".⁵¹ Denne undervisningen tar utgangspunkt i "hvarje lärarens egen klokhet och rådighet", heller enn å være basert på symbolske bøker og normative skrifter. Historien har også vist betydningen av ikke å fordømme religiøse meninger som strider mot det etablerte. Eksempler på dette ser man gjennom Luther, Calvin og Zwingli.⁵² På eksemplarisk måte endret disse teologene fastgrodde religionsmeninger og leverte dermed et nødvendig korrektiv til en trosoppfattelse som fullstendig var bundet av den episkopale makten.⁵³ Imidlertid, et slikt oppgjør som man så gjennom reformatorene er ikke lenger nødvendig, påpeker Hottinger. I samtiden, der kristendommen er blitt en del av det borgerlige samfunn, er det bare falske religionsmeninger som truer den sanne religion. Det er disse som nå må bekjempes.

Men, fortsetter han, man skal vokte seg for å bedømme vanlige folks religionsoppfattelse negativt, uansett om den måtte være aldri så feilaktig. "Vanliga tanklösa människor" har ikke de forutsetninger for å søke sannheten som man ser hos de dannede, men deres tro er ikke desto mindre oppriktig.⁵⁴ Deres forståelse av religionen, som bedømt ut fra intellektuelle og filosofiske premisser kan fremstå som uriktig, kan dermed være et fruktbart utgangspunkt for å skape en

religionsoppfattelse som er i overensstemmelse med fornuften. Hver enkelt prest må derfor alltid ta utgangspunkt i hver enkelt menighet, og bruke det mangfold av religionsoppfattelser som måtte finnes der som grunnlag for en fornuftskon-sistent undervisning.

På denne måten ser artikkelen den fornuftsbaserte religion som målet for all religiøs erkjennelse overhodet. Denne religionen er udogmatisk i sin fremtoning, men bruker menneskets evne til å tenke rasjonelt som sin overordnede rettesnor. Dermed kan den synes å få en påtvungen karakter, definert enegyldig ut fra religi-onslærerens rasjonelle fornuft.

I sin analyse av de teologiske bidragene i *Läsning i blandade ämnen* påpeker Kjer-stin Anér at oversettelsen av Hottingers tekst har et vesentlig mer radikalt inn-hold enn noen av de artikler man kan finne i Lindbloms egen *Journal för Präster*.⁵⁵ Dette mener hun er årsaken til at Lindblom velger å publisere teksten i Adler-sparres tidsskrift heller enn i sin egen publikasjon. Sammenlignet med en dansk kontekst er imidlertid ikke det teologiske innholdet i denne teksten på noen måte ytterliggående. I Danmark tas fornuften som noe så selvsagt at den brukes som utgangspunkt for å hevde menneskets religiøse frihet.

Et eksempel på dette ser man blant annet i artikkelen "Om Religions- eller Samvittighedsfriehed", trykket over to utgaver av *Minerva* (oktober 1786 og februar 1787). I denne teksten argumenterer forfatteren for at fornuften sikrer mennesket en slik frihet.⁵⁶ Fornuften er "Menneskets eeneste sikre Leder", fastslår forfatteren: "Den alene kan sige ham, hvorvidt de Beviser, der føres for en eller anden Lærdoms guddommelige Oprindelse, ere overbevisende eller ikke".⁵⁷ Dermed er det også menneskets plikt å bedrive utvortes gudsyndyrkelse, slik at fornuften kan komme til syne og andre som søker denne kunnskapen kan bli opplyst. Men forpliktelsene til å drive utvortes gudstjeneste må kun springe ut fra en overbevisning om at denne form for gudsyndyrkelse er det eneste rette. Dersom denne overbevisningen ikke er til stede, kan ingen tvinge noen til å tro og tenke verken på den ene eller den andre måten. Det kan heller ikke staten, påpeker forfatteren.⁵⁸ Staten forplikter seg imidlertid til å ansette religionslærere som besitter en "oplyst og god Tænkemaade", slik at borgerne kan bli overbevist om hvordan religio-nen stemmer overens med den sunne fornuft.⁵⁹ Staten er "fuldkommen berettiget at tilsperre Adgangen til deslige Embeder for saadanne Personer, som offentlig bekiende sig til Meeninger, med hvilke en saadan Tænkemaade ikke synes at kunne bestaa".⁶⁰ Dette må staten gjøre for å "lede dens borgere til en rigtig Religions-Kundskab" og for å sikre hver enkelt den "Lyksalighed", som den er forpliktet til. For, som han sier, menneskets religionsmeninger har nemlig en "mægtig Indflydelse paa Menneskets Lyksalighed".⁶¹

På overflaten kan det dermed se ut som om relasjonen mellom fornuft og frihet er ulik i svensk og dansk kontekst. I Sverige settes fornuften opp som målestokken for all religiøs erkjennelse, og religionslærerens oppgave er å tilstrebe en undervisning som gjør at en slik fornuftsbasert erkjennelse kan finne sted. I dansk sammenheng er fornuften den selvsagte forutsetning og selve utgangspunktet for at *Minervas* forfatter skal kunne argumentere for menneskets totale religiøse frihet. Denne friheten blir i realiteten begrenset av at staten tillegges en plikt til å besørge sine borgeres lykke. En slik lykke sikres gjennom rett religionsundervisning, gitt av fornuftige lærere. Dermed synes forfatteren i *Minerva* å havne i en posisjon som kan minne om andre teologer i samtidens danske teologiske landskap: Mennesket tilkjennes ubegrenset frihet, men relasjonen mellom frihet og nødvendighet synes alltid å skulle gå opp, fordi staten er forpliktet til å besørge menneskets lykke.⁶² Denne lykken er gitt gjennom fornuftsbasert religionserkjennelse. I realiteten argumenterer dermed også denne teksten for en religion bundet til fornuften som det høyeste og eneste gyldige ideal.

Også i mer populærvitenskapelige tekster i *Minerva* blir fornuften sett som det styrende ideal i all menneskelig erkjennelse, ikke minst i religionssaker. I teksten "Vantroes og Overtroes Forening" (nr 2, 1786) understreker artikkelens forfatter hvordan vantro og overtro ofte er forenet hos en og samme person.⁶³ Dette skyldes at han ikke tar fornuften med på råd i all sin adferd: Han er vantro i alt det som han måtte holde for plikt til å tro, og overtroisk i det som ingen plikt forbinder ham til å holde for sant.⁶⁴ Vantroen gjelder først og fremst religionen, men også historiske, fysiske og filosofiske sannheter; overtroen gjelder "indtil Latterlighed i Alchymie, Aandevæsenet, Magie og deslige".⁶⁵ Barnets manglende vilje til å lære det riktige og nysgjerrighet overfor det som bare er fantasi illustrerer hvordan mennesket i egentlig forstand er: Dersom en historielærer beretter om hvordan mennesket levde i tidligere tider vil ikke barnet huske noe dagen etter, eksemplifiserer forfatteren. Forteller han derimot et eventyr, vil ikke barnet glemme det så lett. Uopplyste voksne er "ligesaa barnagtige", fortsetter han. Teksten er dermed et skarpt angrep på svermeriet, og en bekreftelse av fornuftens nødvendige plass i all erkjennelse: Dersom ikke fornuften ligger til grunn, kan det gå mennesket riktig dårlig.

De forskjellene mellom fornuft og frihet og mellom åpenhet og lukkethet som hittil er beskrevet er symptomatiske for tidsskriftene, og tilkjennegir at religion og religionsanliggende tenkes på en annen måte i Sverige enn i Danmark. Den teologiske tekstkultur som man kan anta forsøkes etablert i Sverige gjennom Adlersparres tidsskrift har allerede vært akseptert en god stund i Danmark, og de forfattere som ytrer seg i brede opplysningstidsskrifter som *Minerva* og *Läsning i*

blandade ämnen får dermed ulike behov for å danne en opinion i forhold til religiøse anliggende. Dette ser man også i anmeldelser av aktuelle bøker og skrifter. *Läsning i blandade ämnen* gir således fyldig omtale til den svenske oversettelsen av Johann Spaldings *Ueber die Nutzbarkeit des Predigtesamtes und deren Beförderung* i tidsskriftets fjerde nummer.⁶⁶ I denne boken ser Spalding det som sin oppgave å forsvare prestenes embete. Anmeldelsen, som er skrevet av Adlersparre selv, fremhever hvordan Spaldings måte å forstå presteembetet kan ses som et ideal som stemmer overens med sentrale opplysningsidéer. I anmeldelsen er Adlersparre mest opptatt av den pedagogiske siden ved prestenes formidlingsoppgave, og understreker gjennom sitater og grundige diskusjoner hvordan Spaldings utlegning blant annet argumenterer for at religionen ikke kan forankres i noen form for ytre maktspråk. Den praktiske kristendom og spekulative læresetninger er to forskjellige ting, påpeker Adlersparre. Samtidig skal aldri religionskunnskapen komme i konflikt med andre vitenskaper. Den kristne lære må være klar for tanken og tilfredsstillende for hjertet. Denne pretensjonen om klarhet og åpenhet tilsier også at man bør hindre alle former for lukkede religionsselskaper. Den teologiske forkynnelse må dessuten være i overensstemmelse med moralen, slik som også Spalding gjør rede for, påpeker Adlersparre.

Den teologiske situasjonen i Sverige nødvendiggjør et forsvar av et verk som dette i et tidsskrift som pretenderer å sette opplysning på dagsordenen. Den neologiske teologien oppleves ikke som uproblematisk i Sverige, selv om flere prester kjemper for at den skal få gjennomslag og selv om *Journal för Präster* allerede er en realitet. I Danmark, derimot, er neologien allerede godt innarbeidet i prestenes forkynnelse og undervisning. Dette finner man ikke minst i Balthasar Münters prekener.⁶⁷ Allerede 20 år før Adlersparres tidsskrift blir etablert er Münters offentliggjorte og akklamerte prekener påvirket av sentrale neologer som Spalding og Johann Jerusalem.⁶⁸

I *Minerva* ser man at en annen type publikasjoner løftes frem og vies oppmerksomhet. I tidsskriftets annet hefte (1785) publiserer Knud Lyne Rahbek et motinnlegg mot Johan Nordahl Bruns forsvar for de gamle kirkeskikker, som Brun hadde latt publisere som et innlegg i den liturgiske feide.⁶⁹ I sitt forsvar hadde Brun talt varmt for den overleverte liturgi, og kritisert Bastholm for blant annet å legge for stor vekt på gudstjenestens ritualer. Skikkene var ikke å regne som *causa instrumentalis* til andakt, hadde Brun hevdet. Det som virkelig talte, var ifølge ham den kraft som skikkene ble formidlet med. Og sett i et slikt perspektiv kunne man like gjerne beholde de skikker man hadde lært seg å bruke. I sitt motinnlegg, med tittelen "Et og andet i Anledning af Herr Nordahl Bruns Forsvar for vore gamle Kirkeskikke mod Dr. Bastholm", argumenterer Rahbek for en fullstendig revisjon

av liturgien og hevder at Brun tar feil i sin avvisning av Bastholms liturgiske revisjon. Han gjendriver Bruns argumenter punkt for punkt og stiller kritiske spørsmål til en rekke av hans påstander. Brun er "et Par Decader tilbake i theologiske Indsigter", lyder Rahbeks konklusjon.⁷⁰ Gudstjenesten er nemlig, i motsetning til hva Brun hevder, i behov av ikke ubetydelig opplysning og forbedring, skjønt Rahbek innrømmer at Bastholms forslag ikke er riktig på alle punkter.⁷¹

Artikkelen gir et karakteristisk bilde på hvordan *Minerva* gir spalteplass til tekster som direkte tematiserer det konkrete gudstjenesteliv.⁷² Disse tekstene er uttrykk for et teologisk mangfold og en åpen teologisk offentlighet, heller enn et behov for å forsvare en bestemt opplysningsorientert teologisk tenkning. Slik stadfestes igjen forskjeller mellom to land hvor ulike ytringsklima er rådende.

Konklusjon

Denne artikkelen har drøftet trykkefrihetsbetingelsene i Danmark-Norge og Sverige, med særlig fokus på hvordan ulike vilkår for trykkefrihet skaper ulike teologiske tekstkulturer. Adlersparres *Läsning i blandade ämnen* og Rahbeks *Minerva* har vært utgangspunkt for undersøkelsene. Forskjellene mellom Sverige og Danmark-Norge kan synes påfallende: Der *Läsning i blandade ämnen* fremstår som et apologetisk tidsskrift med behov for å forsvare neologi og rasjonalistisk tenkning, virker *Minerva* langt mer preget av å være skrevet i et offentlig rom som allerede tolererte et mangfold av teologiske meninger. Ulikhetene mellom de to landene ga grunnlag for ulike tekstkulturer. Mens Adlersparres tidsskrift formet en stringent og ensrettet teologisk tekstkultur med rasjonell opplysning som siktemål, slo Rahbeks tidsskrift i alle retninger og skapte en svært sammensatt tekstkultur.

Adlersparres tidsskrift opphørte i 1801. Dels på grunn av Johan Åströms kantianske og rasjonalistiske ideer, og dels på bakgrunn av Adlersparres egen politiske artikkel om Karl XII (nr 39, 1798), ble tidsskriftets boktrykker stilt under sensur fra januar 1801. Dette betydde at han måtte ha myndighetens forhåndsgodkjenning for alt som skulle trykkes. Som redaktør så Adlersparre det dermed vanskelig å skulle fortsette utgivelsene. *Minerva* fortsatte derimot som forum og møteplass for intellektuelle, embetsmenn og et stadig større lesende publikum frem mot 1808.⁷³ De teologiske tekstene i *Minerva* var ikke av en slik karakter at de var i stand til å utfordre den nye trykkefrihetsbestemmelsen som innførtes i Danmark i september 1799. Ikke desto mindre bekrefter disse tekstene en offentlighet som hva teologiske uttrykk og holdninger angår har kommet vesentlig lenger enn man har gjort i nabolandet.

Noter

1. Clas Göran Holmberg, Ingemar Oscarsson & Jarl Torbacke, *I begynnelsen (tiden före 1830)*, bind 1 i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia* (Stockholm, 2000), s. 199.
2. "Det arbete, hvaraf en början härmedelst öfverlämnas Allmänheten, är egentligen en fortsättning af den redan utkomna skriften: *Läsning för Landtmän*, har samma Utgifvare och samma ändamål, och är endast til tittel, form och plan något förändradt". *Ibid.*
3. Kerstin Anér, *Läsning i blandade ämnen* (Lund, 1948), s. 25.
4. Eivind Tjønneland (red.), *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet* (Bergen, 2008), s. v.
5. Georg Adlersparre, *Namn-kunnige Statsmäns Lefnadsmärkvärdigheter*. Bind 1 (Stockholm, 1794), s. 51.
6. Anér 1948, s. 17–18.
7. Johan Tønnesson, *Hva er sakprosa* (Oslo, 2012), s. 58.
8. For studier av Danmark-Norge, se blant annet Merethe Roos, "Jeg skriver for tænkende Mend, der selv kan prøve Aanderne: Nicolai Lorenz Fallesens tidsskrift for religionslærere 1793–1808", i *Sjuttonbunderatal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 2013, s. 126–144, og "Medical Enlightenment and Social Mobilization from the Pulpit: The Clergy as public health and social workers in Denmark-Norway at the turn of the eighteenth century", i *Ideas in History* 2014:2. For studier av Sverige, se Bertil Rehnbergs avhandling, *Prästeståndet och religionsdebatten 1786–1800* (Uppsala, 1966).
9. Edvard Holm, *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i slutningen af det 18de århundre*. Faksimileutgave av original København 1888 (København, 1975), s. 2.
10. Øystein Rian, "Sensuren i Danmark-Norge 1536–1814", i Hilde Sandvik (red.), *Demokrati og historisk praksis: forutsetninger for folkestyre 1750–1850* (Oslo, 2010), s. 123–160. Se også Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo, 2014).
11. Asser Amdisen, *Struensee: til nytte og fornøjelse* (København, 2012), s. 97.
12. Schlegels artikkels fulle tittel er "Et Forsøg paa at bestemme Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhed". Se Dag Michalsen, "Grændseskillet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhet' – Johan Frederik Wilhelm Schlegel, Astræa og Trykkefrihetens grenser", i Sandvik 2010, s. 197–222. Se også Håkon Evjus artikkel i samme antologi, der forfatteren drøfter frihet som politisk problem i Dansk-Norske tidsskrifter. Evju argumenter blant annet for at fraværet av ytringer omkring endringer i konstitusjonell eller demokratisk retning i Danmark-Norge på slutten av 1700-tallet dreier seg om selv-sensur og trussel om sanksjoner fra myndighetenes side. Se "Frihet som politisk problem i Dansk-Norske tidsskrifter, i Sandvik 2010, s. 161–196.
13. Merethe Roos, *Enlightened Preaching: Baltasar Münter's Authorship 1772–1793* (Leiden, 2013).

14. Bokens fulle tittel var *Bekehrungsgeschichte des vormaligen Grafen und Königlichen Dänischen Geheimen Cabinetsministers Johann Friederich Struensee: nebst desselben eigenhändiger Nachricht von der Art, wie er zur Aenderung seiner Gesinnungen über die Religion gekommen ist* (København, 1772).
15. I sin oversettelse av Det nye testamentet i 1780 hadde Bastholm gitt en fortolkning av Joh. 1.1 som bestred Jesu guddommelighet. For å gå klar av alle beskyldninger om teologisk radikalisme, skrev Bastholm snart skriftet *Beviis for Christi Guddom i Anledning af min Anmærkning til Jobs. Evang. 1.1*. Det skulle vise seg at dette skriftet var skrevet for å imøtekomme Ove Høegh-Guldberg, som hadde ønsket å la Det teologiske fakultet felle Bastholms arbeid. Michael Neiiendam, *Christian Bastholm: studier over opplysningens teologi og kirke* (København, 1922), s. 215.
16. Werner Faulstich, *Die bürgerliche Mediengesellschaft* (Göttingen, 2002), s. 231.
17. Tjønneland 2008, s. iv.
18. Ellen Krefting, Aina Nøding & Mona Ringvej, *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets Dansk-Norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet* (Oslo, 2014).
19. Richard Sennett, *The Fall of the Public Man* (Cambridge, 1976).
20. Rolf Nyboe Nettum, *Christen Pram: Norges første romanforfatter* (Oslo, 2001), s. 42.
21. Christian Kirchhoff-Larsen, *Den danske presses historie* (København, 1942), s. 159–160.
22. Christen Pram, "Undersøgelse om ikke almindelig Oplysning er en farlig Sag", i *Minnerva* 1785:1, s. 1–27 (s. 2).
23. Op.cit., s. 12–13.
24. Jens Kragh Høst, *Ei blot til Lyst*, bd. 1.
25. Se teksten "Bidrag til Kundskab om Religions-Oplysningens nuværende tilstand i Sverige", bd. 2, s. 47–54, hvor Høst harselerer med tilstanden i Sverige ved å trekke frem en rekke disputaser over djevelens vesen, holdt av biskop Peder Munck i Lund. For Høst var dette åpenbart et eksempel på hvor kort opplysningen var kommet i Sverige. Riktignok finnes det, sier han, også i Sverige "oplyste Religionslærere", "men de ere faa i Sammenligning med Mørkhedens Venner". Op.cit., s. 54. Også i tidsskriftet *Iris og Hebe* finnes en kort notis om *pretestandens* manglende opplysning i Sverige. Se Høsts "Anmærkninger til den Deel af Hr. Prof. Thaarups Europæiske Statskyndighed, som handler om Videnskabers og Kunstners Tilstand i Sverige", i *Iris og Hebe* 1798:2, s. 340.
26. Holmberg et al. 2000, s. 37.
27. Anders Burius, *Ömbet om friheten: studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala, 1984), s. 109.
28. Elmar Nyman, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1875–1810* (Stockholm, 1963).
29. Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten* (Göteborg, 1951), s. 21–22.
30. Holmberg et al. 2000, s. 154–155. Boberg påpeker at Gustav III var fullt på linje med Anders Schönberg, som offentlig hadde protestert mot det misbruk av trykkefriheten som forordningen av 1766 hadde avstedkommet.
31. Rehnberg 1966, s. 277.
32. Forordningen av 1774 fastslo følgende i § 1: "Och på det irriga lärosatsars innsmygande dess bättre förekommas må, skola alla manuskripter som i någon måtto angå läran

och våra kristendomsstycken, förut av närmaste konsistorium överses, och ingen boktryckare, vid tvåhundra dalers silvermynts vite sig fördrista, att utan konsistorii påskrivna tillåtelse, vilken ock tryckas bör, sådana skrifter genom trycket utgiva". Dermed er det, som Boberg skriver, ikke bare religiøse og teologiske skrifter som falt under sensuren, men skrifter som i det hele tatt angikk statskirkens lære. Se Boberg 1951, s. 255.

33. Harry Lenhammar, *Individualismen och upplysningens tid*, Bind 5 i Lennart Tegborg (red.), *Sveriges Kyrkohistoria* (Stockholm, 2000), s. 134.

34. Rehnberg 1966, s. 286.

35. Thomas von Vegesack, *Smak för frihet: ur den svenska tryckfrihetens historia* (Stockholm, 1995), s. 107.

36. *Ibid.*, s. 152.

37. Ikke titulert eller paginert innledning, *Läsning i blandade ämnen* 1797:1.

38. Blant annet finnes en oversettelse av Kants tekst *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, i *Läsning i blandade ämnen*, nr 6, s. 15, og en kommentar med tittelen "Kantiska Philosophiens Hufudsatser i afseende på Religion och Samhållsordning", nr 14, s. 11.

39. *Läsning i blandade ämnen*, 1797:1, s. 1 – 30 (s. 15).

40. Til grunn for den foreliggende analysen ligger kun tekster fra *Minerva* frem til året 1801, det vil si tekster trykket i *Läsning i blandade ämnens* utgivelsesperiode.

41. Det finnes også enkelte poetiske tekster i *Läsning i blandade ämnen* som tematiserer teologiske anliggende. Se for eksempel teksten *Religionen*, trykket i nr 7–8, 1798, der Leopold argumenterer for den tolerante og personlige religionsanskuelsen. Disse perspektivene tas videre i diktet *Det blinda nitet* (1799:27), skrevet av samme forfatter.

42. Johan Åström, "Anmärkningar öfver Religionens och Christendomens öfverklagade förfall, samt tvångsmedlen deremot genom den Theologiska Censuren", i *Läsning i blandade ämnen* 1799:21, s. 6–36 (s. 34).

43. *Op.cit.*, s. 18.

44. *Ibid.*

45. Et eksempel på Åströms bruk av retoriske spørsmål er følgende: "Det återstår då ännu ett inkast: *utan censur vore Religionen i fara!* – Verkligen? – Jag måste tillstå, att jag ej begriper hvad detta vill säga: och finge jag höra Religionens Tjenare så tala, skulle jag (man förlåte min uprigtighet) stå villrådig, om jag ej borde hålla dem för masquerade Religionsfiender", *op.cit.*, s. 27.

46. Anér har påpekt den kantianske vendingen som skjer i de religiøse tekstene etter at Åström tar ansvar for disse fra 1799 og fremover. Innflytelse fra Kants religionstenkning kan blant annet ses i teksten "Om Religionens Värde och Nödvendighet", publisert i nr 36, 1800. Se også "Något om en Andelig Lärares Plikter", 1800:39, der Åström argumenterer for at religionslærerens plikt er å undervise både i moral og dogmatikk, fordi disse står i en "oskiljaktig sammanhang" (s. 8).

47. Åström 1799, s. 14.

48. Åström 1799, s. 6.

49. Christen Pram, "Undersøgelse om ikke almindelig Oplysning er en farlig Sag", i *Minerva* 1785:1, s. 1–27 (s. 9).
50. Originalens tittel var *Oratio de caute oppugnandis opinionibus vulgi religiosi* (Zürich, 1794).
51. Johan Lindblom, "Om den varsamhet hvarmed man bör behandla religiösa Folkmeningar", *Läsning i blandade ämnen* 1797:5, s. 41–42.
52. Denne anvendelsen av reformatorene er også kjent fra dansk kontekst. I en av sine prekener bruker Balthasar Münter Luther som et eksempel på hvorfor man ikke skal bedømme dem som mener noe annet enn den gjengse teologiske opinion. Bedømmelsen av religionen må hvile på noe annet enn dogmer og normativ bekjennelse. Se preken over Joh. 4:1–6, *Oeffentliche Vorträge*, bd. 2 (1786), s. 95.
53. Lindblom 1797, s. 32.
54. Lindblom 1797, s. 45.
55. Anér 1946, s. 111.
56. Det har ikke vært mulig å ta rede på hvem som er forfatteren bak denne artikkelen.
57. "Om Religions- eller Samvittighedsfrihed", i *Minerva* 1787:Februar, s. 141–173 (s. 144–145).
58. Op.cit., s. 150.
59. Op.cit., s. 155.
60. *Ibid.*
61. Op.cit., s. 151.
62. Den samme praktiseringen av relasjonen mellom frihet og nødvendighet kan både ses hos Balthasar Münter og Ove Høegh-Guldberg. Hos disse gjelder denne praksis forholdet mellom frihet og deltagelse i den institusjonelle kirkens gudstjenester. Både Münter og Høegh-Guldberg innrømmer mennesket religiøs frihet, men fordi mennesket er bundet av synden synes relasjonen mellom frihet og gudstjenestedeltagelse alltid å skulle gå opp. Se Roos 2013, s. 206.
63. Det har ikke vært mulig å skaffe til veie opplysninger om hvem som har skrevet denne teksten. Artikkelen avsluttes med initialene H. J. i *Minerva*. Den samme forståelsen av fornuftens selvfølgelighet finnes i Johann Clemens Todes tekst, *Hvad mennesket i en tid havde været, det kunde de atter i en anden Tid blive, trykket i samme nummer som "Vantroes og Overtroes Foreening"*.
64. "Vantroes og Overtroes Foreening", *Minerva* 1786:2, s. 305–312 (s. 307).
65. Op.cit., s. 305.
66. Se også den positive anmeldelsen av Lindbloms *Journal för präster*, trykket i nr 7–8, 1798.
67. Roos 2013.
68. Münters prekener hadde gjennomgående fått gode anmeldelser i tidsskrifter som *Kjøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager* og *Allgemeine deutsche Bibliothek*.

69. Bruns bidrag hadde tittelen "Vore gamle Kirke-Skikke, forsvarede mod Hr. Confessionarius Doctor Bastholm".

70. Rahbek, "Et og andet i Anledning af Herr Nordahl Bruns Forsvar for vore gamle Kirkeskikke mod Dr. Bastholm", i *Minerva* 1785:2, s. 1–33 (s. 31).

71. Rahbek 1785, s. 26.

72. Et annet eksempel på tekster som direkte tematiserer det konkrete kirkeliv er Hans Strøms naturprekener, som trykkes i flere utgaver av tidsskriftet.

73. Tidsskriftets siste utgaver publiseres med tittelen *Ny Minerva* (1806–1808).

Summary:

Defending Theology: Freedom of the Press and Theological Textual Cultures in Swedish and Danish Periodicals at the Turn of the Eighteenth Century

This article examines the relationship between theology and freedom of the press in the periodicals *Läsning i blandade ämnen* (Stockholm 1797–1801) and *Minerva* (Copenhagen, 1785–1801). Sweden and Denmark were subject to different press regulations in the last decades of the eighteenth century, not least concerning theological issues. The editors of the periodicals in question sought to contribute to general enlightenment, and each of them published texts thematizing theological and religious issues. Through close reading of theological texts from these periodicals, the present study aims to demonstrate how the different press regulations in the two countries entailed a need for different presentations of Christian ideas during a period when dogmatic Christian teaching was challenged. This will in turn shed light on the role of these periodicals as far as public opinion regarding theology and theological themes in general is concerned.

Keywords: Denmark; freedom of speech; periodicals; Sweden; theology.

Fra eneveldets scene mot
representative forsamlinger:
visitasen som offentlig arena i
Norge, ca. 1750–1850

Trond Bjerkås

På 1700-tallet var kommunikasjonen mellom øvrighet og befolkning i Norge sterkt asymmetrisk. Mulighetene eneveldets undersåtter hadde til å formidle synspunkter og påvirke myndighetene kan deles i to typer. Den ene var individuell. Supplikkinstitusjonen ga enkeltindivider mulighet til å skrive bønneskriver til kongen.¹ Til kategorien individuell kommunikasjon hører også muligheten for personlig audiens hos monarken. Den andre typen kommunikasjon var allmuesamlinger. Disse fant sted i lokalsamfunnet og var ansikt til ansikt-møter mellom allmuen som kollektiv og kongens representanter. Den typen faste allmuesamlinger som er mest studert i norsk sammenheng er bygdetinget, men det fantes andre. Gudstjenesten var uten sammenligning den arenaen hvor allmuen hyppigst møtte en av kongens tjenere, og kan dermed forstås som en allmuesamling. Men gudstjenestens sterkt ritualiserte preg gjorde den i mindre grad en tinget til en interaksjonsarena.² Innenfor det kirkelige systemet fantes likevel en annen institusjon som kunne fungere som en interaksjonsarena, nemlig visitasen.

Visitasen var det geistlige embetsverkets viktigste kontrollinstans med menighetene og prestene. Både biskopene og prostene skulle gjennomføre visitaser hvor de, ifølge Christian V's Norske Lov, skulle "forfare hvorledis Præsten prædiker, udlægger Børnelærdommen, uddeler Sacramenterne, og om de i alle Maade sømmelig staa deris Embede for og pryde det med et got Levnet."³ Visitasene skulle sikre at den samme, rette lære ble forkynt i alle rikets kirker og innplantet i undersåttene. Sentralt i visitasjonsakten sto derfor overhøringen av ungdommen, og biskopen eller prosten skulle formane menigheten til å leve et moralsk liv etter den evangeliske lære.⁴ I eneveldets lovverk framstår bispe- og prostevisitasene altså som et utpreget kontrollinstrument.

Samtidig var visitasene en arena hvor øvrigheten og allmuen kunne møtes til utveksling av synspunkter og informasjon. Visitasen kan sees som en lokalof-

fentlig arena, slik disse er definert av Steinar Imsen, som "felles rom – eller åpne fellesarenaer – for samhandling og kommunikasjon i lokalsamfunnet, bygdefolk imellom så vel som mellom lokalsamfunn og øvrighet."⁵ Lovverkets fokus på prestenes virke og levnet ga menigheten en stemme, og visitatoren skulle spørre menigheten om den hadde noe å utsette på presten. Allmuens tilstedeværelse hadde samtidig et klart tvangspreg, da den var pålagt i loven.⁶

Denne artikkelen undersøker visitasen som en arena for interaksjon mellom allmue og øvrighet mellom ca. 1750 og 1850. I løpet av denne perioden endret folks mulighet for deltagelse i offentlig liv seg radikalt. Grunnloven i 1814 ga stemmerett til en lovgivende forsamling, og i 1837 ble det opprettet valgte kommunestyre i hvert sogn. Samtidig endret deltagelsen karakter fra å være direkte til å bli indirekte. Til bygdeting og visitas møtte allmuen selv opp, til storting og kommunestyre møtte valgte representanter på velgernes vegne.

Jürgen Habermas har benyttet begrepet *representativ offentlighet* for å beskrive den formen for kommunikasjon eneveldet benyttet overfor sine undersåtter.⁷ Ordet *representativ* er imidlertid egnet til å forvirre når vi skal diskutere det i lys av overgangen til et representativt system for deltagelse. Derfor velger jeg heller å bruke betegnelsen *manifesterende offentlighet*. Det som manifesterer seg er det som åpenbarer seg (jf. det latinske *manifestare*). Eneveldets kommunikasjon var knyttet til en ikke-diskuterende, bydende retorikk, og hadde et sterkt scenisk aspekt.⁸ Dens primære funksjon var å fremstille kongens eneveldige makt og prakt.⁹ Manifestasjonen har også et publikum, og innenfor en manifesterende offentlighet er det en sterk motsetning mellom makten som åpenbarer seg og publikum som bivåner åpenbarelsen. Innenfor kirken manifesterer makten seg i prestens og biskopens skikkelse for sitt publikum, menigheten.

Et representativt system, hvor valgte representanter møtes i beslutende organ for å fatte bindende avgjørelser, er på mange måter det motsatte av en manifesterende offentlighet. Et moderne representativt system er knyttet til en deliberativ, drøftende retorikk, og den romlige metaforen er ikke scenen, men møterommet.¹⁰ Et sentralt spørsmål i denne undersøkelsen vil være om visitasen endrer karakter fra en manifesterende offentlig arena hvor to sterkt ulike parter møtes og kommunikasjonsformen er bydende og formanende, til en representativ arena hvor relativt likeverdige parter møtes til diskusjon om felles avgjørelser.

Jeg vil skille mellom en svak og en sterk definisjon av representasjon. En svak definisjon innebærer simpelthen at en representant er en stedfortreder. En sterkere definisjon krever i tillegg at stedfortrederen er valgt eller utpekt av de som representeres. En slik sterk definisjon kjennetegner moderne representative systemer som de skandinaviske. I Norge ble et representativt system etter den sterke defi-

nisjonen innført på nasjonalt nivå med Grunnloven i 1814 og på lokalt nivå med formannskapslovene i 1837.¹¹

I lys av spørsmålet om visitasens deltakelsesform vil jeg også drøfte motsetningsforholdet mellom en folkelig kultur og øvrighetens disiplineringsbestrebelse. Visitasprotokollene gir innblikk i kirken som en sosial arena som delvis unndro seg øvrighetens kontroll. Jeg vil vise hvordan allmuekulturen i løpet av undersøkelsesperioden mistet mange av sine "anarkistiske" trekk, og at kirken endret karakter fra en sosial arena med mange funksjoner til utelukkende et sted for andektig gudstjeneste. Jeg vil forsøke å vise at det er en sammenheng mellom disse kulturelle endringene og de nye forutsetningene for deltagelse på offentlige arenaer.

Tidligere forskning

Studier av bispevisitasene som sådan glimrer med sitt fravær i norsk historisk forskning. Det samme gjelder i Danmark. Dette beror kanskje på at visitasene har falt mellom to stoler og unndratt seg søkelyset både til den politiske orienterte samfunnshistorien og kirkehistorien. Historikere med interesse for forholdet mellom styresmakter og befolkning har ofte fokusert på bygdetinget og supplikkinstitusjonen, mens kirken ikke har blitt regnet som en arena for politisk kultur.¹² Kirkehistorikerne, derimot, har i stor grad vært opptatt av den teologiske utviklingen.¹³ I Sverige er forskningssituasjonen noe bedre. Olle Larsson har studert bispevisitasene i Växjö stift i perioden 1650–1760. Han mener at visitasene i den perioden gikk fra å være en "folkelig arena till en representativ, elitiserad arena". Visitasen ble mer øvrighetsdominert, med mindre deltagelse fra menigheten. Larsson ser denne utviklingen i sammenheng med Peter Burkes tese om en splittelse mellom den folkelige kulturen og elitekulturen i tidlig nytid.¹⁴

Kirkens politiske eller legitimerende funksjon er undersøkt i både Danmark og Norge, særlig med utgangspunkt i prekener. Michael Bregnsbo mener at prestene i Danmark fra 1760-tallet forlot forestillingen om eneveldet som innstiftet av Gud, til fordel for progressive ideer om menneskerettigheter og medborgerskap. De bidro dermed, ifølge Bregnsbo, til å berede grunnen for overgangen til konstitusjonelt monarki i 1848.¹⁵ Øystein Lydik Idsø Viken vektlegger derimot sterkt at kirken gjennom hele 1700-tallet hegnat om eneveldets legitimitet og manet allmuen til disiplin og lydighet.¹⁶ Prekenene kan nok underkommunisere menighetens egen bruk av kirken, men Viken mener at den kontinuerlige indoktrineringen livet igjennom, må ha skapt "tradisjonsverdier med sterke moralske etterverknadar."¹⁷

Forskningen på kommunikasjonskanaler og offentlige arenaer i tidlig nytid er omfattende. Prosjektet "Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states" undersøkte i flere utgivelser beslutningsprosesser i de nordiske statsdannelsene på 1700-tallet. En hovedkonklusjon var at ulike aktører hadde sterkere innflytelse på beslutninger enn systemet skulle tilsi.¹⁸ Undersøkelser av lokaloffentlige institusjoner har kommet til lignende resultater.¹⁹ I svensk forskning finnes det en omfangsrik litteratur som ser lokaloffentligheten i lys av begrepet *interaksjon*. Begrepet, som ble myntet av Eva Österberg som et mellomstandpunkt mellom et konsensus- og et konfliktperspektiv, har de siste 25 årene vært det dominerende teoretiske utgangspunktet for studier av politisk kultur på lokalplan i tidlig nytid. Både Peter Aronsson og Björn Furuhausen har levert viktige undersøkelser av bygdetinget og sogneforsamlingen (sockenstugan). Begge vektlegger at lokaloffentlige arenaer i stor grad ble brukt av lokalbefolkningen selv for å løse konflikter.²⁰ Olle Larsson benytter selv et interaksjonsperspektiv i sin studie av visitasene i Sverige.²¹

Interaksjonsperspektivet har også hatt innflytelse i Norge. Erling Sandmo fremhevet i 1992 at bygdetinget fungerte som befolkningens egen konfliktthåndteringsarena innenfor rammene av loven og det statlige rettsvesenet.²² I en senere studie av bygdetinget på 1600-tallet anlegger Sandmo imidlertid et mye tydeligere konfliktperspektiv, hvor en lokal, reintegrativ rettskultur blir fortrenget av statens abstrakte kriminalitetsforståelse.²³ Ole Gausdal mener på sin side at tinget på begynnelsen av 1700-tallet i liten grad ble benyttet som arena for meningsytringer fra allmuen.²⁴ Til en viss grad skyldes de ulike tolkningene at de er anvendt på ulike perioder. 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet var maktstatens høysommer, og også i Sverige finner vi undersøkelser fra denne tiden med et utpreget konfliktperspektiv.²⁵ Øystein Rian mener likevel at enevoldsstaten gjennom hele 1700-tallet viste både vilje og evne til å kue og disiplinere befolkningen til lydighet og underdanighet, og avviker med det fra det han betegner som det norske "harmoniparadigmet".²⁶ Motsetningen mellom et konflikt- og et interaksjonsperspektiv vil ligge til grunn for den følgende analysen, og vil bli løftet fram igjen i en avsluttende diskusjon. Samtidig vil jeg argumentere for at endrede deltagelsesformer- og idealer i løpet av undersøkelsesperioden ga nye forutsetninger for styring og kontroll som overskrider en streng øvrighet-allmue-dikotomi.

Kildemateriale og avgrensninger

For tiden før 1814 har jeg benyttet kildemateriale fra alle de fire stiftene i Norge. Kildene er visitasprotokoller og visitasinnberetninger fra biskopene.²⁷ De benyt-

tede kildene, som utgjør en vesentlig del av det eksisterende visitasmaterialet fra Norge før 1814, er ført i pennen av følgende biskoper:

Biskop	Stift	År*
Niels Dorph	Akershus	1750–1759
Frederik Julius Bech	Akershus	1806–1812
Erik Pontoppidan	Bergen	1748–1754
Johan Nordahl Brun	Bergen	1794–1812
Rasmus Paludan	Kristiansand	1751–1759
Christian Sørensen	Kristiansand	1812
Frederik Nannestad	Trondhjem	1750–1758
Johan Ernst Gunnerus	Trondhjem	1759–1773
Peter Olivarius Bugge	Trondhjem	1807–1810

*Årstallene angir omfanget av kildematerialet, ikke nødvendigvis embetsperioden

Det går et klart skille i kildetilfanget før og etter 1818. Da kom det et reskript om visitasordningen som påla prostene å føre protokoller med referat både fra bispe- og prostevisitasetene.²⁸ Etter 1818 er derfor prostevisitasetprotokollene, som finnes uten nevneverdige lakuner fra de fleste prostier, de sentrale kildene. Før 1818 er prostevisitasetprotokoller sjeldne.

Det store kildematerialet fra tiden etter 1818 har gjort det nødvendig å foreta et utvalg både tidsmessig og geografisk. Jeg har valgt å undersøke 1820-tallet og 1840-tallet. 1820-tallet gir et innblikk i den første tiden etter regimeskiftet i 1814. Det er også den første tiden med et omfattende kildemateriale, og dette kan til en viss grad brukes retrospektivt på den foregående perioden.

På 1840-tallet hadde det skjedd store endringer i den institusjonelle ordningen av lokalsamfunnet, etter at formannskapslovene fra 1837 overførte mye makt til valgte kommunestyre. Samtidig var dette en tid med gryende reformer i kirken og viktige lovendringer som opphevingen av konventikkelplakaten i 1842 og dissenterloven i 1845.²⁹ Jeg har valgt fire prostier: Dalene og Fosen i Trondhjems stift, og Lista og Mandal i Kristiansand stift.

Visitasetenes hyppighet

Ifølge Norske Lov skulle biskopen visitere hver kirke minst hvert tredje år, og prostene hvert år. Biskopene midt på 1700-tallet synes å ha etterlevd dette. Pon-

toppidan kunne i 1750 opplyse om at han i løpet av de tre foregående somre hadde ”gjennemreyst det gandske Stift, undtagen allene Hardanger Provstie, som med sine faa kirker reserveres næstkommende Aar.”³⁰ Pontoppidan, Nannestad, Dorph og Paludan foretok alle årlige visitasreiser i sine stift. Gunnerus var i løpet av sin tid som biskop i Trondhjem (1759–1773) på visitasreiser hvert år bortsett fra 1760, 1765, 1766. Dette inkluderte fire reiser til Nordlandene (det vil si dagens Nordland og Troms) og Finnmark.³¹

I årene like før 1814 kan kildene tyde på at visitaser ble holdt mindre regelmessig. Biskop Bech visiterte regelmessig i Akershus stift, mens Bugges protokoll viser store hull i visitasvirksomheten.³² Fra Kristiansand finnes kun protokoll fra 1812, men da ble til gjengjeld hele stiftet besøkt.³³ Nordahl Bruns visitasaktivitet varierte også, med stor aktivitet i årene 1799–1807, mindre i årene 1808–1810.³⁴

Dette kan henge sammen med situasjonen under Napoleonskrigene. Etter krigsutbruddet i 1807 kan biskopene ha hatt mer presserende gjøremål enn å dra på visitasreiser. Men det finnes også indikasjoner på at det ble holdt flere visitaser enn de som finnes referert i protokollene. For eksempel skriver Bugge at han var på visitasreise i Nord-Trøndelag i 1805, men at denne ikke er ført inn i protokollen.³⁵ Mer prosaiske årsaker kan også ha spilt inn. Nordahl Brun måtte avlyse visitasreisen i 1810 på grunn av et dårlig bein.³⁶

Prostevisitasene synes ikke å ha foregått årlig, slik loven foreskrev, noe fraværet av kildemateriale er en indikasjon på. Pontoppidan skrev i 1748 at prostevisitasene i Bergen stift ikke hadde blitt holdt på lenge.³⁷ Prosten i Selbu, P. Kaasbøll Rosenwinge, skrev i 1762 at prosteembetet ”neppe [har] meere end eet Navn”, og at den årlige visitasen var umulig å gjennomføre uten at prosten forsømte sitt eget kall.³⁸ Fra midten av 1790-tallet finnes det derimot prosteinnberetninger i flere stift, og etter reskriptet i 1818 ble prostevisitaser foretatt med langt større regularitet enn tidligere.

Visitasenes hovedfunksjoner

Øystein Viken fremhever at visitasordningen bidro til kontroll med, og ensretting av, prestenes budskap fra prekestolen og styrket innlemmingen av kirkeforvaltningen i det statlige byråkratiet.³⁹ Med Christian VI’s statspietistiske reformer på 1730- og 1740-tallet fikk kirken en viktigere rolle i styringsapparatet, noe opprettelsen av Generalkirkeinspeksjonskollegiet i 1737 er et uttrykk for. Reformene fikk varige virkninger, og visitasene ble et instrument for å gjennomføre dem.

Gjennom visitasene førte myndighetene kontroll med prestenes virke og gjennom dette med oppdragelsen av menighetene.

Christian VI's bekymring for undersåttene rettroenhet ble videreført av biskoper med pietistiske tilbøyeligheter, som Pontoppidan.⁴⁰ Det var avgjørende at prestene skjøttet sitt kall som gode hyrder for menigheten. Menigheten ble derfor spurt om den hadde noe å utsette på presten, og i mange tilfeller fikk presten formaninger om å endre oppførsel.⁴¹ I ekstreme tilfeller kunne biskopen anbefale at presten mistet sitt kall.⁴² Prestenes retoriske evner var sentrale for å spre den rette lære. Pontoppidan vektla at prekenene måtte være enkle og klare for å ha den rette virkning.⁴³ Ofte, som i Voss i 1748, var prekenene "i den Meenighed alt for konstig og udstuderet" for tilhørernes kapasitet.⁴⁴ Dårlige prekenes var skadelige. Sognepresten i Skånøvik, Arnt Bøckmand, framførte "en urimelig gallimatias, og dersom han altid prædikede saaledes, da mener jeg der maatte lige saa godt ikke prædikes."⁴⁵

Prestens evner ble sett i nær sammenheng med menighetens opplysning og tro. Biskop Bech bemerket at: "Ikke allene Ungdommens Oplysning, men Agtelse for Religionen staaer i nøje Forhold til Præstens Oplysning, Virksomhed og Retskaffenhed."⁴⁶ Pontoppidan skrev at "sandelig maa vi Geistlige vente at af Verdens Fordervelse og Formørkelse ligger mere end den halve Skyld paa os."⁴⁷ En dårlig prest førte til dårlig skole. Ungdommen på Hitra var "heel vankundig, og Skolevæsenet formedelst Præstens ligegyldighed [...] aldeles forsømt."⁴⁸ Ungdommen i Skogn var "elendig", men Bugge tok det ikke opp med presten, da denne var "aldeles blottet for sund Sans."⁴⁹

Skoleforordningen fra 1739 førte til at skolevesenet ble et hovedpunkt ved visitasene. I 1748 skrev Pontoppidan om sitt stift at "Skole-Væsenet [...] er her saa slet og ilde bestilt, at man skulle slutte den seeneste Allernaadigste Kongelige Forordning var her Knap bleven publiceret [...] end sige sat i nogen execution."⁵⁰ Også Paludan og Nannestad gir uttrykk for lignende.⁵¹ Selv om prestene var avgjørende, var hovedutfordringen for skolen likevel allmuens motstand. "[E]ndog gode Præster [har] ikke kundet trænge igjennem alle de objectioner som Almuen, og meest de formuende Bønder, idelig gjøre med den Kongelige Forordnings execution," skrev Pontoppidan i en av mange lignende rapporter.⁵² Et annet gjennomgående problem var lærernes dårlige betaling, særlig i kystområder hvor annet arbeide kunne gi langt bedre inntekter enn en lærerstilling.⁵³ Visitasene var gode anledninger til å ansette nye skolelærere eller gi dem som fantes bedre lønn.⁵⁴

Bøndenes motstand var mange steder seiglivet, og Bugge var generelt misfornøyd med ungdommens opplysning på sine visitaser i 1807 og 1809.⁵⁵ Bildet er likevel ikke entydig. Niels Dorph rapporterer gjennom hele 1750-tallet om at

opplysningen gikk fremover, mens bildet er mer sammensatt hos Bech og Nordal Brun.⁵⁶

Gjennom hele undersøkelsesperioden var skolen et hovedanliggende ved visitasene, som var landets første tilsynsordning for skolevesenet. Fortsatt på 1840-tallet dominerte skolesaken i visitasprotokollene, ikke minst spørsmålet om å opprette fastskoler. Kanskje ikke for noe moderne samfunnsområde har kirken hatt større betydning enn for skolevesenet. Først etter skoleloven i 1860 ble ansvaret for undervisningen gradvis overført fra presten til kommunestyret.⁵⁷

Deltagelse ved visitasene før 1814

Ifølge Norske Lov var det møteplikt for allmuen ved visitasene, en plikt som var innskjerpet ved et reskript av 28. februar 1691.⁵⁸ Denne plikten kan òg sies å ha blitt forsterket ved sabbatsforordningen fra 1735, som påbød gudstjenstedeltagelse.⁵⁹ Det er likevel vanskelig å avgjøre eksakt hvor mange som deltok ved visitasene, siden kildene svært sjelden gir tall for oppmøte.

Olle Larsson har funnet at allmuens deltagelse ved visitasene i Sverige avtok utover på 1700-tallet. I lys av Peter Burkes tese om en splittelse mellom eliten og en folkelig kultur i tidlig nytid, vurderer Larsson muligheten for at eliten bevisst ekskluderte allmuen fra visitasen. Men han er samtidig åpen for at det kan være snakk om et frivillig fravær som kan betraktes som en form for passiv motstand mot den øvrighetsdominerte visitassituasjonen.⁶⁰

Det finnes ikke holdepunkter i kildene for å hevde at øvrigheten i Norge bevisst ekskluderte allmuen fra visitasene på 1700-tallet. Tvert imot var mange geistlige bekymret for at allmuen ikke møtte opp slik den var forpliktet til.⁶¹ Bildet er likevel langt fra entydig. Hverken Pontoppidan, Nannestad, Dorph eller Paludan skriver mye om oppmøte. Gunnerus rapporterer på sin side ofte om stort oppmøte.⁶² Opplysninger om dårlig oppmøte er dessuten ofte supplert med forklaringer som unnskylder fraværet, for eksempel dårlig vær eller onne- og setertid.⁶³ Noen steder var likevel allmuen fraværende uten at det gis noen begrunnelse, og noen prester uttrykker bekymring over at allmuen forsømte gudstjenestene.⁶⁴

Heller ikke kildene fra rundt 1800 rapporterer i stor grad om fravær. Biskop Bugge antyder tvert imot at visitasen hadde en nyhetens interesse som gjorde at kirken kunne være fullere enn på en vanlig søndag.⁶⁵ Fra Bugges visitaser finnes kun én eksplisitt henvisning til allmuens fravær. Det gjelder Ørlandet, og det forklares med at mennene var på fiske.⁶⁶ Likeledes var Nordahl Brun ofte fornøyd

med det store oppmøtet.⁶⁷ De gangene han noterer dårlig oppmøte, er det gjerne knyttet til spesielle omstendigheter. Både godt og dårlig vær kunne forklare mengdens fravær: "Ondt Veyr, faa folk," noterer Brun seg om visitasen i Vanylven i 1803. Tre dager senere, på Selja, var det "Faa Folk, fordie Veyret var godt, og godt Veyr dyrt."⁶⁸ Noen ganger skyldtes derimot fraværet allmuens slette karakter, som i Lærdal i 1812. Her knyttet det dårlige oppmøtet til at "Gudfryktigheten her er ufruktbar (Sterilis hic devotio)".⁶⁹

Samlet gir kildene et inntrykk av en relativt stor deltagelse ved bispevisitasene, kanskje økende gjennom perioden. Samtidig er det grunn til å tro at oppmøtet var bedre på visitasene enn ved vanlige gudstjenester. Som vi skal se senere var manglende respekt for sabbaten en stor bekymring for 1700-tallets geistlige.

En passiv og kollektiv deltagelse

I tråd med den manifesterende offentlighetens regisserte karakter, skulle menigheten spille en rolle som fulgte en på forhånd bestemt regi. I kildene fremstilles menigheten ofte som om den har én stemme og én oppfatning. Johan Nordahl Brun skriver at han stilte "det sedvanlige Spørsmaal: Har M(eeni)gh(e)d(en) at klage over Lærer, En almindelig Skraal Nei vi velsigne Gud og Jær, som gav os saadan Mand."⁷⁰ "[A]lle med en mund" talte godt om klokkeren i Manger kirke, "Almuen elskede deres fromme Lærer" i Hamre hovedkirke og "Meenighedens eenstemmige Velsignelser" fulgte sogneprest Lime fra Hosanger kirke.⁷¹

Det betyr ikke at det ikke var adgang til å klage på presten. Tvert imot ble menighetene oppfordret til å si ifra hvis prestene ikke skjøttet sitt embete skikkelig. I Lindås prestegjeld fikk Pontoppidan "samtidigt Svar af mange 100 Munde: Hr Grøgaard har vi meget at Klage over, han er en ugudelig og ganske fordrucken Mand."⁷² Pontoppidan støttet i dette tilfellet allmuens klage. Likevel er også dette et eksempel på en velregissert spørsmål-respons-interaksjon hvor initiativet åpenbart lå hos biskopen.⁷³

I praksis var ikke kommunikasjonen alltid så stilisert. Biskopene forteller at selv om det ikke fremkom offentlige klagemål, kunne klager bli fremført privat i etterkant eller forkant av visitasen.⁷⁴ Menigheten kan dessuten ha brukt sitt "nei, ingen klager" strategisk for å holde biskopen utenfor konflikter. Ikke minst gjaldt dette i konflikter om skolen. Visitashandlingen inngikk i det James Scott har kalt *public transcript*, altså den åpne interaksjonen mellom undersåttene og de som utøver herredømmet.⁷⁵ Et eksempel er fra visitasen i Leikanger i 1749. Pontoppidan formanet menigheten om dens ulydighet mot skoleforordningen: "jeg forholdt

Meenigheden at saadan syndig Ulydighed imod den Høyeste Øvrigheds udtrykkelige Befalning ikke længer kunde gaae ustraffet af, og at de maatte takke dem selv derfor om de herefter bleve udpantede, naar de vegrede sig.”⁷⁶ Et særtrekk ved *public transcript* er at begge parter ofte er interessert i at regien blir fulgt, og menigheten ga da også biskopen det svaret han ville ha: ”hvorpaa der lovedes Lydighed og man tilstoed at Skole-Anstalter var fornødne.”⁷⁷

Eksempelet viser at folk kjente spillereglene i møte med myndighetene. Man tiet når biskopen talte, viste lydighet hvor det var forventet. Vi får ikke inntrykk av at det foregår noen debatt eller utveksling av synspunkter med mål om å nå frem til enighet. Biskopen formaner, allmuen unnskylder seg eller opptrer trassig.⁷⁸ I konflikter om skolevesenet fremtrer visitasen som en typisk manifesterende offentlighet.

Var medhjelpere og klokkere allmuens talsmenn?

Under eneveldet fantes det lokale ombud som utførte offentlige oppgaver, men som var rekruttert fra lokalsamfunnet, og dermed sto i en mellomstilling mellom øvrighet og allmue. Innenfor eneveldets manifesterende offentlighet kunne slike ombud potensielt fungere som allmuens talspersoner overfor myndighetene. Ulike ombud på det sivilrettslige området har tidligere blitt undersøkt i et slikt perspektiv.⁷⁹ To av de viktigste var lagrettemennene og lensmannen.

Lagrettemennene var opprinnelig meddommere på bygdetinget, og kunne også tale bygdefolkets sak overfor statsmakten.⁸⁰ Lagretten besto ofte av en bondeelite i økonomisk og sosial forstand, noe som har blitt tolket som at den hadde stor innflytelse.⁸¹ Utover på 1700-tallet mistet imidlertid lagretten noe av sin posisjon, både ved at dommerfunksjonen ble svekket og ved at ombudet gikk på omgang etter manntallet, noe som beklippet bondeelitens dominans.⁸²

Lensmannsombudet var det laveste nivå i det sivile forvaltningsapparatet. Det var som regel besatt av bønder, eller i hvert fall av personer med lokal tilhørighet, med det var fogd og amtmann som utpekte lensmannen.⁸³ Lensmannsombudet personifiserer dermed den klassiske mellomposisjonen til lokale ombud i Norge under eneveldet. Han var både statens håndlanger og bygdefolkets talsmann, både respektert og uglesett blant sine egne i bygda.⁸⁴

Også på det kirkelige området fantes det ombud som sto i en lignende mellomstilling og som deltok på visitasene. Spørsmålet er om de kunne fungere som talspersoner for menigheten overfor den geistlige øvrigheten. *Prestens medhjelpere* skulle være to gudfryktige og gode menn fra menigheten som presten

skulle rådføre seg med. De hadde noen av de samme oppgavene som de såkalte "sexmännen" i Sverige, særlig knyttet til moral og sedelighet i lokalsamfunnet. Den store forskjellen er at medhjelperne i Norge var utpekt av presten, mens sexmännen ble valgt av sogneforsamlingen. Det svenske ombudet var altså valgt av menigheten selv, mens det norske ble utpekt av myndighetene. Utover på 1700-tallet fikk medhjelperne utvidede oppgaver knyttet til fattig- og skolevesen, og etter 1814 kunne de utføre administrative oppgaver i forbindelse med stortingsvalg.⁸⁵ *Klokkeren*, eller degnen, var i utgangspunktet en lekmann som skulle gå presten til hånd under gudstjenesten. Ifølge Norske lov fra 1687 skulle han undervise ungdommen, forestå sangen i kirken og ellers være lydlig mot presten.⁸⁶ I økende grad ble undervisningen sett på som klokkerens hovedoppgave.⁸⁷

Ved enkelte tilfeller fremstår både medhjelpere og klokkere som allmuens talsmenn ved visitasene. I Rørstad i 1759 talte klokkeren med biskop Gunnerus og forlangte på allmuens vegne en ny kirke. På grunn av dårlig vær var ikke allmuen til stede.⁸⁸ Ved visitasen i Lindås i 1748 tilkalte Erik Pontoppidan medhjelperne for å høre hvilke klager de ville fremføre mot presten. Biskopen kjente ryktene om den drikkfeldige presten, og ba medhjelperne fremsi sine klager før gudstjenesten "paa det de forargerlige historier ikke tør fortelles offentlig i Kirken".⁸⁹ Det var også jevnlig medhjelperne som svarte for tilstanden ved annekskirkene som ikke ble visitert.

Hovedsakelig synes likevel ikke medhjelpere og klokkere på 1700-tallet å ha blitt ansett som allmuens talsmenn. Snarere var de å regne som prestens underordnede, og kunne tale på hans vegne om han var indisponert. Bugge skriver fra Aure at "Formedelst Præstens Svagelighed, maatte jeg spørge Klokkeren om et og andet."⁹⁰ Ifølge Norske Lov skulle medhjelperne utvelges blant "de Gudfrygtigste, beste og vederhæftigste Sognemænd", og skulle gå presten til hånd med det han måtte ønske, og "tiene hannem til Hielp og større Myndighed."⁹¹ Kari Telste har i en studie fra 1993 vist hvordan medhjelpere og klokkere spilte en sentral rolle i prestenes lokale kontrollapparat.⁹²

Klokkeren kunne dessuten skille seg sosialt fra menigheten for øvrig. I Findås var klokkeren sogneprestens sønn.⁹³ Nordahl Brun forteller om klokkeren i Lindås og hans familie, at de snakket pur dansk, noe Brun tar som indikasjon på hvor avsondret de levde fra lokalbefolkningen.⁹⁴ I motsetning til lagrettemennene utgjorde disse klokkerne en elite *utenfor* allmuen.

Geografiske faktorer spiller inn for klokkernes sosiale bakgrunn. I Lista og Mandal var de fleste fra bondebakgrunn, unntatt i bynære kall som Holme, Oddernes og Tveit, hvor de benevnes som "studiosus".⁹⁵ Biskop Paludan så dette som

et problem, og skrev i 1757 at "Degnekaldene ere i dette Stift paa de fleeste steder kun av liden og ringe importance, saa skikkelige Studiosi sjelden anholder derom, altsaa ere de fleeste degne leege."⁹⁶

Ønsket om utdannede klokkere tyder på at myndighetene ville ha en klokker-tjeneste som var profesjonalisert og standardisert. Prost Cold i Fredrikshald mente at biskopen burde utnevne alle klokkere, fordi "[a]lle Stiftets Studiosi [...] ere hannem bekendte, hvoraf hand paa hver Vacante stæd een kand besckicke."⁹⁷ Profesjonaliseringen kunne også ha den ønskede virkning å svekke klokkernes rolle som allmuens talsmenn. Cold bemerker at "[d]end Degn, der beblander sig med at skrive Jndlegger, Suppliiver eller have med andet saadant at bestille blant Almuen, bør miste sit Embede."⁹⁸ At prosten fant det for godt å advare mot en slik praksis tyder på at den ikke var ukjent.

Fra allmuesamling til sognekommissjon. Visitasene etter 1814

Etter 1814 endret visitasen gradvis karakter fra en allmuesamling mot en representativ forsamling. Ifølge reskriptet fra 1818 skulle det etter visitasgudstjenesten holdes et møte bestående av biskopen, når han visiterte, prosten, sognepresten, medhjelpere og kirkeverger.⁹⁹ Med opprettelsen av visitasmøtet ble vesentlige deler av visitashandlingen flyttet fra en felles, åpen arena til et møterom med en klart definert deltagerliste.

Reskriptet innebar en nøyere regulering av visitasakten i forhold til bestemmelsene i Norske Lov. I visitasmøtet skulle prestens protokoller ettersees, menighetens kristelige og moralske forhold og skolevesenets tilstand forespørres og man skulle forsikre seg om at ritualet, helligdagene og kirkeskikkene ble overholdt. I tillegg skulle andragender og besværing angående kirken og de geistlige embetsmenn fremlegges. Dette kunne være besværing fra de tilstedeværende selv, eller spørsmål og klager som de hadde mottatt fra andre. Visitor skulle også føre tilsyn med de offentlige bygningene, og protokollføringen ble nøyere regulert.¹⁰⁰ Av protokollene fra tiden etter 1818 ser vi at møtet ofte ble holdt dagen etter visitasen, men det kunne også bli holdt samme dag eller dagen før. Ofte er det kun møtet, ikke selve visitasen, som er referert i protokollen.¹⁰¹

Visitashandlingen kan sies å ha blitt elitisert, ved at den ble avgrenset til et klart definert mindretall av allmuen. Men dette er ikke tale om en elitisering i Peter Burkes forstand, hvor en standsdominert elite avsondrer seg fra allmuen. Snarere ble deler av allmuen knyttet tettere til den tradisjonelle embetsmannseliten gjennom tilgangen til offentlige verv. Samtidig framstår prestens medhjelp-

pere og kirkeverger ofte som representanter for den øvrige allmuen. De benevnes som "de paa Menighedens vegne tilstedeværende", eller "de tilstedeværende allmuesmænd paa samtlige allmues vegne."¹⁰² Noen steder betegnes de metonymisk bare som menigheten eller allmuen.¹⁰³ Dette er en markant betydningsendring fra det som synes å ha vært vanlig praksis på 1700-tallet, og fra formuleringene i Norske Lov. Fra i beste fall å ha hatt en ad hoc-rolle som allmuens talsmenn, synes de kirkelige ombudsmennene etter 1818 i større grad å bli forstått som faste stedfortredere.

Visitasmøtene har mye til felles med skole- og fattigkommisjonene som ble opprettet fra 1741 og framover. Det var noe ulike bestemmelser for hvem som skulle delta i disse kommisjonene, men felles var at de skulle ledes av presten og inkludere medhjelperne.¹⁰⁴ Flere steder i kildene benevnes visitasmøtet eksplisitt som "commissionen", eller "Sognecommissionen", en vanlig betegnelse på skole- og fattigkommisjoner.¹⁰⁵

Allerede før 1814 holdt både biskop Bech og biskop Bugge møter med skole- og fattigkommisjonene i forbindelse med visitasen.¹⁰⁶ De førte derimot ikke egne referat fra disse møtene, slik praksis ble etter 1818. Øvrige deler av allmuen kunne også være til stede ved møtene Bech holdt.¹⁰⁷ I Bechs protokoll finner vi heller ikke møtedeltagernes signatur, noe som ble vanlig praksis etter 1818. Vi kan tolke det som at visitasene gradvis mistet sitt kollektive preg. Reskriptet i 1818 formaliserte en endring som allerede var i gang, men forsterket tendensen mot en representativ møteform. På 1820-tallet deltok ofte valgmennene fra stortingsvalget i møtene, noe som gjør tilknytningen til det moderne representative systemet eksplisitt.¹⁰⁸ Dette er kanskje en følge av at valgmennene etter 1816 skulle delta i skolekommisjonene,¹⁰⁹ og i så fall en ytterligere indikasjon på at visitasmøtet og skolekommisjonen ofte var ett og det samme utover på 1820-tallet. På 1840-tallet, etter opprettelsen av kommunalt selvstyre, deltok formannskapene på flere visitasmøter, men dette synes å være ad hoc-deltagelse i forbindelse med enkeltsaker som angikk kommunestyrelsen.¹¹⁰ Formannskapene kunne like gjerne stå i konflikt med det geistlig dominerte visitasmøtet. Ikke minst gjaldt dette i skolespørsmål. I Vanse anmodet for eksempel sognepresten forgjeves formannskapet om å delta i skolekommisjonen, slik den var forpliktet til etter formannsapsloven, og prosten truet med å trekke formannskapet for domstolen.¹¹¹

Formannsapslovene bidro til å splitte makten i lokalsamfunnet mellom en kirkelig og en sekulær institusjon. Den gamle kampen mot skolen ble mange steder ført med fornyet styrke i formannskapene, og innenfor kirken fantes det krefter som mente at utfordringen fra politiserte bønder ikke lenger kunne møtes med formaninger fra prekestolen. I 1846 foreslo prestene i Nordre Dalene

prosti å innføre kirkelige formannskap: "Vi mener saaledes ei, at der ligger noget enten i Kirkens eller Statforfatningens Væsen, som kan være til Hinder for, at en Kirkeforfatning svarende omtrent til vore Formandskabsinstitution kan blive ordineret."¹¹² De knytter seg her tett opp til biskop Arups synspunkter i debatten som blusset opp under striden om konventikkelplakaten mellom 1840 og 1842. Arup ønsket et representativt menighetsråd bestående av prestene og valgte legfolk.¹¹³

Prestene i Nordre Dalene knyttet kirkeformanskaper eksplisitt til at den nye statsforfatningen burde gi kirken en friere stilling i forhold til staten, og mente dissenterloven fra året før gjorde det påkrevd med en løsere kobling mellom stat og kirke. Kirken og kristendommen var ikke lenger, som under eneveldet, "blot Midler" for staten. Det var ikke lenger forventet at prestene skulle "virke for Landhusholdningssager, tale om Potetsavl, Vaccination" og så videre. Kirken skulle først og fremst være en åndelig institusjon, og det krevde både en friere stilling i forhold til staten og mer innflytelse nedenfra.¹¹⁴

Uttalelsen fra Nordre Dalene kom i forbindelse med et forslag om endringer i visitaspraksis. Det var visitasmøtet som skulle danne utgangspunktet for kirkeformanskapene, på samme måte som skole- og fattigkommisjonene dannet utgangspunkt for de kommunale formanskapene i 1837.¹¹⁵ Medhjelperinstituttet burde derfor gjøres valgbart, "for at Præsten kan faae *virkelige* Medhjelpere" (min utheving). Såfremt det "tages tilbørlig Hensyn til saadanne Mænds Valg, gjøres disse Poster til et Slags Ansvar, forbundet med visse Rettigheder, forøges Medhjelpernes Antal, eller rettere bleve et slags Kirkerepresentantskab inden Menigheden inført."¹¹⁶

Tidlige fremstøt for å innføre representative kirkelige organer kom altså ikke nedenfra, men fra geistligheten selv. Uten tvil innebar dette en liberalisering i forhold til eneveldets manifesterende offentlighet. Men det var en liberalisering, ikke i betydningen fravær av styring, men som en ny form for styring, hvor menigheten i større grad skulle styre seg selv: "da først kan der blive mueligt at føre ordentlig kontroll baade med Meenighed og kirkens Herrer og Betjenter; da vil der vel med Almuens forøgede Sands for egne kirkelige anliggender banes Vei en duelig geistlig Virksomhed."¹¹⁷

Dette reiser spørsmålet om hvem som kontrollerte kirkerommet og i hvilken grad øvrigheten lykkes i å disiplinere allmuen. Jeg vil i det følgende argumentere for at befolkningen under eneveldet benyttet kirken på måter som til dels lå utenfor øvrighetens kontroll og som var i strid med dens normer. Først utover på 1800-tallet, parallelt med at allmuens eliter trådte inn i styringsinstitusjonene, lykkes det å gjøre kirken til et rom utelukkende for fromme formål.

Kirken som sosial arena

Visitasberetningene kan fortelle oss om endringer i bruken av kirken og øvrighetens syn på denne. I kildene fremtrer kirken på 1700-tallet som en viktig sosial arena, preget av allmuens egen kultur. Selv om gudstjenesten fulgte en nøye regi finner vi flere vitnesbyrd om at messene kunne være mer uorganisert enn kirkeritualet tilsa. Nordal Brun skriver om visitasen i Oppdal i Hardanger: "her var sand Pøbel, som icke tau medens Ieg taled. Paa Gulvet blev icke levnet mig Rum nok knap til at staae. Ieg maatte med Harmen afbryde min Katekisation."¹¹⁸ På Østervoll en uke senere var "ogsaa Pøbel og endnu verre end ved Opdahl".¹¹⁹ Selv ikke den berømte biskopen kunne holde styr på folkemengden. I 1807 beklaget Bugge at "Almuens ligegyldighed og Mangel paa agtsomhed under Prædiken var saare kiendelig."¹²⁰ Så sent som i 1825 skrev biskop Munch at det var en alminnelig uskikk at "Mængden" forlot kirken like etter prekenen.¹²¹

Generelt var myndighetene på 1700-tallet bekymret for brudd på helligdagsfreden. Både innskjerpingen av lovgivningen med sabbatsforordningen i 1735 og avskaffelsen av en rekke helligdager i 1770 var delvis begrunnet med at de ikke ble overholdt.¹²² Dette var et problem kirken aldri fikk bukt med under eneveldet. På Ørland meldtes i 1821 at "Sabaten vanhelliges saaledes tillige med Arbeide og Fiskerie, endog paa de store Høytidsdage, at hvis dette Onde ikke blev standset, var det at befrygte at ald Orden tilsidst vilde ophøre."¹²³ På 1820-tallet meldtes det også, med bekymring, at søndagen ble brukt til markedsdag. Noen steder førte det til at folk holdt seg borte fra gudstjenesten, mens andre steder ble kirkebakken brukt som markeds plass.¹²⁴ Det er en sterk tradisjon i kristen kultur å se med mishag på koblingen mellom tempel og handel. Alle kjente historien om Jesus som kastet kjøpmennene ut av tempelet.¹²⁵ Men håndhevelsen av dette skillet kolliderte med praksis i et samfunn med få andre felles arenaer.

Slike forhold bør ikke ansees som et uttrykk for irreligiøsitet. Pontoppidan forteller flere steder om at tilhørerne var begjærlige etter Guds ord.¹²⁶ Klager på at det ble holdt for få prekener, tyder på at folk var interessert i å høre presten tale.¹²⁷ Øystein Viken mener at menighetens tilbøyelighet til å forlate kirken etter prekenen indikerer at allmuen anså det som viktig å få med seg prekenen.¹²⁸ Hanne Sanders har betegnet 1700-tallet som en religiøs kultur, hvor religionen var en integrert del av samfunnet og menneskers livsverden, ikke bare en personlig overbevisning.¹²⁹ Flere enkelthendelser vitner om sterke religiøse anskuelser, om enn de ikke alltid var i tråd med øvrighetens forståelse av den evangeliske lutherdom.¹³⁰

Eksemplene ovenfor tyder likevel på at kirken ikke utelukkende var en arena for oppbyggelige prekener. Den var en offentlig arena med en rekke funksjoner

for bygdefolket. Søndagsgudstjenesten kunne, som andre kirkelige handlinger som bryllup, være knyttet til fest. Biskop Paludan klaget over at allmuen kom med "Store Brudfølge til Kirken med Støi og Larm, Trommeslagere og Spillemand til Kirkedøren, hvorved Almuens Andagt forstyrres, ja mange Letsindige vente udenfor Kirken til Brudeferden kommer, mange løbe ud af Kirken."¹³¹ Nordahl Brun beskriver i 1806 "den Uskik at heele (Brude)Følge gick ind i Præstens Stue drak, spillede og dansede der. Og for all den Allarm faaer Sognepræsten 8 Mark og intet Offer."¹³² At presten fikk betalt, vitner også om en institusjonalisering av denne praksisen. Øystein Viken mener, med henvisning til Faye, at prestene på 1700-tallet brukte dette som en strategi for å begrense omfanget av bryllupsfeiringer.¹³³

Kampen mot brennevin var viktig for kirkens menn. I Undal ble det i 1819 klaget både over småhandel ved kirken og drikking før, under og etter gudstjenesten.¹³⁴ Også i Bjelland hadde folk med brennevin til gudstjenesten.¹³⁵ Selv om dette kan sees i lys av den liberale brennevinslovgivningen etter 1814, kan nok disse kildene også brukes retrospektivt til å fortelle om en utbredt folkelig kultur på 1700-tallet.¹³⁶ Biskop Gunnerus skriver i 1759 at klokkeren i Sand i Nordland var blitt avsatt fordi han skjenket brennevin til allmuen da den kom til gudstjeneste.¹³⁷ I områder med store avstander var folk ofte samlet i flere dager i forbindelse med helligdagene, noe som uvegerlig førte til "mangen Uskikkelighed", som drikk, spill og lek.¹³⁸

Rundt 1820 knyttet mange prester drikkekultur og ukyskheter til avskaffelsen av kirketukten som skjedde i løpet av andre halvdel av 1700-tallet.¹³⁹ I Undal prestegjeld i 1819 ble det klaget over "løsaktighet" i flere sogn. Årsaken til at denne last var økende skulle være at den ikke lenger ble straffet av den verdslige øvrighet.¹⁴⁰ På visitasmøtet i Hemne i 1819 ble det framsatt ønske om at "den gamle Kirketugt blev indført igjen og om muligt skerpedes eller i det minste at de civile Strafflove fik deres Straf tilbage."¹⁴¹ Året etter ønsket man seg "den gamle gode Kirketugten, som aldeles er gaaet af Brug" tilbake.¹⁴²

Vi får inntrykk av at denne første tiden etter 1814 var en brytningstid. Lastene er de samme gamle, men geistlighetens formuleringer er blitt mer innstendige og knyttet til "tidsånden". På Hitra ble den påstått tiltagende løsaktigheten forklart med at "de Unge lod sig henføre af Tidens forførende Exempler".¹⁴³ Allerede i 1801 bekymret Nordahl Brun seg over den "[a]lforstyrrende Liighed og Frieheid" som undergravde respekten for ekteskapet, øvrigheten og foreldrene.¹⁴⁴ Når vi kommer til 1840-tallet, har bildet av en folkelig, utagerende og høylytt kultur i og rundt kirken endret seg. Prostene i Mandal prosti forteller, nærmest med et standardformular, at "Orden og Stilhed herskede i den talrige Forsamling".¹⁴⁵ Det samme finner vi

i Fosen.¹⁴⁶ Korte innførsler forteller at helligdagen overholdes, ritualet og kirkeskikken følges. Vi finner denne utviklingen tilbake til siste halvdel av 1820-tallet. Både i Søgne i 1827 og i Bjelland i 1828 bemerkes det at det ikke lenger selges varer utenfor kirken på søndager.¹⁴⁷ Likeledes meldes det overalt om at drukkenskapen hadde avtatt. Fra Bjelland meldtes at "Maadehold, Flid og Orden viiser seg meer og meer" og at brennevinsskjenking ved bryllup og begravelser nesten hadde opphørt.¹⁴⁸ Man fikk riktignok ikke helt bukt med drikkingen, og i Stadsbygd ble enkeltpersoner anmeldt for brennevinsskjenking både i 1840, 1841 og 1844. Resten av tiåret var det ingen klager, og i 1849 påpekes det at brennevinsdrikkingen hadde avtatt, noe som tilskrives prestegjeldets nylig opprettede avholdsforening.¹⁴⁹

Deltagelse og kontroll

Samlet sett mener jeg at visitasprotokollene påviser en reell endring i bygdekulturen på første halvdel av 1800-tallet. Man drakk mindre, man støyet mindre og oppførte seg annerledes i forsamlinger. Dette kan knyttes til brede kulturelle endringer i europeisk historie. Det var ikke bare bøndene som ble mer stillferdige. Også overklassens sosiale rom ble stille,¹⁵⁰ og på religionens område ble fokuset rettet innover. Allerede pietismen brakte en ny inderlighet, og med lekbevegelser som haugianismen ble saktmodigheten spredt til brede befolkningslag. Man kunne tenke seg at det vi ser ikke er reelle endringer, men heller endringer i myndighetens interesse for folks adferd. Björn Furuhagen har bemerket at en rekke fenomener knyttet til sedelighet og livsførsel forsvinner ut av rettsprotokollene mot slutten av 1700-tallet, noe han knytter til framveksten av en privat sfære og en sekularisering av moralen.¹⁵¹ I visitasprotokollene finner vi derimot et vedvarende engasjement for moralske spørsmål ennå på midten av 1800-tallet. I en innførsel fra visitasen i Klæbu i 1844 bemerkes det at

meenighedens Moralske Tilstand fornemmes stadigen at gaa fremad til det bedre. Aarsagen hertil maa formentlig søges deri at i et saa lidet Samfund som det Klæbo Præstegjeld danner, kan enhver nok saa liden Uorden bemærkes i dens Begyndelse. Det bør ei heller lades ubemærket at i Præstegjeldet findes flere agtede og ansede Familier af Bondestanden, som baade med Exempel som og med at understøtte Sognepræsten i hans Bestrebelse paa at vinde for Sædlighedheds og Christeligheds fremme i længre Tid have bidraget deres til Menighedens Oplysning og Forbædring.¹⁵²

Åpenbart betraktes ikke moral som et privat anliggende, og i et oversiktlig lokalsamfunn kan enhver uorden oppdages "i dens Begyndelse". Viljen til kontroll er

klart til stede, og menighetens forbedring ligger ikke lenger bare i øvrighetens hender. Flere ansette familier av bondestanden hjelper presten i hans bestrebelser. Det foregår altså et samvirke mellom øvrigheten og en moralsk elite blant allmuen. Uten tvil var denne moralske eliten avgjørende i fremveksten av de mange avholds- og måteholdsforeningene som tilskrives mye av æren for drikkekulturens tilbakegang.¹⁵³ Dette kan sees som et eksempel på en siviliseringsprosess, hvor en elite blant allmuen gjør øvrighetens normer til sine, og bidrar til å utbre dem videre i bondesamfunnet.¹⁵⁴ Samtidig ble bondeelitenes vilje til å oppdra sine standsfeller supplert med evne, ved at de fikk innpass i institusjoner med innflytelse. Visitasmøtet var en slik institusjon, det samme var skole- og fattigkommisjonene. Sognepresten utpekte medlemmene og kunne sørge for at de rette personene deltok. Men også formannskapene etter 1837, som var valgte forsamlinger, ivret for edruelighet, opplysning og sedelighet.¹⁵⁵ Og deler av geistligheten ønsket altså valgte kirkeformannskap for å bedre kontrollen med menighetene.

Selv om årsaksforhold er vanskelige å påvise, kan de nye formene for deltagelse ha bidratt til å gjennomføre det øvrighetens tukt og formaninger hadde mislyktes med siden kongemakten innlemmet kirken i sitt ideologiske apparat ved reformasjonen. Det virker i det minste klart at visitasmøtet er et eksempel på en ny styringsrasjonalitet som innebar at befolkningen i større grad skulle styre seg selv snarere enn å bli regjert av en påstått allmektig stat. Denne styringsrasjonaliteten bygget både på liberale idealer nedfelt i Grunnloven og senere lovgivning, og på en ny forståelse av at befolkningens aktive deltagelse i offentlige institusjoner gjorde institusjonene til bedre styringsredskaper.

Konklusjoner

Visitasetene på 1700-tallet var et viktig ledd i kontrollapparatet til kirken og enevoldsstaten. Visitasetene ble brukt for å gjennomføre statlig politikk som ofte møtte motstand fra allmuen. Slik sett bekrefter kildene et konfliktperspektiv på forholdet mellom allmue og øvrighet. Det var likevel stor variasjon i hvor effektivt myndighetene klarte å sette igjennom sine prosjekter. Innenfor et viktig saksompleks som skolevesenet ser vi vedvarende motstand til langt ut på 1800-tallet. Det må også påpekes at det finnes saker hvor allmuens og myndighetenes interesser samsvarte, som i ønsket om å fjerne udugelige prester. I slike tilfeller var visitaseten en arena hvor menigheten kunne fremme og få gjennomslag for egne ønsker. Gjennomslagskraften var dog begrenset av myndighetens velvilje, og i fraværet av denne henfalt allmuen til velkjente strategier som trenering av påbud.

I løpet av perioden 1750–1850 endret visitasene på mange måter karakter fra en arena hvor statsmakten manifesterte sin makt, til forsamlinger med representative trekk. Slik sett gjenspeiler de sentrale utviklingstrekk ved styringspraksisen fra eneveldet til det representative systemet som vokste frem på 1800-tallet. Bildet av visitasmøtene på første halvdel av 1800-tallet som fullt ut representative forsamlinger må imidlertid nyanseres.

I innledningen skilte jeg mellom en sterk og en svak definisjon av representasjon. Etter den svake definisjonen er en representant en stedfortreder. Visitasmøtene oppfyller dette kravet til representativitet. En gruppe ombudsmenn hadde overtatt mange av funksjonene som menigheten kollektivt tidligere hadde hatt. En sterk definisjon krever derimot at stedfortrederen er valgt av dem han representerer. Visitasmøtene ble ikke representative i en slik forstand. Likevel kan vi peke på tre tendenser som peker i retning av en sterkere form for representasjon. For det første benevner kildene på 1800-tallet ofte de tilstedeværende ombudsmennene som allmuens representanter. For det andre deltok valgmennene på visitasmøtene på 1820-tallet, og disse var utpekt ved valg. For det tredje ønsket fremtredende krefter innenfor kirken å omgjøre visitasmøtet til et "kirkeformannskap", altså en helt eller delvis valgt forsamling.

Kirkene på 1700-tallet fungerte langt på vei som offentlige rom med en rekke sosiale funksjoner, som delvis lå utenfor øvrighetens kontroll. Dette synes å endre seg mot midten av 1800-tallet, da kirkene ble mer eksklusivt religiøse arenaer. Jeg har knyttet dette til endringene i den offentlige deltagelsens karakter. De nye visitasmøtene på 1800-tallet ga deler av allmuen større ansvar for styringen av kirkens anliggender, og ønsket om bedre kontroll med menigheten var et uttalt mål ved å gi allmuerepresentanter større innpass. I dette ligger en ny forståelse av frihet. Eneveldet forsto allmuens frihet som ansvarsløshet og lastenes frie spillerom. Derfor måtte den tøyles. De reformvennlige kreftene på 1840-tallet forsto frihet som en forutsetning for ansvar. Denne frihetsforståelsen sto ikke i motsetning til kontroll. Ved å gi allmuen frihet og ansvar skulle også den sosiale kontrollen bli bedre. Kanskje kan vi i sammenstillingen av frihet, ansvar og kontroll finne et aspekt ved moderniteten, og en ny konfigurasjon av forholdet mellom stat og samfunn. Det innebærer en form for sosial og politisk styring som er vesensforskjellig fra den manifesterende maktens tukt og formaning.

Notes

1. Jakob Maliks beskriver supplikkinstitusjonen som en individualiserende kommunikasjonsform mellom undersått og konge, se *Vilkår for offentlighet: sensur, økonomi og transformasjonen av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*. Avhandling for graden philosophiae doctor (Trondheim: NTNU, 2011), s. 76.
2. Øystein Lydik Idsø Viken skriver om gudstjenesten at "Lydnadskravet var absolutt, det innebar ikkje interaksjon", *Frykte Gud og ære kongen: preikestolen som politisk instrument i Norge 1720–1814*. Doktorgradsavhandling (Oslo: Universitetet i Oslo, 2014), s. 438.
3. Christian V's Norske Lov, 1687 (heretter CVNL), 2, 16, 3; Otto Mejlænder, *Almindelig Norsk Lovsamling*, 1ste Bind 1660–1860 (Christiania: Mallings boghandel, 1885), s. 47.
4. CVNL 2, 16, 4 & 6, Mejlænder 1885, s. 47.
5. Steinar Imsen, *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian kvart*. Bind 2: *Lydriketiden*, (Trondheim: Historisk institutt, Universitetet i Trondheim, 1994), s. 15.
6. CVNL 2, 16, 7, Mejlænder 1885, s. 47–48.
7. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet, dens fremvekst og forfall. Henimot en teori om det borgerlige samfunn* (Oslo: Gyldendal, 1991), s. 4–11.
8. Habermas 1971, s. 6. Se også Daniel Johansen, *Da makten fikk et ansikt: den offentlige iscenesettelsen av kongemakten i det tidlige dansk-norske eneveldet 1660–1746*. Avhandling for graden philosophiae doctor (Trondheim: NTNU, 2014); Henrika Tandefelt, "The Image of Kingship in Sweden, 1772–1809", i Pasi Ihalainen, Michael Bregnsbo, Karin Sennefeldt & Patrik Winton (red.), *Scandinavia in the Age of Revolution* (Farnham: Ashgate, 2011), s. 41–54.
9. Maliks 2011, s. 76.
10. For Habermas' begrep om deliberativt demokrati, se Kevin Olsen, "Deliberative democracy", i Barbara Fultner (red.), *Jürgen Habermas: key concepts* (Durham: Acumen, 2011), s. 140–155.
11. Se Maren Dahle Lauten, "Borgeraad utvikler sig kun almindelig der, hvor hver Enkelt har Leilighed til politisk Virksomhed": *Framveksten av eit moderne demokratiomgrep under debatten om formannskapslova av 1837* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2010).
12. Som Øystein Viken har påpekt (2014, s. 26), er ikke presteskapet nevnt i sluttboka til prosjektet *Central Power and Local Society*. Jf. Harald Gustafsson, *Political interaction in the Old Regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states* (Lund: Studentlitteratur, 1994).
13. Både verket *Norsk kirkehistorie* og *Den danske kirkes historie* benytter den tradisjonelle inndelingen i ortodoksi, pietisme og opplysningstid som organiseringsprinsipp for kirkehistorien på 1600- og 1700-tallet. Andreas Aarflot, *Norsk Kirkehistorie*, bind II (Oslo: Lutherstiftelsen, 1967); Johannes Pedersen & Bjørn Kornerup, *Den danske kirkes historie*, bind V (København: Gyldendalske boghandel, 1951).

14. Olle Larsson, *Biskopen visiterar: den kyrkliga överhetens möte med lokalsambellet 1650–1760* (Växjö: Växjö stiftshistoriska sällskap, 1999), s. 295. Se for øvrig Larssons gjennomgang av forskningssituasjonen i Sverige på s. 8–11.
15. Michael Bregnsbo, *Samfundsorden og statsmagt set frå prædikestolen: utviklingen i præsternes syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750–1848, belyst ved trykte prædikener* (København: Det Kongelige Bibliotek, 1997).
16. Viken 2014.
17. Viken 2014, s. 439.
18. Gustafsson 1994.
19. For eksempel Aud Mikkelsen Tretvik, *Tretter, ting og tillitsmenn: en undersøkelse av konfliktbåndtering i det norske bygdesamfunnet på 1700-tallet* (Trondheim: Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2000).
20. Peter Aronsson, *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre smålandsocknar, 1680–1850* (Lund: Lund University Press, 1992); Björn Furuhausen, *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet* (Stockholm: Symposium, 1996).
21. Larsson 1999, s. 16–19.
22. Erling Sandmo, *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettsaker i Rendalen, 1763–97* (Oslo: Tingbokprosjektet, 1992).
23. Erling Sandmo, *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999).
24. Ole Gausdal, *Bygdetingets betydning på begynnelsen av 1700-tallet: en undersøkelse av aktiviteten på tinget i Vats tinglag 1700–1714*. Hovedoppgave i historie (Oslo: Universitetet i Oslo, 2006).
25. Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd: allmoge och överhet under stora nordiska kriget* (Uppsala: Uppsala University Library, 2000).
26. Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014). Begrepet "harmoniparadigmet" finnes på side 55. Se også Øystein Rian, "Hvorfor var det ikke nordmennene som forlot Fredrik 6.?", *Historisk tidskrift* 2014:1, s. 9–33.
27. Visitasprotokollene ligger i statsarkivene i Norge, mens innberetningene ligger i Riksarkivet. I 1737 ble det såkalte Generalkirkeinspeksjonskollegiet (heretter Kirkekollegiet) opprettet. I et reskript fra samme år påbød kollegiet biskopene å sende inn årlige rapporter fra visitasene, se *Reskript til biskopene 26. nov. 1737*, Fr. Aug. Wessel Berg, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge: i Tidsrummet 1660–1813*, bind I, 1660–1746 (Christiania: Cappelen, 1841) s. 679–681. Det er disse rapportene, fra perioden 1737–1775, som ligger i Riksarkivet: Riksarkivet, Oslo (RA), A-3026; Generalkirkeinspeksjonskollegiet (GKIK), 1737–1775.
28. *Reskript om kirkebesøk 26.10.1818*, Peter Vogt & Jørgen Herman Vogt, *Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse*, 2det bind 1817–1819 (Christiania: Grøndahl, 1820), s. 540–544, § 2.

29. Om kirkereformene, se Lars Johan Berge, *"Løs Baandene, lad Kræfterne udvikles...": en beskrivelse og analyse av kirkeforfatningsdebatten i Norge fra 1840 til 1859 med tanke på dens historiske og kirkelige forutsetninger*, KIFO Perspektiv nr 10 (Trondheim: Tapir, 2001).
30. RA, GKIK, 0001, Visitasinnberetning fra Erik Pontoppidan, 29. des. 1750.
31. Gunnerus' visitasprotokoller er digitalisert av Det kongelige norske videnskabers selskab (DKNVS): http://www.dknvsjubileum2010.no/index.php?option=com_content&task=view&id=52&Itemid=136. Hentet 22.11.2014 (heretter DKNVS, Gunnerus).
32. Statsarkivet i Trondheim (SAT), biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2; Statsarkivet i Oslo (SAO), A 10378/H/Ha/L0002. Oslo bispedømme; visitasprotokoll 1732–1816.
33. Statsarkivet i Kristiansand (SAK), Biskopen i Kristiansand, Fd-0001a, Biskopen Sørrensens visitasprotokoll 1812.
34. Johan Nordal Brun, *Visitats-journal 1794–1812*. Bibliotheca Norvegiæ Sacræ XIX (Oslo: I kommisjon hos Jacob Dybwad, 1951). Se oversikt over visitassøndager, s. 118.
35. SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2, folio 92a. Referat fra Bugges visitaser i 1805 finnes i *Norvegia Sacra* (Oslo: Steenske forlag, 1940), s. 1–57.
36. Brun 1951, s. 96.
37. RA; GKIK, L0001, Pontoppidan til Kirkekollegiet 24. des. 1748.
38. RA, GKIK, L0002, "Anvisning paa Midler, hvorved kunde afhjelpes de Vanskeligheder, som hindrer Provste-Embedets Betjening udi Trondhjems Stift."
39. Viken 2014, s. 36–41.
40. Om Pontoppidans pietisme, se J. G. Arntzen (red.), *Norsk biografisk leksikon*, bind 7 (Oslo: Kunnskapsforlaget, 2003), s. 262–264.
41. RA, GKIK, 0001. Visitas i Vik, 7. søn p, 1749; GKIK, 0002: Visitas i Bodø, 1753.
42. F. eks. RA, GKIK, 0001. Visitas i Lindås prestegjeld 31. juli 1748.
43. RA, GKIK, 0001. Visitas i Lærdal, 4 søn. Etter trin. 1749. Se Viken 2014, s. 121–126, for en drøfting av prekenen som talehandling.
44. RA, GKIK, 0001. Visitas i Voss prestegjeld 24. juli 1748
45. RA, GKIK, 0001. Visitas i Skånevik, 20. aug. 1749. Se også GKIK, 0001, Visitas i Hammer prestegjeld 28. juli 1748; SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2, folio 73a. Visitas i Stadsbygd, 1808, 1. søn p. trin.; Brun 1951, s. 30, 31.
46. SAO, Oslo bispedømme, Visitasprotokoll 1732–1816, s. 130.
47. RA, GKIK, 0001. Visitas i Manger prestegjeld 7. aug. 1748.
48. SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2, folio 73a. Visitas på Hitra, 14. juni 1807.
49. SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2, folio 93a. Visitas i Skogn, 25. juli 1809.
50. RA, GKIK, L0001; Pontoppidan til Kirkekollegiet, 24. des. 1848. Se også GKIK, 0001, Paludan til Kirkekollegiet, 19. jan. 1753.
51. RA, GKIK, 0001: Paludan til Kirkekollegiet, 19. jan. 1753; GKIK, 0002: Nannestad til Kirkekollegiet, 17. jan 1756.

52. RA, GKIK, 0001. Visitas i Sund prestegjeld, 22. sept. 1748. Se også: Visitas i Lyster prestegjeld, 2. juli 1749; Visitas i Sogndal, 9. juli 1749; Visitas i Vik, 7. søn p. trin.; Visitas i Leganger, 16. jul, 1749; Paludan til Kirkekollegiet 4. jan, 1754; GKIK, 0002: Nannestad til Kirkekollegiet, 29. jan 1757; SAO, Oslo bispedømme, visitasprotokoll 1732–1816, s. 130, 160–161; DKNVS, Gunnerus, Visitas i Steigen 20. mai 1759, visitas i Sand 3. juni 1759.
53. RA, GKIK, 0002, Nannestad til Kirkekollegiet, 17. jan 1756; Nannestad til Kirkekollegiet, 29. jan 1757.
54. F. eks. DKNVS, Gunnerus, visitas i Skjærstad 16. mai 1759; visitas i Evenes 25. mai 1759.
55. SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2. Det finnes dog unntak, som i Bjørnør. Se folio 76a.
56. RA, GKIK, 0001. Dorph til Kirkekollegiet, 8. jan 1752; Dorph til Kirkekollegiet 30. des. 1752; Dorph til Kirkekollegiet 5. jan, 1754; Dorph til Kirkekollegiet 28. des. 1754; Dorph til Kirkekollegiet 3. jan. 1756; Brun 1951; SAO, Oslo bispedømme, Visitasprotokoll 1732–1816.
57. Edgar Hovland, "Grotid og glanstid: 1837–1920", i Hans Eyvind Næss, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim, Rolf Danielsen, *Folkestyre i by og bygd: norske kommuner gjennom 150 år* (Oslo: Universitetsforlaget, 1987), s. 67–70.
58. CVNL 2-16-7, Mejlænder 1885, s. 47–48; M. Nissen: *Extract og Register over Deres Kongelige Majestæters til Dannemark og Norge &c. &c. Forordninger, Forbude, Placater, Ordonancer, Fundatzer, Reglements, Privilegier, Rescripter ... som fra Aaret 1670 ... ere udgangne ...* bind 1 (Trondhjem: J.C. Winding 1768), s. 170.
59. *Forordning om Sabbatens og andre Helligdagers tilbørlige Helligholdelse*, 12. mars 1735, Mejlænder 1885, s. 152–153.
60. Larsson 1999, s. 210–212, 294–298.
61. *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687: foranlediget av planene om å revidere kirkelovene 1631–1753*, ved Helge Fæhn (Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1985), s. 162, 192, 262–263; Christian Larssen: *Indledning, Biskop Balles Visitatsbok 1799–1807*, København 1999, s. 15–17.
62. F.eks. DKNVS, Gunnerus, visitas i Melhus, 15. juli 1764; visitas i Singsås, 29. juni 1764; visitas i Rennebu, 5. aug. 1764; visitas i Bodø, 28. mai 1764; visitas i Orkdal, 30 aug. 1772.
63. RA, GKIK, L0002. Visitasinnberetning fra biskop Gunnerus 26. des. 1772; DKNVS, Gunnerus, visitas i Rørstad 18. mai 1759.
64. F. eks DKNVS, Gunnerus, visitas i Kollefjord, 19. juni 1759; visitas i Rødøy 19. mai 1767.
65. SAT; Biskopen i Nidaros; visitasprotokoll nr 2, folio 77a, visitas på Hitra 14. juni 1807.

66. SAT; Biskopen i Nidaros; visitasprotokoll nr 2, folio 74a: Visitas på Ørlandet 3. juni 1807.
67. Brun nevner allmuens store oppmøte i Brun 1951, s. 7, visitas på Lindås 29. juni 1794; s. 8, visitas i Eivindvik, 6. juni 1794; s. 24 visitas på Borgund 16. juni 1799; s. 41, visitas på Vikøy 20. aug. 1800, s. 51, visitas i Sogndal 30. juni 1802; s. 58, visitas i Eivindvik, 4. aug 1802; s. 61, visitas på Askvoll 12. juni 1803; s. 62, visitas Innvik 16. juni 1803; s. 63, visitas på Strand 22. juni 1803; s. 64, visitas på Ørskog 26. juni 1803; s. 65, visitas på Borgen, 31. juni 1803; s. 67, visitas i Davik 14. aug. 1803; s. 70, visitas i Strandvik 9. juni 1805; s. 73, visitas i Skånevik 7. juli 1805; s. 80, visitas i Lindås 6. juli 1806; s. 87, visitas i Rogsund, 21. juni 1807; s. 88, visitas på Selløy 28. juni 1807; s. 93, visitas i Stenstø 21. aug. 1808; s. 99, visitas i Strandebarms 30. juni 1811.
68. Brun 1951, s. 66–67, visitas 7. og 10. aug. 1803. Se også Brun 1951, s. 23, visitas på Herøy 9. juni 1799 om dårlig oppmøte grunnet dårlig vær.
69. Brun 1951, s. 110.
70. Brun 1951, s. 98, visitas i Støle kirke, 18. juni 1811.
71. Brun 1951, s. 1, 10, 19, et annet eksempel er SAT; biskopen i Nidaros: visitasprotokoll nr 2, folio 90a, visitas i Surnadal 29. juli 1807.
72. RA, GKIK, 0001, visitas i Lindsås 31. juli 1748.
73. Flere eksempler: DKNVS, Gunnerus, visitas på Nesset, 27. aug. 1773; SAT; biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2, folio 73a, Visitas på Hitra, 14 juli 1807; folio 73a, visitas i Skogn, 25. juli 1809.
74. RA, GKIK, 0001, visitas i Haug prestegjeld 21. juli 1748; visitas i Manger prestegjeld 7. aug. 1748; visitas i Haflo prestegjeld, 5. søn p. trin. 1749; SAT; biskopen i Nidaros: visitasprotokoll nr 2, folio 93a visitas i Skogn, 25. juli 1009; Brun 1951, s. 20, 27.
75. James C. Scott, *Domination and the arts of resistance: bidden transcripts* (New Haven, CT: Yale University Press, 1990).
76. RA, GKIK, 0001, visitas i Leganger, 16. jul. 1749.
77. Scott 1990, s. 2; RA, GKIK, 0001, visitas i Leganger, 16. jul. 1749.
78. Flere eksempler: Ra, GKIK, visitas i Findås, 31. aug. 1749; visitas i Sogndal, 9. juli 1749, visitas i Ulvik, 30. juni 1750.
79. Feks. Tretvik 2000.
80. J. R. Myking: "Peasant participation in local thing and conflict handling in Norway from the 13th century to the end of the Early Modern Period", i T. Iversen, J. R. Myking & Gertrud Thoma (red.), *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft: Peasant relations to Lords and Government: Scandinavia and the Alpine region 1000–1750* (Trondheim: Tapir, 2007).
81. Imsen 1995; T. Sødal: *Sosial ulikhet på Agder ca. 1600–1700*. Hovudfagsoppgåve (Bergen: Universitetet i Bergen, 1996); H. Finne: *Lagrettemennene i Vangen og Føyen tinglag*. Hovedoppgåve (Bergen: Universitetet i Bergen, 1999); Ø. Aschim: *Var det en bondeelite i Hole prestegjeld?* Hovudoppgåve (Oslo: Universitetet i Oslo, 1998); J. R. Myking: "Lagrettemenn og bygdeelite ca. 1650–1750: eit eksempel frå Nordhordland", *Heimen* 1996:3, s. 179–188.

82. Myking 1996.
83. Brynjulv Gjerdåker, *Statstenestemann og "Almuens Formand": lensmannsombod og lensmenn i det nordafjeldske Noreg ca. 1660–1870* (Trondheim: Tapir, 2011), s. 81–99.
84. Gjerdåker 2011, s. 79–81.
85. Om medhjelpere, se S. Imsen & H. Winge (red.), *Norsk historisk leksikon, kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800* (Oslo: Cappelen akademisk, 1999), s. 284. Om sexmännen, se K. H. Johansson, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862: studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift* (Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri, 1937), s. 267–279; Aronsson 1992, s. 78–80, 115–118.
86. CVNL, 2.15.2-5. Mejlænder 1885, s. 46. I utgangspunktet er oppgavene relativt like de de svenske klokkerne skulle utføre i henhold til kirkeloven fra 1686. Den svenske klokkeren skulle være ærlig, tro og flittig, boklærd, kunne synge og skrive, slik at han kan undervise ungdommen. Kyrkolagen av år 1686, kap 24, §§ 30–33, i G. Wetterberg, *Handbok i kyrkolagfarenbet*, 7. oppl. (Lund: Håkan Ohlssons Boktryckeri, 1956), s. 59. De norske klokkerne kan nok likevel ha fått mer formaliserte oppgaver knyttet til kirkeadministrasjon. I 1812 ble det for eksempel påbudt for dem å føre såkalte klokkerbøker, altså duplikatbøker av kirkeboken. *Norsk historisk leksikon*, s. 205, *Klokkerbok*.
87. Biskop Dorph foreslo å innføre skoleforordningen som 1. artikkel i lovens kapittel om klokkere. Ifølge Prost Cold i Fredrikshald var "Degnens rette Embede [...] at holde skole for børnene." *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687*, s. 157, 261.
88. DKNVS, Gunnerus, visitas i Rørstad 18. mai 1759.
89. RA, GKIK, visitas i Lindås, 31. juli 1748.
90. SAT, biskopen i Nidaros: visitasprotokoll nr 2, folio 91a, visitas i Aure 1807.
91. CVNL 2.9.2-3, 5. Mejlænder 1885, s. 37–38.
92. Kari Telste, *Mellom liv og lov: kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–1710* (Oslo: Tingbokprosjektet, 1993), s. 80–83.
93. RA, GKIK, 0001, visitas i Findås, 31. aug. 1749.
94. Brun 1951, s. 6.
95. RA, GKIK, 0001, visitas i Holme 3. juni 1754; visitas i Oddernes, 10 aug. 1755; visitas i Tveit, 24. aug. 1755.
96. RA, GKIK, 0001, visitasinnberetning 1757.
97. Betenkning fra prost Cold, 1738. *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687*, s. 157.
98. Betenkning fra prost Cold, 1738. *Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen av 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687*, s. 158.
99. Kirkevergene hadde ansvar for kirkebygningene og kirkens aktiva. De førte også ofte kirkeregnskapene. I Norske Lov fra 1687 heter det at kirkeverger og prestens medhjelpere skulle være samme person (CVNL 2-9-2), men dette ble raskt ansett som lite hensiktsmessig. Kirkevergene ble utpekt av kirkens eier, som fra slutten av 1700-tallet i økende grad var den lokale allmuen. Etter 1837 ble kirkevergen et kommunalt ombud utpekt av

det valgte formannskapet. Se *Norsk historisk leksikon*, s. 200–201; G. Sandvik, "Salet av landskyrkjene i Sør-Noreg i 1720-åra i perspektiv", i B. Slettan (red.), *Kyrkja i lokalsamfunnet* (Kristiansand: Agder distriktshøgskole, 1987), s. 41–57.

100. Reskript om kirkebesøk 26.10.1818, § 4–6.

101. Dette er en regel med kun få unntak i visitasprotokollene fra Fosen og Dalene prostier. I Mandal og Lista finnes som oftest referat også fra selve visitasene, men disse er svært kortfattede, sammenlignet med møtereferatet.

102. F. eks. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820–1874, 2. August, Øvrebø prestegjeld; 1824: 2. juni, Mandal Prestegjeld, 4. juli, Tveit kirke, 8. aug. Øvrebø prestegjeld m. fl.

103. F. eks. SAK; Mandal prosti, visitasprotokoll 1820–1874, Søgne prestegjeld 20. sept. 1820; Tveit prestegjeld 4. okt. 1820; Øvrebø hovedkirke 12. sept. 1820.

104. Trond Bjerkås, "Grunnloven og lokaloffentligheten: en undersøkelse av Grunnlovens betydning for fattig- og skolekommisjonene, ca. 1790–1830", i Ida Bull & Jakob Maliks (red.), *Riket og regionene: grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (Trondheim: Akademi, 2014), s. 97–133 (s. 111–112).

105. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820–1874, visitas i Tveit, 4. juli 1824; Lista prosti: AV I: Visitasprotokoll 1818–1836. Visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819. Knud Olaus Knutzen, *Dagbøger over reiser i Norge i 1824 og 1828*, forord av Wilhelm Munthe (Kristiania: Norsk forening for bokkunst, 1922), s. 8.

106. SAO; Oslo bispedømme; Visitasprotokoll 1732–1816, s. 131, 162, 175. Norvegia Sacra, *Bispevisitasene i Trondhjems Stift 1805–1841*, s. 11, 12, 13, 16, 19.

107. SAO; Oslo bispedømme; Visitasprotokoll 1732–1816, s. 158. Visitas i okt. 1807.

108. F. eks. SAK, Mandal prosti; visitasprotokoll 1820–1874, s. 24, visitasmøte i Søgne; s. 32, visitasmøte i Mandal.

109. Bjerkås 2014, s. 123–125.

110. F. eks. SAK, Mandal prosti; visitasprotokoll 1820–1874, s. 156, visitas i Undal 7. aug. 1843; SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll I 1819–1872, s. 372, visitasmøte i Hemne, 1840.

111. SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1836–1851, folio 56a, visitas i Vanse 12. juni 1840.

112. SAT; Dalerne prosti; avskrifter av visitaser, 1776–1846, Forslag om forandrede bestemmelser for bispe- og prostevisitaser, udatert, sannsynligvis fra 1846.

113. Berge 2001, s. 44–73.

114. Op.cit.

115. Kontinuiteten mellom bygdekommisjoner og formannskap er fremhevet bl. a. i Sverre Steen, *Lokalt selvstyre i Norges bygder* (Oslo: Cappelen, 1968), s. 37; Tore Pryser, *Norsk historie 1814–1860: frå standssamfunn mot klassesamfunn* (Oslo: Samtiden, 1999), s. 149–158; Knut Dørum, "Opprør eller legitim politisk praksis? Kommunalisme og folkelige aksjoner

- i Norge ca. 1700–1850”, i Hilde Sandvik (red.), *Demokratisk teori og historisk praksis* (Oslo: Scandinavian Academic Press, 2010), s. 85–90.
116. SAT, Dalerne prosti; avskrifter av visitaser, 1776–1846, Forslag om forandrede bestemmelser for bispe- og prostevisitaser, udatert, sannsynligvis fra 1846.
117. *Ibid.*
118. Brun 1951, s. 78, visitas 16. aug. 1805.
119. Brun 1951, s. 78, visitas 23. aug. 1805.
120. SAT, biskopen i Nidaros, visitasprotokoll nr 2, folio 77a. Visitas på Hitra 14. juni 1807.
121. SAK, Mandal prosti, Visitasprotokoll 1820–1874, s. 24–32. Visitas i Mandal kirke 31. aug. 1825.
122. Jens Toftgaard Jensen, ”Sekularisering af tiden? – Den danske Helligdagsreduktion 1770”, *Den Jyske Historiker*, nr 105 (2004), s. 73–93.
123. SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819–1872, s. 119, Visitasmøte for Ørlandet 1. juli 1821.
124. SAK, Mandal prosti, Visitasprotokoll 1820–1874, s. 24–32. Visitas i Mandal kirke 31. aug. 1825; Det klages på at salgsbodene i Mandal holder åpnet på søndager – ”Helligdagen saaledes bliver en Markedsdag med Sviir og deraf lydende Uorden.”; SAK, Lista prosti, Visitasprotokoll 1818–1836. Visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819. Både i Søgne i 1827 og i Bjelland i 1828 bemerkes det at det ikke lenger selges varer utenfor kirken på søndager. Det må bety at dette var vanlig tidligere. SAK, Mandal prosti; Visitasprotokoll:47–49. Visitas i Søgne 23. sept. 1827, og *ibid.*, s. 50–52, Visitas i Bjelland 19. juni 1828.
125. Matt. 21, 12.
126. RA, GKIK, 0001, visitas i Etne, 12. søn p. trin 1749.
127. RA, GKIK, 0001, visitas i Haug prestegjeld 21. juli 1748; DKNVS, Gunnerus, visitas i Altafjorden, 4. juni 1759.
128. Viken 2014, s. 438.
129. Hanne Sanders, ”Sekularisering – et relevant begreb for historisk forskning?”, *Den jyske historiker*, nr 105 (2004), s. 5–18.
130. F. eks RA, GKIK, 0001, visitas i Voss prestegjeld 24. juli 1748; visitas i Borgen, Maria bebudelsesdag, 1750; visitas i Findås, 31. aug. 1749; visitas i Davik, 23. juli 1750; visitas Volda 15. juni 1750; visitas i Strandebarm, 11. aug. 1749.
131. Andreas Faye, *Christiansands Stifts Bispe- og Stiftshistorie* (Christiania: Faye, 1867), s. 364.
132. Brun 1951, s. 80.
133. Viken 2014, s. 323; jfr. Faye 1867, s. 299–300.
134. SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1818–1836, visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819.
135. SAK, Mandal prosti; Visitasprotokoll 1820–1874, s. 40–47, visitasmøte i Bjelland, 22. aug. 1826.

136. I visitasprotokollene fra 1820-tallet florerer det med bekymringer over "drukkenskabs Last." Dette knyttes også eksplisitt til lovgivningen, f. eks. i SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 33–40, visitas i Holme 25. sept. 1825; Lista prosti, Visitasprotokoll 1818–1836, visitasmøte i Undal I. juni 1826; SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll, 1819–1872, s. 360, visitasmøte for Stadsbygd 28. mai 1828.
137. DKNVS, Gunnerus, visitas i Sand I. juni 1759.
138. RA, GKIK, 0002: Biskop Nannestads visitas i Skjervøy, 1753.
139. Om avskaffelsen av kirketukten, se Viken 2014, s. 335–338.
140. SAK, Lista prosti, visitasprotokoll 1818–1836, visitasmøte på Valle prestegård 2. juli 1819.
141. SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819–1872, s. 349, visitasmøte for Hemne, 30. juni 1819.
142. SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819–1872, s. 350, visitasmøte for Hemne, 9. juli 1820. Mange steder ønsket man seg kirketukten tilbake, f. eks: SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819–1872, visitasmøte for Ørland 23. juni 1819; visitasmøte for Ørland 2. juli 1820; visitasmøte for Stadsbygd 20. juli 1821; visitasmøte for Hitra 4. juli 1819.
143. SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819–1872, s. 478, visitasmøte for Hitra 26. juli 1829.
144. Johan Nordahl Bruns preken 1. januar 1801 i korskirken i Bergen, sitert i Viken 2014, s. 324.
145. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 134–136, visitas i Bjelland, 26. juli 1840; s. 138–141, visitas i Søgne 20. juni 1841; s. 146–148, visitas i Bjelland, 11. sept. 1842; s. 148–150, visitas i Søgne 14. sept. 1842; s. 157–158, visitas i Søgne 3. sept. 1843; s. 162–165, visitas i Bjelland 8. okt. 1843.
146. F. eks. SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll, 1819–1872, s. 379, visitas i Hemne 28. jul. 1848.
147. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 47–49, visitas i Søgne 23. sept. 1827, og s. 50–52, visitas i Bjelland 19. juni 1828.
148. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 162–165, visitas i Bjelland 8. okt. 1843; SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll, s. 134, visitas i Bjelland 26. juli 1840.
149. SAT, Fosen prosti, visitasprotokoll 1819–1872, s. 251–252, 262, 277. Hverken i Hevne, på Hitra eller i Bjørnør finnes en eneste innvendig mot allmuens "kristelige forhold" på 1840-tallet.
150. Se f. eks. James H. Johnson, *Listening in Paris: a cultural history* (Berkeley, CA: University of California Press, 1996). Johnson viser hvordan konsertsalene i Paris gikk fra å være godt opplyste arenaer for sosial sammenkomst på 1700-tallet, til å bli mørklagte templer for kunstnerisk kontemplasjon på 1800-tallet.
151. Furuhaugen 1996, s. 119–221.
152. SAT, Dalene prosti, forhandlingsprotokoll ved visitasmøter 1819–1861, visitasmøte i Klæbu, 11. sept. 1844.

153. SAK, Mandal prosti, visitasprotokoll 1820–1874, visitas i Søgne 20. juni 1841; visitas i Bjelland 27. juni 1841; visitas i Holme 24. okt. 1842, visitas i Undal 6. aug. 1843; visitas i Holme 13. aug. 1845.

154. Jfr. Norbert Elias, *The Civilizing process: sociogenetic and psychogenetic investigations* (Oxford: Blackwell, 2000).

155. Steen 1968, s. 94.

Summary:

From the Stage of State Power towards Representative Assemblies: The Visitation as a Public Arena, 1750–1850

In the eighteenth century, the bishops' visitations to the congregations constituted an important part of the control apparatus of the Church and the absolutist state. The article examines visitations in Norway as public arenas, where the common people interacted with Church officials. During the period 1750 to 1850, the visitations were gradually transformed from arenas in which the state manifested its power towards a largely undifferentiated populace, to meeting places that resembled representative assemblies with both clerical and lay members. Thus, it adapted to new forms of public participation established by the reforms of national and local government in the first half of the nineteenth century. At the same time, the process amounted to an elitization, because a few representatives replaced of the congregation as a whole.

It is also argued that parish churches in the eighteenth century functioned as general public forums with a number of social functions in addition to worship, such as being places of trade and festivities. This seems to change in the nineteenth century, when churches became more exclusively religious arenas. The transition can be seen in the context of new forms of participation in Church matters. Many clerics wanted greater participation by sections of the commoners, in order to strengthen control in moral and religious matters.

Keywords: absolutism; church; public arenas; representation; social control; visitations.

*Tidsskrifter for 1700-tallsstudier –
quo vadimus?*

1700-tallsstudier er ikke egentlig noen fagdisiplin. Ingen skriver seg inn på universitetet for å studere til en grad i 1700-tallsstudier, i hvert fall ikke her i Norden. Stillingsbetegnelser som "Professor of Eighteenth-Century Studies" eksisterer riktignok i den angloamerikanske verden, men disse er typisk knyttet opp til programmer innen litteraturstudier og innehas gjerne av filologer. Likevel er fagfellesskapet usedvanlig godt utviklet, på tvers av fag- og språkgrenser. Ikke bare filologer, men også filosofer, idehistorikere, kunsthistorikere, vitenskapshistorikere, teaterhistorikere, musikkhistorikere, kulturhistorikere og alle mulige andre slags bindestrekshistorikere møtes jevnlig til nasjonale og internasjonale konferanser innen 1700-tallsstudier, og har gjort det i mange år. Det tverrfaglige forskerfellesskapet har sågar gitt grobunn for egne publiseringskanaler, som *Sjuttonbundratat* er et eksempel på. Denne artikkelen ser nærmere på tidsskriftfloraen som har vokst fram på dette feltet de siste femti årene. Perspektivet er globalt. Avslutningsvis presenteres noen tanker om 1700-tallstidsskriftenes fremtid. Tankene må nødvendigvis bli subjektive. Undertegnede har siden 2009 arbeidet ved et universitetsbibliotek som engasjerer seg sterkt innen Open Access og er selv medre-

daktør for *Sjuttonbundratat*. Herav undertittelen *Quo vadimus – hvor går vi?*¹

Da *Sjuttonbundratat* i 2013 utkom med sin tiende årgang, var det med alle de nordiske 1700-tallsselskapene som utgivere. Fem nasjonale selskaper utgir altså ett tidsskrift med artikler og bokanmeldelser på seks språk (svensk, norsk, dansk, engelsk, tysk, fransk). Hvor unikt er dette egentlig? Og hvilke forskjeller og likheter er det mellom vår faglige profil og profilen til andre tidsskrifter på feltet? Med utgangspunkt i nettsidene til paraplyorganisasjonen International Society for Eighteenth-Century Studies / Société internationale d'étude du dix-huitième siècle (www.isecs.org / www.sieds.org) har jeg forsøkt å kartlegge hvilke tidsskrifter som utgis av våre søsterselskaper i ulike deler av verden. Rene nyhetsblader er holdt utenom; jeg har satt som minimumskrav at tidsskriftene skal inneholde vitenskapelige artikler og/eller bokanmeldelser. Det andre hovedkriteriet er at tidsskriftene må utgis av et (eller flere) selskap for 1700-tallsstudier. En rekke fagtidsskrift er dermed falt utenfor, selv om de ofte er svært anerkjente. Eksempler på dette kan være *Eighteenth-Century Music* fra Cambridge University Press, *Eighteenth-Century Fiction* fra University of Toronto Press, *Kant-Studien* fra Walter de Gruyter, *Svenska Linnésällskapets årsskrift* og så videre. Nevnes bør også de nært beslektede Voltaire Foundation og Ferney-Voltaire; begge tverrfaglige orga-

nisasjoner med tette forbindelser til ISECS.² Jeg har imidlertid begrenset meg til 1700-tallsselskaperens egne publikasjoner.

Tabellen nedenfor gir en kortfattet oversikt over de enkelte tidsskriftene. Et iøynefallende trekk er at publikasjonene stort sett er nasjonalt forankret. Nederland og Belgia samarbeider om ett tidsskrift, men for øvrig er det enkeltnasjoners selskap som står som utgivere. *Sjuttonhundratallet* er med andre ord unikt i den forstand at det utgis av hele fem nasjonale selskap i fellesskap.³ Vår liberale språkpolitikk er også spesiell. Selv hvis vi skulle slått sammen svensk, norsk og dansk og kalle det ett språk, er det uvanlig at vi i tillegg tillater bidrag på tysk, fransk og engelsk. Men tabellen er kanskje vel så interessant med tanke på det som mangler. Flere nasjonale selskap med relativt store medlemsmasser og betydelig forskningsaktivitet viser seg å ikke ha noe eget tidsskrift for tverrfaglige studier av 1700-tallet. Det gjelder blant annet Italia, Polen og Russland.⁴

Tabellens kolonner behøver en ekstra kommentar. "Grunnlagt" refererer til den første utgaven av tidsskriftet, ikke når det enkelte selskap som sådan ble grunnlagt. "A, R" gjør rede for om tidsskriftet inneholder artikler og/eller bokanmeldelser (R = *review*). "Format": Bokstavene P og E forteller om det er et papirtidsskrift eller elektronisk tidsskrift, eller begge deler.

"Open Access?" er kanskje den mest kompliserte kolonnen. Alt som er på nettet er ikke åpent tilgjengelig; mye ligger gjemt bak en betalingsmur. *Sjuttonhundratalls* løsning går under betegnelsen "Delayed Open Access", det vil si at hele tidsskriftet gjøres tilgjengelig av utgiveren selv, en stund etter at den trykte versjonen er distribuert. *Sjuttonhundratalls* ventetid, eller embargo, er satt til ett år. Vi gjør dette for å forhindre oppsigelser av papirversjonen. Samtidig har hver forfatter tilbud om å legge den publiserte PDF'en av sin artikkel ut på nettet umiddelbart. Dette kalles "Green Open Access". Andre kompromissløsninger finnes.

En mer restriktiv "Green Open Access"-politikk praktiseres for eksempel av Felix Meiner Verlag. Denne utgiveren tillater ikke at den publiserte versjonen legges fritt tilgjengelig på nettet. Forfatteren må her selv ta vare på den siste (fagfellevurderte) versjonen av sitt manus, det vil si det siste hun sender fra seg før utgiverens lay-out og korrekturlesing er blitt med. Denne manusversjonen (ulogisk nok kalt "post-print") kan så legges ut i forfatterens institusjonelle Open Access-arkiv. Nok en utbredt variant er "Hybrid Journals", som går ut på at forfatteren – eller den institusjonen forfatteren tilhører – får tilbud om å kjøpe artikkelen fri og gjøre den lesbar på utgiverens plattform også for dem som ikke har tegnet abonnement på tidsskriftet. Et eksempel på dette er John Hopkins University Press. Utgiverne av slike hybridtidsskrifter tjener dermed penger på to fronter – dels gjennom frikjøp av enkeltartikler, dels gjennom salg av abonnement. Sist, men ikke minst, finnes det rene Open Access-tidsskrifter som legger alt ut på nettet umiddelbart. Dette kalles "Gold Open Access". Noen Gold Open Access-utgivere krever penger av forfatterne ("Article Processing Charges", altså en form for publiseringsstøtte), men innen humaniora er dette ikke vanlig og jeg har ikke funnet eksempler på denne finansieringsmodellen blant 1700-talls-tidsskriftene.⁵

Så langt de ytre fasettene. Når det gjelder omtalen av de enkelte tidsskriftene har jeg valgt å følge mottoet "age before beauty". Tidsskriftene er sortert etter grunnleggingsdatoen for de selskapene som står bak dem. Denne kronologien overstyrer både geografi og alfabet. Vi begynner i Frankrike.

Frankrike: Dix-Huitième Siècle. Årboken *par excellence* innen 1700-tallsstudier er uten tvil *Dix-Huitième Siècle* (DHS). Første nummer utkom i 1969 med det franske selskapet som utgiver. Paul Vernière og Roland Desné var redaktører. I Vernières aller første lederartikkel kan vi

Tittel	ISSN	
Dix-huitième siècle (FR)	0070-6760 (P) 1760-7892 (E)	
Études internationales sur le dix-huitième siècle / International Eighteenth-Century Studies (ISECS)	1286-4730	
De Achttiende Eeuw (tidl. Documentieblad werkgroep Achttiende eeuw) (BE+NL)	0929-9890	
Eighteenth-Century Studies (US)	0013-2586 (P) 1086-315x (E)	
Studies in Eighteenth-Century Culture (US)	0360-2370 (P) 1938-6133 (E)	
Lumen (tidl. Man and Nature / L'Homme et la nature) (CA)	1209-3696 (P) 1927-8284 (E)	
Journal for Eighteenth-Century Studies (GB)	1754-0194 (P) 1754-0208 (E)	
Das Achtzehnte Jahrhundert (DE)	0722-740x	
Das Achtzehnte Jahrhundert. Supplementa (DE)	kun ISBN	
Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte (DE)	0178-7128	
Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich (AT)	1015-406x	
Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Internationale Beihefte / Le dix-huitième siècle et la monarchie des Habsbourg. Collection internationale / The Eighteenth Century and the Habsburg Monarchy. International Series (AT)	2190-7390	
Eighteenth-Century Ireland / Iris an dá chultúr (IE)	0790-7915	
Sjuttonhundrat: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies (SE, FI, NO, DK, IS)	1652-4772 (P) 2001-9866 (E)	
Cuadernos dieciochistas. Revista consagrada al estudio de la historia, el pensamiento, la literatura, el arte y la ciencia del siglo XVIII (ES)	1576-7914 (P) 2341-1902 (E)	
Actas de congresos (ES)	kun ISBN	
xviii.ch. Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für die Erforschung des 18. Jahrhunderts / Annales de la Société suisse pour l'étude du XVIIIe siècle / Annali della Società svizzera per lo studio del secolo XVIII (CH)	1664-011X	
Vefnir. Tímarit Félags um átjándu aldar fræði (IS)	1670-3588	
Cornova. Revue české společnosti pro výzkum 18. století a Filozofické fakulty Univerzity Karlovy (CZ)	1804-6983	

lese at det franske selskapet, som ble stiftet i 1964, allerede fem år senere hadde en medlemsmasse på 650 mennesker. Medlemmene trengte et eget organ for vitenskapelig publisering, et behov som nå skulle dekkes gjennom *DHS*. Organet stilet mot å være like tverrfaglig som syttenhundredetallet selv. Foruten eksperter på fransk språk og litteratur i Frankrike og an-

dre land, var "spesialister på fremmede språks litteratur, på syttenhundredetallets politiske, økonomiske og sosiale historie, så vel som kunsthistorikere, rettshistorikere, filosofi-, vitenskaps- og teknikkhistorikere" velkomne til å bidra med artikler.⁶ I våre dager er forlagshuset La Découverte utgiver av *DHS*. Alt innhold er på fransk.

	Utgiver	Språk	Grunnlagt	A,R?	Frekvens	Format	Open Access?
	La Découverte	fr	1969-	A, R	1/år	P + E	ikke oppgitt (eldre utg OA)
	Honoré Champion	fr, en	1998-	A	1/år (ca)	P	ikke oppgitt
	Hola Press	nl (en, ty, fr)	1968-	A, R	2/år	P	ikke oppgitt
	The John Hopkins University Press	en	1967-	A, R	4/år	P + E	Grønn OA, Hybrid
	The Johns Hopkins University Press	en	1971-	A	1/år	P + E	ikke oppgitt
	Érudit	en, fr	1982-	A	1/år	P + E	2 år embargo Delayed OA
	Wiley-Blackwell	en	1972-	A, R	4/år	P + E	2 år embargo for Grønn OA
	Wallstein Verlag	ty (en)	1976-	A, R	2/år	P	ikke oppgitt
	Wallstein Verlag	ty (en)	1993-	A	uregelm	P	ikke oppgitt
	Felix Meiner Verlag	ty (en)	1986-	A	1/år (tidl. 2/y)	P	Grønn OA
	Dr. Winkler Verlag	ty, en, fr	1983-	A	1/år (ca)	P	ikke oppgitt
	Dr. Winkler Verlag	ty, en, fr	2010-	A	uregelm	P	ikke oppgitt
	selskapet distribuerer selv	en	1986-	A	1/år	P	ikke oppgitt
	selskapene distribuerer selv	sv, no, da, en, ty, fr	2004-	A, R	1/år	P + E	Grønn OA; 1 år embargo Delayed OA
	Ediciones universidad de Salamanca	sp	2000-	A, R	1/år	E	Gull OA
	varierer	sp	1996-	A	hvert 4.år	P	ikke oppgitt
	Schwabe Verlag / Éditions Schwabe	ty, fr	2010-	A, R	1/år	P	ikke oppgitt
	selskapets hjemmeside	is (da)	1998-	A	uregelm	E	Gull OA
	Filosofiske fakultet ved Karlsuniv. i Praha	tsj, ty, fr, en	2011-	A, R	2/år	P	ikke oppgitt

Den aller første årgangen av *DHS* var på nærmere 500 sider. Den inneholdt konferanseomtaler og nyhetssaker samt *L'Annuaire International* (en slags "Who's Who" med adresser til betydningsfulle forskere innen syttenhundretallsfeltet) – i tillegg til fylldige seksjoner med artikler og bokanmeldelser. Senere er både nyhetsseksjonen og *L'Annuaire* droppet.⁷ Meng-

den artikler og bokanmeldelser har de siste årene vokst til et omfang på mellom 800 og 900 sider. Anmeldelsesseksjonen er særlig utførlig hva gjelder franskspråklig faglitteratur, men også en del publikasjoner på andre språk blir anmeldt. Temanumre har de siste årene vært regelen heller enn unntaket. *L'animal des Lumières* (42, 2010) tar for seg dyrenes kultur-

historie, altså menneskets forhold til dyreriket. *Le monde sonore* (43, 2011) gjør det samme med lyden, mens nummer 45 (2013) handler om *La Nature*, og så videre. Det skal sies at alle årgangene i tillegg har en seksjon for *Varia*, altså artikler om emner som ikke passer inn under temanummerets vignett. Slik lever årboken opp til Vernières inkluderende visjon. Dagens hovedredaktør er Sorbonne-filologen Jean-Christophe Abramovici.

Til femtiårsjubileet for det franske selskaps grunnleggelse redigerte Michel Delon og Jean Mondot et temanummer om forskningen på syttenhundretallet i dag (46, 2014). Her gir nestoren Jean Sgard en faghistorisk interessant beskrivelse av fremveksten av en kollektiv identitet som "dix-huitiémistes". Ifølge Sgard skjøt denne utvikling fart nettopp i Frankrike på 1960-tallet. Særlig ved Sorbonne var det mange progressive og visjonære studenter som speilet sin samtid i opplysningstidens omveltninger og som var mer enn villige til å organisere seg i en forening. De øvrige temaartiklene gir innblikk i problemstillinger innen ulike deler av syttenhundretallsforskningen i dag. Blant annet er det gjennomganger av nyere mediehistorisk forskning, kjønnsforskning, økonomihistorie, edisjonsfilologi og digitalisering – samt en rekke tverrvitenskapelige tilnærminger til syttenhundretallet som epoke.

DHS fremstår som et vitalt og viktig papirtidsskrift. Stadig flere utgaver ligger også på nettet. Det franske nasjonalbibliotekets Gallica (<http://gallica.bnf.fr>) har gjort så godt som alle årganger fra 1969 til 1991 fritt tilgjengelige på nett, mens alt innhold i årgangene fra 2006 og fram til i dag kan lastes ned i PDF-format av abonnenter på www.cairn.info. Det er også planer om å innlemme *DHS* i gratisportalen www.persee.fr.

Verden: Études internationales sur le dix-huitième siècle. Det internasjonale 1700-tallsselskapet ble formelt stiftet i Saint Andrews i 1967 i kjøl-

vannet av den første internasjonale *Congrès des Lumières*, avholdt i Genève i 1963 på initiativ fra bibliografen, Voltaire-forskeren og publisisten Theodore Bestermann. Siden den gang har verdenskongresser for 1700-tallsstudier vært avholdt hvert fjerde år. Acta fra kongressene i Genève (1963), Saint Andrews (1967), Nancy (1971), New Haven (1975), Pisa (1979), Brussels (1983), Budapest (1987), Bristol (1991) og Münster (1995) ble utgitt som egne numre av *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* (SVEC).⁸ SVEC, eller Bestermanns Voltaire Foundation som sådan, ble imidlertid aldri noe offisielt organ for ISECS, selv om samarbeidet hele tiden har vært svært tett og Voltaire Foundation sågar har fungert som teknisk sekretariat for ISECS i en lang periode.

Siden 1998 har ISECS utgitt antologiserien *Études internationales sur le dix-huitième siècle* (EIDS). Første nummer – med tittelblad og artikler på både engelsk og fransk – handlet om *Eighteenth-Century Research: Objects, methods and institutions (1945–1995)* (red. Michel Delon & Jochen Schlobach, 1998). Her leverer en rekke anerkjente forskere faghistoriske gjennomganger av ulike sider ved 1700-tallsforskningen siden andre verdenskrigs slutt. Litteraturviteren Marie-Christine Skuncke står for gjennomgangen av forskningen i Danmark, Finland, Island, Sverige – og Norge. Til sist i avsnittet om sistnevnte land stiller hun seg spørsmålet: "Er tiden moden for å opprette et Norsk selskap for 1700-tallsstudier? Solveig Schult Ulriksen tok opp denne muligheten under seminaret [i regi av NTNU-prosjektet 'Frihetens århundre'] i Røros i 1996; vi får håpe at ideen bærer frukter".⁹ Morsomt nok ble ideen virkeliggjort nettopp samme år som Skunckes artikkel sto på trykk!

I senere år har *EIDS* endret profil til å bli en rendyrket rapportserie for ISECS' årlige seminarer for yngre forskere. Forordene skrives gjerne av veletablerte dix-huitiémister, mens bidragsyterne er stipendiater og postdoktorer

på vei opp og fram. De fem siste temanumrene presenterer artikler fra seminarer i Genova 2005 (*L'idée d'Europe au XVIIIe siècle*, red. Lara Piccardo, 11, 2009), Québec og Trois-Rivières 2006 (*Enlightenment and History*, red. Tristan Coganard, Peggy Davis & Alicia C. Montoya, 12, 2013), Montpellier 2007 (*The Body and Its Images in Eighteenth-Century Europe*, red. Sabine Arnaud & Helge Jordheim, 13, 2012), Lisboa 2009 (*L'Europe et le monde colonial au XVIIIe siècle*, red. Luigi Delia & Aurélie Zygel-Basso, 14, 2013) og Belfast 2010 (*Cultural Intermediaries*, red. Haskins Gonthier et al., 15, 2015). Artiklene er så godt som uten unntak på fransk eller engelsk.

På sett og vis motsvarer *EIDS* de nordamerikanske årbøkene *SECC* og *Lumen* (se under USA og Canada, nedenfor). En viktig forskjell er imidlertid at *EIDS* i dag kun presenterer resultatene av seminarer for yngre forskere. Tiltaket er prisverdig, men ikke nødvendigvis noen effektiv karrierehjelp for utålmodig ungdom. Som vi så over, kan man regne med at det tar mellom fire og sju år fra seminaret avholdes til rapporten blir publisert. Honoré Champion er utgiver av *EIDS*, som er et rent papirtidsskrift. Jeg kjenner ikke til om det foreligger planer om en internettsversjon.¹⁰

Nederland og Belgia: De Achttiende Eeuw (Documentieblad werkgroep Achttiende eeuw). I 1968, midt i en bølge av fascinasjon for fransk politisk kultur og historie i det intellektuelle Europa, ble det nederlandsk-belgiske selskapet for 1700-tallsstudier stiftet. Et medlemsblad ble straks distribuert, *Documentieblad werkgroep Achttiende eeuw*. Bladet har siden oppstarten kommet ut med to numre i året. Gradvis ble det oppgradert fra å være et rent nyhetsblad til også å inneholde vitenskapelige artikler. I 1993 byttet det navn til *De Achttiende Eeuw (DAE)*. Fortsatt er medlemsstoff en viktig ingrediens, men bokanmeldelser og fagfelleverderte artikler med sammendrag på engelsk er for lengst etablert som faste innslag i bladet. Det meste publiseres på neder-

landsk, men artikler på tysk, fransk og engelsk forekommer også.

Et blick på innholdsfortegnelser og resy-meer vitner om et tidsskrift (og selskap) som fanger opp internasjonale trender i syttenhundretallsforskningen, det være seg innen kunst- og litteraturfeltet eller mer fagspesifikk historieforskning. Innslaget av faghistorikere blant bidragsyterne i *DAE* synes å være noe høyere enn i publikasjonene til søsterorganisasjonen i USA.

DAE utgir ofte temanumre. Et eksempel er *Centre and Periphery in the Enlightenment (44:2, 2012)*. Her har Lissa Roberts en artikkel med den talende tittelen "Rethinking centres and peripheries in the Enlightenment: toward a global history of science". Hennes agenda er å få flere til å bli med på den revurderingen av senter/periferi-tankegangen som har gjort seg gjeldende i vitenskapshistorisk forskning i senere år. Heller enn å tenke i baner hvor innovative ideer og oppfinnelser spredte seg fra (typisk vesteuropeiske) vitenskapelig sentre til ulike (presumptivt passivt mottagende) periferier, bør man løfte fram det Roberts kaller "centres of accumulation". Slike lokale sentre var ofte særs dynamiske og langt fra passive mottagere av importert tankegods, noe for øvrig flere av artiklene i samme nummer viser ved gode eksempler.

Hola Press er distributør av *DAE*, som er et rent papirtidsskrift. Det digitale biblioteket for nederlandsk litteratur (www.dbnl.org) har riktignok digitalisert alle utgavene fram til 2005, men uten å legge ut nedlastbar PDF. Tekstene som sådan er kun lesbare på skjerm, i et format hvor den opprinnelige lay-out'en er endret og alt bildemateriale er fjernet. Den som vil orientere seg i nyere utgaver, kan finne noe hjelp i artikkelsammendragene på selskapets hjemmeside.

USA: Eighteenth-Century Studies og *Studies in Eighteenth-Century Culture*. American Society for Eighteenth-Century Studies var tilsynelatende det første nasjonale selskapet som begynte å

utgi et tidsskrift dedikert til den tverrfaglige utforskningen av det lange 1700-tallet. Det er i hvert fall det inntrykket man får ved å besøke tidsskriftets hjemmeside hos John Hopkins University Press. Første utgave av *Eighteenth-Century Studies* (ECS) utkom nemlig allerede i 1967. Selskapet ble imidlertid ikke formelt stiftet før to år senere, i 1969, og først året etter (4, 1970/71) ble ECS erklært som selskaps offisielle organ. I 1971 utkom også *Studies in Eighteenth-Century Culture* (SECC) for første gang, også det eid av selskapet og nå distribuert av John Hopkins.

ECS og SECC utfyller hverandre med hensyn til publiseringsprofil og format. SECC utkommer én gang årlig, ECS hvert kvartal. ECS har fra starten satset stort på bokanmeldelser og review-artikler, noe SECC ikke har. Både SECC og ECS har imidlertid en utpreget tverrvitenskapelig profil. Allerede den første utgaven av SECC inneholdt således lovnader om tverrvitenskapelighet.¹¹ Lignende redaksjonelle erklæringer finner en også i tidlige hefter av ECS, som endog i mange år opererte med undertittelen *An Interdisciplinary Journal* (som riktignok er fjernet i nyere tid). Å dømme ut fra de siste fem årgangene av de to flaggskipene til American Society er det dog primært filologer og litteraturvitere som publiserer i begge tidsskrift.¹²

I aller første utgave av ECS lovet redaktørene Robert H. Hopkins og Arthur E. McGuinness å satse på temanumre (vol. 1:1, 1967). Slike er siden kommet jevnt og trutt. En rekke årganger, spesielt på nittitallet, har sågar bestått utelukkende av slike "special issues". I senere tid har det vært noe lengre mellom temanumrene. De nyeste heter *Ireland and Enlightenment* (45:3, 2012), *Eighteenth-Century Easts and Wests* (47:2, 2014) og *The Maritime Eighteenth Century* (48:1, 2014). Alle inneholder bidrag av forfattere fra en rekke land og fagdisipliner. Leserne av temanummeret om det maritime 1700-tallet blir således presentert for artikler om Det indiske havs historie gjennom det lan-

ge 1700-tallet; om havets betydning i britisk kunst; om den konseptuelle håndteringen av sjørøveri og annen vold til havs; om de økonomiske sidene ved Amsterdams sjøvertshandel; og om kjønn, klasse og romfornemmelse under transatlantisk seilas. Også bokmeldingsseksjonen bærer preg av temaet. Her bidrar ulike eksperter med review-artikler om ny forskning innen maritime emner.

SECC var i motsetning til ECS et offisielt organ helt fra starten. I fortalen til første årgang (1, 1971) gir redaktør Louis T. Milic et riss av det unge selskapets historie og gjør det klart at formålet med årboken er å distribuere skriftlige versjoner av foredrag som er blitt holdt på deres arrangementer. Tradisjonen er blitt opprettholdt. Lister over medlemmer og sponsorer er et annet fast innslag som gir årboken et *cross over*-preg mellom fagtidsskrift og medlemsblad. Alt i alt minner ECS mer om *Sjuttonhundratallet* enn SECC, selv om SECC altså er en årbok.

Både ECS og SECC distribueres i papirformat til medlemmer av det amerikanske selskapet. Begge tidsskrifter finnes også digitalt, som del av ulike pakker som selges til institusjoner rundt om i verden. Universitetsbiblioteket i Tromsø har således kjøpt tilgang til ulike årganger av ECS via databasepakkene Literature Online, JSTOR Arts and Sciences I, Project Muse Premium Collection og Proquest Research Library, og til de siste femten årgangene av SECC via Project Muse Premium Collection.

Canada: Lumen (*Man and Nature / L'Homme et la nature*). Det kanadiske selskapet for 1700-tallsstudier ble grunnlagt i 1971. Elleve år senere begynte årboken *Man and Nature / L'Homme et la nature* å utkomme. I 1993 skiftet utgivelsen navn til *Lumen*, med undertittelen (på fransk og engelsk) *Selected Proceedings from the Canadian Society for Eighteenth-Century Studies*. Målsettingen var altså å utgi konferanseforedrag i trykt form, øyensynlig etter mønster fra USAs

SECC. Forehavendet fungerte ikke tilfredsstillende, og i 2001 nedsatte selskapet en komité som skulle vurdere om tidsskriftet rett og slett skulle legges ned. Komiteen anbefalte fortsatt drift, men ikke uten tiltak for å heve kvaliteten.¹³

Som offisiell rapportserie fra selskapets konferanser oppfyller *Lumen* sin misjon. Forordene er alltid på både engelsk og fransk, bidragene som trykkes holder seg innenfor de årlige konferansenes tema og gjenspeiler medlemsmassens tverrfaglighet og tospråklighet (det er imidlertid generelt flere bidrag på engelsk enn fransk). Foredragsmanusene er tilsynelatende grundig omarbeidet og utstyrt med fotnoter og referanser. Litteratur- og kulturhistoriske perspektiver dominerer.

Et viktig aspekt ved all faglig virksomhet, undervisning og formidling, tas opp av Martha F. Bowden, Karen B. Gevirtz og Jonathan Sadow i *Lumen* 32 (2013). I en underholdende artikkel om undervisning i kvinnelitteratur diskuterer de hvor mye forhåndskunnskap en kan forvente hos studentene og hvordan disse kan gjøres fortrolige med tenkningen omkring kjønnsdimensjoner som analyseverktøy. Stor sjongleringskunst kreves for å ivareta ønsket om å lære studentene noe nytt gjennom å introdusere nye aktører og perspektiver, uten dermed å vippe dem av pinnen ved helt å neglisjere deres forventninger om å lære om "store navn" og "stor kunst".¹⁴

Érudit er distributør for papirutgaven av *Lumen*. Forlaget har også laget en oversiktlig hjemmeside, hvor alle årgangene tilbake til første utgave av *Man and Nature* er indeksert og digitalisert. Det er imidlertid en to års embargo på den elektroniske versjonen. Den som vil lese vol. 34 (2015) på nett, må pent vente til 2017.

Storbritannia: Journal for Eighteenth-Century Studies. I 1971 ble det britiske selskapet for 1700-tallsstudier opprettet. Målsettingen var den samme som for forløperne i Frankrike og an-

dre land, og selskapet ble da også tilsluttet ISECS helt fra starten. I 1972 begynte man å utgi *Journal for Eighteenth-Century Studies* (JECS), som til å begynne med var et rent nyhetsblad – uten vitenskapelige artikler, men dog med en og annen bokanmeldelse. Gradvis kom også de vitenskapelige artiklene med, og nyhetsstoffet ble fjernet. I 1978 gikk man over til en ny profil. Uten å omdøpe publikasjonen ble en ny start som vitenskapelig tidsskrift markert gjennom å sette vol. I på tittelbladet.

Den faglige profilen til *JECS* motsvarer det amerikanske selskapets *ECS*. Hovedredaktører har de senere årene vært engelskfilologen Matthew Grenby og sosialhistorikeren Matthew McCormack. *JECS* utgir både temanumre og "frie" numre. De siste temanumrene er *Olympics* (red. Conrad Brunström, Tanya M. Cassidy & Martha K. Zebrowski, 35:2, 2012); *The Senses* (red. Jonathan Reinartz & Leonard Schwarz, 35:4, 2012); *The Cultural Production of Natural Knowledge* (red. Sarah Easterby-Smith & Emily Senior, 36:4, 2013); *Queen Anne and British Culture* (red. Claudine van Hensbergen & Stephen Bernard, 37:2, 2014) og *Clair-obscur* (red. Mark Darlow & Marion Lafouge, 37:4, 2014). Temanummeret om De olympiske leker, som ble utgitt rett før London-OL i 2012, er et eksempel på hvordan et vitenskapelig tidsskrift kan være i stand til å bidra med nye perspektiver på dagsaktuelle saker. Det er ikke overveldende mange 1700-tallsforskere som har beskjeftiget seg med idrettshistorie, og det er i hvert fall ikke vanlig å tenke på Opplysningstiden når man snakker om OL. Den som leser *JECS* 35:2 (2012) blir inspirert til å tenke nytt.

JECS utkommer i dag med fire numre i året, akkurat som *ECS*. Forlagshuset Wiley-Blackwell er utgiver. Alle medlemmer av det britiske selskapet får papirutgaven hjemsendt. Hele tidsskriftets *back catalogue* er også digitalisert og tilgjengelig online, men dog bak en betalingsmur.

Tyskland: *Das Achtzehnte Jahrhundert, Das Achtzehnte Jahrhundert – Supplementa* og *Aufklärung*. Det tyske selskapet for 1700-tallsstudier ble stiftet i 1975. Året etter begynte selskapet å utgi medlemsbladet *Das Achtzehnte Jahrhundert* (DAJ), som midt på 1980-tallet ble oppgradert til (også å være) et vitenskapelig tidsskrift. *DAJ* utkommer regelbundet med to numre i året, alltid med samme blågrønne omslag og siden 1995 med Wallstein Verlag som distributør. Redaktørstolen har i snart 30 år tilhørt germanisten Carsten Zelle, professor ved Ruhr-Universität Bochum og dessuten tilknyttet forskningsinstituttet Herzog August Bibliothek i Wolfenbüttel. Den som blir seg gjennom de siste ti heftene får inntrykk av et veletablert tidsskrift av høy kvalitet. Hvert hefte åpner med en kort redaksjonell innledning og noen nyhetssaker, gjerne omtaler av kommende arrangementer og oppsummeringer av begivenheter som har funnet sted. Etterpå kommer en bolk med vitenskapelige artikler – typisk fem-seks stykker – før det hele rundes av med et knippe bokanmeldelser.

DAJ har regelmessige temanumre, omtrent annethvert hefte. De tre siste sådanne er *Schöpferische Wettbewerb? Ästhetische und kommerzielle Konkurrenz in den schönen Wissenschaften* (Skaperisk kappestrid? Estetisk og kommersiell konkurranse i de skjønne vitenskapene, 36:2, 2012); *Aufklärung und Hofkultur in Dresden* (Opplysning og hoffkultur i Dresden, 37:2, 2013) og *Illuminismo – jenseits von Aufklärung und Gegenaufklärung* (Opplysning på italiensk – hinsides tysk opplysning og motopplysning, 38:2, 2014). Å si noe presist om graden av tverrfaglighet er ikke enkelt, da forfatterpresentasjoner mangler. Titter man på innholdet, synes det imidlertid som om idehistoriske, litteraturvitenskapelige og kulturhistoriske perspektiver er de mest vanlige.

Artiklene i *DAJ* er stort sett utelukkende på tysk, med korte sammendrag på fransk og engelsk. De siste årene har det imidlertid vært et og annet bidrag også på engelsk. Internasjo-

nale perspektiver løftes stadig fram. Et eksempel er litteraturforsker Daniel Fuldas artikkel "Fantas 'Opplysningen'? Noen historieteoretiske og begrepshistoriske så vel som programmatisk overveielser med bakgrunn i en ny kritikk av våre epokebegreper" (37:1, 2013).¹⁵ Her diskuteres det faktum at mens *Aufklärung* er godt belagt i tyske tekster fra 1700-tallet, er både *Lumières* og *Enlightenment* senere ord-dannelser. Fulda går den nyeste fransk- og engelskspråklige forskningen på klingen og vil på ingen måte godta at å benytte begrepet "Aufklärung" er det samme som å begå en av humanioravitenskapenes verste døds synde – anakronismen. Lignende problemstillinger tas for øvrig opp i temanummeret 38:2 (2014), men der er emnet opplysningstidens Italia.

Ved siden av *DAJ* løper antologiserien *DAJ – Supplementa*, også på forlaget Wallstein. Utgivelsestakten er uregelmessig. De siste fem supplementene har – fritt oversatt – hatt følgende tema: Nye perspektiver på antropologifagets "forhistorie" på 1700-tallet (red. Manfred Beetz, Jörn Garber & Heinz Thoma, 14, 2007); Det europeiske nettverket til de to lærde sveitserne J. J. Bodmer og J. J. Breitinger (red. Anett Lütteken & Barbara Mahlmann-Bauer, 16, 2009); En kritisk vurdering av forskningen på opplysningstiden som epoke (red. Stefanie Stockhorst, 17, 2013); Jordskjelvet i Lisboa i 1700-tallets katastrofediskurs (red. Gerhard Lauer & Thorsten Unger, 15, 2014); og Genusperspektiv på teateret i opplysningstidens tyskspråklige Europa (Beate Hochholdinger-Reiterer, 18, 2014). Jeg har ikke gransket disse publikasjonene.

En tredje utgivelsesserie er årboken *Aufklärung*, som utgis med undertittelen *Interdisziplinäres Jahrbuch für die Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte*, på Felix Meiner Verlag. Lothar Kreimendahl, Martin Mulsow og Friedrich Vollhardt er redaktører, mens Marianne Willems er redaksjonssekretær. Redaksjonen representerer fagområdene filosofi, idehistorie og litteraturvitenskap/filologi.

Artikkelforfatterne synes også primært å være rekruttert fra disse fagdisiplinene. De fem siste årgangene har vært temanumre. Årets nummer (26, 2015, ikke utkommet i skrivende stund) skal handle om de lærdes republikk, *res publica litteraria*. I likhet med *DAJ* er *Aufklärung* primært et tyskspråklig tidsskrift, selv om også bidrag på engelsk forekommer. Årboken mangler bokanmeldelser, og tilknytningen til selskapet virker løsere enn det mer formelle organet som utgis av professor Zelle. Det kan nevnes at Felix Meiner også utgir en fjerde skriftserie på vegne av Deutsche Gesellschaft, *Studien zum 18. Jahrhundert*. Selv om konferanse-proceedings har forekommet (29, 2004; 34, 2012), er det primært monografier som utgis her.

Alle disse periodikaene – *DAJ*, *DAJ-Supplementa*, *Aufklärung* og *Studien* – er tradisjonelle papirpublikasjoner. Enkeltutgivelser kan kjøpes i PDF-format direkte fra forlaget, men tilsynelatende er det ikke mulig å abonnere på e-versjonene. Noen omlegging til Open Access synes heller ikke å være på trappene.¹⁶

Østerrike: Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich og *Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich – Internationale Beibefte*. Det østerrikske selskapet ble grunnlagt i 1982 og har siden 1983 utgitt årboken *Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich* (den aller første årgangen riktignok uten tillegget "og Østerrike"), *DAJÖ*. Til å begynne med dominerte nyhetsstoff og medlemsinformasjon. Som i så mange andre tilfeller overtok bokanmeldelser og vitenskapelige artikler gradvis, inntil *DAJÖ* i 1994 (vol. 9) framsto som et rendyrket vitenskapelig tidsskrift.¹⁷ Profilen er tverrfaglig, med omtrent like bred dekning for historie, idehistorie, filologi og kulturhistoriefeltet generelt.

Det til enhver tid sittende styre i det østerrikske selskapet står også ansvarlig for utgivelsen av årboken. *DAJÖ*'s hovedredaktør og *Österreichische Gesellschafts* president er således en og samme person, for tiden germanisten Franz M. Eybl. *DAJÖ* satser på temanumre.

Ofte lar man faglige aktiviteter i selskapets regi utgjøre grunnlag for slike numre. De fem siste heter *Multiple Cultural References in 18th-Century Habsburg Monarchy* (24, 2010); *A Capital City and Its Images: Vienna in an 18th-Century Perspective* (25, 2011); *Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18th Century* (26, 2012); *Time in the Age of Enlightenment* (27, 2013); og *Side Scenes: Margins and Transitions in 18th Century History and Culture* (28, 2014). Årgang 27 inneholder 23 bearbejdede foredrag fra ISECS-kongressen i Graz sommeren 2011, herunder danskfødte Knud Haakonssens keynote-foredrag om naturrett-tenkningens gradvise integrering i høyere utdanningsinstitusjoner og denne utviklingens konsekvenser for europeisk intellektuell og politisk historie.

Verlag Dr. Dieter Winkler er utgiver av *DAJÖ*. Tysk var lenge det dominerende språket, men artikler på italiensk, fransk og engelsk forekommer nå stadig hyppigere. Samme forlag utgir også de såkalte "internasjonale supplementene" (*DAJÖ – Internationale Beibefte*), hvorav første hefte utkom i 2010. Her benyttes primært fransk og engelsk. Første nummer var en samling franskspråklige artikler av Renate Zedinger om Lorraine og Nederland under Habsburgmonarkiet (1, 2010). De to seneste er *Cultural Exchange and Consumption Patterns in the Age of Enlightenment* (red. Veronika Hyden-Hanscho, Renate Pieper & Werner Stangl, 6, 2013) og *Encounters in Europe's Southeast: The Habsburg Empire and the Orthodox World In the Eighteenth and Nineteenth Centuries* (red. Harald Heppner & Eva Posch, 5, 2012). Sistnevnte utgivelse består i likhet med *DAJÖ* 27 (2013) av omarbejdede foredrag fra Graz-kongressen. Under samme kongress ble for øvrig et meget informativt bind om *18th Century Studies in Austria, 1945–2010* lansert (red. Thomas Wallnig, Johannes Frimmel & Werner Telesko, 4, 2011).

Et sympatisk trekk ved begge de østerrikske periodikaene er at de gjenspeiler det gamle Habsburgmonarkiets kulturelle og geografiske

bredde. Svært mange artikler er skrevet av forskere fra land som Ungarn, Serbia, Kroatia og så videre, eller behandler tema fra disse landenes historie. Review-artiklene i *DAJÖ* tjener også som effektive døråpnere til forskningsdebatter man ellers finner lite stoff om på vesteuropeiske språk. En større gjennomgang av den språk-sosiologiske forskningen på latinens stilling i Kongeriket Ungarn bør for eksempel kunne ha overføringsverdi for patriotisme- og nasjonalismeforskningen her i Norden.¹⁸ Det østerrikske selskapet utgir også en tredje skriftserie, *Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* på Böhlau. Siden 1988 har 16 bind utkommet. Dette er primært en monografiserie, skjønt også antologier har forekommet (e.g. 12, 2006). En fjerde skriftserie er foreløpig en torso: en fagfelleverdert e-bokserie kalt *Habsburg digital*, hvorav kun ett bind er utkommet (1, 2010).

DAJÖ og *DAJÖ – Internationale Beihefte* er begge papirpublikasjoner. Innholdsfortegnelser, sammendrag og korte utdrag (smakebiter) fra artiklene kan riktignok lastes ned fra forlagets og selskapets hjemmesider.

Irland: Eighteenth-Century Ireland / Iris an dá chultúr. Det irske selskapet ble grunnlagt i 1985. I 1986 begynte årsskriftet *Eighteenth-Century Ireland / Iris an dá chultúr* (ECI) å utkomme. Forordene er alltid på to språk. Selv om engelsk dominerer i resten av tidsskriftet, blir enkelte artikler publisert på irsk. *ECI* inneholder både fagfelleverderte artikler og bokanmeldelser. I senere år har omfanget ligget på over to hundre sider.

De første årgangene av *ECI* ble redigert av engelskfilologen Andrew Carpenter. Han skrev i forordet til første nummer at parallelltittelen *Iris an dá chultúr* var mer enn en oversettelse. Den var ment å signalisere at det irske selskapet tar et særlig ansvar for å tematisere irsk språk og litteratur (1, 1986). Tradisjonen er blitt holdt i hevd. 25 år senere skrev daværende redaktørteam – Martyn J. Powell, Pádraig Ó

Liatháin og Patrick A. Walsh – at *ECI* "remains firmly interdisciplinary in approach and with a commitment to an engagement with the Irish language" (26, 2011). Artikkelforfatterne tilhører da også en rekke ulike fagdisipliner, som vanlig er i 1700-tallskretser. De aller fleste kommer fra Irland, selv om et og annet bidrag også kommer fra forfattere i Storbritannia og USA.

Sammenlignet med andre tidsskrifter fra den angloamerikanske akse fyller *ECI* en nisje med sitt hiberniske perspektiv. Anmeldelsen av et verk som *Peripheries of the Enlightenment* (red. Richard Butterwick et al., *SVEC* 2008:1) åpner således med en generell beskrivelse av antologien før den drøfter i detalj de to kapitlene som berører Irland.¹⁹ En artikkel om Leibniz og Eckhardt som språkforskere går i dybden på deres teorier om irsk og andre keltiske språk; en artikkel om Voltaire drøfter hans fremstilling av irsk historie; en artikkel om *Encyclopaedia Britannica* tar for seg den irske attenbindsutgaven fra årene 1790–1801, og så videre.²⁰ Det er også en tendens til å tematisere nasjonale storheter som Jonathan Swift og Maria Edgeworth. Når det er sagt, fremstår *ECI* på ingen måte som provinsielt eller navlebeskuende. Internasjonal forskningslitteratur anvendes og kvaliteten virker høy.

ECI distribueres i papirformat til medlemmer av det irske selskapet. Elektronisk abonnement er det så vidt jeg kan se ikke mulig å tegne, men JSTOR Ireland Collection tilbyr hele tidsskriftets *back catalogue* fra første utgave og fram til 2011 (altså med fire års embargo). Det er JSTOR-varianten av tidsskriftet jeg har hatt tilgang til.

Norden: Sjuttonhundratal. Det svenske selskapet ble grunnlagt i 1987 og begynte i 2004 å utgi årboken *Sjuttonhundratal*, med Jakob Christensson som hovedredaktør 2004–2005 (Jonas Nordin 2006–2009, David Dunér 2010–). Det finske selskapet (grunnlagt 2001) ble med i redaksjonen i 2009 (Pasi Ihalainen

2009–2011, Johanna Ilmakunnas 2011–). Undertittelen *Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* ble innført samme år. I 2010 kom det norske selskapet (grunnlagt 1998) – og i 2013 også søsterorganisasjonene i Danmark (1995) og Island (1994) – med i redaksjonen (Norge: Per Pippin Aspaas 2010–; Danmark: Søren Peter Hansen/Lasse Horne Kjældgaard 2013–; Island: Hrefna Róbertsdóttir 2013–).

Tidsskriftet er åpent for artikler innen alle emner tilknyttet det lange 1700-tallet. De ellevte første årgangene har inneholdt bidrag fra representanter for fagene litteraturvitenskap, kunsthistorie, idehistorie, filosofi, etnologi, klassisk filologi, romansk filologi, engelsk filologi, historie, med mer. Seksjonen for bokanmeldelser er et særlig satsingsfelt. Tidsskriftet har siden oppstarten hatt egne redaktører med ansvar for denne seksjonen.

Papirversjonen av *Sjuttonhundratal* distribueres av selskapene selv. Internettversjonen ble opprettet i januar 2013. Til å begynne med var embargotiden fra utgivelse på papir til tilgjengeliggjøring Open Access på to år, men denne er nå redusert til tolv måneder. I tillegg tillater årboken umiddelbar tilgjengeliggjøring på nett av enkelt-PDF'er på forfatterens hjemmesider eller i institusjonelle arkiv.

Spania: Cuadernos dieciochistas og *Actas de congresos*. Det spanske selskapet for 1700-tallsstudier ble opprettet i 1990 og har siden 2000 stått bak årboken *Cuadernos dieciochistas* (CD). Undertittelen forteller (på spansk) at det dreier seg om et "tidsskrift viet studiet av historien, tenkningen, litteraturen, kunsten og vitenskapen i det attende århundret". CD utgir vanligvis temanumre. Oppsett og profil minner om *Sjuttonhundratal*. Et kort forord etterfølges av temaartikler, ofte med en Varia-seksjon i tillegg, dernest følger bokanmeldelser og til sist minneord over toneangivende forskere som er gått bort. Alle artikler er på spansk, med engelske sammendrag.

Det sist utkomne nummeret handler om litterær kultur og identitet i den spanske opplysningen (red. Luis Bagué Quílez & Antonio de Murcia Conesa, 14, 2013). I sitt forord skriver redaktørene om hvordan enhver tidsalder forholder seg til temporalitet, til sin plass i historien. I spennet mellom erfaringsrom og framtidshorison skapte modernitetens gjennombrudd en identitetskrise. Gjennom artikler om – blant mye annet – historieskrivningens filosofiske grunnlag, om overgangen fra klassisk latin til undervisning i moderne fremmedspråk, om motsetningen mellom intellektuelle og borgerlige dyder (*litteratos* versus *ciudadanos*) og om reiselitteraturens omgang med det sublime, undersøker denne utgaven av CD hvordan litteraturfeltet (i bred forstand) bidro til fremveksten av nye identiteter i opplysningstidens Spania.

Forfattersammensetningen i CD synes i hovedsak å motsvare de 1700-tallstidsskriftene vi har sett på så langt. Imidlertid er CD uvanlig mye brukt som publikasjonskanal også blant lingvister. Dels blir språkforskningens historie belyst i temanumre som *El Español del Siglo XVIII* (red. Daniel M. Sáez Rivera & Martha Guzmán Riverón, 13, 2012) og *Jovellanos*, om politikeren, forfatteren og språkforskeren Gaspar Melchor de Jovellanos (red. Elena de Lorenzo Álvarez, 11, 2010), dels skrives det også rent språkhistoriske analyser, som Guzmán Riveróns artikkel om bruken av bestemt artikkel i underordnede relativbisetninger i latinamerikansk spansk (13, 2012).

Det spanske selskapet avholder kongresser hvert fjerde eller femte år. Foredragene fra disse kongressene blir samlet i egne rapporter, *Actas de congresos*. Fem konferanserapporter er utgitt så langt (rapporttitler oversatt fra spansk): "Den spanske verden i opplysningens århundre", Universidad de Salamanca 1994 (to bind, I, 1996); "Fornuftens skjulte ansikt: Galskap, tro og utopi", Cádiz 1999 (red. Cinta Canterla, II, 2001); "Nasjon og grunnlov: Fra opplysning til liberalisme", Universidad Pablo de Olavide

2004 (red. Cinta Canterla, III, 2006); "Karl IVs tidsalder", Universidad de Oviedo 2008 (red. Elena de Lorenzo Álvarez, IV, 2009); "Veien til 1812: Fra opplysningens århundre", Universidad de Cádiz 2012 (red. Fernando Durán López, V, 2013).²¹ Den siste konferansen ble altså avholdt i Cádiz, under tohundreårsjubileet for den spanske grunnloven av 1812. Dette har naturlig nok satt sitt preg på konferansen. I klassisk inkluderende 1700-tallsselskapsånd presiserer imidlertid redaktøren:

Det dreide seg ikke om en kongress om 1812. Den begrenset seg heller ikke til problemstillinger forbundet med den konstitusjonelle krisen eller de politiske prosessene. I stedet drøftet man fremfor alt det som foregikk i det attende århundret på det historiske plan, i tenkningen, kunsten, litteraturen, økonomien, militæret, forvaltningen, samfunnet, kulturen, språket, vitenskapen, politiske og juridiske ideer, og så videre, altså forhold før året 1812 som kan tjene til å forklare det som da fant sted.²²

De nesten 70 bidragene som er trykt i *Hacia 1812* (Actas de congresos, V, 2013) er ikke overraskende svært ulike, både hva tematikk og faglige tilnæringsmåter angår. En fellesnevner er at foredragsmanusene ikke ser ut til å ha gjennomgått særlig omfattende revisjon. Bibliografier er riktignok tilføyd, og i noen grad også fotnoter.

Det er ingen fast utgiver av de trykte konferanserapportene. Den siste ble utgitt i Gijón av Ediciones Trea. CD er på sin side et rent internettidsskrift. Alt innhold legges umiddelbart ut Open Access. Hjemmesiden har riktignok et meny punkt for abonnement, men det fører bare til en side hvor interesserte kan oppgi sin epostadresse slik at de blir oppdatert hver gang et nytt nummer publiseres. Alle som har tilgang til internett, har tilgang til det spanske 1700-tallsselskapets årbok.²³

Sveits: xviii.cb. Det sveitsiske selskapet ble opprettet i 1991. En nyhetsbulletin ble lenge sirkulert blant medlemmene. Et særskilt *Temamenheft* med vitenskapelige artikler ble utgitt i 2008. Både bulletinen og temaheftet ble nedlagt da selskapet to år senere begynte å utgi en regulær årbok med bokanmeldelser og fagfelle-vurderte artikler samt noe nyhetsstoff, *xviii.cb*.

Forordene i *xviii.cb* skrives på landets tre offisielle språk. Så vidt jeg kan se har alt øvrig innhold hittil blitt publisert på fransk eller tysk, med tysk som det dominerende språket. Redaksjonen lovet i første nummer å la tema-numre alternere med "frie" numre. Lovnaden er blitt fulgt opp. Nummer 1 (2010) handler om opplysningsmannen Johann Heinrich Pestalozzis korrespondanse; nummer 3 (2012) om 1700-tallets Neuchâtel i lokal og transnasjonal kontekst; nummer 5 (2014) om historiefilosofen og publisisten Isak Iselin. Litteraturvitenskap og filologi ser ut til å være dominerende fagdisipliner.

Det kan nevnes at Genève-forlaget Slatkine i samarbeid med Honoré Champion i Paris utgir *Travaux sur la Suisse des Lumières*. Dette er i hovedsak en monografiserie, selv om også artikkelsamlinger forekommer. For eksempel ble en antologi med tjue artikler om resepsjonen av Jean-Jacques Rousseau publisert her (red. Jesko Reiling & Daniel Tröhler, 13, 2013). *Travaux* er i likhet med *xviii.cb* et offisielt organ for det sveitsiske selskapet og utgir primært arbeider på fransk og tysk.

Schwabe Verlag i Basel er utgiver av *xviii.cb*. Ingen elektronisk versjon er tilgjengelig.

Island: Vefnir. Det islandske selskapet ble opprettet i 1994. I 1998 utga selskapet første nummer av internett-tidsskriftet *Vefnir: Tímarit Félags um átjándu aldar fræði* ("Nett": Tidsskrift for Selskapet for 1700-tallsstudier), visstnok det eldste rent elektroniske fagtidsskriftet i Island.²⁴ Siden oppstarten er 48 artikler publisert, fordelt på 11 numre. Historikeren Gunnar Þór Bjarnason er redaktør.

Artiklene i *Vefnir* er fagfelleverderte og så godt som alltid på islandsk. Artiklene behandler emner som historie, litteratur, historiografi, etnologi, filosofi, religionshistorie og så videre. Nyhetssaker er sjeldne, og det er ingen redaksjonell innledning eller seksjon for bokanmeldelser. Et eksempel på en nyhetsartikkel er Áslaug Sverrisdóttirs leseverdige gjennomgang av selskapets første tiår (publisert i nummer 5, 2005). Det islandske selskapet evnet åpenbart raskt å gjøre seg relevant for et bredt publikum. Med medlemsmøter tre ganger om året, utflukter til historiske steder og andre tiltak hadde selskapet etter bare ti år samlet hele 170 medlemmer av ulik bakgrunn. Internasjonale nettverk ble raskt knyttet gjennom representasjon i ISECS og arrangering av en nordisk 1700-tallskonferanse i Reykjavík i 2002, hvor det var åtte foredrag ved islandske forskere og fem ved representanter for andre nordiske land.²⁵ Internasjonal orientering i forskningen gjenspeiler seg også i flere av artiklene i *Vefnir*, som Loftur Guttormssons artikkel om den islandske resepsjonen av Rousseau i nummer 9 (2013). Her spores *Émile, ou l'éducation* i islandsk pedagogikk helt fram til første halvdel av 1900-tallet.²⁶ Et bidrag som retter seg mot islendingers selvforståelse som "evig egalitært samfunn, uten føydalisme" leveres av Sigurður Kári Jakobsen. Med utgangspunkt i nyere forskning ved blant andre Harald Gustafsson, Guðmundur Magnússon, Einar Hreinsson og Christina Folke Ax analyserer Jakobsen en handelsmannstekst fra 1797 hvor klasseskiller skildres på en ganske eksplisitt måte (11, 2014).²⁷

Vefnir er fritt tilgjengelig på nettsiden <http://vefnir.is>. Noen Open Access-policy er imidlertid ikke innrapportert til de internasjonale tidsskriftoversiktene doaj.org og [Sherpa-Romeo](http://sherpa-romeo.org). I 2006 ble det annonsert at artiklene skulle utstyres med engelske sammendrag, men dette er ikke blitt fulgt opp.²⁸

Tsjekkia: Cornova. Det tsjekkiske selskapet ble grunnlagt i 1999 og har siden 2011 utgitt et

tidsskrift, *Cornova*, i samarbeid med det filosofiske fakultetet ved Univerzita Karlova i Praha. Tidsskriftet utkommer med to numre i året, og inneholder dels fagfelleverderte artikler, dels bokanmeldelser og nyhetssaker. *Cornova* har noen ganger artikler utelukkende på tsjekkisk, mens andre utgaver domineres av bidrag på tysk, fransk og engelsk. Det lages engelske sammendrag for alle artikler, uansett artikkelens språk.

Cornova redigeres av kirkehistorikeren Josef Táborský. Med seg har han både et nasjonalt og et internasjonalt redaksjonsråd. Historie- og litteraturfagene synes å dominere. Temanumre forekommer ofte: 3:2 (2013) analyserer bokhandel og bokdistribusjon; 4:1 og 4:2 (2014) handler begge om emosjoner. Kvaliteten virker høy og internasjonale perspektiver gjennomsyrrer mange artikler, også tsjekkisk-språklige. Det aller første nummeret inneholdt således en kritisk gjennomgang av Jonathan Israels nesten tre tusen sider lange trilogi om Opplysningstiden.²⁹ Et annet bidrag med internasjonalt tilsnitt er en empirisk undersøkelse av distribusjonen av franskspråklige bøker i Kongeriket Ungarn.³⁰

Formatmessig synes *Cornova* å være et tradisjonelt papirtidsskrift, men kjøp av enkeltnumre i PDF-format er også mulig. Opplysninger om Open Access-tillatelser har jeg ikke klart å finne.

Oppsummering, eller: Quo vadimus? Humaniorafagene er i krise. New Public Management-ideologien premierer hyppige publikasjoner i mest mulig internasjonale fora. Monografien, som lenge har vært sett på som den mest meritterende publikasjonsformen, blir utfordret av systemer skreddersydd for de harde vitenskapene. I Norge har man for lengst lært at den som skriver seks artikler på tre år innbringer mer penger til institusjonen enn den som skriver én bok på like lang tid. Også siteringer er et viktig parameter. En bok på seks kapitler blir redusert til en eneste tellbar publikasjon.

Da ser det bedre ut å ha skrevet seks artikler som er blitt sitert x antall ganger hver. Tilpasninger er begynt å komme. Blant annet er det ikke lenger eksepsjonelt for en humanist å disputere på en samling fagfelleverderte artikler, knyttet sammen gjennom en metodisk/teoretisk innledning.

Samtidig er papirtidsskriftet under press. Bibliotekene foretrekker gjerne elektroniske tidsskrift, av plasshensyn. Store, kommersielle forlag har for lengst begynt å selge elektroniske abonnement, ofte som erstatning for det trykte. Mang et tidsskrift forskerne tidligere bladde seg gjennom for å holde seg oppdatert, har gått over til å bli PDF-leverandører til det store havet som kalles Internettet. Den vanligste måten å fiske i dette havet er ikke å lete etter tidsskrifttitler, slik jeg har gjort her. Lesere leter heller etter enkeltstående artikler om det ene emnet de ønsker å vite mer om, uten å skjule til hvilken sammenheng teksten opprinnelig har inngått i. I naturvitenskapene har enkelte aktører hatt suksess med såkalte "megajournals", eksempelvis *PLOS One*. Ingen leser *PLOS One* "fra perm til perm". I perioden januar 2007–juni 2014 publiserte dette megatidsskriftet alene 100 000 fagfelleverderte PDF'er, altså godt og vel 13 000 artikler per årgang.³¹ Den tilleggsdimensjonen tradisjonelle tidsskrifter alltid har hatt, nemlig å bidra til fagfellesskapet blant sine lesere, går med andre ord tapt med slike megajournals.

Open Access er en annen utvikling som skal gjøre det lettere å fiske i internetthavet. I kontrast til tradisjonelle forlagshus legger Open Access-utgivere ut alt innhold på nettet uten betalings- eller påloggingssperrer for leseren (en del av suksessen til *PLOS One* skyldes uten tvil at det har vært Open Access siden oppstarten). Open Access-versjonen av *Sjuttonhundratal* utgis av Septentrio Academic Publishing, en gratistjeneste ved Universitetsbiblioteket i Tromsø. Man kan kanskje hevde at det er dumt av statsansatte bibliotekarer å bruke arbeids-

tid på å administrere et elektronisk tidsskrift. Men paradoksalt nok blir artikler i *Sjuttonhundratal* distribuert bredere og langt billigere på nettet enn for eksempel *Dix-Huitième Siècle* eller *Eighteenth-Century Studies*, hvor innholdet gjemmes bort bak betalingsmur. Abonnementsprisene for elektroniske tidsskrift er voksende og logikken bak prismodellene stadig mindre gjennomtrengelig. Samtidig som distribusjonskostnadene synker til bunns, stiger prisene på abonnement. Og abonnementene pakkes inn i stadig nye pakker. Ofte er det umulig å tegne abonnement på den ene tittelen institusjonens forskere har behov for uten samtidig å abonnere på en hel rekke andre som ingen har bedt om. De samlede bibliotekressursene som brukes på tradisjonelle abonnementstidsskrift overstiger uten tvil utgiftene til Open Access-tidsskrift som *Sjuttonhundratal*, både i form av arbeidstid og rene penger.

Diskusjoner omkring Open Access har jeg ikke funnet på lederplass i de tyskspråklige tidsskriftene ovenfor. Heller ikke det britiske eller amerikanske selskapets tidsskriftredaktører har diskutert dette, så vidt jeg kan se. I Frankrike merker man imidlertid presset. Nyutnevnt redaktør Jean-Christophe Abramovici skriver i sin første lederartikkel til *Dix-huitième siècle* følgende om årbokens eksistensberettigelse i vår digitale tidsalder:

Et papirtidsskrifts eneste eksistensberettigelse i dag er kvaliteten, så vel på innholdssiden som i formatet. Mens kanaler på internett – og dette er en av deres største fordeler – kan ta inn så godt som alle artikler, må et tidsskrift operere med en utvelgelsesprosess som kanskje ikke er objektiv, men i det minste streng og reflektert.³²

Abramovici går så over til å beskrive den fagfellevurderingsprosessen som *DHS* praktiserer og som uten tvil bidrar sterkt til kvaliteten. Det er vanskelig å forstå hvorfor ikke et rent internettidsskrift skulle kunne operere med

samme strenge og reflekterte utvelgelsesprosess som den Abramovici beskriver. Å velge en Open Access-løsning behøver ikke bety at man aspirerer til å bli en megajournal à la *PLOS One*. Det betyr heller ikke at man kaster fagfellevurderinger og andre redaksjonelle silingsprosesser på båten i konkurranse med bloggernes og twittrernes oppmerksomhetsjag.

Foreløpig har *Sjuttonhundratallet* valgt å satse på det vi anser for å være det beste av to verdener. Det "gamle regimets" lesevaner og behov for fagfellesskap ivaretas gjennom den trykte versjonen. En forseggjort papirpublikasjon som leveres hjem i postkassen risikerer i mindre grad å drukne i informasjonshavet enn et rent elektronisk tidsskrift, tror vi. Og har folk først tatt seg bryet med å melde seg inn i et selskap, bør de få noe igjen utover invitasjoner til å delta på konferanser. Papirtidsskriftet er tenkt å være et medlemsgode, et bidrag til fellesskapsånden. Samtidig har dagens og fremtidens humaniora-forskere behov for å kunne dokumentere at vi blir lest og sitert; vi må tilpasse oss det "nye regimet". Open Access-versjonen ivaretar dette behovet uten dermed å kappe hodet av gamle kongstanker, herunder opprettholdelsen av det tverrvitenskapelige forskerfellesskapet innen 1700-tallsstudier som har vokst fram på nasjonalt og internasjonalt plan siden 1960-tallet.

Noter

1. Takk til David Dunér, Hrefna Róbertsdóttir, Pasi Ihalainen og Jan Erik Frantsvåg for nyttige innspill.
2. Oxford University har helt siden 1955 stått bak en viktig publikasjonskanal for 1700-tallsforskning: *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* (SVEC, nylig omdøpt til *Oxford University Studies in the Enlightenment*). Da Voltaire Foundation oppsto på 1970-tallet, overtok denne stiftelsen ansvaret for SVEC. Den yngre stiftelsen Centre international d'étude du dix-huitième siècle i Ferney-Voltaire står bl.a. bak serien *Cahiers Voltaire*, hvorav første nummer utkom i 2002. Som eksempler på vitale

1700-tallsentre utenfor den anglo-frankofone aksen kan man nevne Instituto Feijoo del Siglo XVIII i Oviedo, som bl.a. utgir årsskriftet *Cuadernos de Estudios del Siglo 18* (første årg. 1991, forløperen het *Boletín del Centro de Estudios del Siglo XVIII*, 1973–), eller Interdisziplinäres Zentrum für die Erforschung der Europäischen Aufklärung i Halle, opprettet etter Berlinmurens fall og siden 1995 utgiver av *Hallesche Beiträge zur Europäischen Aufklärung* på Walter de Gruyter. Ingen av de nevnte skriftseriene utgis imidlertid formelt av et selskap for 1700-tallsstudier.

3. ISECS utgir imidlertid en egen seminarrapportserie for yngre forskere som med litt godvilje kan karakteriseres som et tidsskrift, se nedenfor.

4. Jeg skylder å understreke at det finnes flere oppgående 1700-tallselskaper i Asia, bl.a. det japanske selskapet, som ble stiftet i 1979. Ifølge det japanske Vitenskapsrådets nettsider (http://gakkai.jst.go.jp/gakkai/detail?d_id=G00943&command_id=1, lest 3. mai 2015) utgir dette selskapet både et nyhetsblad med tre numre om året og et årsskrift som synes å bestå av fagfellevurderte artikler. Språkbarrierer hindrer meg i å oppgi mer enn årsskriftets tittel, 「日本18世紀学会年報」. Av samme grunn har jeg heller ikke klart å finne opplysninger om eventuelle andre asiatiske tidsskrift, i regi av for eksempel det koreanske eller det kinesiske selskapet for 1700-tallsstudier.

5. For mer om Open Access, se innføringsboken *Open Access and the Humanities: Contexts, Controversies and the Future* av Martin Paul Eve (Cambridge: Cambridge University Press, 2014); dessuten fritt tilgjengelig på adressen <http://eprints.lincoln.ac.uk/14775/>.

6. Paul Vernière, "Présentation", *Dix-Huitième Siècle* 1 (1969), s. [5] (alle oversettelser i denne artikkelen er ved forfatteren).

7. I mange år sørget det internasjonale selskapets sekretariat for å trykke opp slike globale oversikter over syttenhundredtallsforskere i serien *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* (se note 2), men denne praksisen er nå droppet til fordel for netttjenesten ISECS direct / SIEDS direct.

8. SVEC vols. 24–27 (1963); 55–58 (1967); 87–90 (1972); 151–155 (1976); 190–193 (1981); 216 (1983); 263–265 (1989); 303–305 (1992); 346–348 (1997). Kongressene har siden Dublin

- (1999) ikke resultert i egne acta, selv om enkeltsejninger har dannet grunnlag for diverse utgivelser.
9. Marie-Christine Skuncke, "La recherche dix-huitiémiste dans les pays nordiques: un aperçu (Danemark, Finlande, Islande, Norvège, Suède)", *EIDS* 1 (1998), s. 115–126, her s. 125. Schult Ulriksen er franskfilolog. Hun arbeidet i en årrekke ved universitetene i Lyon og Oslo.
10. ISECS står også formelt bak det gratis internett-tidsskriftet *International Review of Eighteenth-Century Studies / Revue internationale d'études du dix-huitième siècle* (ISSN 1286-4730). Første nummer, med den franske og engelske tittelen *Boundaries in the Eighteenth Century* (2007), består av tolv fotnotestyrte foredrag fra konferansen som ble avholdt i tilknytning til ISECS' *executive committee's* møte i Helsingfors året før. Pasi Ihalainen, Johanna Ilmakunnas, Timo Kaitaro, Päivi Mehtonen, Jouko Nurmiainen, Päivi Maria Pihlaja, Janne Tunturi og Charlotta Wolff var redaktører. Målsettingen var at de årlige *executive committee*-møtene skulle danne grunnlag for nye numre av tidsskriftet, men slik har det ikke gått (Pasi Ihalainen, pers.medd. dat. 3. mai 2015). Det ene nummeret i serien kan leses på følgende nettside: www.helsinki.fi/historia/1700/irecs-rieds.
11. Jf. Dean Crocker, "Presidential Address", og Louis T. Milic, "Preface", i *SECC* 1 (1971).
12. En måte å bedømme et tidsskrifts tverrfaglighet er å se på forfatterpresentasjonene. Av 58 artikkelforfatterne i *SECC* i perioden 2010–2014 var 23 engelskfilologer, 12 filologer i andre moderne språk (overveiende fransk) eller litteraturvitenskap, 10 kunsthistorikere, 3 musikologer, 3 historikere, 7 andre/uspesifiserte (forfatterbeskrivelsen angir ikke fagdisiplin). Tilsvarende tall for *ECS*, for perioden 44:3 (2010) til 48:2 (2015), er 110 forfattere, hvorav 37 engelskfilologer, 9 filologer i andre moderne språk/litteraturvitenskap, 7 kunsthistorikere, 2 musikologer – og 17 historikere, 5 filosofer/idehistorikere, 2 sosiologer/statsvitere og 1 matematiker. De 30 *ECS*-forfatterne uten spesifisert fagtilhørighet ser ut til å følge omtrent samme fordeling, om en skal dømme ut fra artiklenes innhold og referanser. Med andre ord er om lag 60–70 % av forfatterne i både *ECS* og *SECC* filologer/litteraturvitere.
13. <http://csecs.ca/lumen/2001-report.php>.
14. Martha F. Bowden, Karen B. Gevirtz & Jonathan Sadow, "Dialogue, Selection, Subversion: Three Approaches to Teaching Women Writers", *Lumen* 32 (2013), s. 127–150.
15. Daniel Fulda, "Gab es 'die Aufklärung'? Einige geschichtstheoretische, begriffsgeschichtliche und schließlich programmatische Überlegungen anlässlich einer neuerlichen Kritik an unseren Epochenbegriffen", *DAJ* 37 (2013), s. 11–25.
16. Säkalt "Green OA" tillates imidlertid av Felix Meiner Verlag.
17. Jeg har ikke hatt tilgang til de eldste årgangene av *DAJÖ*, men forholder meg til Marion Rombergs beskrivelse på <http://oege18.org>, under meny-punktet Über die ÖGE > Geschichte.
18. Gábor Almási, "Latin and the language question in Hungary (1700–1844): a survey of Hungarian secondary literature, Part 1", *DAJÖ* 28, 2014 (del II er ventet i vol. 29, 2015).
19. Anmeldelse ved Jane McKee, *ECI* 24 (2009), s. 224–225.
20. Erich Poppe, "Leibniz and Eckhart on the Irish Language", *ECI* 1 (1986), s. 65–84; Graham Gargett, "Voltaire and Irish History", *ECI* 5 (1990), s. 117–141; Frank A. Kafer & Jeff Loveland, "The publisher James Moore and his Dublin edition of the 'Encyclopaedia Britannica': a notable eighteenth-century Irish publication", *ECI* 26 (2011), s. 115–139.
21. Originaltitler og ytterligere opplysninger finnes her: <http://www.siglo18.org/publicaciones/actas-de-congresos/>.
22. Fernando Durán López, "Palabras preliminares", i *Actas de congresos*, V, 2013, s. 11–17, her s. 11.
23. Et tredje tidsskrift med artikler på spansk (og dessuten en god del på engelsk) utgis av University of Virginia, *Dieciocho: Hispanic Enlightenment*. Ifølge det spanske selskapets hjemmesider er American Society utgiver. Dette er ikke riktig. Redaktøren David T. Gies opplyser at *Dieciocho* er "unofficially related to the Ibero-American Society for Eighteenth-Century Studies (a subsidiary group of the American Society for Eighteenth-Century Studies). There is no official designation, but we have a close working relationship." (Epost til forfatteren, dat. 24. april 2015.) *Dieciocho*, som nå er inne i sin 38. årgang, er nylig blitt et rent Open Access-tidsskrift.

24. Áslaug Sverrisdóttir, "Félag um átjándu aldar fræði: úr starfi félagsins 1994–2004", *Vefnir* 5 (2005), s. 1–5, her s. 4.
25. Sverrisdóttir 2005. Utvalgte foredrag fra Reykjavík-konferansen ble for øvrig samlet i rapporten *Norden och Europa 1700–1830: synvinklar på ómsíðigt kulturellt inflytande*, red. Svavar Sigmundsson (Reykjavík, 2003).
26. Loftur Guttormsen, "Rousseau í íslenskri uppeldissögu: stiklur 1780–1940", *Vefnir* 9 (2013), s. 1–11.
27. Sigurður Kári Jakobsen, "'Den mægtige Øvrigheds Familie': en købmands syn på den islandske elite i 1797", *Vefnir* 11 (2014), s. 1–20.
28. <http://fraedi.is/18.oldin/sida.php?id=701> (lest 3. maí 2015): "All articles published as from the beginning of the year 2006 will have abstracts in English."
29. Ivo Cerman, "Evropské osvícenství Jonathana Israele", *Cornova* 1:1 (2011), s. 27–50.
30. Olga Granasztóti, "Presbourg, Pest, Vienne: réseaux de diffusion de l'imprimé français 1770–1800", *Cornova* 3:2 (2013), s. 111–128.
31. <http://blogs.plos.org/everyone/2014/06/23/plos-one-publishes-100000th-article/>.
32. Jean-Christophe Abramovici, "Éditorial", *Dix-huitième siècle* 46 (2014), s. 3–5, her s. 4.

Per Pippin Aspaas

Vardagsliv under 1700-talet: upplevt, samlevt, utlevt

Konferensen "Vardagsliv", finansierad av Riksbankens Jubileumsfond, hölls i Uppsala den 7–8 maj 2015 i Gustavianums anrika lokaler. Den anordnades av Svenska sällskapet för 1700-talsstudier och organisationskommittén bestod av Mikael Ahlund, My Hellsing, Måns Jansson, Annie Mattsson och Göran Rydén, samtliga vid Uppsala universitet. Under två dagar presenterades ett fyrtiotal konferensbidrag, uppdelade på tolv olika sessioner med ett uttryckligt tvärvetenskapligt perspektiv. Bidra-

gen diskuterades av ett sextiotal deltagare från olika discipliner såsom historia, litteratur- och konstvetenskap. De medverkande kom från framförallt Sverige, men även Finland, Danmark och Italien. Särskilt inbjudna såsom huvudföreläsare var Joachim Eibach (Universität Bern) och Catriona Seth (Université de Lorraine). Konferensens avslutande diskussion inleddes av Dena Goodman (University of Michigan) och Karin Sennelfelt (Stockholms universitet).

Den första dagen påbörjades med en mycket tankeväckande föreläsning av Joachim Eibach på temat "The everyday life: Still a challenge for historians?". Eibach inledde med en historiografisk översikt av framväxten av vardagslivet som del av historieforskningen. Han beskrev 1980-talets vändning från traditionell socialhistoria till en inriktning som fokuserade mindre på stora, övergripande processer och mer på människan i det vardagliga livet – det som har kommit att kallas "history from below". Denna utveckling ledde i sin tur till tillämpning av nya metoder, som till exempel ett större fokus på kvalitativ analys, och användning av nya källor, som domstolsarkiv och visuella media. Eibach fortsatte sin framställning med att fråga sig om vardagslivet fortfarande är ett användbart koncept för historiker. Han konstaterade att forskningen om det vardagliga, det som sker på ett självklart sätt varje dag, har lett till många studier med nya och intressanta resultat. Denna forskning har bidragit till en inställning att de stora förändringarna som sker kan ses genom att undersöka det lilla, varför studier av aktörerna i ett historiskt skeende i sig är mycket viktiga. Studiet av vardagsliv kan också stimulera tvärvetenskaplig forskning, och har lett till flera nya forskningsperspektiv, som genus, det sociala rummet, materiell kultur och känslornas historia. Eibach avslutade sin föreläsning med exempel från sin egen forskning, där han bland annat argumenterade för att det minskade våldet över tid har att göra med en föränd-

rad syn på manlighet. Denna förändring kan endast observeras genom en undersökning av aktörer, inte genom stora kvantitativa analyser. På detta sätt ville han illustrera att genom att studera förändringar i vardagslivet kan många stora skiften förklaras och dess orsaker ses.

Dagen fortsatte med tvärvetenskapligt ordnade sessioner om många olika aspekter av vardagslivet, till exempel produktion och konsumtion, hushållet som rumslig och materiell enhet och metodologiska frågor. Vi fick bland annat höra om kvinnors textilarbete, vad vi kan lära oss i samarbete mellan arkeologi och historia, hur elitens kvinnor och män samarbetade kring att inreda det gemensamma hemmet och förhållanden för soldathustrur i Stockholm under Stora nordiska kriget. Forskningen som presenterades var baserad på en mängd olika källmaterial såsom brev, utgrävningar, dagböcker, porträtt och andra bilder, samt domstolsarkiv och tryckt material.

Under konferensens andra dag presenterades sessioner på teman genus och arbete, produktion och konsumtion, beskrivande av vardagen samt mat och dryck. Vi fick här inblick i forskning inriktad på genus och materiell kultur, områden som haft stor påverkan på synen på 1700-talets vardag. Bidragen som presenterades bestod bland annat av studier som möjliggjorts tack vare tidigare utforskade arkivmaterial, såsom en undersökning av informatorers villkor och vardag i Stockholm. Vidare presenterades en studie av vardagsarbete beskrivet i dagböcker från en högreståndskvinna och en skattebonde, vilken komplicerade bilden av könsuppdelat arbete. Övriga sessioner bestod av analyser av Pehr Hilleströms kända vardagsmålningar, inblickar i Linnés hushåll, ett gäckande porträtt av konstnären Elias Martin, vardagslivet och konsumtionsvanor på 1700-talets svenska herrgårdar samt Bellmans samtida skildring av "vardagens sakrament". Avslutningsvis fick vi höra om det franska kökets påverkan på gustaviansk matlagning, ölet och dess verklighet i Bellmans visor samt en

tolkning av Cajsa Wargs handbok som ett sätt att disciplinera hushållets vardag.

Konferensens andra huvudföreläsning hölls av Catriona Seth på ämnet "What do foundling archives tell us about everyday life in the eighteenth century?". Hon beskrev på ett mycket tydligt sätt hur efterlämningar av texter och materiella objekt kan öppna upp unika titthåll in i människors samhälleliga bakgrund och vardagsliv. Seth arbetade utifrån frågeställningar kring hur många barn som lämnades på barnhem i franska städer på 1700-talet, var och när detta skedde samt varför. Genom att utgå från meddelanden som lämnats med barnen, i kombination med andra kyrkoarkiv, kunde Seth sedan hitta spår av deras samhällsbakgrund, föräldrarnas ekonomiska problem samt läs- och skrivkunighet. Källorna gav henne även möjlighet att utforska sociala tabun, såsom att föda oäkta barn, och känslornas historia exemplifierat med föräldrarnas upplevelser kring att lämna sina barn. Ett annat viktigt resultat var att många föräldrar använde dessa platser som en tillfällig lösning, och kom sedan och hämtade barnen när deras omständigheter blivit bättre och de återigen kunde ta hand om dem. Tyvärr var barnadödligheten på dessa ställen mycket hög och många föräldrar fick därför ta emot nyheten om att deras barn hade dött innan de kunde hämta dem igen.

Konferensens avslutande diskussion, inledd av Dena Goodman och Karin Sennefelt, fokuserade på vilka utmaningar som ännu återstår för dagens vardagsforskning. Exempel på problem som togs upp var hur forskning på vardagshändelser ska tackla de makrohistoriska frågorna och kunna användas för att förklara historisk utveckling och förändring. Hur kan man studera historiska individer eller grupper och samtidigt säga något om större historiska skeenden? Samtidigt komplicerades bilden av uppdelningen av det vardagliga som trivialt och litet och de stora historiska händelserna som de mest betydelsefulla studieobjekten. Ett exempel på detta är att stu-

dier på mindre områden som tidigare ansetts självklara, som äktenskapets historia, utmanat rådande uppfattningar och även själva föreställningen om stora historiska förändringar. Omvänt har även vardagsinriktade studier på händelser som tidigare ansetts vara betydelsefulla för alla, såsom franska revolutionen och renässansen, medfört att dessa händelser inte nödvändigtvis anses lika genomgripande för samtliga samhällsgrupper. Frågor som vad en revolution är, för vem den sker och vilka som åstadkommer den har därmed fått nya svar.

Sennefelt lyfte även fram motsägelsen i att den mikrohistoriska forskningen, som länge haft syftet att utmana de "stora berättelserna", i slutändan inte sällan presenterar resultat som bekräftar redan vedertagna bilder av historiska

förändringar. Trots detta har mikrohistoria inte förlorat något av sin ursprungliga kraft. Goodman poängterade att det bara är genom att fortsätta utforska sociala förhållanden och kategorier som vi kan ifrågasätta deras motsvarigheter idag. En av slutdiskussionens gripande slutsatser, vilket tydligt framkommit under konferensens många givande sessioner, var att det som är viktigt är det *mänskliga*. Det finns därför ingen historisk aspekt, inget brev, ingen räkenskap, visa eller kokbok som enkelt låter sig avfärdas som oviktig, försumbar eller irrelevant, om vårt studieobjekt är människan.

Noémi Kiss-Deáki & Jezzica Israelsson

Tiina Hemminki, *Vauraus, luotto, luottamus: talonpoikien lainasubteet Pohjanlabden molemmin puolin 1796–1830* [Wealth, Credit, Trust: The Lending Relationships of Peasants on Both Sides of the Gulf of Bothnia 1796–1830]. Jyväskylä studies in humanities 232 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2014). 275 pp.

According to the traditional view, in pre-modern communities, subsistence depended on agriculture or forestry; market and monetary economies were poorly developed; uncertainties of many kinds prevailed, and social life was based on personal relations characterized by trust. It may be somewhat surprising that, under such conditions, extensive lending and borrowing markets existed. In her doctoral dissertation, Tiina Hemminki shows that such economic relations were common among landed peasants and, to a lesser degree, other groups such as tenant farmers. It becomes clear that this was deeply woven into the everyday structures of pre-modern agrarian communities.

Hemminki examines the nature of lending markets on both sides of the Gulf of Bothnia in the period between 1796 and 1830, at the end of the pre-modern era. She asks why people borrowed, what they borrowed, and from whom. Closely related to credit, she also discusses the material life of agrarian communities more widely, focusing on peasants' wealth.

Research on pre-modern credit markets has been active in many parts of Europe, most notably in France, England, and Sweden, but Hemminki's dissertation is one of the first attempts in Finland to shed light on this key aspect of economic history. Hemminki has read the literature related to credit relations widely, enabling her to put the two peripheral parishes she studies into an international perspective. However, although she discusses previous research at length in the introduction, that chapter does not include methodology or research trends on a general level, but rather presents the results of Swedish research. The reader would benefit from a more focused discussion of the relation between Hemminki's study, including its research problems and methodological choices, and the literature in general.

The study compares wealth and lending in two parishes, Ilmajoki in Finland and Nordmaling in Sweden. Both parishes were part of the realm of Sweden, but after the Finnish War in 1808–1809 they were left on different sides of the new frontier between Russia and Sweden. It is a merit of the study that it compares local conditions before and after this political change, especially as it has been uncommon to carry out comparisons over such major political transformation periods or between Finland and Sweden, which, after all, shared a centuries-long history as one realm. The similarity of the original source materials

in Finland and Sweden provides a unique basis for an in-depth comparison.

In her study, Hemminki successfully combines both the economic and social aspects of lending and borrowing. She argues that individuals' wealth consisted not only of material property but also immaterial assets manifested as social capital, particularly in the form of networks, reputation and trust. In the long run, it was rational to invest in immaterial wealth that could be exploited, when needed, to acquire material wealth: for example, loans. The two aspects of wealth are inherently connected in credit relations. In order to be extended credit, people had to have at least some degree of social capital within their community. Concomitantly, providing credit to others enhanced an individual's social capital, thus improving their status in the community.

One of Hemminki's key arguments is that, at the beginning of the nineteenth century, lending markets relied on personal relations, reciprocity and trust. Trust was crucial at every level of the economy, because formal organisations, such as banks, had not yet developed. Central to the study are the concepts of trust and social capital that were embedded in economic relationships and many other forms of interaction, such as neighbourliness, friendship and marital connections. Trust was needed, because in the absence of 'official intermediaries' or other modern means of gathering financial information, credit relations were characterised by severe informational asymmetries, thereby emphasising the important role of trust. Through the much-used concept of social capital, Hemminki refers to immaterial resources that provide access to social interaction. In her usage, the concept is by and large a synonym for social networks: networks enhance the communication of information, generate trust, impose sanctions, and reinforce the shared norms of the members of a network.

A credit relation itself is a strong indicator of trust. Following Hemminki's reasoning,

there are basically only two sources of trust that enable entering into a credit relationship: either the personal trust inherent in pre-modern societies, or that between individuals and formal organisations. She maintains that under informational asymmetries, the parties to a credit relation could not know all the relevant facts about each other, therefore having to rely on "trust" (p. 21). The reader wonders where trust originated in the first place, if there was no readily accessible information to evaluate others' ability to repay a loan. There is, however, a third way to enforce contracts in credit relations and to increase trust, which has been discussed intensively in the economic history literature. Although Hemminki briefly refers to institutions, she does not consider their (possible) role in the functioning of credit markets.

The literature maintains that within a group of individuals who interact repeatedly and share information on each other's past actions, a multilateral reputation mechanism can support contracting. Loan defaulters and extortionate lenders may lose all future partners, provided that information about the earlier behaviour of all parties is widely shared by all. The group serves as an "information agency", reporting on reputations that coordinates the actions of its members; or, in other words, boycotting dishonest individuals. On the other hand, maintaining a reputation for honesty could result in favourable terms and conditions, thus providing sufficient incentives for this. Hemminki shows that one's reputation was important capital in a community, and that lending was to a great degree geographically limited to local villages (pp. 58, 167, 189, 209, 213); this suggesting that information on an individual's past behaviour, whether they had repaid their loans or not, was effectively disseminated within communities. However, institutional theory would have provided a more analytical theoretical foundation for the study, in contrast to the rather indefinite concept of social capital.

That being said, Hemminki's findings – based on careful examination of primary sources, above all estate inventory deeds – are valuable and provide a detailed view of the credit markets in both parishes. One of the most striking results in this respect is the frequency of credit relations. At the time of their death, between 56 and 75 per cent of the peasants had outstanding debts or receivables due from loans. It therefore seems justified to claim that “all peasants were involved with credit during their lives in some way or another” (p. 98). Moreover, the number of credit relations increased, although unevenly, throughout the research period. The peasants were often simultaneously creditors and debtors. It was common for them to have both receivables and outstanding debts when they died: this was the situation with over 40 per cent of the total number of peasants in each parish.

Hemminki asks whether the lending markets changed from being informal to formal during the period under investigation. By informal lending markets, she refers to relationships between individuals; by formal lending markets, to the activities of banks and other organisations. The formalisation of lending markets means the signing of written loan contracts instead of verbal agreements. The conclusion is that most of the loans were informal and agreed verbally, but the proportion of formal loans made with promissory notes increased, particularly in Ilmajoki. Promissory-note loans were mainly given by those peasants who had most lending relationships. Such loans can be regarded as a more secure form of lending, in that the written document would contain the names of witnesses, agreed details and penalty clauses. On the other hand, informal loans typically occurred between friends and relatives.

The thesis discusses the relation between trust and information in an interesting way. According to Hemminki, there were many ways of obtaining information, most of them

unofficial. One's family and other members of the local community knew about one's affairs, keeping themselves rather well informed of one another's doings. However, the more infrequent the interaction between people was, the less means there were to obtain reliable information. This was particularly the case in the lending activities of so-called “parish bankers”. These were peasants whose enterprise was extensive, having twenty or more outstanding debts. Because of the informational barriers based on the significant number of credit relations, such bankers preferred promissory notes, instead of verbal agreements based on personal trust: as a guarantee, in other words.

The thesis includes numerous misspellings. Some errors even confuse the reader. For example, Table 11 indicates that there were more written contracts than verbal agreements, even though in the text the predominance of the latter is strongly emphasised (p. 137). These errors, however, do not undermine the merits of the thesis. Hemminki shows, based on the rich primary sources, that the main factors guiding lending were locality, proximity and family ties. Most of the peasants, as well as other lenders and borrowers, were involved in lending relationships with people who lived nearby. From the perspective of credit relations, Hemminki is able to contribute to our knowledge of the functioning of pre-modern local communities in a fresh way.

Mika Kallioinen

Linda Hinnars, *De fransösiske handtverkarne vid Stockholms slott 1693–1713: yrkesroller, organisation, arbetsprocesser* (Stockholm: Stockholms Universitet, 2012). 416 pp.

I sin kunsthistoriske ph.d.-afhandling fra 2012, forsvaret i foråret samme år ved Stockholms universitet, tager Linda Hinnars et

brede anlagt kulturhistorisk tema op. Hun interesserer sig for de franske håndværkere, som det nye Stockholm Slots førstearkitekt og hovedintendant, Nicolas Tessin den yngre, hidkaldte til udsmykning af og som kunstnerisk hjælp til at skabe dette ypperste svenske slot efter den franske smag, som den udfoldede sig på slottsbygget i Versailles med trekløveret Le Brun, Le Nôtre og Le Vau i spidsen sammen med Mansart og andre. At Nicolas Fouquets Vaux-le-Vicomte var skabt af samme trekløver Le Brun, Le Nôtre og Le Vau, og at slottet på mange måder vel må bedømmes som mere vellykket, og allenfald udgjorde en art model for slottet i Versailles, synes ikke i Hinners horisont. Det afslører et element ved afhandlingen, som jeg skal vende tilbage til.

Afhandlingen er et grundigt empirisk arbejde, inddelt i tre hovedaspekter, der også fremgår af undertitlen, nemlig fag, organisation og arbejdsprocesser. Angiveligt vil Hinners gerne analysere gruppen franske håndværkere ligeledes gennem disse tre optikker, og de får også lov til at styre både bogens opbygning, hendes kildeordning og slutkapitel, der bebuder en diskussion, men mere er et resume. Det er en god og forståelig opdeling, der gør, at man som læser hele tiden er med på, hvad der nu er tale om, i den informationsmættede bog, som trækker på et stort antal kilder og fremstillinger fra Sverige og Frankrig. Hinners kan læse og læse indenad, ingen tvivl om det! Derimod kan det undre, at denne opdeling, der er så lige-ud-ad-landevejen (og det er ment som en ros) indledningsvis pakkes ind i et halvhjertet metodisk afsnit, der sågar forsøger sig med en tegning af analysen, forstået som en trekant.

Dermed bliver aspekterne – medgivet: aspekt er mit ord og min forståelse af, hvad der rent faktisk sker – forvandlet til punkter i en form for triangulær equilibrium, der næppe er en frugtbar metode, og som da heller ikke på nogen måde forfølges i bogen. Er det en følge af studierne bag afhandlingsarbejdet, hvor arbejdsrapporter og teoretiske modeltegninger kan

være nødvendige, men ærlig talt bagefter diskussionerne på seminarer og med vejledere ofte har det bedst gemt væk i skuffen? Man fristes til at tro det, dels da dette metodeafsnit, som sagt, spiller så lille en rolle for den faktiske fremstilling, dels da en sådan nærmest kulturstrukturalistisk trekant som indgang er så væsensfremmed for arbejdet, som det rent faktisk er, nemlig en ret gængs kunsthistorie med bredere kulturhistorisk udsyn. I disse år er det en nærmest vedtagen sandhed på universiteter og i bevillende forskningsråd, at alle undersøgelser skal fremstilles som et analytisk problem, og det efterlader fuldt ud ligeværdige arbejder, som det foreliggende, i et dilemma. Et beskrivende paradigme for slet ikke at tale om det klassiske, humanistiske forstående/erkendende paradigme får svære kår, når det (samfundsvidenskabelige) analytiske ophøjes til det evigt saliggørende. Jeg ved ikke, om jeg her gør Linda Hinners uret; i givet fald må det undskyldes med, at det er det indtryk, jeg fik som læser. Den svenske tradition for at offentliggøre ph.d. afhandlinger inden forsvar bærer måske også noget af skylden, idet den håbefulde kandidat næppe kan forventes at undslå sig sådanne faglige propositioner og flagviften, der altså ikke nødvendigvis er velgørende uden for seminarrummet og afhandlingsforsvarslokalet.

I de tre afsnit: fag, organisation og arbejdsprocesser er Hinners, trods den påståede egalitet mellem dem (jf. trekanten i det metodiske afsnit) klart mest hjemme i sidste, ligesom det tydeligt mærkes i sprog og kulør på bogen, at her ligger hendes hjerte. Det er fint; afhandlingen er jo kunsthistorisk! Vi får nøje gennemgang af dele og helheder i de officielle rum på det nye Stockholm Slot, deres forlæg, inspirationskilder og vejen til deres faktiske skabelse. Den enkelte kunstner og håndværker forfølges, spor afsløres og helheder forklares. Ja, det er som om man er med på en grundig og kyndig omvisning i paraderummene. Jeg ville gerne opleve en sådan i virkeligheden med Hinners som guide.

Derimod synes de andre to, i bogen tidligere placerede, afsnit at være mere summariske i deres karakter, selvom også de bygger på et endog særdeles stort kildemateriale. Jo, vi får en mængde at vide om Tessin den yngre og de ledende franske, hidkaldte kunstnere og håndværkere, deres familier, laugsvæsen og vigtigheden af den franske håndværksorganisering i *les bâtiments du roi* og finansminister Colberts merkantilisme, som delvis overføres til Sverige med Tessins embede om overintendant (pudsigt nok samme titel som førnævnte og af Hinners oversete Fouquet bar!). Men det bliver alligevel på et andet plan end sidste afsnit, og det afslører, at denne bog på én gang er uhyre vidende og faktisk ret så snæver, som antydning indledningsvis. Kigger man i litteraturlisten får man et fingerpeg, idet der ikke er megen henvisning til den internationale litteratur om netop social organisation, hofkultur, familie som kulturel og social nukleus i den tidlige-moderne tid, professionelle sociale foreninger og klubber, laug, lærlinge-svende-mesterlæren med videre, men til gengæld en solid kunsthistorisk armada sejlet op på siderne.

Det samme gælder hele forståelsen af de svenske pragtgemakker og sale som udtryk for en kongelig selvvisenesættelse, der nærmest affærdiges med henvisning til engelske Peter Burkes studier om samme. Det er dog et både traditionelt i kunsthistorien og i disse år bredt i kulturhistorien særdeles vigtigt og efterhånden ret så velstuderet emne, der helt synes at have undsluppet Hinners opmærksomhed. Ja, for en udenlandsk anmelder må det måske være tilladt at bemærke, at litteraturlisten er så decideret *svensk* i sin helhed – og fransk, når det falder naturligt, hvilket er en stor styrke ved bogen – at bare naboriget Danmark-Norge, som dog byggede det ene slot efter det andet i samme periode eller lige efter, hvilke næsten alle sammen inden for de senere år har fået hver deres monografi, så ganske glimrer ved deres fravær. Konkurrencen imellem de to riger Danmark-Norge og Sverige med Finland var dog en ikke lille

grund til det svenske prestigebyggeri i Stockholm, der skulle understrege Sverige som stormagt. End ikke den danske kunsthistoriker Ulla Kjærs disputats om den franske til Danmark hidkaldte 1700-talsarkitekt Nikolas-Henri Jardin synes bekendt, og den og han havde dog udgjort en oplagt sammenligning. Ligeledes kan det undre, at fokus holdes så stramt på den rent svensk-franske forbindelse, at Det tyske Rige og dets *Reichsarkitektur* heller ikke omtales. Ser man på Stockholm Slot som helhed, så er det ellers en absolut rimelig sammenligning at drage, efter min beskedne bedømmelse. Men, medgivet, Hinners har ikke skrevet en bog om slottet; hun har skrevet en bog om de hidkaldte, franske håndværkere og deres arbejde på slottet og i byen. Min undren består dog og er beslægtet med forfatterens nærsynethed på slottet i Versailles som sammenligning, der gør, at selv modellen Vaux-le-Vicomte udelades i de franske sammenligninger.

De fransöske handtwerkarna er velillustreret, og det tjener den til ære. Gode billeder, både fra forfatterens egen hånd og fra indkøbte kilder, fra Stockholm Slot og fra Frankrig. Hvilken indsats, der må have krævet en del beregning i det franske og et indgående kendskab til slottet tillige! Illustrationerne anvendes kyndigt og isprænges ældre tegninger, udkast, skitser med videre, både fra svenske og franske arkiver. Det ikke bare letter læsningen, det bidrager en hel del til den samlede forståelse, også for en anmelder, der skal erindre Stockholm Slot fra korte turistbesøg i den svenske hovedstad. Det er godt klaret af en forfatter. Ligeledes skal fremhæves det solide kildemateriale, der ikke er nemt tilvejebragt endsige læst og forstået, og begge dele er lykket for Hinners. *De fransö-sike handtwerkarna* vil stå i årene frem som et af de værker, man må og skal konsultere, hvis man for alvor vil vide noget om tidens håndværk og særligt om det nye Stockholm Slot, der i sin byggeperiode både brændte, oplevede Sveriges fald fra stormagts tider, et langt byggestop med udskiftning af bogens håndværkende

hovedpersoner og et helt nyt, fransk, dynasti rykke ind.

Mikkel Venborg Pedersen

Linn Holmberg, *The Forgotten Encyclopedia: The Maurists' Dictionary of Arts, Crafts, and Sciences, the Unrealized Rival of the Encyclopédie of Diderot and d'Alembert* (Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet, 2014). 312 pp.

"Sometimes these 'losers' can change the perspective on the works that succeeded" (s. 1). Taberne, dem som aldrig formåede at føre et encyklopædisk projekt til ende, findes der formodentlig langt flere af end vi kan forestille os. Fra tid til anden tænker jeg til og med om ikke antallet af ufuldendte encyklopædiprojekter er langt større end dem som reelt blev produceret. De overgivne manuskripter er måske blevet brændt eller smidt ud, for hvad kan eftertiden egentlig bruge halvfærdige, uudgivne manuskripter, der knapt har nået første trin (produktionen) i det darntonske kommunikationskredsløb for en bogs livscyklus til? Blandt de franske benediktinermunke, mauristerne, finder vi nogle af historiens ukendte "tabere", som den svenske idéhistoriker Linn Holmberg kalder dem i indledningen til sin afhandling *The Forgotten Encyclopedia: The Maurists' Dictionary of Arts, Crafts, and Sciences, the Unrealized Rival of the Encyclopédie of Diderot and d'Alembert* (2014). "Taberne", dem, der begyndte arbejdet med at skabe en encyklopædi, men som aldrig lykkedes at fuldføre den encyklopædiske drøm; det er dem og deres ufuldendte encyklopædiprojekt som Holmbergs gennemførte og velskrevne afhandling handler om.

En stræben efter at samle og udgive bindtunge folianter indeholdende al verdens viden, fandtes både før og efter udgivelsen af det skelsættende og stilskabende oplysningsfæ-

nomen som Denis Diderot og Jean le Rond d'Alembert skabte med *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* fra midten af 1700-tallet. Et velkendt skandinavisk eksempel, og et af de få der i øvrigt er forsket i, på en sådan encyklopædist-drømmer/taber, finder vi i svenske Carl Christoffer Gjörwells kuldsejlede encyklopædiprojekt, som idéhistoriker Jakob Christensson tager op i *Lyckoriket* (1996). Først her i det 21. århundredes begyndelse synes den vedholdende encyklopædiske drøm, som så mange gennem tiderne har forsøgt at gøre Diderot & co. efter, at være på vej til at blive en realitet med de digitale universalencyklopædiens, og frem for alt det globale netværk *Wikipedias* udbredelse og anvendelse.

Afhandlingen *The Forgotten Encyclopedia* er bygget op omkring fem dele, der ud over afhandlingsgenrens obligatoriske indledende del, består af "The manuscripts under the loupe" (del II), "The history of a dictionary in the making" (del III), "The Maurists' manuscripts compared" (del IV), mens "A Monastic reflection of the French Enlightenment" er overskriften på afhandlingens femte og afsluttende del. Holmberg koncentrerer sig om produktionen af manuskripterne og aktørerne omkring, som hun undersøger ud fra et mikrohistorisk perspektiv. I sin undersøgelse af det omfattende empiriske materiale arbejder Holmberg ud fra spor (clues) og som en anden akademisk detektiv anvender og tolker hun de fundne spor til at skabe et helhedsbillede over mauristernes fragmenteret encyklopædiprojekt. Holmberg arbejder tværvidenskabeligt (idé-, lærdoms- og boghistorisk) og trækker både på kodikologi og palæografi med hvilke hun eksempelvis konkluderer, at den lærde Dom Antoine-Joseph Pernety (1716–1796) ikke, som det tidligere har været antaget, var alene om det encyklopædiske arbejde. Tværtimod mener Holmberg gennem sine detaljerede analyser af de bevarede håndskrifter at kunne fastslå, at der var tale om et kollektivt projekt,

selv om de øvrige medvirkendes identitet fortsat forbliver ukendt.

De mauristiske munke var en kongregation (Congrégation de Saint-Maur) udsprunget af de franske benediktinerkredse og de blev især kendte for deres lærde og videnskabelige arbejder, herunder større udgivelsesprojekter inden for blandt andet historie, litteratur og spiritualitet. Kongregation blev etableret i 1618 og havde fra 1628 sit hovedsæde i klostret ved Saint-Germain-des-Prés i Paris, og det var også her, at arbejdet med encyklopædiprojektet foregik, kun få hundrede meter fra Café Procope, et af encyklopædisternes mest foretrukne mødesteder. Encyklopædiprojektet forblev længe ukendt, men en del af mauristernes øvrige lærde arbejder er siden blevet et kendetegn for kongregationen. Som det har været tilfældet med så mange andre encyklopædiske udgivelser, var mauristernes oprindelige udgangspunkt at oversætte et eksisterende værk, Christian Wolffs *Cours de mathématique*, men oversættelsesarbejdet udviklede sig successivt mod at blive et selvstændigt værk.

Mauristernes ufuldendte encyklopædiprojekt befinder sig på Bibliothèque Nationale de France og er her klassificeret som "Matériaux pour un Dictionnaire des arts et sciences". Mauristernes videnskabsencyklopædiske projekt foregik samtidig med at Diderot og d'Alembert udarbejdede *l'Encyclopédie* – to parallelle encyklopædiprojekter med vidt forskellige udfald. Mens Diderots og d'Alemberts navne her mere end 250 år efter deres encyklopædiarbejdes begyndelse fortsat forbindes med udgivelsen, er det de færreste som kender til mauristernes *Dictionnaire des arts et sciences*. Selv om encyklopædiens manuskripter ikke er helt ukendte for omverden, er de ikke tidligere blevet tillagt nogen større betydning. I sin forskning om *l'Encyclopédie* nævner Jacques Proust dets eksistens, ligesom også Micheline Meillas-soux-le Cerf omtaler manuskripterne i sin afhandling om Dom Antoine-Joseph Pernety's mysticisme som en *mærkelig* samling

dokumenter. Derudover er der tilsyneladende ingen som tidligere har bemærket manuskripterne eksistens. Ved at bringe dem frem i lyset viser Holmberg, hvordan manuskripterne kan nuancere en etableret forestilling om de mauristiske munke som producenter af verdslig kundskab.

De bevarede manuskripter består samlet set af seks foliobind, herunder 1 400 foliosider, knapt 7 000 tekstenheder, 200 illustrationer og et antal arbejdslistes over artikler, der ikke findes i materialet. Encyklopædimaterialet er langt fra fuldstændigt, men alligevel mener Holmberg, at det er muligt at konkludere på udgivelsesprojektet som helhed. Her kan jeg kun give Holmberg medhold; hun formår at fortælle det empiriske materiales historie ud fra dets givne ufuldendte omstændigheder, samtidig med at hun ved at anvende *l'Encyclopédie* som sparringspartner afhandlingen igennem, giver læseren et samlet billede af en hel encyklopædiproduktion.

Encyklopædimanuskripterne ukendthed og også Meillas-soux-le Cerfs fremstilling af dem som *mærkelige* ændrer Holmbergs afhandling på. Undersøgelserne af det ufuldstændige værk giver os mulighed for at se ind i en verden som de færreste nok havde forestillet sig lå inde med ansatsen til et stort anlagt universalityencyklopædisk projekt, der som allerede nævnt ikke lå i kølvandet på, men som altså foregik i næsten samme tid og rum som *l'Encyclopédie*. Arbejdet med tilblivelsen af to større encyklopædier af to så forskellige aktører (den verdslige og den religiøse), i samme geografiske og tidsmæssige kontekst er yderst interessant og Holmberg anvender ydermere mauristernes encyklopædiske manuskripter til at sætte arbejdet med den navnkundige *l'Encyclopédie* i et nyt lys. Modsat encyklopædisterne havde mauristerne udelukket artikler om religion, metafysik, politik og etik, ligesom der heller ikke var indarbejdet kritiske og/eller skjulte krydsreferencer. Mauristerne projekt var i sit indhold altså ikke kun en modsætning

til *l'Encyclopédie*, men også til et andet af tidens centrale værker, *Dictionnaire de Trévoux* (1704–1771), der, modsat, havde stærke religiøse og moraliserende perspektiver indarbejdet. Som Holmberg skriver, valgte mauristerne en tredje vej: "While the *Dictionnaire de Trévoux* conducted a Catholic apologetic with the ambition of refuting heresy, immorality and irreligiosity, and the *l'Encyclopédie* turned into a *machine de guerre* towards superstition and the dogmas of the church, the Maurist compilers chose a third road: separation" (s. 251–252).

Hvad ligger der til grund for at undersøge et ufuldstændigt og aldrig udgivet encyklopædiprojekt, og hvilken nytte kan en sådan undersøgelse have for eftertiden? I sine begrundelser for valget af analysmateriale fremhæver Holmberg flere gange det interessante ved samtidigheden med *l'Encyclopédie*, der igennem hele afhandlingen bliver anvendt som både med- og modpart til at diskutere, placere og sammenligne mauristernes encyklopædiprojekt med tiden omkring, og den encyklopædi- og leksikontradition som værkerne indgår i. Encyklopædiforskningen er ikke et nyt forskningsfelt; det er foregået over en lang årrække i flere forskellige kontekster, og især i en europæisk. En stor del af tidligere encyklopædiforskning består af delvis bibliografiske undersøgelser/oversigter over udgivelser eller af enkeltstående udgivelser, der er blevet undersøgt isoleret uden at koble dem nævneværdigt til genrens øvrige udgivelser og traditioner. At Holmberg kontinuerligt inddrager *l'Encyclopédie* og sætter begge værker i relation til andre relevante udgivelser som eksempelvis *Dictionnaire de Trévoux* i sine undersøgelser af mauristernes encyklopædiprojekt, giver et væsentlig helhedsbillede af, hvordan encyklopædiproduktion også handler om kopiering og/eller udvikling af tidligere udgivne værkers artikler. Det havde dog været interessant, hvis Holmberg var gået endnu mere i dybden med det tyske perspektiv, den Christian Wolffske kundskabstradition med tanke på encyklopædiprojektets oprindelige

udgangspunkt. Ud over at være et væsentligt bidrag til encyklopædiforskningen som helhed er afhandlingen også et bidrag til mauristernes intellektuelle historie og historien om oplysningstidens Frankrig, hvor skellet mellem religion og videnskab voksede. Samtidig vidner det også om forandringer i klosterlivet; om hvordan oplysningstidens idealer har påvirket forholdet mellem religion og videnskab internt blandt de troende selv.

Både at undersøge og sammenligne encyklopædier som Holmberg gør, er imidlertid en vanskelig disciplin. Det er måske også en af forklaringerne på hvorfor netop forskningen i encyklopædier er et så spredt og mangefacetteret felt, der ligger og skulper i grænselandet mellem flere forskellige forskningsområder, som f.eks. litteratur-, idé- og/eller boghistorie (for bare at nævne et par enkelte eksempler), uden nogen form for sammenhængende linjer. Det er nemt at forstå den svenske leksikograf Sven Lidman, når han i artiklen "Uppslagsboken" (1983) retorisk spørger, hvordan "skall man angripa detta [encyklopædien] brokiga konglomerat?" (Sven Lidman, "Den svenska uppslagsboken", *Den svenska boken 500 år*, red. Harry Järv. Stockholm: Liber, 1983, s. 329.). Holmberg er idé- og lærdomshistoriker, men gør i vid grad også brug af boghistoriens metoder og tilgange i undersøgelsen af mauristernes encyklopædi. Som Holmberg skriver "[e]ven if the Maurists' dictionary material never resulted in a finished book, it was intended to one day become one" (s. 25). Holmbergs tilgang er en yderst vellykket og givende måde at angribe et sådant broget konglomerat.

Det er svært ikke at blive begejstret over Holmbergs afhandling, der ikke kun kaster nyt lys over mauristernes intellektuelle historie og forbindelse og bidrag til en fornyet forståelse af oplysningstidens idealer; den er samtidig også et væsentlig bidrag til den fortsat fragmenterede encyklopædihistorie, der som den australske videnskabshistoriker Richard Yeo skriver i *Encyclopaedic Visions* (2010), handler om "store

idealer og blandede resultater". Holmberg viser på fornemste vis, hvordan en flervidenskabelig undersøgelsesstrategi af materialet bidrager til at også taberne, "these losers", er en central brik i den store fortælling om vinderne.

Maria Simonsen

Kristina Nordström, *Det sanna snillet: genus och geni hos Thomas Thorild* (Stockholm: Stockholms universitet, 2014). 216 pp.

"Andre kunna skrifva *Versar*: Jag ville skrifva GENIE", skriver Thomas Thorild i prosadikten "Inbildningens nöjen" från 1780-talet. Genialitet och snille är centrala kategorier för honom, liksom för de romantiker som kom efter. Men frågan är hur hans konstruktion av detta snille såg ut: ansågs genialiteten vara "manlig" eller "kvinnlig", medfödd eller förvärvad? Dessa frågor diskuterar Kristina Nordström i sin idéhistoriska avhandling *Det sanna snillet: genus och geni hos Thomas Thorild* som lades fram vid Stockholms universitet förra året. Att fokusera just på Thorild utifrån ett genusperspektiv är en god idé eftersom hans tänkande i detta är mer komplext än hos många av hans samtida. Thorild propagerade ju bland annat för att kvinnor skulle få samma fri- och rättigheter som männen i sin kända skrift *Om qvinnokönets naturliga höghet* (1793), där också "snillet" tillerkänns vissa egenskaper som förknippades med kvinnor. Andra manliga kolleger valde vid denna tid att betrakta genialitet som en medfödd förmåga hos män, punkt slut. Dessutom var utfall mot kvinnliga konstnärer legio, där det idag mest kända torde vara Rousseaus. I ett offentligt publicerat brev till d'Alembert vädrade Rousseau sina åsikter om kvinnors påstådda avsaknad av genialitet, vilket naturligtvis väckte ilska hos tidens konstnärligt verksamma kvinnor. Till exempel kanaliseras denna in-

dignation i Sverige i Nordenflychts lärodikt "Fruentimrets försvar".

I föreliggande avhandling anlägger Nordström ett vidare, intersektionellt perspektiv på genitankens genusaspekter och relaterar dem till social tillhörighet, ålder och etnicitet. Det är ett utmärkt grepp, som hittills inte har använts i större utsträckning, inte ens av hennes feministiska föregångare. I synnerhet tror jag att Nordström är något nytt på spåren då hon diskuterar ålder: Hon finner till exempel att manlighet i relation till genitanken snarare kontrasteras mot pojkkaktighet och omognad än mot kvinnlighet. Hennes övriga analysredskap, de intersektionella maktaxlarna etnicitet och klass, har dock i viss utsträckning använts i tidigare studier av Christine Battersby i *The Sublime, Terror and Human Difference* (2007) och i undertecknads *Det sublimas politik* (2010).

I etymologiskt hänseende hämtades termen *geni* från latinets ord för "skyddsande". Det kom så småningom parallellt att få innebörden andlig egenskap och manlig fertilitet. Könskodningen följer med in i 1700-talet då estetiken växer fram som ny disciplin. Till exempel lät den skotske filosofen William Duff publicera skriften *An Essay on Original Genius* (1767), men han kände sig uppenbarligen föranledd att så småningom förtydliga omöjligheten av kvinnliga sådana i *Letters on the Intellectual and Moral Character of Women* (1807). Konst kom under senare delen av 1700-talet att värderas utifrån genibegreppet. Såttillvida utgjorde nu (den utvalda och särskilt högtstående) *människan* källan till den goda konsten; tidigare hade istället naturen betraktas som konstens källa inom det mimetiska paradigmet. Immanuel Kants tankar kring det konstnärliga geniet fick stort genomslag, och i några välbekanta rader av *Kritik der Urteilskraft* (1790) slår han fast att ett konstnärligt geni skapar sina egna regler utifrån sin medfödda talangs föredömliga kombination av fantasi och förnuft. Därmed poängteras den normbrytande dimension som ditintills hade saknats i den re-

gelfasta klassicismen och retoriken. Men detta konstnärliga geni är av uppenbart manligt kön, en könskodning som dröjde sig kvar in i 1800-talsmoderniteten där genibegreppet bildar ett slags emblematiske underavdelning till det nya autonoma subjekt som kom att få sin manliga form även med hjälp av begreppskonstruktioner som "nationsmedborgaren", "the self-made man", och så vidare. I förlängningen blev det manliga geniets fria skapande symptomatiskt för 1800-talets romantiska strömning. Bilden av konstnären som en extraordinär outsider var här för att stanna. Numera utsätts visserligen tankefiguren "det konstnärliga geniet" för allehanda dekonstruktioner, men att denna manliga gestalt trots allt lever kvar speglas till exempel tydligt i den svenska mediedebatten om Kulturmannen under våren 2015.

Men snarare än "geni" var "snille" det gängse begreppet under svenskt 1700-tal, framhåller Nordström i sin avhandling. Ordet snille fanns redan i fornsvenskan medan geni var ett franskt låneord som inte förekom i svensk förrän i slutet av 1600-talet. Thorild själv använder främst ordet snille och Nordström noterar att det i hans samlade skrifter förekommer ungefär 800 gånger, medan ordet geni endast nämns runt hundra gånger. Genom en diskursanalytisk och begreppshistorisk undersökning vill Nordström undersöka hur (framförallt) ordet "snille" fungerade identitetsskapande på en kulturell nivå i Thorilds skrifter. Begreppsdiskursen har även en politisk dimension, skulle jag vilja lägga till hennes tolkning. Innebördens förskjutning – från att "ha" snille till att "vara" ett geni – kan ju relateras till den sociala utveckling från att vem som helst kunde ha gott förstånd och "snille", till en medfödd exklusiv utvaldhet i att vara ett "geni".

Nordströms material utgörs av Thorilds texter på svenska med utgångspunkt från Vitterhetssamfundets textkritiska utgåva av hans samlade skrifter. Dessa utgörs framförallt av prosatexter i olika samhällsrelevanta ämnen.

Thorilds tankar kring "snille" formulerades till stor del i konflikt med tidens tongivande skaldler Kellgren och Leopold. De var ledamöter i Svenska Akademien (som ju verkade under mottot "snille och smak") och tillhörde kretsen kring Gustav III:s hov. Aristokratiskt färgad klassicism var deras främsta uttryck, något som Thorild vände sig emot i en slags förromantisk anda. Detta handlade inte bara om olika estetiska program utan till viss del även om skilda tolkningar av upplysningsidealen, där Thorild genomgående var mer radikal än sina etablerade vedersakare.

Avhandlingen är pedagogiskt uppdelad i två analytiska avsnitt som behandlar snillet som "manligt" respektive "kvinnligt". I den första delen fokuseras åldersaspekten i Thorilds begreppsvärld, där Nordström likställer en manligt konnoterad genialitet med andlig och estetisk mognad och kraft. I den andra delen diskuterar hon könskomplementära aspekter, det vill säga Thorilds kvinnligt konnoterade genialitet som i motsats till den manliga är förknippad med mildhet och närhet till naturen.

Avhandlingens första del, "Snillet manlighet och mognad", utgår framförallt från Thorilds dikt *Passionerna* (1785). Begreppet manlighet i relation till snille visar sig här syfta på en idealmänniska i termer av mänsklighetens mognad, snarare än på att utgöra en motsats till kvinnan. Thorild konstituerar i synnerhet det sanna snillet manlighet med hjälp av begreppen styrka, frihet och höghet/sublimitet, vilka Nordström i tur och ordning analyserar. Snillet förvärvade själsliga mognad samt medfödda själsliga höghet går dessutom före samhällelig position, menar Thorild, en uppfattning som stämmer väl överens med ett modernare tänkesätt där börd inte längre fick företräde framför gott förstånd och goda karaktärsegenskaper.

I den andra delen, "Snillet kvinnlighet och komplementaritet", fokuseras Thorilds debattskrift *Om kvinnökönets naturliga höghet*.

Nordström studerar här de dikotomt könskomplementära begreppen mildhet respektive vildhet, kraft respektive harmoni, vilt snille respektive odlad smak. Intressant nog påpekar Nordström att Thorild dock aldrig själv använder ordet "kvinnlighet" (snille har i så fall "likhet med kvinnor" eller något liknande, s. 91). "Kvinnlighet" som ett slags övergripande karakteristik existerade uppenbarligen inte, till skillnad från "manlighet", vilket för Thorild närmast betecknade mänsklighet i mer generella termer. I hans diskussioner kring snillet kvinnoegenskaper blandas däremot tankar om kvinnors särart eller likhet med männen på ett ibland förvirrande sätt. Å ena sidan kan det tolkas parallellt med den feministiska kritiken av romantikens androgyna genibegrepp, ett förment likhetstänk som i slutändan baserades på en man som *liknar* en kvinna men absolut inte *är* kvinna. Beträffande särartstanken lyfter Nordström fram för- och nackdelarna med dess identitetsskapande potential, vilket blir en viktig poäng i problematiseringen av genibegreppet.

Sammanfattningsvis lyfter Kristina Nordströms avhandling fram flera intressanta iakttagelser vad gäller Thorilds genitanke. Hennes uttalade ambition är att i förlängningen bidra till en internationell diskussion kring det sena 1700-talets genibegrepp ur ett genusperspektiv. Studien bidrar till estetik- och genusforskning i Sverige, men analysen är trots det alltför grund för ett så vällovligt men anspråksfullt syfte. Avhandlingens resultat saknar vidare sammanhang i form av utblickar både nationellt och internationellt, samt till närliggande fenomen. Betecknande för detta är den snålt tilltagna referenslistan. Till exempel lyser Christine Battersbys *The Sublime, Terror and Human Difference* med sin frånvaro, den ovan nämnda studie som behandlar etnicitet i relation till Kants genibegrepp. Jag saknar även en diskussion till exempel av Anna Cullheds bok *Hör mänsklighetens röst: Bengt Lidner och känslans språk* (2011) och Jonas Liljeqvists artikel om

den sublimes känslan i antologin *A History of Emotions* (2012). Dessa forskare nämns bara i förbifarten utifrån varsin mindre central text.

Jag tror att Nordströms resonemang hade kunnat fördjupas avsevärt genom en generösare inställning till tidigare forskning. Det är naturligtvis helt i sin ordning att nöja sig med en undersökning av genitanken så som den uttryck hos endast Thorild, men för en mer inträngande förståelse av den hade det krävts ytterligare contextualisering. Eftersom till exempel diskussion och referenser till synnerligen relevanta men komplicerade fenomen som upplysning och modernitet är alltför enkla och kortfattade (se till exempel s. 92 och not 249 angående upplysningen) och resonemang kring romantiken saknas, förmår inte analysen bidra till en utvecklande dialog. Denna dialog hade öppnat avhandlingen och dess resultat mot världen och dessutom fördjupat även en svensk förståelse av Thorild, genus och geni.

Kristina Fjelkestam

Maria Nyman, *Resandets gränser: svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet* (Huddinge: Södertörns högskola, 2013). 251 pp.

Sedan mitten av 1990-talet har studiet av reseskildringar utvecklats till ett separat forskningsfält där teorier om internationella relationer kombineras med textanalytiska metoder. Historikern Maria Nyman ger sitt bidrag till denna forskningstradition med sin doktorsavhandling *Resandets gränser: svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet* (2013). Undertecknad har sedan länge odlat ett intresse för Sveriges kontakter med Ryssland under 1700-talet, och därför har det gett mig särskild behållning att läsa denna avhandling. Betydelsefullt är att Nyman arbetar utifrån ett långt tidsperspektiv och inte bara fokuserar på de karoliner som i efterdyningarna av slaget

vid Poltava kom att resa och beskriva Ryssland. Variationen av resenärer och det långa tidsperspektivet motiverar också en av avhandlingens huvudambitioner, nämligen att visa hur synen på "den andre" påverkas av personliga preferenser, genrekonventioner, resans karaktär och den tilltänkta publiken. Som Nyman skriver möter vi *bilder* av Ryssland, snarare än *en* bild av Ryssland. Detta framstår som en viktig utgångspunkt. Därifrån vill Nyman "bidra till diskussioner om hur och varför resenärer skildrat sina upplevelser på olika sätt" (s. 21).

Sveriges relationer med Ryssland under 1700-talet har traditionellt sett varit en historia om militära konflikter. Karl XII, fälttågen och de militära sammandrabbningarna har diskuterats i flera avhandlingar. Nyman nämner själv att flera av de svenska resenärerna i avhandlingen har uppmärksammats tidigare, till exempel av August Strindberg (1912), Gunnar Jarring (1981) och Alf Åberg (2000). Vad som däremot har saknats i denna forskning är den teoretiska problematiseringen och de analyskategorier som har utvecklats inom sentida reseskildringsforskning och textanalys. I inledningskapitlet finns en initierad genomgång av de senaste decenniernas teoretiska och metodologiska resonemang. Betydelsefull för avhandlingens utgångspunkter är Nymans diskussion om "författarens död", som litteraturvetaren Liz Stanley talar om, samt Foucaults diskursbegrepp som nedtonar individens roll i relation till diskurser. Nymans intresse för sprickor och dissonanser i förhållandet mellan subjekt och diskurs leder till att inspirationen till de analytiska perspektiven i avhandlingen hämtas från annat håll.

Teoretiskt sällar Nyman sin undersökning till det postkoloniala fältet, med namn som Edward Said och Marie Louise Pratt, men framför allt till den brittiska lingvisten och genusvetaren Sara Mills mångdimensionella syn på kunskapsregimer/diskurser. Sara Mills argumenterar för subjektets möjligheter att ta "diskurser i besittning, utmana dem, förskjuta dem och även

föreina olika diskurser med varandra" (s. 27). Perspektivet förespråkar därmed ett mer dialektiskt förhållande mellan subjekt och diskurs. Innebörden i detta perspektiv illustreras på ett pedagogiskt sätt i avhandlingens inledning, där Nyman ger röst åt den unga kvinnan Adelaide von Hauswolff som tillsammans med sin far befann sig i Ryssland som krigsfångar. Året var 1809 och under en vistelse som varade ungefär i ett halvår förde hon resedagbok. Med två citat från dagboken vill Nyman visa hur von Hauswolff omvärderade sin syn på det ryska folket. När det första citatet uttrycker ett stereotypt avståndstagande, beskriver det andra citatet ett personligt möte som i sin tur leder till en utmaning av utsagan i det första. Genom analysen återkommer också Nyman till liknande omvärderingar, eller dissonanser, i synen på "den andre" hos resenärerna.

Avhandlingens empiriska kapitel behandlar fyra resenärers texter mer ingående. Det ingår även ett längre tematiskt kapitel där fler texter analyseras mer översiktligt. Sammantaget rör det sig om arton reseskildringar och sjutton resenärer. Majoriteten av resenärerna hade en militär anknytning såsom före detta krigsfångar eller officerare inom armén. Resenärerna och deras skrifter presenteras i avhandlingens andra kapitel. I kapitel 3, som behandlar "Kartläggaren – Om kartor, geografi och Europas borte gränser" ansluter Nyman till resonemang som tidigare har framförts av Gunnar Broberg och Sten Högnäs. De hävdade att framför allt kartografen Philip Johan von Strahlenberg drog en skarp geografisk och kulturell gräns mellan Europa och i Ryssland, i synnerhet de nordostsibiriska delarna av landet. Nyman framhåller också att Strahlenberg samtidigt ingick i den ryska statens kunskapskolonisering av sitt eget land. Att europeiska vetenskapsmän spelade roll för ryska statens strävan att skapa kontroll och underkuva icke-ryska folkslag är ett bra exempel på det mångdimensionella draget i resandets och seendets förutsättningar.

I kapitel 4, "Navigatören – Om okända stränder och farliga hav. Sven Waxel och den andra Beringsexpeditionen" uppmärksammas en annan svensk resenär som var anställd av ryska staten och som dessutom nedtecknade sina observationer på "dålig tyska" (s. 86). Utifrån grundlig analys ansluter Nyman sig till Pär Eliassons tolkning om den "linneanska blicken" som något särpräglat för periodens vetenskapsresor. Nyman skriver att i denna blick låg en civilisationshistoria inbäddad i resenärernas berättelser, där frågan var hur Ryssland och dess folk skulle placeras i relation till Europa. I kapitlet 5, "I en rysk etnografi – religion, kön och civilisation", och 6, "'Kvinnan'- strategier, positioner och möjligheter i Adelaide von Hauswolffs skildring av Ryssland" spelar analyskategorin kön en viktig roll. Här kan Nyman illustrera den stora uppmärksamhet som flertalet svenska resenärer ägnade den främmande kvinnan. Nyman visar på ett övertygande sätt hur beskrivningar av relationen mellan könen och äktenskapsbruk spelade en avgörande roll för värdering av ett folkslags karaktär och när graden av deras civilisering skulle fastställas. Detta är ett viktigt bidrag till forskningen.

När Nyman kommer till början av 1800-talet uppvisas en mer komplex bild av Ryssland och möten med människor. Denna förändring analyseras i kapitel 7, "Den nye finske vännen – Eric Gustaf Ehrströms ryska möten". Likt von Hauswolff var Ehrström ung, endast 22 år, och uppvuxen i svenska Finland. Båda rörde sig i borgerliga kretsar. Ehrströms Rysslandsskildring ger en detaljrik inblick i möten och platser i Ryssland. Utrymmet för känslor är större än hos resenärer under 1700-talet och Ehrström reflekterar även över sin egen roll som författare och resenär. Nyman konstaterar att "jaget" manifesteras i texten, vilket är något som skiljer sig från reseskildringarna under 1700-talet där betoningen på ett kollektivt "vi" var större. Vad som särskilt skiljer Ehrström från von Hauswolff är beskrivningarna

av det motsatta könet, konstaterar Nyman. Medan Ehrström beskriver kvinnor i detalj, såsom utseende och dialoger, är von Hauswolff tyst om män. Nyman ser detta, likt Mills, som ett uttryck för att kvinnor talade utifrån en femininitetens diskurs, vilket innebar att de inte borde uttrycka intresse för det motsatta könet. Sammanfattningsvis konstateras att Ehrström skildrade Ryssland via ett mer mångsidigt perspektiv än hans föregångare under 1700-talet, men att även Ehrström intog positioner som byggde på avstånd, auktoritet och förfrämmande.

Det viktigaste resultat av studien är enligt Nyman att reseskildringarna på många sätt bekräftar den mörka bilden av Ryssland. I flera fall reproducerar reseskildringarna de negativa stereotyper som redan var kända. Samtidigt visar Nyman att de möten som tog vid i Ryssland inte bara var möten som präglades av avståndstaganden och stereotypa förhållnings-sätt: "Trots fiendskap, rysskräck och en allmänt mörk europeisk rysslandsbild, fanns det tillfällen att knyta vänskapsband och utmana stereotyper" (s. 210). Ett belägg för det är exempelvis den vänskapliga relation som beskrivs mellan Adelaide von Hauswolff och Olga Wasiljevna i Novgorod; en vänskap som överskred kulturella gränser under en period då Sverige var i krig med Ryssland.

Jag vill lyfta fram två resultat som särskilt intressanta i Nymans avhandling: synliggörandet av dissonanser och sprickor som mötet med den andre också innebar, samt den stora roll som genus och religion spelade för beskrivningar av den andre och av det främmande. Nyman har sammanfattningsvis skrivit en teoretiskt medveten och tankeväckande avhandling. Av stort värde är hennes förmåga att lyfta fram de komplexa dragen i resenärernas texter. Inget lämnas åt slumpen och analysen drivs ständigt framåt av viljan att förstå det förflutna på dess egna premisser. Samtidigt menar Nyman att det förflutnas resenärer också har något att säga oss; att deras bidrag

”skapar nye, eksistensielt meningsbærande historier” (s. 217), vilket jag instämmer i. Denna avhandling är enligt min uppfattning ett exempel på föredömlig kulturhistorisk analys.

Joachim Östlund

Øystein Lydik Idsø Viken, *Frygte Gud og ære Kongen: preikestolen som politisk instrument i Norge 1720–1814* (Oslo: Universitetet i Oslo, 2014). 481 pp.

Dei siste tiåra har ein både i Norden og internasjonalt kunne registrera ein forsknings-tendens med interesse for å granska nærare innhaldet i den forkynninga som skjedde frå preikestolane, særleg med tanke på politisk innhald og samfunnsmessige konsekvensar. Denne avhandlinga har ein ambisjon om å dra Noreg med i denne utviklinga, noko det skulle liggja til rette for å gjera. Som det blir påpeika har det i norsk historieforskning vorte lagt lite vekt på å studera den haldningsskapande rolle som presteskapet frå preikestolane medverka til. Oftast har ein berre svært generelt påpeika at prestane som kongstenarar stødde opp om konge og statsmakt, og kyrkja har ikkje vore granska som arena for politisk agenda og politisk kultur. I avhandlinga *Samfunnsorden og statsmakt set fra prædikestolen* leverte Michael Bregnsbo i 1993 ei framstilling av forholda i Danmark 1750–1848, men ei tilsvarende framstilling av norske forhold har vi hittil ikkje fått.

Denne avhandlinga tek utgangspunkt i at knapt nokon annan institusjon har hatt den same påverknadskraft i europeiske samfunn som kyrkja i den aktuelle perioden, og at styresmakta visste å nytta seg av dette. Presteskapet var kongstenarar og kyrkjelivet kontrollert. ”Avhandlinga er skrivi ut frå ei oppfatning om at forkynninga såleis var av ein politisk karakter”, skriv forfattaren. Ved å granska formidlinga frå preikestolen, er målet å ”visa korleis

synet på politisk makt, relasjonen mellom styresmakt og folk utvikla seg gjennom dette tidsrommet, der det politiske systemet låg fast.” Preikematerialet skal utnyttast som god kjelde til ”det offisielt medierte politiske røyndomsbiletet” undersøttane vart presenterte for.

Avhandlinga er disponert i ni bolkar. Innleiinga omtalar teser, kjelder og historisk bakgrunn. Så går forfattaren laus på teologien, både ortodoksien, pietismen, herrnhutismen og det som får overskrifta ”fornufta”. Ein tredje bolk skal handla om det som vert kalla tekstlesingsstrategiar. I kyrkja var det tale om einvegskommunikasjon, men gjennom perioden skjedde endringar i måten det vart preika på. Neste bolken vil visa korleis preikene vart nytta til å forsvara eineveldet, ikkje minst gjennom bibelske språkbilete. Femte bolken ser på bruken av bededagane i kyrkja, og desse blir omtala som døme på korleis ”styresmaktene drog nytte av preikestolane si rolle som megafon ut til undersøttane”. Sjette bolken har overskrifta: ”Indoktrinering: aktuell forklaring og langsiktig oppbygging”. Det vert lagt særleg vekt på å visa korleis omtale av krig og fred var av klårt propagandistisk karakter og verka til å styrkja styresmakta sin legitimitet gjennom perioden. I den følgjande bolken er temaet: ”Tukt og disiplin: frå synd til dyd”. Utgangspunktet er at tukt som straffande handlingar var ein funksjon kyrkja hadde ved sida av forkynninga, og kapitlet vil sjå på ”korleis læra om synda vart konstruert” og korleis omtalen av synd endra seg, slik at det mot slutten av perioden berre sto att ei retorisk side av kyrkjedisipinen. Den nest siste bolken er ei nærlesing av tre preiker – frå 1765, 1775 og 1801. Desse vert nytta som døme på ”den stabile ramma som omgav samfunnssynet i forkynninga, men samstundes òg dei forsiktige og trege utviklingstendensane”. I ein avsluttande bolk vert det understreka at målsetjinga har vore å sjå på preikestolen som eit talerøyr og handlingsskapande instrument for statsmakta. Ein har funne at det var heilt avgjerande for

prestane sitt embetsoppdrag å forsvara regimet med hud og hår. Internkontroll og strukturerte føringar gjorde at dette vart følgt opp, og preikestolen var eit svært styrt massemedium. Folk fekk høyra både korleis dei skulle te seg til vanleg, og korleis samfunnet var ordna og fungerte. Gjennom perioden skjedde det ei viss endring, delvis på grunn av nye teologiske retningar, men desse må ikkje overdrivast. I dei lange linjene i preikestolen sin politiske bodskap dreier det seg om både ein treg dynamikk og ein grunnleggjande stabilitet.

Vi har fått ei omfattande avhandling på 481 sider, og som vi har sett, tek ho opp mange viktige spørsmål som gjeld både politikk, teologi og generell samfunnsutvikling. Det har vore nødvendig å skaffa seg innsikt i ein omfattande litteratur på fleire felt. Både når det gjeld omtale av litteraturen og orientering om tidlegare forskning er framstillinga i innleiinga relativt avgrensa, medan litteratur og synspunkt, mest frå Sverige, er trekt inn undervegs. Forfattaren har orientert seg breitt mellom anna innan mange fagfelt i teologien som kyrkjehistorie, dogmatikk, etikk og homiletikk, noko som sjølsagt er svært krevjande. For innsikt i materien til dømes i homiletikken nyttar det lite å kunne bruka dei latinske nemningane – exordium, narratio, propositio, probatio og slik bortetter. Forfattaren si framstilling på fleire slike fagfelt kan det gjerast mange kommentarar til, utan at vi her kan gå laus på desse.

Men grunnlagsmaterialet for avhandlinga skal vera preikene som vart haldne i kyrkjene gjennom perioden. Dette materiale må det stilast mange spørsmål til. Kor mykje finst av slikt materiale, og kor stor del er dette av alt som vart produsert? Korleis skal det så tolkast? Kva var det viktige sett frå prestens side, og korleis vart preikene tekne imot? Kor langt rekk det materiale som vert presentert til å få innsikt i korleis preikestolen fungerte som politisk instrument i perioden? Kven nådde det fram til, kor mange hørde desse preikene? Avhandlinga

har eit kort kapittel om kjeldekritiske utfordringar, men det hadde nok vore ønskeleg med ei grundigare drøfting av kjeldesituasjon og kjeldebruk. Det hadde truleg også kunne medverka til fleire teoriar og konklusjonar.

Det viktigaste er sjølsagt kva innsikt avhandlinga kan gje oss i forståinga av preikestolen som politisk instrument. To moment vert understreka. For det første er det tvillaust at det frå preikestolen vart støtta opp om gjeldande autoritetsstrukturar og mana til disiplin og lydndad. Dette vert slått fast, men som forfattaren skriv: "At prestane fungerte som propagandørar for styresmakta i tidleg nytid er ein dårleg skjult løyndom." Men avhandlinga aukar absolutt vår innsikt i korleis dette kunne skje. For det andre blir det vist at det gjennom perioden gjekk føre seg ei endring i måten dette skjedde på. Men endringane var trege og endra ikkje den grunnleggjande bodskapen om lydndad mot Gud og styresmakta. Ei viktig sak for forfattaren å få understreka er at dei endringane som skjedde ikkje må oppfattast som sekularisering eller avkristning. Forfattaren har gjort eit stort arbeid som her ikkje kan omtalast og drøftast i større detalj, og avhandlinga fyller eit tomrom. Her er mange ting å læra og mange spørsmål å drøfta, og det kan nok vera plass for fleire arbeid på feltet.

Om avhandlinga er interessant, må det diverre seiast at ho har sine veike sider, ikkje minst ein del meir formelle. I deler av avhandlinga, særleg i eit par av dei tidlege bolkane, har korrekturlesinga vore uttallateleg mangelfull. Mengda av opplagde skrivefeil av mange slag er irriterande stor, det gjeld reine ortografiske feil, manglande ord og bokstavar og liknande. Ein kan nok med velvilje i dei fleste tilfelle få tak på innhaldet, men når det til dømes blir annonsert at ting skal bli "uutførlig" framstilt i komande artikkel (s. 14), og sameleis at ei anna sak skal bli "uutførlig" handsama seinare (s. 101), må ein undrast på om forfattaren har ei eiga forståing av ordet, for han meiner vel det motsette av det han skriv. I tillegg er

grammatikken spesiell og utanfor dei vanlege normene. Forfattaren skriv til dømes at historikarane er "oppteki" (s. 445) av brot i utviklinga, at situasjonen var "bundi" (s. 423), og insisterar på slik i-ending overalt. Personleg er eg glad for at ein vil nytta nynorsk, men synest også det er ille at ein då ikkje i avhandlingar som dette følgjer dei hovudnormene som gjeld. Når det gjeld ordtilfanget, må ein sjølsagt stå friare, men det har sine konsekvensar når forfattaren ønskjer å nytta ord som det er vanskeleg å finna i ordlista. Han skriv til dømes mange stader om "størring" – slik som om kjeldematerialet som er omfattande i "størring" (s. 25), om "å auka skriftstørringa" (s. 23), og om "ortodoksi og pietisme som dei størringane eg allereie har definert dei til" (s. 52). Lettare er det kanskje å skjønna me-

ninga når han skriv om "å vekka tilhøyrarane si gaumsemd" (s. 153). Etter mi meining blir likevel konsekvensen av slik ordbruk at ein lagar ein lengre og vanskelegare veg til innsikt for dei fleste lesarar, utan at dei uvanlege orda gjev noko betre form for innsikt enn eit vanlegare ord ville ha gjeve. I denne avhandlinga blir summen av dette – manglande korrektur, spesiell grammatikk, spesiell ordbruk – til saman eit slags skoddebelte som diverre gjer det unødige krevjande å få tak på innhaldet. Eg synest det ville vera ille om dette skulle føra til at boka vert mindre lesen, for det er interessante ting å finna for den som vinn over hindringane.

Steinar Suppbellen

Jean-Christophe Abramovici, *Encre de sang: Sade écrivain*. L'Europe des Lumières, sous la direction de Michel Delon et Jacques Berchtold, 22 (Paris: Classiques Garnier, 2013). 164 pp.

Bilden av markis de Sade som pornograf och provokatör har i modern tid gradvis modifierats, i takt med att forskare och kritiker ägnat vidgad uppmärksamhet åt det implicita idéinnehållet i hans skrifter och även åt dessas rent litterära kvaliteter. Man har intresserat sig för verkens tillkomst- och receptions historia och plats i den libertinska traditionen. Man har också börjat studera deras särart som tidsdokument, i fråga om valet av tids-, berättar- och läsarperspektiv och när det gäller bruket av arkaismer och egenproducerade neologismer.

Den gamla frågan om Sade var psykopat eller filosof eller till äventyrs bådadera får därmed ökad aktualitet. Titeln på Simone de Beauvoirs essä från tidigt 50-tal, "Faut-il brûler Sade?" ("Bör man bränna Sade?"), kunde låta som en uppmaning till bokbål, men andemeningen var förstås den motsatta. Om Descartes avslöjat den intellektuella natten, hade Sade enligt henne blottat existensen av en etisk natt. Även andra tongivande intellektuella har sett "den gudomliga markisen" som en missförstådd upplysningsfilosof. Detta både på grund av hans hat mot kyrkan och aristokratin och hans anmärkningsvärt progressiva idéer rörande kvinnans ställning i samhället,

rätten till abort, homosexuellas rättigheter och religionsfrihet.

Tack vare ett omfattande editeringsarbete, inlett av Jean-Jacques Pauvert och fullföljt av Michel Delon (före detta ordförande i det franska 1700-talssällskapet, SFEDS), har Sade idag kunnat beredas plats i det prestigefulla Pléiade-biblioteket. Men det finns förstås också ogillande röster. Den sentida upplysningstänkaren Michel Onfray (född 1959) har gjort sig känd för att vilja återupprätta och förnya upplysningstidens allmänna värderingar i vår tid, med tonvikt på hedonism och filosofisk materialism. Han avvisar möjligheten att en grym och liderlig person som Sade skulle kunna vara en stor författare. Med en medveten anakronism kallar Onfray *Les 120 Journées de Sodome* (sv. övers. H. Johansson, *De 120 dagarna i Sodom*. Vertigo, 2005) "en stor fascistisk roman" (cit. s. 8). Den föreliggande bokens författare, Jean-Christophe Abramovici, polemiserar inledningsvis mot denna i hans tycke moraliserande uppfattning, som han finner ohållbar, särskilt, får man förmoda, som den uttrycks av en person som ser just lusten som ett av livets mest centrala värden. Abramovici finner att en bok kan ha ett estetiskt och/eller idémässigt intresse oavsett dess författares biografiska bakgrund.

Jean-Christophe Abramovici intar som professor i Paris och Valenciennes och editör av en rad libertinska författarskap en central

plats inom den litterära 1700-talsforskningen. Han är redaktör för SFEDS årsskrift *Dix-huitième siècle*. Född 1968 har han, som han själv säger, inte upplevt den tid då man var tvungen att "tro på" Hegel och Marx – men han har otvivelaktigt vuxit upp i dess skugga. I *Encre de sang: Sade écrivain* väljer han i stort sett bort det sociala och politiska raster som gärna anlades under den inte alltför avlägsna tid då Sades verk sågs som "den sista reaktionära och anarkistiska manifestationen av libertinismens aristokratiska tradition" (Roger Laufer, i P. Abraham & R. Desné, *Histoire littéraire de la France* III. Éditions sociales, 1969, s. 420). Abramovici tycks sträva efter att nalkas verket utan förutfattade meningar, utifrån ett kombinerat författar- och läsarperspektiv som tillämpas på både makro- och mikronivå. Samtidigt som han ringar in några av dess övergripande ledmotiv, kartlägger han den omsorg om detaljer med vilken Sade utarbetade sina texter. Den föreliggande boken utgörs av en svit essäer över Sades fyra mest betydelsefulla skrifter, följda av sju uppsatser över lika många representativa huvudmotiv i dessa.

Det ska genast sägas att *Encre de sang: Sade écrivain* inte är någon lämplig startpunkt för den som vill initiera sig i Sades författarskap. Boken tonar avsiktligt ner den spektakulära biografiska bakgrunden (som förutsätts bekant och på vilken det endast anspelas i korta glimtar) och den på sensationella inslag rika traderings- och receptionshistorien. Den saknar egentligen övergripande, syntetiserande ambitioner. Den tar snarare formen av ett infallsrikt, glittrande lapptäcke av briljanta detaljakttagelser och överraskande idéassociationer, ofta utan tydliga inbördes sammanhang. Det är med andra ord en studie för specialintresserade läsare med ett visst mått av förkunskaper.

Flertalet av Sades verk tillkom under hans långa fängelsevistelser och nedtecknades med det "bläck av blod" han figurligt sade sig begagna för sitt skabrösa författarskap. Det första av de fyra arbeten som Abramovici äg-

nar särskilda essäer åt i bokens första del är också det mest utmanande: *Les 120 Journées de Sodome*, författat på Bastiljen 1785. Här som annorstädes uppmärksammas den genetiska processen och verkets litterära kontext. Med sina beskrivningar av, efter vad det påstås, 600 olika sexuella perversioner nedskrevs denna häxbrygd med mikroskopisk stil på ark som klistrades ihop till en skriftrulle (*volumen*) på sammanlagt tolv meters längd, varpå den gömdes i fängelsets vägg. Intrigens ram är att författaren låter fyra medelålders libertiner samlas på det dystra slottet Silling i Schwarzwald för att lyssna till erotiska skildringar framförda av prostituerade och sedan iscensätta dessa. Det finns en avlägsen likhet med Boccaccios tio ungdomar i *Decamerone*, som flyr från pestens Florens till det idylliska Fiesole och där underhåller varandra med för sin tid djärva berättelser, präglade av cynisk realism. Men hos Sade saknas det mesta av italienarens livsglädje och sinnliga humor. Läsaren tvingas snarare blicka in i avgrunder liknande den som möter den olyckliga hjältinnan i sagan om riddar Blåskägg. Sade är liksom Perrault en distanserad sagoberättare för vuxna, men hos honom är de noggrant kalkylerade skräckeffekterna av pornografisk karaktär. Han är, som Abramovici påpekar, en mästare i att skapa *cliff-bangers*, där den kommande händelseutvecklingen bara antyds tillräckligt för att tvinga läsaren att på egen hand antecipera det motbjudande slutet. Men i själva verket är helvetesvisionerna föga visuella, även om författaren gärna slösar med suggestiva – men oprecisa och därigenom dubbelt oroande – detaljer. I samtidens torftiga illustrationer blir de ganska platta, och en modern filmskapare som Pier Paolo Pasolini (*Salò o le 120 giornate di Sodoma*, 1976) lyckas inte heller återskapa deras primitiva expressivitet, trots moderna konstgrepp som bruket av kikare. (Det främsta nyskapande inslaget i Pasolinis filmatisering var ju annars den politiska kopplingen till den fascistiska Salò-republiken i Norditalien.)

Sade var under sin livstid ensam läsare av *Les 120 Journées de Sodome*. Boken publicerades först i början av 1900-talet. Detta föranledde Michel Foucault att utveckla teorin om en "roman sans lecteur", en roman utan läsare, eller annorlunda uttryckt en "écriture autocentrée", ett självcentrerat skrivande (cit. s. 19), det vill säga att Sade egentligen inte skrev för någon annan än sig själv (vilket också kunde ses som ett slags ursäkt för de många excesserna). Men Abramovici visar att så inte kan ha varit fallet, då boken i verkligheten vimlar av direkta hänvändelser till en tänkt läsare.

Läsaren måste enligt Abramovici övervinna sin egen avsmak, för att orka tränga under ytan i de olika verken. Överallt finner han belägg för den noggrannhet varmed författaren komponerat sina arbeten utifrån olika typer av *cabiers*, anteckningsböcker, hur texterna granskats, korrigerats och bearbetats samt hur de samspelar kontextuellt, samtidigt som var och en av dem har sin röst, sin ton, sin egenart. De övriga verk som Abramovici har valt ut för en närmare analys är den utopiska brevromanen *Aline et Valcour ou le Roman philosophique* (1795), där ett primitivt och brutalt afrikanskt kungadöme ställs mot ett socialistiskt paradys, *La Nouvelle Justine ou les Malheurs de la vertu* (1791; sv. övers. N. Hell, *Justine eller dygdens besvärligheter*. The Elephant Press, 1956, 1983) – en bok där dygden trots allt möter viss uppskattning men som Napoleon icke desto mindre vredgat kastade på elden, samtidigt som han beordrade författarens arrestering – och *La Philosophie dans le boudoir*, som handlar om en ung flickas erotiska uppvaknande och initiering (1795; sv. övers. H. Johansson, *Filosofin i sängkammaren*. Vertigo, 2002).

Sade skrev också vad Abramovici kallar "hederliga" arbeten, främst reseskildringar, som tillsammans bildar en veritabel *grand tour*. Så vitt jag kan bedöma har dessa i sig tämligen tama skrifter i hög grad lämnat stoff till de studier i relevanta motiv hos Sade som utgör bokens senare del. Redogörelser för konst- och naturupplevelser, som ju normalt är viktiga

inslag i 1700-talets reseberättelser, kopplas hos Sade till likaledes tidstypiska skildringar av människotyper, befolkningsgrupper och "nationalkaraktärer". Fyra klassiska mästare, däribland Michelangelo, analyseras i sin egenhet av tänkbara mördare av personer de valt att porträttera. Högt och lågt, abstrakt och konkret täcks in av de skilda begrepp som bildar rubriker över de olika kapitlen. Man kan säga att motivkretsarna tillsammans utgör sju, sinsemellan inte alltid kompatibla, semantiska fält. Inledningsvis finner man ett avsnitt som går under den lakoniska benämningen "skit", vilket följs av andra med titlar som "konst", "fantasi" och – "vulkan". I sin ofrivilliga ensamhet drömmer markisen om sexuella eruptioner jämförbara med Etnas eller Vesuvius. Andra nyckelord för driftens och de mänskliga relationernas förtingligande hos Sade, kring vilka Abramovici också bygger särskilda studier, är "kropp", "föremål" och "maskin". Ordparet "maskin" och det närbesläktade "automat", som också behandlas, var högsta mode på Sades tid.

En avslutande text ägnas poeten Gilbert Lely, till vilken Jean-Christophe Abramovici bekänner sin tacksamhetsskuld. Lely tillhör pionjärerna inom Sade-forskningen och hans verk bildar fortfarande skola (*La vie du marquis de Sade*, 1952–1957, ny uppl. 1989). I våldsskildringarna såg Lely en spegel av det skräckvälde som Sade själv hade upplevt och överlevt och ett föregripande av det nazistiska barbariets självvalda förblindning.

Sven Björkman

Marte Rye Bårdsen, *Cicignon in Trondheim* (Trondheim: Museumsforlaget, 2014). 88 pp.

Denna rikt illustrerade publikation är ett sammandrag på engelska av boken *300 år med Ci-*

cignon, utgiven på norska 1981, redigerad av Harald Hals och Rolf Grankvist (227 s., med källor och nothänvisningar). Trots det lilla formatet väcker boken många intressanta frågor kring stadsplanering och fästningsbyggnad vid 1600-talets slut.

Natten till den 16 april 1681 ödelades Trondheim i en av de stora stadsbränderna i Nordens historia. Stadens magistrat vände sig därefter till kung Kristian V i Köpenhamn med en framställan om dess återuppbyggande. Kungen sände i juli samma år två fortifikationsofficerare till Trondheim för att göra upp en ny stads- och fästningsplan: generalmajor Johan Caspar von Cicignon och generalkvartermästaren Anthony Coucheron.

Deras roller vid återuppbyggandet av staden är inte helt klarlagda, men Cicignon har ansetts stå för de grundläggande idéerna. Den medeltida stadsplanen regulariserades med stora kvarter och breda gator för brandsäkerhetens skull. Den nya planen hade tydliga barockdrag, tre gator lades svagt strålförmigt i ett "gåsfotsmönster" och mitt i staden anlades ett stort torg med slutna hörn. Den i branden bevarade domkyrkan bildade slutpunkt på en ny rät gata, Munkegata, vars andra slutpunkt var Munkholmens fästning utanför staden. Trondheims nya stadsplan var i många avseenden tämligen konventionell, enligt förebilder från Mellaneuropa. Gåsfotsmönstret förekom ofta i större parkanläggningar, likaså beräknade perspektiv mot kyrkor och publika byggnader.

Stads- och fästningsplanen undertecknades av Cicignon den 28 augusti 1681 och stadfästes av kungen i Köpenhamn 10 september samma år. Till den hörde en ombyggnad av Munkholmens fästning och framför allt en helt ny dominerande fästning, Kristiansten, öster om staden och Nidelva med olika framskjutna verk, som alla byggdes under 1680–1690-talen. Den nya stadsplanen genomfördes med en mängd praktiska kompromisser och hänsyn till tidigare byggnader. Som fästningsstad fick däremot Trondheim en avgörande ställning i

den norska kustens fasta försvar. Fästningen ställdes på ett verkligt prov 1718, då svenska trupper under befäl av general Carl Armfelt inledde en belägring. Trondheim kunde inte intas av fienden och vid budet om Karl XII:s död avbröts belägringen. Armfelts trupper drog sig tillbaka över de norska fjällerna i ett katastrofalt återtåg, i svåra vinterförhållanden.

Cicignon och Coucheron hörde till den mobila officerselit, som under 1600-talet cirkulerade i Europa mellan olika länder och uppdragsgivare. Cicignon var född i Luxemburg 1625 och med erfarenheter från Venedig, Malta, Messina, Spanien och Holland trädde han i dansk tjänst 1657. På 1660-talet ägnade han sig åt en nyprojektering av norska fästningar, bland annat i Bergen och Fredrikstad. Han utpekades som en av de huvudskyldiga till det danska nederlaget mot svenskarna i slaget vid Lund 1676 och återupptog därefter sina uppdrag i Norge. Coucheron var född holländare och hade trätt i dansk tjänst 1657. Också han deltog aktivt i förnyandet av fästningarna utmed den norska kusten.

Cicignons och Coucherons gemensamma stora nyhet inom den dansk-norska fästningsbyggnadskonsten var införandet av så kallade donjoner, massiva tornbyggnader av sten för artilleri i flera våningar, omgivna av lägre bastions- och tenaljverk. Cicignons förslag till donjoner vid Bergen utfördes inte, däremot fick både Munkholmen och Kristiansten vid Trondheim bastanta nya donjoner. Donjonerna spridde sig från Medelhavsområdet norrut, ända till Danmark-Norge och Sverige. Den svenska fortifikationens chef generalkvartermästaren Erik Dahlbergh var jämnårig med Cicignon och också han ivrade starkt för donjoner bland annat för försvaret av Stockholm och det svenska Wismar. De konkurrerande "manéren" för reguljära fästningar, till exempel enligt Vauban eller Coehoorn, var mera inriktade på kasematterade, lägre vallar och vallgravar med sinnrika formationer än på höga donjoner med stor koncentrerad eldkraft.

Som *Cicignon in Trondheim* visar var 1600- och 1700-talens stads- och fästningsplanering inte enbart arkitektur- och stilhistoria. Rutinerna kring regulariseringen av städer och förnyandet av deras fästningsverk återspeglade i stort förhållandet mellan det kungliga enväldet, militären och lokalsamhället. Ideal-fallet för fortifikationens matematiska rationalitet och kronans organisationsförmåga var anläggandet av helt nya fästningsstäder. Besluts- och projektorganisationen inom fästningsbyggnadsväsendet med sitt strategiska, ekonomiska, tekniska och estetiska källmaterial, kartor och ritningar, hörde till den förmoderna statens nya institutioner på 1600-talet. Arbete-nas genomförande, ledning och disciplin, leveranserna av byggnadsmaterial, transporter och garnisonstruppernas relationer till det civila samhället är ett annat stort, ekonomiskt och socialt frågekomplex.

I det dansk-norska och det svenska riket byggdes tiotals större fästningar och hundratal mindre verk. De bildade ett nätverk från de danska hertigdömena i söder till Vardöhus i norr och från Wismar till Göteborg och till Sveaborg och Fredrikshamn vid Finska viken. Också Danmarks stående bundsförvant Ryssland etablerade från och med Peter den stores tid ett modernt fästningsbyggnadsväsende på tiotals orter, under ledning av utländska experter, likt *Cicignon* och *Coucheron* i Norge.

Rainer Knapas

Bengt Bergius, *Tal om läckerheter*, ed. Jakob Christensson (Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 2015). xcii + 576 pp.

Hur smakar baobab och balata, dyvelsträck, bält djur, piggsvin eller moderkaka? 1700-talets läckerheter, serverat på papper, läggs fram i Bengt Bergius *Tal om läckerheter*, under redaktion av Jakob Christensson. Här bjuds på 1700-

talets gamla vardagssmaker och nya, exotiska smakupplevelser som banan och ananas, och hur de en gång smakade när de första gången nådde europeiska smaklökar.

Bankokommissarien Bengt Bergius höll den 3 maj 1780 ett presidietal i Kungl. svenska vetenskapsakademien i Stockholm, *Tal, Om Läckerheter, Både i sig sjelfva sådana, och för sådana ansedda genom Folkslags bruk och inbillning*, som säkerligen fick det att ömsom vattnas i åhörarnas gommar, ömsom ge dem kväljningar, men inte minst tärde på deras sittfläsk. Talet omarbetades och gavs ut efter hans frånfalle i två delar och kom att omfatta inte mindre än 600 sidor. Det är en fantastisk källa till 1700-talets globala matkultur, vad man åt, kunde äta och vad man trodde att andra åt. Ett dignande smörgåsbord dukas upp av mänsklig föda alltifrån antiken till hans samtid, från avlägsna öar i Söderhavet till torparstugor i Sverige, från fattigmanskost under svälttider till överdådig lyxkonsumtion på slott och herrgårdar. *Tal om läckerheter* uppvisar bredden i mänskliga födo-intag och matvanor, hur matvarorna införskaffas, förvaras och tillreds. Alla dessa uppgifter insamlades av historikern Bengt Bergius, invald i Vetenskapsakademien 1766 och dess preses 1769 och 1780, men som också var en ivrig boksamlare och naturalhistoriker. Han har blivit ihågkommen inte minst för sina avskrifter – den Bergianska avskriftssamlingen har varit till stor nytta för många historiker sedan dess. Samlande av ätbara ting blev emellertid ett aldrig avslutat livsprojekt. Hans broder, läkaren, botanikern och trädgårdsmästaren Peter Jonas Bergius tog vid efter Bengts död 1784. Första delen om växtriket kom ut året därefter. För den andra delen engagerades brödernas vän, den sängliggande resenären, reseskildringsöversättaren Samuel Ödmann som tog sig an Bengt Bergius rikliga och svårhanterliga anteckningar om den animaliska födan. Verket översattes också och gavs ut på tyska 1792 av de framstående naturalhistorikerna Johann Reinhold Forster och Kurt Sprengel.

Människan, förklarar Bengt Bergius, skyr det beska, kärva, sträva, skarpa, heta, brännande, härskna, ruttna och fadda, men njuter av det söta, syrliga, salta, feta och kryddaktiga. Talet blir till en resa in i tidens gastronomiska landskap, smakens topografi, den sinnliga upplevelsen av verkligheten, smaken och doften av främmande världar och kulturer som stiger fram i tidens resebrev och reseskildringar. Det han själv inte smakat, vilket säkert var ansenligt, förmedlas till honom genom andra smakvittnen. Här smakas exotiska frukter, saftiga litchi som smälter i munnen, durian som stinker likt ruttan rödlök, den söta och syrliga ananassen som kan ge inflammationer och blödningar, avokadon med ett fruktkött mjukt som smör, och bananer i alla former, men också våra nordiska bär, åkerbär, smultron och hjortron. Här prövas fågel och fisk, men också reptiler, skalbaggar, termiter och gräshoppor. Prov ges också på smakupplevelser mänskligheten aldrig mer kommer att kunna erhålla, som den numera utdöda vandringsduvan som förmörkade himmeln över Rhode Island, den mauritiska dronten, Stellers sjöko i Berings hav och Nordatlantens pingvin, garfågeln. Här intas läskande förfriskningar, iskylda bärsafter, te, kaffe och kvass, sur stonmjölk och hästblod. Allt detta intas med kniv och gaffel, eller likt indierna med fingrarna, kineserna med pinnar eller likt armenierna vilka äter soppa med händerna. I Bergius matencyklopedi framträder förvisso det västerländska koloniala perspektivet, 1700-talets utilistiska besatthet, där naturen betraktas som ett dukat bord för människan att hugga in i. Samtidigt går inte Bergius tal att läsas fullt så enkelt, det visar sig vara mycket mer komplext och öppet för nya smakupplevelser och sätt att leva. Här finns en hunger, en nyfikenhet, ett famlande försök att överbrygga kulturer, ett slags kulturrelativism där människors främmande matvaror ses utifrån sina förutsättningar i anpassningen till specifika levnadsbetingelser. Matresorna vittnar om 1700-talets vidgande kunskapsvärld där nya vägar för kunskapen öppnades, en värld

som upptäcktes, blev mer överskådlig, och då ny uppgifter och erfarenheter fann vägen till Europa.

Bengt Bergius *Tal om läckerheter* har nu återutgivits i sin helhet, kompletterad med ett utsökt bildmaterial från bröderna Bergius bibliotek, därtill med fylliga sakregister och kommentarer. En extra krydda är utdragen ur de tidigare utgivna excerpterna som Bengt Bergius gjorde ur samtida reseskildringar, vilka ger en bild av hans sätt att arbeta och samla uppgifter från världens alla hörn. Den som står för den förstklassiga utgåvan är idé- och lärdomshistorikern Jakob Christensson som inleder boken med en fullmatad, initierad och otroligt spänstig introduktion till Bergius och hans livsverk. Man erhålls en bakgrund till verket och en god översikt över de rika och högst skiftande uppgifter som gömmer sig i Bergius verk. Ett av inledningens särskilt intressanta avsnitt är när Christensson belyser tillkomsten av verket och metoden bakom Bergius encyklopediska insamlingsarbete. *Tal om läckerheter* är resultatet av en enorm arbetsmöda, en beläsenhet i tidens reseskildringar och gastronomiska litteratur. Den rekonstruerade litteraturförteckning består av inte mindre än 800 verk. Han och hans broders bibliotek, som idag är deponerat på Stockholms universitetsbibliotek, innehöll inte minst en stor mängd reseskildringar som kom att utnyttjas för de matetnografiska uppgifterna, från Linné och Linnélärjungarna, ur reseberättelser från Sibiriens tundror, Afrikas savanner och Sydamerikas djungler. De exemplariska utgivningsprinciper låter behålla arbetets karaktär som en ständigt pågående process, med skilda källor, uppgiftslämnare och olika utgivare, där kunskapsinhämtandet och skrivandet framträder som en organisk, levande tillagningsprocess. För kännedom om 1700-talets matkultur är detta en oundgänglig källa, en sista förnimmelse av försvunna smakupplevelser.

David Dunér

Jens Bjerring-Hansen, *Ludvig Holberg på bogmarkedet: studier i Peder Paars og den litterære kultur i 1700- og 1800-tallet*. København – Danish Humanist Texts and Studies (København: Det Kongelige Bibliotek/Museum Tusulanums Forlag, 2015). 333 pp.

Ludvig Holberg var en av de absolutt viktigste forfatterne i 1700-tallets Danmark-Norge. Holberg publiserte tekster i ulike sjangre og format over et langt og hendelsesfullt tidsrom i dansk-norsk historie, fra 1711 fram til sin død i 1754. Paradoksalt nok har mye av Holberg-resepsjonen, også den faglige, vært påfallende lite historisk orientert. Utgangspunktet har ofte vært tekstutgaver fra nyere tid og det som har blitt skrevet kan lett formidle et inntrykk av at verken Holberg eller samfunnet han levde i gjennomgikk grunnleggende forandringer i dette lange tidsrommet. Med boka *Ludvig Holberg på bogmarkedet* har Jens Bjerring-Hansen levert et viktig bidrag til Holbergforskningen som med all ønskelig tydelighet dokumenterer det fruktbare og nødvendige i ei historisk tilnærming til Holbergs tekster. Bjerring-Hansen er en teoretisk oppdatert bokhistoriker. I det foreliggende verket presenterer han historia om Holbergs tekster om Peder Paars på en grundig og spennende måte.

Boka er ei bearbeiding av forfatterens ph.d.-avhandling fra 2010. Som det sømmer seg et bokhistorisk verk har det blitt ei velskrevet, vakker og gjennomillustrert bok. Forfatteren starter med en bred presentasjon av nyere bokhistorisk forskning, der han framhever viktigheten av å ta tekstenes historisitet og materialitet på alvor. Dette innebærer at spørsmål om de historiske leserne, om sosiale, økonomiske og teknologiske forhold ved de konkrete utgivelsene framstår som sentrale. På dette viset blir det forskningsmessige fokuset flytta fra den autonome forfatteren og til det nødvendige samspillet mellom forfatter, trykker, utgiver og lesende publikum. Bjerring-Hansen antyder i forordet at de lesere som "vil

gå lige til sagen", kan hoppe over dette første kapitlet. Det er et av de få forfatterinnspillene leseren med god grunn bør se vekk fra.

De neste kapitlene tematiserer ulike sentrale bokhistoriske spørsmål på en måte som gjør at boka framstår som et samla hele og som en kronologisk gjennomgang av tekstens publikasjonshistorie fra 1719 til 1870. Hva slags tekst er *Peder Paars*? Dersom en tar utgangspunkt i utgaven fra slutten av 1720 som presenterer alle de fire bøkene Holberg skreiv om tittelpersonen for første gang, gir svaret seg selv. Undertittelens varedeklarasjon, "Poema Heroico-comicum", peker i retning av sammenhengende verk, som henvender seg til lesere med en viss latinsk og klassisk kompetanse, som kan ha glede av en uhyøytelig lek med antikke helte-dikt.

Dersom en derimot, som Bjerring-Hansen, undersøker de trykte utgavene av de tre første delene som ble utgitt hver for seg som en slags føljetong fra 1719 av, blir spørsmålet om tekstens egenart og sjanger mer komplekst. Den første delen utkom under tittelen *En Ny, Sandferdig Wiise om Peder Paars*. Etter et mellomspill der denne utgivelsen ble klaget inn til kongen, utkom fortsettelsen under tittelen *Den berømmelige Peder Paarses Histories anden Bog* året etter. Ved å sammenlikne tittelbladene på disse første utgavene med mangfoldet av tekster som var i omløp på bokmarkedet, viser Bjerring-Hansen at disse to første sjangerangivelsene, altså vise og historie, slett ikke var tilfeldige merkelapper, men er en integrert del av tekstenes egenart. De ble på denne måten presentert som på samme måte som storparten av den litteraturen som ble utgitt på dansk, enten som vise eller historie.

Ved å lese de ulike delene av Peder Paars som føljetongfortellinger er det også mulig å registrere hvordan Holberg fortløpende tar hensyn til og også reflekterer over lesernes reaksjoner og samtidige hendelser. Noen av de store utfordringene ved prosessen fra manuskript til trykt tekst på starten av 1700-tallet

var den fullstendige mangelen på copyright-beskyttelse, det store omfanget på piratutgaver og de ulike boktrykkernes avgjørende betydning for det ferdige resultatet. Bjerring Hansen dokumenterer hvordan alle disse faktorene kom til å spille en viktig rolle i den tidlige publikasjonshistoria til tekstene om Peder Paars. Faktisk ble den første komplette utgaven med fire deler, forvirrende under navnet "Tredie Edition", utgitt som forfatterens mottiltak mot piratutgavene.

Denne publikasjonen gir også viktig kunnskap om hvordan Holberg selv framstod som forlegger for sine egne tekster. I et forretningsbrev fra desember 1720 til krigsbokholder Hagen i Trondheim gjør Holberg detaljert rede for hvordan verket skal distribueres: Hagen blir bedt om å skaffe abonnenter som skal betale før verket blir trykt. På denne måten fikk Holberg kontroll over sine egne skrifter og kunne også sikre at de intenderte leserne også ble tekstens faktiske lesere (s. 183). En detaljert gjennomgang av klagen mot Holbergs *Sandferdig Ny Wiise* gir ny innsikt i leser- og sjangerforventningen til de empiriske leserne av Holbergs tidlige skrifter mange år før for eksempel den litterære romanen framstod som etablert sjanger på bokmarkedet. Hva betød ord som "sandferdig" og, for andre dels vedkommende, "historie" som varedeklarasjon i en slik historisk sammenheng? Historikeren Grams detaljerte imøtegåelse av at første del skulle være sannferdig, førte i sin tur til at Holberg utstyrte verket med detaljerte fotnoter for å gjøre narr av en slik pedantisk lærdomskultur.

Bokhistorikere er opptatt av materielle uttrykk, også av skrifttyper. I et interessant kapittel om striden mellom fraktur og antikva, viser forfatteren at fraktur eller gotisk skrift i den grad dominerte det som ble utgitt på dansk fram til et godt stykke ut på 1800-tallet at leserne hadde store problemer med å lese latinske bokstaver. I nyere tid har dette forholdet blitt snudd på hodet. Da Carl S.

Petersen valgte å bruke frakturskrift på den vitenskapelige praktutgaven av Holbergs samlede verker som utkom fra 1913, var det i seg selv et uttrykk for intendert utidsmessighet og elitisme (s. 34–35). Mot slutten av boka undersøker Bjerring-Hansen Holbergs plass i den danske litterære kanon og argumenterer overbevisende for at den egentlige Holbertida, den tida Holberg ble mest lest og utgitt, var i 1835–1845 (s. 264). *Ludvig Holberg på bokmarkedet* formidler ny kunnskap på en forståelig måte. Boka framstår allerede som et verk som framtidig forskning verken på Holbergs forfatterskap eller på 1700-tallets bokhistorie kan se bort fra.

Rolv Nøtvik Jakobsen

Gustav Björkstrand, *Jacob Tengström: universitetsman, kyrkoledare och nationsbyggare*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 772 (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2012). 558 pp.

Med tegelstenen *Jacob Tengström: universitetsman, kyrkoledare och nationsbyggare* har Gustav Björkstrand skrivit en gedigen och heltäckande biografi över en kyrkans och universitetets man i händelsernas centrum. Med detta arbete i klassiskt empirisk tradition fylls onekligen en kunskapslucka i det sena 1700-talets och tidiga 1800-talets historia.

För den som inte känner till Gustav Björkstrand sedan tidigare kan berättas att han är professor emeritus i teologi och tidigare biskop i Borgå stift i Finland. Under flera decennier har Björkstrand ägnat sig åt kyrkohistorisk forskning. Bland hans tidigare verk om Jacob Tengström kan nämnas: *En kyrkolag i samklang med tidens verkliga behov: den av ärkebiskop Jacob Tengström ledda kyrkolagskommitténs försök att utforma en ny kyrkolag för Finland i komparativt perspektiv* (2007) och *Försök till ny redaction af kyrko*

lag för Finland: en källkritisk utgåva av ärkebiskop Jacob Tengströms kyrkolagsförslag 1825 och 1829 jämte Förslag till ny Prestvalsförordning i Finland (1998).

Jacob Tengström (1755–1832) är en intressant person väl värd att uppmärksamma, inte minst därför att ett dramatiskt skede i Sveriges och Finlands historia speglas i honom och hans verksamma liv. Det är knappast överord att hävda, att Tengströms inflytande på den kyrkliga och politiska utvecklingen i hög grad bidrog till att säkerställa såväl den evangelisk-lutherska tron i storfurstendömet Finland som Finlands autonomi inom det ryska imperiet. Tengström hade många strängar på sin lyra och räknas som både barnlitteraturens och den praktiska teologins fader i Finland. Han brukar också betecknas som en av sin tids främsta historiker.

Björkstrand syfte är att teckna den helhetsbild av Tengström som hittills har saknats. Han vill måla ett porträtt, där han tar fasta på de utmärkande personlighetsdragen. Jacob Tengström framstår därvidlag som en på många sätt tidstypisk 1700-talspräst: förnuftig, pragmatisk och balanserad. Personligen älskvärd, men känslig och något konfliktradd vid möten öga mot öga, något som inte hindrade att han samtidigt var både äregirig och handlingskraftig. Med en något anakronistisk term framtonar Tengström i biografien som en i hög grad flexibel person. Det är betecknande att denne finner det vara av mindre vikt under vilken furste han tjänar, så länge fred och välstånd råder i landet. Denna pragmatiska inställning innebar också att Tengström kunde ta kontakt med kejsaren Alexander I mitt under brinnande krig 1808 och inleda samarbete med fienden. Utifrån ett samtidsperspektiv kan detta knappast betecknas som något annat än landsförräderi, även om historien visade att hans handlande i det långa loppet gynnade Finland.

Jacob Tengström föddes år 1755 i Gamla Karleby i Österbotten, familjen tillhörde en prästsläkt med rötter i Västergötland. En nära

släkting var Anders Chydenius, som kom att ha betydelse för såväl Tengströms tidiga intresse för ekonomi som för hans anammande av upplysningsidealen. Efter studier i ekonomi och vittherhet vid Kungliga akademien i Åbo öppnade den tjuugoårige Tengström en skola för gossar i hemstaden Gamla Karleby, där han undervisade i moderna språk, geografi och historia. Efter en tid återvände Tengström dock till Åbo och disputerade på en egenhändigt skriven docentavhandling: "Om och i vilken mån dödsstraffet överensstämmer med naturrätten". Tengström argumenterade där för att endast brott som hotade statens säkerhet skulle bestraffas med döden, i övrigt borde dödsstraffet ersättas med livstids fängelse. Tengström kan generellt betecknas som en typisk konsekvensetik, det centrala för honom var hur skadliga brotten var för staten.

Överlag var Jacob Tengström en mångsidigt begåvad person, verksam inom ett brett fält. Efter en kort tid som docent vid akademien i Åbo tillbringade han några avgörande år i slutet av 1770-talet och början av 1780-talet i Sverige, där han kom in i de kulturella kretsarna och blev flerfaldigt belönad av Vitterhetsakademien. I tragedin *Zelis*, som Tengström skrev vid denna tid, berör han ett ämne som föregriper hans förhållningssätt under 1808–1809 års krig: prisandet av den segerrike härskarens (Alexander den store) ädla mildhet mot de besegrade.

Efter återkomsten till Åbo slog Tengström in på den teologiska banan och disputerade under hösten 1783 på en avhandling om Kristi ställföreträdande lidande. Tengströms tes sammanfattas av Björkstrand på följande sätt: "Kristus har dött för alla, och genom sin död försonat hela människosläktets synder samt åt detta förvärvat syndernas förlåtelse utan dess egen förtjänst" (s. 56). Således en oantastligt luthersk ståndpunkt, som Tengström argumenterade för med stöd av både gamla och nya testamentet.

Någon utpräglad ortodox teolog var Tengström dock inte, varken vid denna tid eller senare. Han påverkades tidigt av samtidens neologi och intog under hela livet en förmedlande ståndpunkt mellan gammalt och nytt. Tengström menade att arvsyndsläran borde avskaffas, men var som predikant föga kontroversiell. Han undvek helt enkelt att predika över vad han betraktade som överspelade eller mindre viktiga ämnen, såsom arvsyndsläran och underberättelserna. Även sakramenten hörde till de ämnen Tengström sällan berörde.

Betecknande för Tengström är även att han såg fursten, och inte, som normalt inom svenska kyrkan, ärkebiskopen, som kyrkans överhuvud. Prästen var för Tengström i tidstypisk anda i första hand en ämbetsman med statens bästa för ögonen. På vårvintern 1803 utnämnde Gustav IV Adolf Tengström till biskop i Åbo. En tid av praktisk och reforminriktad verksamhet vidtog nu för Tengströms del. Han lade ned åtskillig tid på förslagen till ny psalmbok och kyrkohandbok, och reformerade präst- och lärarutbildningen. Från och med 1808 bedömde Tengström skilsmässan mellan den västra och den östra riksdelen som ett politiskt faktum, och inledde, för att göra det bästa av situationen för sin egen, den evangelisk-lutherska kyrkans och Finlands del, ett samarbete med den ryska ockupationsmakten, som kom att ge honom ett avgörande politiskt inflytande under de följande decennierna.

Inom idé- och lärdomshistorisk forskning brukar man av ålder tala om de vetenskapliga dygderna *lärdom och inlevelse*. Även om Gustav Björkstrand själv inte är idéhistoriker är hans Tengström-biografi skriven i denna tradition och baserad på ett digert empiriskt material. Varken på Björkstrands lärdom eller hans inlevelseförmåga finns det något att anmärka. Läsaren anar att det finns en valfrändskap mellan författaren och hans forskningsobjekt. Det faktum att de båda varit verksamma och gjort karriär inom samma områden: kyrkan, universitetet och politiken, förstärker sannolikt

detta drag. Ibland skulle jag önska ett litet mer kritiskt och distanserat förhållningssätt till föremålet för biografien från författarens sida. Sammanfattningsvis vill jag dock framhålla att Gustav Björkstrand kröner sin mångåriga bekantskap med biskops- och professorskollegan Tengström med ett imponerande verk.

Anna Lindén

Philip Ford, Jan Bloemendal & Charles Fantazzi (eds.), *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World*, vol. I: *Macropaedia* and vol. II: *Micropaedia* (Leiden: Brill, 2014). xliii + xv + 1,245 pp.

Neo-Latin Studies, or studies of the Latin language as it was used from the Renaissance onwards, has established itself as a vibrant sub-discipline of Classical Philology. Whereas most Latin language courses still focus on Cicero, Caesar, Virgil, Horace and their contemporaries, especially over the last half-century an increasing amount of research has been directed towards later periods, where the supply of un- (or at least under-)explored texts, themes and authors is still abundant. Neo-Latin scholars would initially fish in the very earliest early modern period, where great masters like Petrarch, Lorenzo Valla and Erasmus of Rotterdam yielded – and indeed still yield – massive ‘catches’. In recent decades, however, the net has been cast far wider, both chronologically and in terms of genres.

What, then, is the scope of Brill's new *Encyclopaedia*? In essence, it aims to cover no less than the state-of-the-art of the entire field of Neo-Latin studies, as seen through the lenses of eighty individual scholars. Whereas the *Macropaedia* treats broader questions in depth (60 entries, 940 pages in total), the *Micropaedia* (145 entries, 326 pages) provides dense information on more limited subject matters such as individual authors, countries or gen-

res. The editors have no doubt had their hands full. In the introduction, they compare their own enterprise with the essentially one-man achievement by Jozef IJsewijn, *Companion to Neo-Latin Studies* (1st edn 1977, 2nd edn in two vols, 1990–98, vol. 2 co-authored with Dirk Sacré). Since then, the field has expanded so much that ‘it became impossible for one person – any one person – really to master the entire field’, the editors argue (p. xix). Likewise, no single reviewer can do justice to Brill’s entire *Encyclopaedia*, not even a reviewer who wishes to narrow his scope to articles dealing with the eighteenth century alone. What follows can only be a patchy sketch.

Throughout the Early Modern period, the various branches of the sciences developed specialized terminology *in tandem* with the use of innovations such as the *telescopium* (c. 1610), *microscopium* (c. 1625), *barometrum* (c. 1660) and so forth. Hans Helander describes this development in his survey of Neologisms in Neo-Latin. The only thing I miss in his article are translations of his – often lengthy – quotations, a service provided by most of the book’s contributors. Use of Latin was of course never limited to science and technology alone, as Jennifer Morrish shows in another magisterial survey, of Neo-Latin Fiction. It is reassuring to see that *Nicolai Klimii iter subterraneum* (1741) receives ample treatment, although when Morrish asks for more critical editions of Neo-Latin novels (who could disagree?), the recent online edition by Karen Skovgaard-Petersen *et al.* should at least have been mentioned. Since women as a rule were not allowed at universities and elite schools, they were not supposed to know Latin either, a circumstance which probably helped render Erotic and Pornographic Literature a particularly thriving Neo-Latin subgenre, as described in an entry by Karl Enenkel. In the aftermath of the Age of Discoveries, the Neo-Latin world expanded to Asia (which has a special article by Zweder von Martels) and North America (Ann Blair). Far earlier, of course, it

had taken root in northernmost Europe as well. Minna Skafte Jensen has written the entry on Neo-Latin literature in the Nordic countries. She begins by defining the area as ‘Denmark with Norway and Iceland under its sway, and Sweden with Finland’ (p. 1,098). While her presentation is succinct and informative, she could have included such parts of the Baltics and northern Germany as were ruled from Copenhagen or Stockholm, at least the Latinate environments at the Universities of Kiel and Greifswald. A similar article by Nikolaus Thurn on The German Regions wisely neglects political borders when encompassing German minorities in *inter alia* post-Ottoman regions (Transylvania) and Russia (Saint Petersburg). Harder to fathom is that author’s choice in setting the chronological end of his survey to the year 1700. If there was one cultural area in Europe where Latin did not lose its relevance with the advent of the century of Enlightenment, it would be the Germanic world. Thurn’s dividing line becomes even more puzzling when considering that France, where the decline of Latin took place far earlier, has been allotted not only one, but *two* separate entries dealing with The Seventeenth Century and Later Periods (by Ingrid De Smet and Jon Balsarak respectively). One may also ask how it came to pass that Emanuel Swedenborg is the only Nordic Neo-Latin author with an entry of his own, whereas the internationally renowned Carolus Linnaeus and Ludovicus Holberg receive no separate treatment. Such inconsistencies are obviously unavoidable in a multi-authored project like this. A sympathetic reader will always rejoice over the subject matters that are actually included, rather than deploring those that have been left out.

Historians tend to think of Diderot and D’Alembert whenever they reflect on the genre that has now found recent success in the form of Wikipedia and similar free-to-use services on the web. The enlightened *philosophes* assembled new and innovative knowledge in a format that was, if not new, then at least forcefully

employed. An entry by John Considine, on Encyclopaedias and Dictionaries, reminds us of the Jesuit Maichael Pexenfelder, whose *Apparatus eruditionis* was first published in 1670 and subsequently reprinted throughout the eighteenth century. Even Leibniz envisioned a grand Encyclopaedia project – in Latin. Similarly, Johan Ihre, Johan Öhrling and other lexicographers used Latin when editing their Swedish and Sami dictionaries. Latin and the Enlightenment is the subject of a particularly compelling discussion by Yashmin Haskell, who effectively reassesses notions of Latin as a dead language of no relevance to progressive thinkers at the dawn of modernity. Although Haskell's examples are all from non-Nordic countries, their relevance appears self-evident. Other contributions that deconstruct the dead-language metaphor are entries on Conversational Latin: 1650 to the Present (by Milena Minkova); Latin Words to Music (Rudolf Rasch); Neo-Latin Drama (Jan Bloemendal); Pronunciation (Dirk Sacré); Diplomacy and Court Culture (Erik De Bom), *et cetera*.

The above-mentioned Hans Helander of Uppsala University has been influential in the Nordic countries, with his plea for the study of learned texts from the Scientific Revolution and Enlightenment periods, as a supplement to the widespread focus on imaginative literature (cf. his 'Neo-Latin studies: Significance and prospects', *Symbolae Osloenses*, vol. 76, 2001). Indeed, the vast amount of academic dissertations, pamphlets and journal articles that were produced in Latin during a time that most readers of this Yearbook will be familiar with, deserve better than being shaken off our common stock of sources by the tag 'latinlærdóm' (i.e. not-worth-reading). Nowadays, you no longer need to be a giant of Holberg's stature in order to have your Latin *opuscula* placed under scrutiny (although it helps, as witness the Holberg Project); also, less epitomized men such as the historian of the Viking World Tormod Torfæus (1636–1719), the Orientalist Andreas Nor-

relius (1679–1750) or the Finnish humanist Henrik Gabriel Porthan (1739–1804), to name only three examples, have attracted considerable interest from Neo-Latin scholars in recent years. You need not even be a man in order to be remembered for your Latin writings, as Jane Stevenson's seminal study on *Women Latin Poets* (Oxford, 2005) proves. Stevenson, moreover, is the author of several gender-problematizing entries in the book under review.

Becoming a Neo-Latin scholar is no easy task. With reference to the late Philip Ford, it requires 'a thorough grounding, both linguistic and literary, in classical literature, while at the same time being well versed in the vernacular literature and contemporary history of the countries on whose authors [one is] working' (Demmy Verbeke's entry on the 'History of Neo-Latin Studies', p. 917). Those patient enough to build the necessary skills, however, will have plenty of materials to explore and contexts to restore. *Brill's Encyclopaedia of the Neo-Latin World* is both an excellent guide for further research and an imposing statement of what has so far been achieved.

Per Pippin Aspaas

Guðrún Ása Grímsdóttir (ed.), *Ættartölusafnrit séra Þórðar Jónssonar í Hítardal I–II*. Ritröð Stofnunar Árna Magnússonar í íslenskum fræðum 70 (Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, 2008). 1,012 pp.

Genealogy is an ancient pursuit. In the most basic terms it revolves around human relationships and how people relate to one another, in the past and present. Its relevance to human society has been ever-changing, as it has journeyed from antiquity towards present times. In the not so distant past, genealogy could attach a man to heavy burdens and obligations. For instance, the duty of vengeance; or

perhaps the more likely scenario of having to support one's unfortunate kinsmen who had fallen upon hard times, perhaps through illness or poverty. And of course genealogy still very much governs the principles of inheritance law: the rights of a decedent's survivors to inherit property.

It appears, nowadays, that people conduct genealogical research more out of sheer interest and curiosity than pure or practical necessity: the stereotype being a greying elder, sitting in an archival reading room, rummaging through piles and heaps of documents, manuscripts and catalogues. And in more recent times the medical sciences have found ways to utilize and exploit the testimony of genealogy, particularly in the field of genetic diseases.

Genealogy has played an important role in Icelandic society for a millennium. This particular strain of knowledge had to be kept in an organized and accessible manner. And the necessity to preserve genealogical knowledge was, and has been, urgent. Fortunately, we (usually) relied upon parchment and paper to safeguard this particular part of tradition in our cultural history. The publication that I am about to discuss, *Ættartölusafnrit séra Þórðar Jónssonar í Hítardal*, which could translate as 'The Genealogical Anthology of Reverend Þórðar Jónsson in Hítardalur', is very much a product of the aforementioned tradition.

Reverend Þórður Jónsson (1606–1670) was, as his father before him, a pastor in the parish of Hítardalur, situated in the mid-west of Iceland. Before his pastoral appointment in Hítardalur, he studied at the University of Copenhagen, and became the first of his countrymen to formally attain the degree of *attestatus* in 1630. Reverend Jónsson was ordained in the same year and assisted his father in Hítardalur until 1633. The following year, Jónsson himself assumed the pastorate and served it until his death in 1670. He was an industrious man of learning, wise and well-informed, financially secure, and held in high regard among

his peers and other contemporaries. His most notable piece of work is the above-mentioned anthology. But before I discuss it, I would like to take a moment to introduce the scholar to which we, the seventeenth-century enthusiasts in Iceland, owe a debt of gratitude for researching and publishing Reverend Jónsson's *Genealogical anthology*.

Guðrún Ása Grímsdóttir is a scholar and research professor at the Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies in Reykjavík. For the past 40-odd years, she has dedicated herself to historical research, writing and publication. Her vocation has been to promote and publicize Icelandic primary sources. Grímsdóttir's impressive list of publications and lectures is accessible at www.arnastofnun.is. She is a very capable scholar. Her most distinctive work attributes being skilled craftsmanship, dedication and discipline. The result of the pure effort pertaining this particular compilation is testament to Grímsdóttir's vigour and competency. She is a seasoned scholar who has made a significant contribution in the study, research and publishing of Icelandic primary sources, disseminating her findings via articles, lectures, papers and books.

Grímsdóttir's publication consists of two volumes, 1,027 pages in total. Volume I contains Jónsson's *Genealogical anthology*, following a short introduction from the publisher. The introduction explains the preservation of the anthology, and the different manuscripts that have preserved this historical source. The spelling is modernized. That arrangement makes the text of the *Genealogical anthology* all the more readable and accessible. Jónsson's *Genealogical anthology* contains 18 chapters. Each chapter revolves around an individual (e.g. Bishop Jón Arason) or a family (e.g. Borgarætt, a family originating from the Borgarfjörður area in Iceland). Reverend Jónsson focuses his attention on the genealogy of Icelandic bishops in the sixteenth and seventeenth centuries, as well as the most prominent families: the two often being very

much intertwined and closely connected, be it through blood, common interests, and the like.

Volume II contains a very extensive register, 270 pages to be exact, of persons and places that appear in Jónsson's *Genealogical anthology*, compiled by the publisher. Needless to say, this register is immensely useful. Volume II also contains a photographic section, dedicated to the different manuscripts on which the publication of Jónsson's anthology is based. A large section of this volume is dedicated to the publisher's research on Jónsson's anthology, as well as similar sources. Grímsdóttir's essay is both descriptive and analytical on Icelandic genealogical anthologies in general, as well as specifically on Jónsson's *Genealogical anthology*. It is insightful and speaks to Grímsdóttir's detailed research.

So, what does Reverend Jónsson's genealogical anthology tell us about Icelandic society in the sixteenth and, in particular, the seventeenth century? The text is far from being a dry and repetitive compilation of logs and registers of names in an arranged genealogical order. Instead, it is an interesting narrative that reflects the ethos of the period. And to some extent Jónsson's text is quite historiographical. The text can be seen and viewed upon as a contribution to social history, at least from Jónsson's viewpoint. His attitudes and sentiments towards individuals and families are usually apparent. The text is very revealing, and provides a valuable insight into the mindset of a member of the Icelandic elite in the seventeenth century. It also provides an insight into the upper echelons of Icelandic society in the period and how intimately intertwined they were, in respect to kinship, either through blood or marriage. In that respect, Icelandic society was virtually static and not very open to social mobility.

Jónsson's *Genealogical anthology* also uncovers the sheer density of the upper echelons' social network. He is rather occupied with the genealogy of Icelandic bishops in his time. Those individuals were of course closely related, or otherwise connected, to the leading

families in Iceland of his time, some of them being the forefathers of members of the ruling class. The last Catholic bishop in Iceland, Jón Arason (1484–1550) of Hólar diocese, was far from being celibate, fathering at least nine children, of whom six survived to adulthood. Grímsdóttir's publication contains Jónsson's chapter on Bishop Arason's history (vol. I, pp. 108–79). In the chapter on Bishop Arason, he weaves the narrative and genealogy together into one fabric. This method is the hallmark of his historiography.

To my mind, the publication of Reverend Jónsson's *Genealogical anthology* is a major contribution to Icelandic cultural history. As a practising historian/archivist and seventeenth-century enthusiast in Iceland, this publication is a very valuable addition to my armoury of tools. Jónsson's *Genealogical anthology* could best be described as a manual to Icelandic social networks in the sixteenth and seventeenth centuries. It did not come as a surprise to me that Grímsdóttir's publication was nominated for recognition-award in 2009 by *Hagþenkir* (The Association of Non-fiction and Educational Writers in Iceland). The publication is not only an encouragement to seventeenth-century scholars in Iceland to undertake similar endeavours. It is also a stark reminder that we must keep on unearthing primary sources from the archives and bring them to the surface.

Gunnar Örn Hannesson

Guðný Hallgrímsdóttir, *Sagan af Guðrúnu Ketilsdóttur: einsögurannsókn á ævi 18. aldar vinnukonu*. Sýnisbók íslenskrar alþýðumenningar 16, eds. Davíð Ólafsson, Már Jónsson & Sigurður Gylfi Magnússon (Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2013). 173 pp.

In this work the historian Guðný Hallgrímsdóttir pieces together from various

sources the life story of the eighteenth-century Icelandic farm labourer, Guðrún Ketilsdóttir. The title reads in English ‘The Story of Guðrún Ketilsdóttir: A microhistorical study of the life of an eighteenth-century woman farm labourer.’ Along with a manuscript of her life story, as told in her own words, the book contains chapters on different facets of this peasant’s life from cradle to grave in an effort to shed light on the lives of farm labourers in general, and especially women, during this period. The book contains a number of photographs and helpful appendices.

Hallgrímsdóttir describes how the motivation for this study lies in her research on women’s autobiographical writing in the eighteenth and nineteenth centuries, during which she came across the manuscript of Guðrún Ketilsdóttir’s story. There are several versions of this story found in manuscript collections, and one printed version Hallgrímsdóttir mentions is from 1925. She classifies the story as autobiographical, even though it is clear Ketilsdóttir did not write it herself, but told it to the writer. Perhaps more attention to this detail might have been of interest here; i.e. implications for the interpretation of the text, when taking into account the relationship between the writer and the teller. (Brynja Þorgeirsdóttir points this out in her analysis of the autobiographical text and Guðný Hallgrímsdóttir’s work in ‘Upprísá Guðrúnar Ketilsdóttur: Sjálfsmynd og sviðsetning í elstu, varðveittu sjálfsævisögu íslenskrar alþýðukonu sem áður var túlkuð sem gamansaga af flóni’, *Skírnir* 188, 2014: Autumn, pp. 381–409.) While searching for other versions of the manuscript, Hallgrímsdóttir notes that women are invisible in the manuscript records (p. 10), mainly because of the Icelandic National Library’s policy in the early twentieth century: one very much influenced by nationalistic discourse. It was clear to cataloguers and intellectuals at that time that what was of value in the collections was how the story of

Iceland was told; and in it women were very much marginalized and their texts commonly grouped under fathers, spouses, sons, or even grandfathers (p. 11). According to the catalogue then, very few texts by women existed; but, as Hallgrímsdóttir found out, they were there, albeit hidden under layers of national chauvinistic ideology. As Hallgrímsdóttir explains, not only were texts by women in this period few and hard to locate, they were also simply wrongly categorized. For instance, in one such listing Ketilsdóttir’s story was not listed under ‘biography’, but ‘folklore’ (p. 29), thus relegating it to a ‘lesser’ genre; a curiosity rather than an individual’s story of their own life. Hallgrímsdóttir also notes how the introduction to the only printed version contains many details on the woman’s life which are hard to substantiate – stories for which she has found no corroborating evidence – and seems a highly subjective interpretation of the text, rather than a historically accurate version of events.

Hallgrímsdóttir asks the question at the start of the work how a manuscript like this one can be read with the tools of microhistory in order to gain an understanding of events and individuals from the past (p. 30). Ketilsdóttir’s story itself is only four pages long (in this printed version), elliptical and at times impenetrable (pp. 35–38). Names are not explained, whether of individuals or places, nor any larger context. Following the text in this study is Hallgrímsdóttir’s biography of the woman. Guðrún Ketilsdóttir was born in 1759 into poverty, in a period of Icelandic history characterised by unusually cold weather and devastating volcanic eruptions, which caused incredible hardship. Hallgrímsdóttir goes on to surmise what she can of the woman’s story by using detailed church records and other available sources. This gives her an opportunity to discuss various aspects of a woman’s life in terms of her gender and her class, such as child-rearing, education, family relationships,

work environment, and general prospects. She is careful in keeping in mind questions of gender and class throughout her study, criticising existing research for lumping all women together, not differentiating between women from different classes, and therefore coming close to stereotyping the lot of women in this time period (p. 145).

Hallgrímsdóttir manages to trace Ketilsdóttir's life in a fair amount of detail, and her use of sources is often highly illuminating. One innovative reading of source material is how she uses a detailed list of items Ketilsdóttir and her siblings inherited from their parents to tell the story of the different needs and different lives the siblings lived, in a convincing reading of available records. The use of the primary source itself, i.e. Guðrún Ketilsdóttir's telling of her life story, can however be questioned, as the main research question of what this text can tell us about those times does not seem to be in the foreground, although the question is reiterated later in the work (p. 143). In a few instances Hallgrímsdóttir interrogates the text itself, for instance in analysing how Ketilsdóttir speaks of her employers. As Hallgrímsdóttir explains, she seems to have been a clever woman who did not feel subjugated to her masters (p. 105), not hesitating to speak out if she felt they deserved it. Hallgrímsdóttir also points out that one of the ways for ill-treated workers to get their own back was by speaking ill of bad employers (p. 140). Maybe if the text had been interrogated and examined further, the context in which it came about, its purpose and (despite everything) its longevity might be explained further. But overall this is not a close analysis of the manuscript itself, or an attempt at a detailed interpretation of this specific text. Rather, Guðrún's story is the spark, but other records and source materials are the main foundation for this study.

In this study a fairly comprehensive picture of the lot of a female farm labourer in eighteenth- and nineteenth-century Iceland

emerges through careful interrogation of sources and available material. A more comprehensive reading and perhaps a more thorough and wide-ranging analysis might have emerged with (a) a closer analysis of the autobiographical text itself; and (b) a wider range of secondary material, for instance on eighteenth- and nineteenth-century autobiographical writing, women's autobiographical writing, and working-class autobiography, which have been studied in other countries, to put Guðrún Ketilsdóttir's compelling story into a larger context.

Gunnþórunn Guðmundsdóttir

Ruth Hemstad, *Propagandakrig: kampen om Norge i Norden og Europa 1812–1814* (Oslo: Novus, 2014). 561 pp.

Åren 1812–1814 tillhör de mer dramatiska i Europas och Nordens historia. Åren 1810–1812 gick Europa sakta mot den slutliga uppgörelsen mellan Napoleons Frankrike och Alexanders Ryssland. Sverige hade lidit nederlag mot Ryssland 1808–1809 och förlorat sin östra riksdel Finland. I krigets kölvatten skedde en statsomvälvning. Gustav IV Adolf störtades, en ny konstitution kom till och 1810 hade en ny kronprins, den före detta franske fältmarskalken Jean Baptiste Bernadotte under namnet Karl Johan, tagit över den reella makten i Sverige. Karl Johan hade en ny syn på den svenska utrikespolitiken som i korthet innebar, åtminstone på kort sikt, en acceptans av förlusten av Finland och insikten att Sverige med sina begränsade resurser måste söka fred med Ryssland. Det som kom att kallas 1812-års politik var en omläggning av den svenska utrikespolitiken mot att söka Rysslands stöd snarare än att se stormakten på andra sidan Östersjön som en arvfiende. Karl Johan försökte i den nya politiska situation som rådde i

Europa lotsa Sverige och sig själv till en så förmånlig position som möjligt. Karl Johan lyfte dessutom fram ett gammalt mål i den svenska utrikespolitiken – en önskan att erövra Norge. Avtal mellan Karl Johan och Alexander våren och sensommaren 1812, särskilt mötet i Åbo i augusti, banade vägen. Danmark hade valt att stå på Napoleons sida och i och med Napoleons och Frankrikes nederlag 1812–1813 fanns goda möjligheter för en svensk erövring av Norge med ryskt och brittiskt stöd. En svensk armé under Karl Johan marscherade efter slaget vid Leipzig på hösten 1813 från nordtyskt område mot de syddanska hertigdömena och Jylland och tvingade Danmark och Fredrik VI till underkastelse. Freden i Kiel i januari 1814 gav Norge åt Sverige. Men norrmännen stod inte bara passiva utan agerade under våren med att skapa en egen konstitution och välja en monark, Christian Fredrik, i strid med Kielfreden. Sommaren och hösten 1814 fick slutligen vapnen tala och Norge tvingades efter ett kort krig att acceptera en union med Sverige, men det blev en kompromiss då norrmännen fick behålla sin konstitution från maj 1814.

Kampen om Norge 1812–1814 fördes inte bara på högsta diplomatiska nivå och med vapenmakt utan även genom att alla inblandade aktörer försökte påverka opinionen på olika sätt. Vi har fram till idag känt till att det förekom ett intensivt spridande av information för den egna saken i Norge 1812–1814 från svensk sida. Men vi vet mycket mindre om den norska och danska opinionsbildningen och inte minst om hur kampen om Norge med bläck och penna fördes i Storbritannien och i övriga Europa. Ruth Hemstads undersökning fyller därför en stor kunskapslucka. I ett digert material av pamfletter, tidningsnotiser, cirkulär, proklamationer, brev, dagböcker, rapporter och diplomatisk korrespondens har Hemstad gjort en övergripande kartläggning av det som hon kallar propagandakriget. Undersökningen följer kronologiskt de olika faserna i kampen om opinionen och sönnerfaller i två huvudsak-

liga delar: Uppladdningen och Kulmen. I den första delen "Uppladdningen" behandlas propagandaverksamheten riktad mot norrmännen 1813 från både svensk och dansk sida i ett kapitel och den internationella kampanjen 1813 från svensk sida och det danska svaret i ett kapitel. I den andra delen "Kulmen" undersöks propagandakriget under 1814 uppdelade på fyra kapitel. I det första behandlas den norska propaganda-offensiven efter Kielfreden fram till slutet av februari och den svenska uppföljningen av Kielfreden. I det andra kapitlet står Eidsvoll i centrum med utgångspunkt i vilken information som nådde Eidsvollmännen och vilka publikationer som lämna Eidsvoll. I det tredje kapitlet undersöks den offentliga debatten i Storbritannien våren 1814 och på vilket sätt man från svensk och norsk sida försökte påverka den brittiska opinionen. I det sista fjärde kapitlet behandlas händelser på hösten 1814 och den svenska och norska propagandan före, under och efter det korta kriget.

Resultatet av Hemstads undersökning är framför allt att vi nu vet mycket mer om opinionsbildningens innehåll, omfattning och mottagande. De främsta aktörerna Karl Johan, Fredrik VI och Christian Fredrik hade som sitt främsta mål att vinna norrmännen. Genomgående var innehållet i de skrifter som spreds positivt mot norrmännen, men däremot dansk- eller svenskfientligt. Vid sidan om att vinna den norska befolkningen hade propagandan även en internationell dimension. Innehållet var stundtals tydligt riktat mot en internationell publik och mer än någonting annat den brittiska opinionen. Propagandakriget måste enligt Hemstad ses i ett internationellt perspektiv. Inte minst är det tydligt att Karl Johan ville få spridning för sina löften till norrmännen om en egen konstitution för att på så sätt göra erövringen av Norge mer möjlig för norrmännen att acceptera, men i lika stor utsträckning för att få stormakterna att godkänna annekteringen.

I propagandan beskrevs verkligheten på helt olika sätt. Hemstad menar, med stöd i an-

nan forskning, att om propaganda ska fungera måste den anknyta till redan existerande föreställningar. Det bärande budskapet som fördes fram från norsk sida kan sammanfattas i slagordet "heller död enn svensk". Grundtanken var att norrmännen skulle uppfatta att döden var att föredra framför att leva under det som förväntades bli förtryck och slaveri. Man varnade för den svenska adeln och att sändas ut i krig till främmande länder. Den svenska propagandan var i första hand antidansk. Från svensk sida anspelade man på ett redan existerande missnöje med det danska styret. Det danska förtrycket blev satt i motsats till den svenska friheten med en norsk nationalsamling och en norsk författning. Dessa två huvudbilder spreds även till utlandet och inte minst den svenska bilden av unionen vann fäste bland politiker i Storbritannien som använde den i sin argumentation för att stödja Sverige i sin annektering av Norge.

Hemstads bok är en välskriven produkt av en gedigen forskning. Trots det vill jag lyfta två frågor till diskussion. Först och främst är det enligt min mening olyckligt att använda begreppet propaganda. Hemstad skriver själv att begreppet i mycket liten utsträckning användes i samtiden. Det är alltid meningsfullt att använda teoretiska begrepp för att kunna göra en analys, men i det här fallet blir det problematiskt. Propaganda är enligt min uppfattning ett begrepp som alltför mycket hör till 1900-talets politiska verklighet. En fråga som bara svepande och inte riktigt på allvar besvaras i Hemstads undersökning är vilken betydelse propagandakriget hade. Påverkade verkligen den stora mängden skrifter händelseutvecklingen? Hemstad menar att så är fallet. Hon går till och med så långt att hon antyder att inverkan av den myt som skapades i Norge 1812–1814 från norsk sida levde kvar och blev avgörande senare vid 1800-talets slut och i samband med unionsupplösningen. På denna punkt hänger jag inte riktigt med. Är det verkligen så? Och hur belägger man i

sådana fall ett sådant samband? Fick verkligen propagandaversionen från 1812–1814 ett sådant genomslag?

Oavsett dessa invändningar vill jag varmt rekommendera boken till den som vill lära sig mer om de dramatiska åren 1812–1814 i Nordens historia. Samtidigt vill jag rikta en uppmaning till alla historiker. Låt inte forskningen kring den dramatiska tidsperioden 1792–1815 klinga av bara för att vi uppmärksammat alla 200-årsminnen!

Martin Hårdstedt

Mikko Huhtamies, *Pobjolan Atlantis: uskomattomia ideoitu Itämerellä* (Helsinki: John Nurmisen säätiö, 2014). 223 pp.

De flyktiga stunder då man får se på framtiden genom ett annat tidevarvs glasögon är alldeles speciella för en historiker. Gällande boken *Pobjolan Atlantis* eller "Nordens Atlantis", med undertiteln "otroliga idéer i Östersjön", borde man kanske snarare tala om det förflutnas dyrkarkikare för det är vattenrelaterade tekniska innovationer och fenomen som har inspirerat historikern Mikko Huhtamies att studera särskilt 1700-talets innovationer och framtidsvisioner.

Planer och uppfinningar som i dag förefaller mycket fantasirika har naturligtvis en särskild lockelse, inte bara för att de berättar om människans gränslösa inbillningskraft och fantasi, men också för att de så konkret vittnar om sin tids materiella förhållanden och dess tekniska begränsningar. Det förflutnas innovationer – särskilt de som inte kunde realiseras – kastar också sitt ljus över sin tids framtidsutsikter och föreställningar om hur världen skulle kunna se ut i en tid efter deras egen. Huhtamies konstaterar att tekniken hade nått sin essens då människan i sina tekniska skapelser inte längre utgick från en konkret

och direkt imitation av naturen, utan började bygga upp tekniska lösningar genom slutledningar och uträkningar som byggde på tankearbete. Inom maritimtekniken övergav man till exempel under tidigmodern tid fiskarna som förebild för skeppens utformning och sökte nya lösningar.

Detta större tema är den sammanbindande länken mellan bokens två huvudteman, ingenjörer och utopier. Det handlar om uppfinnare som inte nöjde sig med hur sakerna var, utan tänkte och föreställde sig hur sådant som ännu inte fanns skulle kunna konstrueras och fungera. En viktig förutsättning för dessa fantasirika uppfinningar och tidens "innovationspolitik" överlag, var att det inte bara var handgripliga, fungerande uppfinningar som uppskattades. I dag värderar vi oftast uppfinningen efter resultatet, men de tidigmoderna mecenaterna, som finansierade vetenskapsmännens och uppfinnarnas arbete, betalade inte bara för fungerande resultat, utan också för vackra, intrikata idéer, vackert skissade på papper. Huhtamies föreslår att en orealiserad teknisk föresats kan jämföras med en utopi. En sådan utopi var till exempel den stad som fortifikationsofficerarna och bröderna Magnus Otto och Carl Fredrik Nordenberg på 1720- och 1730-talen planerade på ön Fagerö vid Finlands södra kust, 22 kilometer öster om Helsingfors, en tänkt stad med kanaler, kvarnar, skeppsvarv med mera.

Huhtamies lyfter fram bröderna Nordenbergs planer för Fagerö som en tidigt parallell till fästningsprojektet Sveaborg som planerades och uppfördes utanför Helsingfors några decennier senare. Fagerö skulle bli en allmännyttig "örepublikt", men bara brottstycken av planerna kunde realiseras under en kortare tid, som helhet förblev projektet en utopi. Företaget kolliderade med existerande stadsprivilegier och gick inte ihop med de ramar som tidens samhälle ställde upp. Fagerö förblev en tankeövning, i enlighet med tidens populära utopigenre, medan Sveaborg som var kronans projekt, och inte lika utopiskt till sina grund-

förutsättningar – även om en del tekniska lösningar var banbrytande – kunde genomföras under århundradets andra hälft.

Bokens titel och omslagsbild (*Et nos homines* i Olaus Rudbecks *Atlantica*) pekar på barocktidens utopiska historievisioner, men Huhtamies största intresse ligger vid tekniska uppfinningar som anknöt till ett av de fyra elementen, nämligen vattnet. Hydroanalogier som förklarade världens och människans fysiska struktur som hydrauliska pumpmaskiner vittnar om vattenteknologins stora praktiska och mentala betydelse för den tidigmoderna världen. Boken består av fallstudier och essäistiska granskningar av betydelsefulla skeden och innovationer. Huhtamies inleder med det tidiga 1500-talets Venedig (Nordens kartografi och Gustav Vasas flotta) och Nederländerna på 1600-talet (Rudbecks resa till Leiden och hans hydrotekniska världsbild). De senare kapitlen som behandlar 1700-talet utgör dock bokens mest omfattande och sannolikt dess mest originella insats.

Atlantis som sinnebild binder löst samman bokens olika underteman: skatter och skeppsbrott; maskiner och maritimteknik för att utnyttja vattnets kraft och dess logistiska möjligheter; utopier och uppfinningar som aldrig togs i bruk och likt ett Atlantis sjönk åter i det mänskliga minnets djup. Huhtamies påminner läsaren om att den osynliga världen under vattnets yta fortfarande var ett okänt land på 1700-talet. Det var först då som man mera aktivt började studera havets botten med hjälp av ny dykarutrustning och bärgningsteknik. Som Huhtamies konstaterar fanns det praktiska orsaker till intresset, nämligen de dyra laster som vid skeppsbrott hamnade på Östersjöns botten i takt med områdets ökande betydelse för sjöfarten.

Huhtamies bok behandlar Östersjöns historia, men den är inte en marinhistorisk studie i traditionell mening. Den är snarare ett försök att slå samman en mängd tidsfenomen som på olika sätt ansluter sig till vattenelementet. Det

är ett intressant och originellt perspektiv. Vi möter Rudbecks ingenjördisciplin i kanalarbeten och Sveaborgs officerare som mönsterjordbrukare. Vi får se världens äldsta dykar-dräkt, titta ut på havet genom 1700-talets lotsstuga och läsa om hur Helsingforsbor gick omkring i ostindiskt silke eftersom påpassliga kustbor "räddade" lasten från sjunkande skepp som hade drabbats av skeppsbrott. Att alla dessa uppgifter och tolkningar i boken inte dokumenteras i detalj beror dels på dess upplägg kring ett antal fallstudier, dels på att boken är en biprodukt till den forskning som Huhtamies har gjort inom ett projekt om sjöfästningen Sveaborg bland annat som innovationscentrum på 1700-talet.

Det sistnämnda förklarar 1700-talets och Sveaborgs centrala placering i boken. Trots att boken behandlar Östersjöområdet och också kontakter och idéöverföring mellan Östersjöregionen och övriga Europa, är exemplet ofta hämtade från södra Finlands kust. Boken bygger också delvis på författarens tidigare forskningar om lantmäteriets historia. I hans sällskap blir många gamla och nya historiska bekantskap avslöjade som insiktsfulla tekniker och uppfinnare. Bärningsteknik och vistelser i undervattensvärlden på 1700-talet kommer att bli närmare belysta i Huhtamies nästa projekt.

Päivi Maria Pibljaja

Maren Jonasson & Pertti Hyttinen (eds.), *Anders Chydenius samlade skrifter 1–3* (Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland/Bokförlaget Atlantis, 2012–2015). 536+571+798 pp.

Anders Chydenius var en av de mest radikala riksdagsledamöterna på riksdagen 1765–1766. Under frihetstidens politiskt mest intensiva period bidrog Chydenius med ett flertal viktiga inlägg, speciellt i debatterna om

näringsarnas främjande, handel och tryckfrihet. Mot slutet av riksdagen fick bondeståndet nog av Chydenius radikalism och uteslöt honom från riksdagsarbetet 1766. Han återvände till sitt ämbete som kaplan och senare kyrkoherde i Gamlakarleby i Österbotten. Han fortsatte att författa ekonomisk-politiska skrifter, men inte lika ivrigt och inte med samma radikala frihetsideal. Det berodde dels på att han ägnade mer tid åt religiösa frågor, dels på att han anpassade sig till den gustavianska tidens stramare politiska klimat. Han deltog också i riksdagarna 1778–1779 och 1792, men det är främst 1760-talets Chydenius som blivit känd för eftervärlden.

Chydenius har haft en speciell ställning i finländsk historieskrivning. Som en del av 1800-talets nationella historieskrivning lyftes Anders Chydenius fram som en finsk frihetskämpe från den svenska tiden. E. G. Palméns utgåva *Politiska skrifter af Anders Chydenius* (1880) och Georg Schaumans *Biografiska undersökningar om Anders Chydenius* (1908) har hittills utgjort de viktigaste källutgåvorna. Chydenius har sedan dess haft en självklar plats i det ekonomiska tänkandets historia i Finland och Sverige. Från Karl Petanders *De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framtråda i litteraturen* (1912) till Lars Magnussons *Äran, korruptionen och den borgerliga ordningen* (2001) har Chydenius beskrivits som en av frihetstidens mest framträdande reformmerkantilistiska eller rentav liberala ekonomiska tänkare.

Att tre organisationer, Anders Chydenius stiftelse, Karleby universitetscenter Chydenius och Garantiföreningen för Chydenius-Institutet, på 2000-talet har valt att producera *Anders Chydenius samlade skrifter* (ACSS), kan ses som ett uppsving i hur Chydenius arv används både politiskt och som kulturellt kapital. I detta utgivningsprojekt har man betonat Chydenius också regionpolitiskt, vilket stämmer väl ihop med Chydenius egna politiska strävanden för de österbottniska kuststädernas handelsfriheter. En regionpolitisk betoning finns inte i

de tidigare utgåvorna som tillkom i en mera nationalheroiserande era. Däremot finns det en stark kontinuitet från den äldre traditionen i hur Chydenius framstår som försvarare av tryck- och handelsfrihet. I moderna termer skriver Gustav Björkstrand, ordförande för Anders Chydenius stiftelse, om "frihet, öppenhet, demokrati och mänskliga rättigheter" som grundläggande värden i Chydenius författarskap (band 1, s. 12). För den som studerar Chydenius skrifter blir det uppenbart att hans försvar av näringsfrihet uppstod utgående från väldigt annorlunda problem än de flesta av dagens politiska inlägg som använder Chydenius som ett slags fader till ekonomisk liberalism. Detsamma gäller tillämpningen av begrepp som mänskliga rättigheter, demokrati och öppenhet. Det finns en hel del att undersöka i hur den politiska tillämpningen av Chydenius skiftat genom åren.

ACSS har hittills kommit ut i tre volymer. Hela serien kommer att omfatta fem volymer och ges ut på svenska och i finsk översättning. De tre första volymerna innehåller Chydenius politiskt-ekonomiska skrifter utgivna i kronologisk ordning, medan de två återstående böckerna består av Chydenius religiösa texter. Trots att de religiösa skrifterna är relevanta för att skapa en uppfattning om Chydenius som politisk och ekonomisk tänkare, finns det goda skäl att diskutera de tre första volymerna redan nu.

Det är uppenbart att den nya utgåvan kommer att göra Palméns och Schaumans utgåvor överflödiga (men inte de biografiska analyserna som finns i böckerna!). Den nya utgåvan är heltäckande, följer moderna textkritiska principer och återger texten mycket närmare originalet. Alla ändringar i ursprungstexten (till exempel korrektur av uppenbara sättningsfel i originalet) är dokumenterade i utgåvan. ACSS för också en mycket noggrannare diskussion kring texternas tillkomst- och utgivningshistoria än företrädarna. Viktigast är att den nya utgåvan är genomgående pålitlig. Med ingående ordförklaringar, register över personer, or-

ter och bibelställen och framför allt vetenskapliga kommentarer till så gott som varje text, är ACSS inte bara oumbärlig för den som forskar i Chydenius, men för alla som intresserar sig för 1700-talets andra hälft. Seriens redaktörer, Maren Jonasson och Pertti Hyttinen, redaktionsrådets medlemmar Gustav Björkstrand, Henrik Knif, Bo Lindberg, Juha Manninen och Jari Ojala samt ACSS vetenskapliga kommentatorer ska tackas för detta arbete.

En självklar följd av ACSS är att bilden av Chydenius breddas. Texterna är inte snäva texturval, utan täcker ett brett fält från predikningar till politiska pamfletter. Textkommentarerna har krävt kunskaper i retorik, språk, medicin, ekonomi, politik och jordbruk. Här visas Chydenius bredd, men också hur hans karriär styrde honom att reflektera över väldigt olika frågor. Det är påfallande att Chydenius texter uppstod som resultat av prisfrågor som ställdes av Kungliga Vetenskapsakademien, Kungliga Finska Hushållningssällskapet eller som direkta reaktioner på riksdagsarbetet. Chydenius var framför allt en politiker och en debattör. Det verkar som om just Chydenius engagemang i riksdagen och det unikt debatterande och öppna i den politiska kulturen i Sverige på 1760-talet möjliggjorde hans tankar. Att han i dag jämförs med tänkare som Adam Smith och har kallats för fader till världens första Freedom of Information Act (ett anspråk som kräver viss omtolkning av tryckfrihetslagen från 1766) bottenar alltså i en kombination av skarpt intellekt och en serie tillfälligheter i den politiska debatten på 1760-talet. Kring en tredjedel av Chydenius hela politisk-ekonomiska produktion tillkom under 1765 och 1766. Bland dessa skrifter finns också de flesta av de texter som fortfarande blir lästa och översatta, däribland den berömda "Den nationale winsten" som han själv senare beskrev som "en liten Afhandling" (band 3, s. 533). Trots att han höll aktivt i pennan även under den gustavianska tidens riksdagar, var dessa debatter mindre intensiva

och mer inriktade på att försvara de politiska principer som stod Chydenius nära, än debatterna under frihetstidens sista år då det rådde en stämning av att stora förändringar i samhället var möjliga. Det är också uppenbart att debatterna delvis hade en annan form under den gustavianska tiden. Från pamflettdebatter flyttades diskussionen nu till tidningarna.

I en av de sista texterna som Chydenius skrev, den självbiografiska uppsatsen från 1803, betonar han själv just debatterna och den tävlan som han kastade sig in i under riksdagen (band 3, s. 531–534). Det är tacksamt att ACSS också innehåller inlägg av andra aktörer som deltog i debatterna. Många av Chydenius inlägg skulle vara svåra att begripa utan dessa.

Samtliga texter har kommenterats av en eller flera experter. Kommentarererna i ACSS är väldigt fokuserade på att granska texternas status i Chydenius författarskap, deras tillkomsthistoria och deras omedelbara svenska kontext. Valet är förståeligt, men en kontrastering till andra länder och diskussioner kring Chydenius plats i en internationell utveckling av politiskt och ekonomiskt tänkande skulle ha varit givande. Det framgår inte till exempel tillräckligt tydligt i ACSS att 1760-talets radikalism hörde ihop med sjuårskriget och en allmän aktivering av den politiska debatten, föreningslivet och nya visioner för framtiden. Den internationella, och något missvisande namngivna, volymen *Anticipating The Wealth of Nations: The Selected Works of Anders Chydenius (1729–1803)* som gavs ut 2012 hjälper här, men försöker onödigt starkt betona Chydenius koppling till 1700-talets intellektuella republik. Chydenius författarskap var trots allt knutet till uttryckligen svenska debatter, men det politiska läget i det svenska riket var i allra högsta grad sammanflätat med transnationella ekonomiska, politiska och kulturella mönster.

Kommentarernas styrka ligger i att varje text diskuteras avskilt eller ihop med en närliggande text. Nyanserna i Chydenius författarskap får ofta sin förklaring just genom en

diskussion om de yttre ramarna för texten. I stället för att enkelt påpeka hur 1760-talets radikala Chydenius blir försiktig och förvandlas till en anhängare av gustaviansk politik visar kommentarerna hur samma spår löper genom Chydenius författarskap, men anpassas till det rådande politiska klimatet och till de enskilda debatter som Chydenius deltog i.

De återstående två volymerna av ACSS och översättningarna av dessa är under arbete och torde komma ut under nästa år. Arbetet med att utge Chydenius texter ska inte sluta där. En elektronisk utgåva av materialet är planerad och den kommer att tjäna både det offentliga samtalet och forskarsamfundet. Den erbjuder också möjligheten att rätta fel (som är väldigt få), den gör texterna sökbara och kommer möjliggöra olika typers maskinläsningsmetoder som hela tiden utvecklas inom digitala humaniora. Till exempel i de fall där man har ifrågasatt att Chydenius är den som har författat vissa texter kan programmerad läsning möjligen bidra med ny information genom en jämförelse av stilen i texter ur större textkorpus. För att den elektroniska utgåvan ska vara användbar på bästa möjliga sätt, är det viktigt att den förses med metadata, variationsbeskrivningar (de textkritiska kommentarerna kommer att fungera mycket bättre elektroniskt än de gör i bokform) och att den distribueras öppet till forskarsamfundet. En parallell utgivning av bilder på originalsidorna skulle också erbjuda en möjlighet att granska texten och få en känsla för originalet.

Jani Marjanen

Már Jónsson, *Arnas Magnacus Philologus (1663–1730)* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2012). 274 pp.

Árni Magnússon's achievement was the preservation of manuscripts in Icelandic, Danish,

and Norwegian from the centuries before paper replaced vellum as the usual material. Collecting was his obsession for more than thirty years, but all might have been lost. His collection escaped the fire that destroyed Árni's house in Copenhagen on 21 October 1728, thanks to an old carriage and the help of a few friends and students. At the time there were few people much concerned with it, but as interest in ancient manuscripts increased, so Árni's reputation grew until he and his manuscripts acquired their present iconic status. The return of the Icelandic part of the collection to Reykjavík was a major national event. Since 1894 the manuscripts themselves have been known through the excellent catalogue in Danish produced by Kristian Kålund, who was keeper of the collection between 1883 and 1919. The man who formed the collection can be understood chiefly through his letters and his notes and diaries that relate to the manuscripts themselves. Using this evidence, Már Jónsson produced his biography of Árni, published in Icelandic as *Árni Magnússon Ævisaga* (1998) – the first since Finnur Jónsson's *Ævisaga Árna Magnússonar* (1930) – and the present volume gives the substance of it to a wider audience in English, though for greater detail one is referred to the original. The aim of the book is to see how and why Árni came to develop his obsession with older manuscripts and to see it in context.

In the seventeenth century little interest was taken in older manuscripts, and even where there was interest in the texts, a modern transcript was easier to read than an old vellum manuscript. Manuscripts in Iceland were not made obsolete by print to anything like the same extent as they were in most of Europe, but older books fell victim to the Northern taste for using their vellum leaves as covers for newer books and administrative papers. The National Libraries in Stockholm, Oslo, and Helsinki house thousands of such leaves from medieval Latin books, stored after the dissolu-

tion of religious houses in the sixteenth century and used to wrap government accounts. In Iceland the episcopal printing press at Hólar became a particular threat, since vellum leaves were used in binding its products as late as the 1630s. By the 1680s attitudes had changed. Both the Danish King Christian V and the Collegium Antiquitatum in Stockholm sent delegates to Iceland to bring back old manuscripts, while Icelanders from good families, coming to Copenhagen to study, might take vellum books with them, knowing that they were valuable. Árni saw their enduring interest and, with single-minded passion, dedicated himself to collecting. It was not a simple business of gathering them, for the loss had been going on apace for decades, and early books were not so easy to find. Nonetheless, with the help of friends, he acquired as many books as he was able, nor did he neglect charters. As for fragments, none was too small, and eighty per cent of Icelandic fragments still extant were Árni's, who would break up printed books if necessary to obtain them. His employment as secretary in the royal archives in Copenhagen, with the later addition of a chair in the university, allowed him the time and, at a pinch, the resources to pursue his obsession, while the government also found occasion to send him to Iceland, where he could serve both his masters and his interests.

Már has provided an account of his career, his professional and personal contacts, and his collecting, interwoven in a single chronological narrative. The book is clearly written and well articulated, but it serves two masters. The personality of Árni would come across better if we were given more in the way of quotation from his correspondence; but that is not really why an international reader will turn to this book. What makes it so valuable to have this study in English is the opportunity for readers outside Iceland to see how Árni's collection was formed and to see the occasions that delivered books and fragments

into his hands. During some periods he kept a diary of his finds and acquisitions, and to have seen more continuous extracts from this would have been advantageous. To be able to see the collection, its shape over time, its variety, and the sources from which so much was brought to light and safety, would have required a much more comprehensive book, but this reader would have appreciated a clearer sense of the collection's growth and its organization. Árni added notes to many of the volumes, frequently cited here, but such a mass of information is not readily digested. A biography of the collection is as important as a biography of the collector. Nonetheless, for someone concerned less with Icelandic texts than with the scholarly interest in medieval manuscripts that saved them – just the kind of reader who needs an account of Árni's life in English – his personal achievement commands our attention. Books in Old English, for example, have survived in far fewer numbers, despite wider interest in them, with at least half a dozen learned collectors in England in the sixteenth and seventeenth centuries. Irish manuscripts from before 1600 survive in far fewer numbers. The men most responsible for their preservation in the seventeenth century can hardly be given this level of biographical treatment: men such as Br Mícheál Ó Cléirigh (who copied more than he secured in older manuscripts) or Sir James Ware, though Edward Lhwyd's much more varied career deserves attention and his collection merits more careful analysis of his sources. Although Lhwyd's Irish manuscripts are numbered in tens rather than hundreds, he was collecting for no more than a few months in Ireland in 1699–1700. One can only wonder what an Árni in Ireland might have preserved. Lhwyd's Welsh collections, on the other hand, which might equally have transformed our knowledge of medieval Welsh literature, perished in two accidental fires at the beginning of the nineteenth century.

Collectors are vital for their real success in saving the manuscripts, but they are also important to us as a means of humanizing and understanding the survival of the books and at the same time assessing whether what was preserved is in any sense representative of what once existed. Individuals have contributed in bigger and smaller ways to the preservation of medieval books, whether Scipione Maffei and Carlo Carinelli, who rediscovered the ancient cathedral manuscripts of Verona in 1712, or Humfrey Wanley, who both catalogued the surviving books in Old English between 1695 and 1701 and managed the formation of the great Harleian Library over the years from 1705 to his death in 1726. Their lives and letters deserve our attention. Árni Magnússon, however, made the biggest difference of any such scholar when his achievement is judged by the very high proportion of all Northern manuscripts now known that we owe to his vision and his arduous endeavour. We read his story with enjoyment and appreciation.

Richard Sharpe

Olof Kåhrström (ed.), *För den värmländska lantbushållningens väl: landsbövdningar, akademiker och bushållningssällskap i arbete för agrar modernisering 1790–1820 skildrat i samtida och nyskrivna texter*, Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 69 (Stockholm: Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien, 2015). 224 pp.

Värmland är knappast känt som något stort jordbrukslän. Idag utgör dess åkerareal fyra procent av Sveriges totala odlade yta och endast tre procent av rikets kor är värmlänningar. På 1860-talet var Värmland lite mer framstående om än inte på något sätt dominerande. Motsvarande siffror var då sju procent av åkermarken och sex procent av den bovina populationen. Ändå har länet begåvats med en

ganska omfattande litteratur om de agrara förhållandena genom årens lopp. I synnerhet har Värmlands lantushållningssällskap, grundat redan 1803, borgat för en del av litteraturen. Denna volym är en samling av åtta källtexter utgivna mellan 1790 och 1822 som får anses gälla som nyckeltexter angående det värmländska lantbruket i en tid av kraftig agrar omvandling nationellt.

Bakgrunden är ett initiativ av framlidne lantbruksrådet Eric Falk som förtjänstfullt förts i hamn av bland annat bokens redaktör Olof Kåhrström och skogs- och lantbruksakademiens chefsbibliotekarie Lars Ljunggren. Volymen är som de andra i akademiens historiska meddelanden mycket fint producerad. Tre av texterna är översättningar från latin varav två är översatta för första gången och en är en tidigare opublicerad handskrift. Till detta kommer uttömmande artiklar om förhållandena i Värmland, om källtexterna och om deras författare.

Kulturgeografen och agrarhistorikern Ulf Jansson ger en mycket fyllig bild av Värmlands agrara förutsättningar i en längre inledande text som också kortfattat beskriver sambanden mellan de olika källtexterna. Här framkommer framför allt att Värmlands jordbruk kring 1800 förändrades i snabb takt på samma sätt som i övriga Sverige. Det handlade om en expanderande åker och nya odlingsmetoder som cirkulationsbruk och växelbruk. Här fanns också nya grödor som potatis.

Källtexterna följer sedan kronologiskt där en ekonomisk avhandling framlagd i Uppsala 1790 av Conrad Widmark och Samuel Brask är först ut. Den handlar om värmländska jordbruksredskap, framför allt plogar, där den så småningom kallade värmländsplogen som liknade engelska förlagor kom att dominera senare under 1800-talet. Här återbrukas en översättning av J. G. Holm som publicerats i *Värmland Förr och Nu* 1948–1949. Dessutom passar redaktören på att också trycka om en text om historiska värmländska jordbruksredskap av

Ragnar Jirlow som publicerades i samma volym som Holms översättning. Här förklaras den relativt tidiga värmländska utvecklingen av plogar med att de traditionellt liknande engelska förlagor samt att Frykdalens småbrukare var vana vid att arbeta med jordbruk i andra landskap, något som underlättade att nya modeller prövades. Till detta kom den värmländska bergslagen som tillhandahöll metall av hög kvalitet till järnplogarna (s. 63–64).

En text som nu för första gången publiceras på svenska är filosofie magister Ulrik Johan Åbergs lundaavhandling *Observationer kring den värmländska lantushållningen* från 1801 översatt från latin av Magnus Karlsson. Redaktör Kåhrström beskriver sammanhangen för Åberg och hans avhandling i en kort och informativ text. Åberg ansvarade vid tiden för avhandlingen för universitetets instrumentsamling, men kunde några år senare, förmodligen i kraft av avhandlingen, gå vidare till ett matematiklektorat i Karlstad. Avhandlingen i genren hushållning och ekonomi får nog ses som typisk för sin tid med undantaget att det var just värmlänningen Åberg som presiderade istället för ekonomi-professorn Anders Jahan Retzius.

Den tredje källtexten är ett anonymt förslag om cirkulationsbruk från 1803 ursprungligen publicerat i det värmländska hushållningssällskapets handlingar 1805. Den längsta källtexten är den fjärde, det värmländska hushållningssällskapets betänkande om läget i länet ställt till landshövdingen i slutet av 1805 och hämtat från det värmländska hushållningssällskapets handlingar 1807, 1808 och 1811. Textförfattaren har inte gått att identifiera, men texten utgör en uttömmande lägesbeskrivning över länets olika näringar som här också fått illustrationer.

Den femte texten är en översättning från latin (åter av Magnus Karlsson) av Nils Jacob Silléns uppsalaavhandling 1815 om det värmländska hushållningssällskapets tio första år 1803 till 1813, tillika den första kända historiken över ett svenskt hushållningssällskap (s.

154–155). Avhandling publicerades ursprungligen inför tillsättandet av den Borgströmska donationsprofessuren i praktisk ekonomi 1816 och resultat blev också lyckat i och med att Sillén till slut fick tjänsten. Hela bakgrundshistorien om denna vid tiden problematiska donation, enligt Sten Lindroth beskriven som "en lärostol i gödsling och dikning" (s. 149), liksom Silléns liv och hans avhandling beskrivs åter lysande av redaktör Kåhrström. Avhandlingens sensmoral är att det värmländska lantbrukets brister och försummelse kunde hävas i och med inrättandet av den organisation och institution som hushållningssällskapet innebar eftersom det utgjorde en informationskanal där elitens vetenskapligt etablerade rön kunde delges allmogen till rättelse och efterlevnad.

Den sjätte texten är landshövdingen Olof af Wibelis berättelse om lantushållningen i Värmland med anledning av den nyinrättade Kungl. Lantbruksakademiens cirkulär från 1814 med frågor om tillståndet i de olika länen tidigare publicerad i Lantbruksakademiens annaler 1815. Också den sjunde och åttonde texten är författade av länets landshövding som nu hunnit bli Johan af Wingård. Den sjunde texten är en tidigare opublicerad handskrift från 1815 i Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens arkiv. Den åttonde är ett utdrag ur landshövdingens femårsberättelse för Värmland publicerad 1822.

Sammanlagt ger de åtta källtexterna många intressanta inblickar i lantbrukets och näringsarnas utveckling i Värmland kring sekelskiftet 1800, en tid som innebar mycket stora förändringar när det gällde institutionella förhållanden för kunskapsuppbyggnad och kunskaps-spridning på jordbruksområdet. Texterna är ackompanjerade av väl skrivna och informativa översiktsartiklar samt inledningar som placerar dem i ett sammanhang. Till detta kommer fina illustrationer även om de genomgående tillkommit senare än texterna, ofta många decennier senare. Kanske hade volymen också kunnat rymma en mer uttömmande artikel om

tidens lantbrukslitteratur och hushållningsorganisationer liksom vilka sociala nätverk som låg bakom dem även om dessa perspektiv framskymtar här och där i inledningar och kommentarer. Sammantalet bekräftar texterna bilden av en elitens litteratur för allmogen där landshövdingar och storgodsägare, präster och militärer utgjorde något av en självutnämnd proto-expertis inom jordbruksområdet. Härvidlag var Värmland inget undantag, vilket denna utmärkta källsamling tydligt visar.

Thomas Kaiserfeld

Jussi T. Lappalainen, *Kustaa III:n maasota: savo ja Kymenlaakso 1788–1790*, Historiallisia Tutkimuksia 265 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2014. 179 pp.

Professor emeritus Jussi T. Lappalainen utgav 2011 en bok om Gustav III:s krig (1788–1790) till sjöss. När han skrev den började han redan planera en motsvarande bok om krigföringen till lands. I forskningen har landkriget hamnat i skymundan för sjökriget. De viktigaste översiktsverken rörande landkriget är skrivna på 1800-talet. Det är därför på tiden att en ny och modern framställning har gjorts.

Lappalainen baserar sin undersökning på kartor över krigsområdena som uppgjordes under eller strax efter kriget. Den tänkta läskretsen är finsk, och Lappalainen har översatt karttexterna till finska samt gjort egna kommentarer till alla kartor. Han redogör för bakgrunden till kriget, Finland som krigsskådeplats, krigstaktiken och styrkornas numerär innan han kommer in på själva kriget.

Huruvida en rysk spaningspatrull verkligen överskred den rysk-svenska gränsen i Puumala i juni 1788 eller om det hela var iscensatt av svenskarna har historikerna debatterat om. Lappalainen diskuterar detta ingående och

kommer fram till att det hela var en beställning av svenskarna. Hur som helst gav incidenten Gustav III en orsak att låta svenska trupper gå över gränsen och inleda en belägring av Olofsborg (Nyslott) den 3 juli 1788. Detta fick den ryska kejsarinnan Katarina II att förklara Sverige krig den 11 juli. Gustav III fick nu det krig han hade önskat, men inte haft den formella rätten att börja eftersom regenten enligt regeringsformen inte fick inleda ett anfallskrig utan ständernas godkännande.

Enligt den svenska krigsplanen skulle den svenska flottan slå den ryska flottan, varefter trupper skulle landsättas i närheten av Sankt Petersburg som skulle belägras och erövas. De styrkor som fanns i Savolax (den så kallade Savolaxbrigaden) skulle erövra Nyslott och Villmanstrand, medan trupper i Kymmenedalen skulle inta Fredrikshamn. Sjöslaget vid Hogland den 17 juli 1788 slutade oavgjort och den ursprungliga krigsplanen måste skrotas. Belägringen av Nyslott upphörde den 21 augusti och ett egentligt anfall mot Fredrikshamn genomfördes aldrig.

De uteblivna framgångarna i kriget ledde till upproriska stämningar inom officerskåren. Den 12 augusti 1788 undertecknade 113 officerare en föbundsakt vid Anjala gård där de förklarade kriget olagligt och sade sig vara villiga att underhandla om fred med ryska kejsarinnan. Anjalaupproret ledde till att krigsoperationerna upphörde och den svenska armén drog sig till den egna sidan av gränsen och gick i vinterkvarter i Savolax och Kymmenedalen.

Gustav III som själv hade befunnit sig i Finland begav sig till den västra delen av riket den 24 augusti på grund av att Danmark hotade med krig. Kriget bröt ut i slutet av september, men var i praktiken över några veckor senare, även om det formellt avslutades först i juli 1789. Denna framgång förstärkte kungens ställning och han kunde ta itu med de upproriska officerarna i Finland vårvintern 1789. Han återvände till Finland i början av juni 1789 som segrare, efter att ha kväst de

upproriska och på riksdagen fått igenom den så kallade Förenings- och säkerhetsakten, som ökade kungens makt. Kriget mot Ryssland kunde fortsätta.

Ryssarna överskred gränsen den 11–14 juni 1789 på tre olika ställen i Savolaxtrakten. Längst i söder vid Kyyrö och längre i norr vid Puumala och Pihlajalahti. De största styrkorna (ca 7 000 man) gick över gränsen i Kyyrö med avsikt att inta Sankt Michel. Vid Porrassalmi längs vägen mot Sankt Michel ställde sig omkring 650 finska soldater i försvarsposition. De ryska styrkor som gick till anfall mot ställningarna strax före midnatt den 12 juni uppgick till ca 2 500 man. Striden pågick till kvällen den 13 juni och mot alla odds lyckades de finska soldaterna besegra ryssarna. Ryssarna återvände dock den 19 juni med hela sin armé och denna gång måste de finska styrkorna uppges sina ställningar och retirera ända till Jorois. Ryssarna intog Sankt Michel.

Vid Puumala gick ryska trupper på 1 800 man över gränsen likaså den 11 juni. De svenska försvararna vid Puumala udde kunde hålla sina ställningar en tid, men när ryssarna bröt igenom försvaret vid Porrassalmi blev de svenska trupperna instängda. De 600 svenska soldaterna lyckades dock sjövägen tag sig i säkerhet på midsommaraftonsmorgonen och den 6 juli kunde de förenas med de övriga svenska trupperna i Jorois. Vid Pihlajalahti gick en 2 000 man stark rysk armékår över gränsen den 14 juni, utan att möta nämnvärt motstånd. Denna kår intog Sulkava efter en liten strid och fortsatte därefter mot Juva.

Den svenska huvudarmén på 12 000 man var förlagd på en linje från Heinola till Abborfors. Kung Gustav III förde själv befälet här. Från trakten av Värälä skulle ett anfall riktas mot Villmanstrand och från Abborfors skulle svenska trupper tillsammans med skärgårdsflottan inta Fredrikshamn. Trots segrar i mindre bataljer, bland annat vid Uttis den 28 juni, lyckades den svenska armén inte avancera ända fram till Villmanstrand eller Fredrikshamn. I

augusti gick den svenska armén i ställningar vid Korkeakoski (invid kusten, på båda sidor av gränsen), Anjala och Värälä. Den 24 augusti 1789 led den svenska skärgårdsflottan ett nederlag vid Svensksund och alla planer på att inta Fredrikshamn måste skingras. Från Korkeakoski måste svenskarna retirera i början av september på grund av faran för en rysk omringning. De svenska trupperna gick i vinterkvarter på den egna sidan av gränsen.

Huvuddelen av de ryska trupperna i Savolax fick i slutet av juni 1789 order att dra sig söderut för att förstärka den ryska armén där. De kvarvarande ryska styrkorna i Juva och i Sankt Michel lyckades Savolaxbrigaden driva ut ur landskapet. De ryska trupperna gick i försvarsställning i Parkunmäki som låg vid vägen till Nyslott. Den 21 juli 1789 gick Savolaxbrigaden till anfall mot de ryska försvararna. På den svenska sidan uppgick styrkan till drygt 1 200 man och på den ryska till 1 800 man. Svenskarna segrade i striden och detta blev den största segern till lands under kriget. Ryssarna drog sig tillbaka till närheten av Nyslott. Lappalainen betonar att de ryska operationerna i Savolax inte blev ett misslyckande. De lyckades behålla det strategiskt viktiga Puumala ända till fredsslutet. Savolaxbrigaden gjorde inte något försök att inta Nyslott. Det ansågs som omöjligt utan betydande förstärkningar. Tvärtom blev Savolaxbrigaden tvungen att retirera till gränstrakterna i början av november.

År 1790 började striderna till lands i april och de präglades av ömsesidiga anfall över gränsen. Gustav III var själv på plats i Kymmendalen. Striderna ledde enbart till marginella framgångar. Svenskarna lyckades i juni inta och hålla försvarsställningar på den ryska sidan av gränsen, i Kärnäkoski och i Partakoski invid vägen från Sankt Michel till Villmanstrand och i söder invid kusten i Korkeakoski till krigets slut.

Under krigsåret 1790 låg huvudpunkten till sjöss. Gustav III beordrade i början av juni att örlogs- och skärgårdsflottan skulle bege sig

till Viborgska viken och landsätta trupper här. Följden blev att den svenska flottan på 21 linjeskepp, 12 fregatter, 174 skärgårdsbåtar och 54 transportfartyg instängdes i Viborgska viken av den ryska örlogsflottan i slutet av juni. Den 2 juli lyckades dock de flesta svenska fartyg bryta sig igenom den ryska spärren. Denna händelse är känd som det Viborgska gatloppet. Den svenska skärgårdsflottan begav sig till Svensksund och den ryska roddflottan följde efter. Den 9 juli utkämpades här ett sjöslag mellan dessa båda flottor. Slaget blev en stor seger för svenskarna. Sjöslaget vid Svensksund gav både Gustav III och Katarina II en anledning att inleda fredsförhandlingar. Sådana inleddes i byn Värälä och i mitten av augusti 1790 slöts fred, utan gränsförändringar.

Lappalainen beskriver mycket detaljerat de större och mindre strider samt skärmytslingar som förekom i Savolax och Kymmendalen under kriget. Detta gör texten tungläst och inte blir den lättare av de ofta långa karttexterna. Den stora förtjänsten är att de har blivit över-satta till finska. Författaren kunde dock ha gjort en sammanfattning av texterna. Det hade gjort dem mera tillgängliga.

Det är mycket av en traditionell krigshistoria med koncentration på slagen och bataljerna som Lappalainen har skrivit. I slutet av boken diskuterar Lappalainen de svenska förlusterna i stupade, sårade, avlidna av sjukdomar, rymda och tillfångatagna. De flesta dog av olika sjukdomar som härjade svårt bland soldaterna under hela kriget.

Författaren redogör även kort bland annat för civilbefolkningens vedermödor under kriget – plundring, förstörelse och våldsdåd – samt krigets historiekultur i form av minnesmärken och monument. Man hade gärna läst mera om de båda sistnämnda. Landarméns försörjning hade även kunnat lyftas fram. Den som gärna läser traditionell krigshistoria hittar dock mycket intressanta detaljer i Lappalainenens bok.

Christer Kuvaja

Kåre Lauring, *Slaverne dansede og holdt sig lystige: en fortælling om den danske slavehandel* (Köpenhamn: Gyldendal, 2014). 368 pp.

Som undertiteln avslöjar handlar den här boken om den danska transatlantiska slavhandeln, från dess start år 1625, till dess handeln förbjöds år 1807. Boken är skriven som en narrativ skildring över hela denna historia, där författaren hämtar många exempel ur källorna i de danska arkiven. Boken är tämligen rikt illustrerad med material som också har hämtats framförallt från de danska arkiven, många av dem i färg.

Boken inleds, som så många andra historieböcker, med ett personligt öde, i det här fallet ett brev från en slavhandlare till hans hustru. Därefter är berättelsen i full gång. Ganska tidigt finns i och för sig ett par frågeställningar – men de har formulerats mer som retoriska frågor än som forskningsfrågor, exempelvis hur det kan komma sig att det ”lilla snälla och fredsälskande Danmark” (”lille pæne og fredseltskende Danmark”) kunde bli involverat i en så inhuman handel som slavhandeln var, och hur denna handel kunde få fortgå under så lång tid. Formuleringarna får mig osökt att tänka att författaren har en bred allmänhet i åtanke som läsarskara, snarare än forskarsamfundet. Boken blir till sin natur också tämligen allmänt hållen, med beskrivningar av hela kedjan i slavhandeln. Vi får också följa ett antal specifika slavhandelsfartygs öden, tämligen detaljerat, under deras resa till och från den afrikanska kusten. Den läsare som redan är bekant med de centrala dragen i den transatlantiska slavhandeln kommer därför att känna igen mycket av innehållet i den här boken, eftersom likheterna mellan länderna som deltog i slavhandeln är många (även om detaljerna självfallet skiljer sig åt).

Sett ur en forskares perspektiv så saknar jag dock att bokens bidrag inte sätts in i en gediget genomgången forskningskontext. Några gånger tar författaren nämligen upp

aspekter som har varit fokus för kontroverser forskare emellan. Ett sådant ämne är frågan om hur höga vinster européerna gjorde på slavhandeln. Författaren hävdar då att européerna generellt gjorde mycket små vinster på slavhandeln (till exempel s. 309–310). Problemet är att mycket av den internationella forskning han då lutar sig mot är förhållandevis gammal. Nyare forskning som har studerat frågan (exempelvis Guillaume Daudins *Commerce et Prosperité* eller Joseph Inikoris *Africans and the Industrial Revolution*) diskuteras däremot inte alls. Det är synd, eftersom den nya forskningen drar helt andra slutsatser än de Lauring drar av den äldre forskningen. När man så sätter in Laurings beskrivning i det perspektivet blir hans slutsats på detta område – att avkastningen på investeringar i branschen inte var särskilt hög – tyvärr inte särskilt övertygande. Det hade därför varit intressant om han hade diskuterat den danska slavhandelns vinster mer systematiskt än vad som nu blir fallet (författaren nämner i efterskriften kort två artiklar han skrivit som behandlar detta ämne, men i boken finns mest anekdotiska exempel från hans egen forskning i källorna), och då i jämförelse med den nya forskningen från andra länders slavhandel.

En punkt som författaren ägnar en viss uppmärksamhet är att det dog så många sjömän i slavhandeln. Det här är i sig okontroversiellt bland forskare, men har inte nått ut till en större krets, menar författaren i efterskriften (s. 340). Att dödligheten bland sjömännen var hög framgår av den tidigare forskning av Stephen Behrendt som Lauring refererar till. Här blir de siffror som Lauring väljer att redovisa dock tämligen missvisande: För det första väljer Lauring att enbart citera de engelska dödstalen, vilka var mer än dubbelt så höga som exempelvis de franska (som Behrendt också rapporterar i samma artikel som Lauring refererar till). För det andra, vilket är viktigare, väljer han att bara redo-

visa mortalitetsförlusten per seglats. Räknat på så sätt var i och för sig dödstalen bland de engelska sjömännen i genomsnitt högre än bland slavarna. Sjömännen befann sig dock betydligt längre tid ombord på fartygen (mellan 300 och 450 dagar, jämfört med i genomsnitt omkring 70 dagar ombord för slavarna). Om man räknar mortalitet per antal dagar ombord, så var dödligheten tre till fyra gånger högre bland slavarna än bland sjömännen. Den än större frågan är dock vad detta egentligen säger om slavhandeln? Det som orsakade den höga dödligheten bland sjömännen var i hög grad sjukdomar i den tropiska zonen, vilka det vid den här tiden ännu inte fanns botemedel mot, i kombination med dålig hygien ombord, bristfällig näringstillförsel, olyckor med mera. Andra studier visar att mortaliteten var ungefär lika hög bland sjömän i den ostasiatiska handeln, och bland tidigmoderna emigranter till Amerika, som bland sjömännen i slavhandeln. Dödligheten hade alltså ganska lite med handeln med just slavar i sig att göra, och hade sannolikt varit hög även om européerna hade handlat med helt andra varor längs den afrikanska kusten. Det blir till syvende og sidst därför ganska oklart vad Laurings syfte verkligen är med att ge denna fråga så stor betydelse i skildringen av slavhandeln.

I boken är författaren tydlig med hur inhuman behandling slavarna utsattes för. Boktiteln kanske kan ge intryck av något annat. Titeln är nämligen ett citat som handlar om hur slavhandlarna försökte undvika myteri och depression bland slavarna genom att tvinga dem att dansa. Det här var dock en "danse macabre", konstaterar Luring i boken (s. 266). Men om nu författaren menar att citatet är missvisande för hur de faktiska förhållandena var ombord på slavskeppen, varför använda det som titel på boken? Det blir jag faktiskt inte riktigt klok på.

Klas Rönnbäck

Tue Andersen Nexø, *Ikke de voldsomme: politisk offentlighed og offentlig skønlitteratur, England 1640–1750* (København: Museum Tusulanum Forlag, 2014). 331 pp.

Interessen for 1700-tallets revolusjonerende offentlighetsutvidelse i skrift og tale, har i de senere år også vært igjennom en revolusjonerende ny interesse i de nordiske landene. Bokhistorie, medievitenskap, idehistoriske og litteraturvitenskapelige studier hver fra sin kant har erobret stadig nytt empirisk materiale til belystning av en tid som har vært så full av karakteristikk basert på teoretiske anslag mer enn empiriske undersøkelser. Dette har jo også vært en av de store ankepunktene mot den store teoretikeren på feltet, Jürgen Habermas, og også Tue Andersen Nexøs flotte fremstilling av offentlighetens utvikling i England forut for Habermas' borgerlige offentlighet føyer seg inn her: som en livgivende nærlesning av glemte offentligheters mangfoldige og til tider ugjenomtremgelige annerledeshet. Nexø viser hvor politisk denne offentligheten var, lenge før 1700-tallets medierevolusjon tok til.

Et hovedpunkt i Nexøs studie er å vise betydningen av offentlighetens institusjonelle rammeverk som nødvendig forutsetning for å fortolke dens innhold. Her viser han hvordan 1600-tallets trykte offentlighet i England til tider hadde et sterkt illegalt preg. Den befant seg, som han tydelig viser, *utenfor loven*, da særlig i de politisk urolige tider i Englands historie der kongen og parlamentet var i stadig strid med hverandre. Dette innebar på sin side at staten var en svært ustabil støtrelse som ikke på noen måte kunne kontrollere det trykte ords innhold – til tross for at ønsket selvsagt var sterkt. Jo mer politisk uto – desto sterkere ønske om å kontrollere offentlighetene, men også: desto mindre evner til å gjøre det.

Et begrensende lovverk fantes, men en ustabil stat manglet simpelthen ressursene til å håndheve dem. Dette er et viktig poeng, og et metodisk poeng som det er verdt å reflektere

over også i dansk-norsk sammenheng for det påfølgende århundret: er det lovverket, eller det det praksis, som skal fortelle ettertiden om det trykte ords betingelser i fortiden?

Nexø forholder seg til praksis – men også til den politiske virkeligheten. Ved grundige analyser av enkelttekster maner han frem et bilde som snur flere av Habermas' mest kjente poenger på hodet. For eksempel viser han hvordan den politiserte offentligheten som borgerkriger og palassrevolusjoner medførte i England – også vakte avsky og *litterær* reaksjon. Nye litterater, som for eksempel John Dryden, forsøkte å etablere et rom for litteratur som *ikke* var politisk, mot slutten av 1600-tallet, da England igjen opplevde en bølge av politisk offentlighet der pamflettskrivere, visesangere og avisskribenter skapte et forvirrende ordskifte der sannhet og løgn vanskelig lot seg skille.

Dryden forsøkte å oppdra sine lesere til å ha en interesseløs lesning, der kun verkets estetiske karakter skulle bedømmes. Og denne ambisjonen om å trekke lesernes oppmerksomhet bort fra det politiske, lå også, viser Nexø, bak Addison og Steeles betydningsfulle tidskrifter *The Tatler* og *The Spectator* fra 1711 av. Dette poenger er for så vidt ikke helt nytt, det proklameres blant annet i første nummer av *The Spectator*, men Nexøs fremstilling er et svært verdifullt bidrag, idet den så å si bretter ut scenariet for oss: ved å vise forløpet til den tidlige 1700-tallets trykte offentligheten får han frem noen svært viktige sider ved denne utviklingen. Den viser oss at den viktige spektatortradisjonen ikke kan leses som en litterær forløper til en resonnerende offentlighets vei til politisk debatt, slik Habermas hevdet. Snarere forholdt det seg tvert om. Spektatortidskriftenes fremste mål var å koble leserne av den politiske virkeligheten – ved å skape distanse mellom leserne og politikk, som Nexø selv sier det. Deres antitese var ikke øvrighetens maktutøvelse, men lesernes politiske kanestøperi. Politisk resonnement var ikke tidskriftenes mål, hverken på kort eller lang sikt.

Deres mål var å skape en tilskuer fremfor en deltaker – hvilket jo er angitt i selve tittelen.

Tilskueren skulle dyrke synssansen fremfor samtalen – i alle fall til en viss grad. Denne oppdragende dannelsesambisjonen var jo også en oppdragelse i måter å tale og skrive på; distansert, ironisk, uten pasjoner, vittig. Med spektatorgenreens mål om politisk *desengasjement*, som Nexø kaller, det, følger tidskriftene i de sporene 1600-tallets a-politiske reaksjon på offentligheten har foreskrevet: Thomas Hobbes' *Leviathan*, der undersåttene oppgir sitt politiske engasjement og legger all politikk i fyrstens hender, sammen med Drydens insistering på estetikkens forrang.

Det er med dette bakteppet Nexø trer inn i 1700-tallets offentlige utvikling, og forklarer romanens fremvekst som del av den samme reaksjon mot en offentlighet preget av polemisk faktisitet. Slik leser han Daniel Defoes *Robinson Crusoe* inn lesestrategier der pseudonymer, løgner, falske proklamasjoner og lignende trykksager opphevet skillet mellom løgn og sannhet. *Robinson Crusoe* leses som et nytt utspill i denne offentligheten der både forfatteridentitet og skillet mellom fakta og fiksjon var svært ustabile størrelser. Først med Henry Fieldings *Tom Jones* 30 år senere blir romanens utvetydige fiksjonalitet etablert. Ved å plassere den politiske samtiden som kulisser for bokens aktører, parkerer Fielding også den samtidige politiserte kampen for faktisitet i bakgrunnen.

Nexøs bok gir et viktig bidrag til fortolkning av offentlighetens fremvekst og dens politiske bakteppe, ikke minst på grunn av den kronologiske avgrensningen. Ved å trekke linjene tilbake til Englands borgerkrigstid, fremtrer tydelig et annet bilde av offentlighetens utvikling og motivasjon. Tilbakedatering er også en av Nexøs gjentakne poenger i boken, som til tross for en til tider omstendelig argumentasjonsform, overbeviser og interesserer.

Mona Renate Ringvej

Jonas Nordin, *Versailles: slottet, parken, livet* (Stockholm: Norstedt, 2013). 473 pp.

Att studera Versailles kan vid en första anblick anta karaktären av en gordisk knut, svår att analytiskt forcera och begripa. Jonas Nordin har dock i sitt gedigna arbete om palatset fört en analys utan tillhörande Alexanderhugg. Genom en kronologisk exposé skildrar han Versailles som fenomen genom tre perspektiv: som fysisk struktur, som struktur för interaktion genom hovlivet och dess organisation, och slutligen som den gigantiska apparat av människor och materiel som lyckades skapa förutsättningarna för att byggnaden och hovlivet skulle fungera.

Boken behandlar främst Versailles under Ludvig XIV:s regeringstid, med fokus på platsens utveckling från jaktstolt till kungligt palats och stad med plats för en omfattande hovstat. I monografins andra hälft förs detta resonemang vidare via Ludvig XV och Ludvig XVI, där fokus mer ligger på hur arvet förvaltades och förändrades. Även om den strikta enhetlighet kring social och kulturell ordning redovisas av Nordin träder även vardagliga praktiker fram på ett sätt som visar på en socialt flexibel värld, vilket skiljer sig från den som det mer klassiska forskningsläget om palatset vill göra gällande. Fram träder istället en bild av ett något mer naggat Versailles där den givna kungliga ordningen ständigt är uppe till förhandling. Det är en av de stora styrkorna med Nordins monografi. Detta var ett palats som huserade handelsbodare och idkare, tiggare, tjuvar och prostituerade, där spisar drogs in i palatsets lägenheter så att små skorstenar beklädde palatskroppen. Tvätterskor använde slottets dammar och bassänger, tvätt på torklinor utanför slottet skämde utsikten och palatsets ständiga omdaning krävde ett hamrande och slagande, uppförande av byggställningar och tillströmning av hantverkare, grovarbetare och soldater. Versailles målas av Nordin tyd-

ligt upp som en plats där en mängd människor av olika börd samexisterade på olika villkor, vilket gör platsen mer levande än strikt – ett perspektiv som sällan framkommer i de målningar och etsningar som finns bevarade till eftervärlden.

Nordin visar skickligt hur Versailles fungerade som en miniatyrvärld för hela det tidigmoderna Europa. Genom att beskriva etablerade institutioner och strukturer utifrån palatset sammanförs allt från konst- och arkitekturideal, representativ manifestation av majestät och ståndshierarkier, sociopolitiska nätverk, intymhygien, peruker och drakoniska arbetsförhållanden i ständig dialog mellan palatset och omvärlden. Det ska dock inte stickas under stol med att detta underifrånperspektiv existerar i skymundan, för bokens fokus är framförallt Versailles som en plats för och av tre regenter.

Monografins kronologiska upplägg, som följer varje regents byggnadsmässiga och ceremoniella arv och liv på Versailles, är en analytisk svaghet eftersom informationen tenderar att bli repetitiv. En tematisk struktur hade på ett mer övertygande sätt kunnat visa på kontinuitet och förändring under Versailles 1600- och 1700-talshistoria. Studien fokuserar på visuella och arkitektoniska aspekter, något som ibland blir för ingående när antal kubikmetrar, tum och metrar trängs om vartannat för att beskriva något så visuellt som Versailles. Ett större grepp som hade gått in i detalj på vad fontäner, annex och små slott egentligen bidrog till för att skapa en viss diskurs, ur vilka kulturer dessa maktattribut hade sprungit och hur de påverkade samtidens förståelse av vad Versailles var, hade fördjupat förståelsen för det sammanhang som palatset skapades ur, och vilken kontext den i sig själv skapade. Redovisningen av dåtidens penningvärde av X tusen och miljoner *livres* hade underlättat för läsaren, vilket nu endast förekommer i ett fåtal fall. Att Nordin väljer att lägga fokus på det visuella Versailles är inte

konstigt, men jag kan inte låta bli att undra hur en ljudets och doftens historia hade tett sig. Med en sådan ceremoni- och byggnadsapparatur som platsens ständiga förvandling och majestätiska manifestation innebar hade det varit intressant att veta hur (o)ljud användes, kritiserades eller till och med förbjöds under vissa tider på dygnet och året. I analysen av Versailles parker utblir doftens historia, vilket är beklagligt med tanke på den mängd växter som bör ha funnits och som inte enbart planterades för syns skull.

Trots dessa invändningar är *Versailles* ett ambitiöst arbete med stor bredd. Nordin levandegör ämnet på ett mycket bra sätt och lyckas med att förmedla hur de ständiga ombyggnationerna genererade en samtida uppfattning om platsen som en värld i ständig förändring. En besökare kom aldrig tillbaka till exakt samma Versailles två gånger. Dess betydelse för skapandet av regenten är följetråden verket igenom, men kan stundvis bli något otydlig. Källurvalet är imponerande och nutida forskning har använts flitigt – dock ej de tunga klassikerna som Peter Burke, Emmanuel Le Roy Ladurie eller Giora Sternberg. Dessa forskare hade kunnat bidra till att fördjupa den kritiska analysen av ceremoniernas makt och visa att Ludvig XIV inte var absolut suverän över sitt hov genom hänsynslöst utnyttjande av dessa verktyg. Det saknas även en diskussion i boken om hur Nordin positionerar sig mot tidigare forskning, men eftersom boken i första hand är av förmedlande karaktär kan detta kanske förbises. Språket är tydligt och välformulerat, vilket tillsammans med ett stort bildmaterial bidrar till att skapa ett begär hos läsaren att själv få besöka detta oerhört barocka palats.

Alexander Engström

Osmo Pekonen & Anouchka Vasak, *Maupertuis en Laponie: À la recherche de la figure de la Terre*. Préface d'Élisabeth Badinter, Postface de Jean-Pierre Martin, coll. Météos (Paris: Hermann Éditeurs, 2014). 234 pp.

Pierre-Louis Moreau de Maupertuis, fils de corsaire malouin, haute figure de l'Académie des sciences de Paris puis de Berlin, et ami de Voltaire avant de devenir la cible de ses sarcasmes, a reçu une attention qui ne s'est pas démentie pendant ces dernières décennies. Plusieurs monographies lui ont été consacrées, dont la plus aboutie est celle que l'universitaire californienne, Mary Terrall, a publiée en 2002. Mais on compte également, à côté de l'abondante littérature spécialisée, des livres adressés à un public plus ample (Bousquet 2013) et même à des enfants (Badinter 2003).

Le problème de la figure de la Terre auquel le nom de Maupertuis reste attaché fut vivement débattu au XVIIIe siècle, depuis que Richer, Huygens et Newton avaient mis en cause sa forme parfaitement sphérique. Sur une terre non sphérique, la longueur d'un degré du méridien terrestre différerait selon que le méridien est proche de l'équateur ou du cercle polaire. Si la Terre est aplatie aux pôles, comme Huygens et Newton le prétendent, cette longueur doit être plus grande au Nord qu'à l'équateur. Or, les Cassini qui avaient la haute-main sur l'Observatoire de Paris affirmaient le contraire et défendaient une forme allongée de la Terre « à la manière d'un citron ». Afin de trancher la question, l'Académie royale des sciences décida de faire mesurer le degré du méridien à l'équateur et au Nord. Pour cela, elle mit sur pied deux expéditions, l'une, dirigée par La Condamine, partit dès 1735 vers le Pérou et l'autre, placée sous la houlette de Maupertuis, mit en 1736 le cap sur le grand Nord. Les enjeux scientifiques en étaient considérables, puisque la connaissance exacte de la forme de la Terre confirmerait ou infirmerait la théorie newtonienne de la gravitation universelle.

Le livre d'Osmo Pekonen et Anouchka Vasak traite du voyage de Maupertuis et de ses compagnons (Clairaut, Lemonnier, Camus, Celsius, l'abbé Outhier) en Laponie suédoise. C'est un livre à plusieurs voix construit autour de quatre textes de Maupertuis lui-même, choisis parce qu'ils témoignent du déroulement des opérations sur le terrain : la (1) « Relation de la Laponie... » publiée initialement dans la *Bibliothèque germanique*, 1737, et issue d'une lettre adressée en 1736 par Maupertuis à « Mr. d'Argenson », reproduite en note ; la (2) lettre de Maupertuis à Mme de Verteillac (Pello, le 6 avril 1737), publiée en 1820, puis reprise en 1970 ; le (3) Discours qui a été lu dans l'Assemblée publique de l'Académie royale des sciences, le 13 novembre 1737, sur la mesure du méridien au Cercle polaire, un discours qui précède les trois livres que comporte *La figure de la Terre* publiée dès 1738 par Maupertuis ; la (4) « Relation d'un voyage fait dans la Laponie septentrionale, pour trouver un ancien monument », lue à l'Académie de Berlin en 1747 et publiée dans ses *Mémoires* en 1749.

Ces textes sont précédés d'une double introduction par Osmo Pekonen expliquant les enjeux scientifiques de l'expédition, et par Anouchka Vasak donnant une analyse littéraire, le tout encadré par une préface d'Élisabeth Badinter et une postface de Jean-Pierre Martin qui rappelle la postérité du voyage en Laponie et le rôle des Français dans l'histoire mouvementée de l'exploration des terres arctiques et du Pôle Nord. Les illustrations sont pour partie tirées du *Journal d'un voyage au Nord*, publié en 1744 par l'abbé Outhier et constamment réédité depuis.

La lecture des textes de Maupertuis – deux lettres et deux discours académiques – nous informe sur l'itinéraire suivi par l'expédition, notamment entre Torneå et la montagne Kittis au Nord, sur la manière de vivre des « Lapons », leur habitat, leur habillement, leur nourriture, les moyens de se déplacer dans un pays pris par la neige et la glace pen-

dant une longue période de l'année. Maupertuis insiste, pour son public parisien, sur les difficiles conditions de vie des Français dans un pays inconnu et un climat hostile. Dans sa relation académique, il explique ses méthodes de mesure tout en insistant fortement sur la précision des instruments utilisés et les multiples moyens mis en œuvre pour assurer l'exactitude des mesures effectuées dans des conditions extrêmes. Maupertuis sait que c'est sur ce terrain-là qu'il est attendu par ses principaux contradicteurs, les Cassini.

La présentation d'Osmo Pekonen est intéressante pour tout ce qu'elle nous apprend sur les effets de l'expédition en Suède et en Finlande. Ainsi, *La figure de la Terre* (1738) a connu immédiatement une édition suédoise dont Anders Hellant, le guide et interprète de l'expédition, s'est occupé. Anders Celsius publia la même année à Upsal *De observationibus pro figura telluris determinanda in Gallia habitis, disquisitio*. Pekonen s'attache aussi à décrire les retombées que l'expédition française a eues sur la climatologie suédoise. Il discute en détail les relevés du thermomètre qui ont été réalisés à Torneå au XVIIIe siècle, en partie dans l'observatoire que Hellant y a créé. La présentation de Pekonen est marquée par une grande sensibilité à la situation géographique des lieux cités par Maupertuis. Ainsi, ce n'est pas la Laponie, que Maupertuis a visitée, mais le golfe de Bothnie ou la Tornédalie (suédoise à l'époque, finlandaise aujourd'hui, d'où le problème de double toponymie des lieux). Le lecteur historien regrettera que Pekonen manque parfois un peu de distance par rapport à ses héros qu'il cite sans recul critique.

L'étude d'Anouchka Vasak vise à analyser les textes réunis dans le volume du point de vue littéraire, dans la lignée de Mary Terrall qui a mis l'accent sur l'efficacité des stratégies de communication de Maupertuis ciblant des publics variés. Pour Vasak, ces textes appartiennent aussi à la littérature de voyage dont ils empruntent les codes. Elle caractérise le re-

gard de Maupertuis sur les Lapons, entre son désir d'impressionner son public mondain et une approche plus scientifique, ethnographique. Alors que Pekonen a su donner une cohérence à ce qui nous reste des mesures de la température effectuées pendant le voyage, Vasak analyse les moyens rhétoriques mobilisés par Maupertuis pour exprimer le froid extrême. Dans une étude suggestive, elle fait éclore par fines touches une subjectivité, la « figure » de Maupertuis, homme d'action, de lettres et de science, mais aussi poète sensible, avec un grain de douce folie ne le rendant que plus séduisant.

Je ne suis pas convaincue de la nécessité de republier aujourd'hui les textes de Maupertuis, dont trois sont facilement accessibles en ligne, en version complète non amputée des parties techniques. Le choix de ne pas republier les calculs pose la question du public visé par le livre. S'il s'adresse aux historiens des sciences et aux scientifiques, ils préféreront lire le texte complet (analyse comprise), s'il vise un public plus large, il n'est pas sûr que les textes soient immédiatement compréhensibles, sans annotation plus poussée. Dans son ensemble, l'ouvrage possède toutefois une double originalité en proposant un regard à la fois scientifique et littéraire sur ces textes, puis il ouvre des perspectives en abordant les effets de l'expédition sur la Suède (et un peu la Finlande). Ce dernier aspect pourrait être développé et approfondi en examinant la réception que l'expédition a eue dans le grand public. Qu'est-ce que les habitants des contrées nordiques, et en particulier de la Suède où le journalisme se développait alors, ont su des aventures des Français et de leur entreprise scientifique ? En quels termes les gazettes en ont-elles rendu compte, ainsi que des interminables rebondissements et controverses auxquels les résultats de la mission ont donné lieu ? Autant de questions que ce livre stimulant suscite.

Jeanne Peiffer

Geir Pollen, *Armfeldts armé: historien om en katastrofe* (Oslo: Gyldendal, 2014). 362 pp.

Historikere har vanligvis et mindre vennlig forhold til skjønnlitterære forfattere som skriver historie, ofte med rette. Men her som ellers i livet er det dumt å være doktrinar. Hvert tilfelle bør bedømmes for seg. Så kan vi saktens finne mønstre som vi mer eller mindre misliker, slik som å krysse grensene mellom fakta og fiksjon på en uryddig måte. Men vi må ikke glemme to ting: Den ene er at interessen for historie er allmenn – historien tilhører alle. Den andre er at noen forfattere yter bidrag til å forstå historien. Aller fremst av disse var Henrik Wergeland, som hadde en visjonær historisk intuisjon. Han foregrev venstretolkningen av norsk historie som Ernst Sars, Halvdan Koht og Kåre Lunden ble de fremste eksponentene for i over 150 år etter Wergelands død.

Det finnes flere måter forfattere kan skrive historie på. Wergeland var en dikter med sans for eksakte historiske data, som han kommenterte i verbale lynglimt. Sigrid Undset var den andre store dikterhistorikeren i norsk litteratur. Hun skrev fiksjon gjennomlyst av middelalderkunnskap, men historiske skikkelser ble gitt periferer biroller langt ute i kulissene. Geir Pollen har skrevet en bok som skiller seg lite ut fra måten en historiker med fortellerevne ville ha gjort det. Kanskje, for jeg vet ikke om noen norsk historiker som har skrevet en bok med et så dramatisk plott. Men Pollen er langt fra tøylesløs i sin evne til å rive leseren med. Han er gjennomgående nøktern og bruker solide kunnskaper om tiden og samfunnet med klok dømmekraft. Det som bidrar til å drive fram historien er at Pollen holder seg til temaet – den katastrofale utviklingen i kjølvannet av krigen – uten å la seg friste til ordrike digresjoner.

I min ungdom avskaffet det svenske sosialdemokratiet langt på vei svensk historie før 1900-tallet i skolen – det var ikke relevant for det humane svenske folkhemmet, som ikke ville krumme et hår på noens hode. En liknende

tendens gjorde seg gjeldende i nabolandene. Vi dyrket den nordiske idyllen, slik vi opplevde den i nåtiden: Det mørke i nordisk historie ble fortrenget og fortidd. Da Berlin-muren falt, forkynte noen at dette markerte historiens slutt – nå gikk vi inn i det vestlige demokratiets tusenårsrike. Men den vestlige prektigheten gikk ned i dragsuget av Irak-krigen.

Svenskene gjenoppdaget sin stormakstid – den er relevant for Carl Bildts Sverige. Også enkelte yngre danske historikere har fått øynene opp for at deres land ikke var så yndig som de var blitt opplært til å tro. Og noen nordmenn har fått et fornyet innblikk i hvor lite Norge tellet i den europeiske konserten, landet var en brikke i den dansk-svenske rivaliseringen. Armfeldts felttog er i fortettet form historien om denne norske avmakten der en nådeløs vinter utgjorde den forskjellen som nordmennene selv ikke maktet å få til.

Pollen starter fortellingen med resultatet av vinterkulden: ihjelfrosne svenske soldater på fjellet mellom Trøndelag og Jemtland i januar 1719. Men enda mer enn Kong Vinter er det øverstkommanderende for den svenske invasjonæren, generalløytnant Carl Gustaf Armfeldt, som er hovedpersonen. Han legemliggjør den svenske stormakstiden, født i Ingermanland, av baltisk adel på morssiden og jemtlandsk bondeætt på farssiden. Det ble et strevsomt liv i felttog og kamp, like mye med alle slags økonomiske og forsyningsmessige problemer som med Sveriges herskare av selvpåførte fiender. Men svenskene var alt på 1600- og 1700-tallet flinke til å organisere – her rykker krigsråd Johan Henrik Frisenheim inn på Pollens scene, den utrettelige organisatoren av forsyninger fra et utarmet bondesamfunn til en hær på 10 000 mann og 7 000 hester. Det Frisenheim ikke skaffet, tok okkupanthæren fra tusener bønder og noen kakser i Trøndelag.

På dansk-norsk side var generalmajor Vincents Budde sjef for de dårlige tidene, født praktisk talt på grensevakt i Halden av dansk adel. Han hadde 6 000 soldater til dis-

posisjon. Et regiment fra Trøndelag hadde kriget i Nord-Tyskland, men i hjemtraktene var forsvarsstrategien unnvikende. De dansk-norske militære turte ikke ta opp kampen mot svenskene og overlot mesteparten av landsbygda til dem. Det synes som Armfeldt ble smittet av den dansk-norske forsiktigheten, han lot være å angripe Trondheim, men nøyde seg med å ete bøndene til armod.

Pollens fremste fortjeneste er å få så godt fram hvor fryktelige forholdene var i Trondheim, etter hvert som de trønderske soldatene i tusenvis ble trukket inn i byen. De bodde som sild i tønne, med dårlige klær, elendig mat, og katastrofale sanitære forhold. Dette var typisk for mangelen på evne til å sørge for levelige livsvilkår for norske soldater på 1700-tallet. Hver hærsmaling i Norge endte i galopperende tyfus og tusener døde. I løpet av noen få vintermånedene døde en tredjedel av de 4 700 soldatene som var trengt sammen i Trondheim. En femtedel av de 5 000 innbyggerne i byen strøk med i samme tidsrom.

Pollen prøver å spore opp omfanget av overdødeligheten på landsbygda, og han leverer tilstrekkelig med tall til rikelig dekning for den forsiktige formuleringen: "Indirekte tok krigen livet av flere mennesker i Trondhjems amt enn de 3 000 soldatene Sverige mistet i Tydalsfjellene". Hvis vi ganger med to, er vi vel nær det rette forholdstallet (ti prosent av innbyggerne i Trøndelag). Dessuten døde over tusen svensker under invasjonen i Trøndelag før tilbaketoget. Så summa summarium dreide det seg nok om cirka 10 000 dødsoffer, rundt 4 000 svenske og 6 000 norske. Og det i en landsdel som i 1657–1660 hadde opplevd en katastrofe under Karl Gustav-krigene: I tillegg til de som døde, ble langt over tusen unge menn ført bort til svensk krigstjeneste på kontinentet, for aldri å komme hjem. Den nordiske idyllen var ikke oppfunnet ennå, i hvert fall ikke i virkeligheten.

Øystein Rian

Tore Pryser, *1814 i Oppland: bønder, øvrighet og soldater* (Oslo: Pax Forlag, 2013). 253 pp.

I myldret av nye bokutgivelser som er knyttet til tiden før, omkring og etter 1814, er Tore Pryser's bok en av de nyttigste og mest interessante. Den er i tillegg en vakker bok, med tiltalende layout og gode illustrasjoner, interessante tabeller, gode oversikter over kilder og litteratur og registre. Gode rammetekster, som dels er skrevet av forfatteren selv og dels andre fagfeller, utdyper teksten på en framifrå måte. Boka er ikke et enmannsforetak, men er resultatet av et prosjekt med mange gode hjelpere – styrt av Opplandsarkivets fagråd og sekretariat.

Pryser er professor i historie ved Høgskolen i Lillehammer og har utgitt ei bok som appellerer til en bred leserkrets. Boka har en vinkling av stoffet som gir ny innsikt i hva som skjedde i Oppland (Christians amt) i perioden omkring det store "skjebneåret". Det skyldes at Pryser har valgt å se begivenhetene nedenfra, og det betyr at han legger vekt på hva "vanlige folk" i amtet har oppfattet av det som skjedde i 1814, og spesielt hvordan de reagerte på det som foregikk på Riksforsamlingen på Eidsvoll. Et sentralt spørsmål er: Hvilken betydning hadde det for allmuen (gårdbrukere, husmenn og tjenestefolk) at Norge fikk et konstitusjonelt styresett med basis i Grunnloven? Pryser's arbeidshypotese var at folk flest i samtiden stilte seg likegyldig med hensyn til Grunnlovens betydning for dem. Poteten slo igjennom for alvor i tiårene fra 1812 og framover og hadde mer å si for allmuen enn Grunnloven og konstitusjonell styreform (s. 8).

Boka er inndelt i tre bolker. Del I, Kriseår, beskriver begivenhetene som førte fram til Riksforsamlingen kom sammen på Eidsvoll 10. april 1814, og skildrer blant annet de elendige levekårene og opptøyene som fulgte etter uår og knappe matforsyninger. Myndig og innsiktsfullt trekker Pryser opp hovedlinjene i amtets sosialhistorie, økonomiske forhold og

administrasjon. Han presenterer leseren for hendelser som på slående vis illustrerer generelle utviklingstrekk i regionen og lar oss også bli kjent med personer som stod midt oppe i begivenhetene.

Del II, Grunnlovsåret, som utgjør mer enn halvparten av boka, gir plass til prins Christian Frederiks reise i Oppland i februar 1814. Da var han på vei fra Eidsvoll Verk til Trondheim for å samle støtte fra befolkningen til kamp mot Kieltraktaten. Underveis bodde prinsen hos embetsmenn i amtet, men han besøkte også storbøndene Anders Lysgaard på Svennes i Biri og Paul Paulsen Tofte på Dovre – noe som viser den høye sosiale status en velstående og kulturinteressert bonde kunne nå i Norge på den tiden. Videre kan vi lese om de nesten 300 opplendingene som i februar 1814 hadde underskrevet lojalitetsadresser til prinsen på vegne av sine menigheter (17 prestegjeld). Disse underskriverne hadde i sin tur valgt 37 representanter (valgmenn) som så skulle møte på gjestgivergården Hunn i Vardal for å velge amtets tre sivile representanter til Riksforsamlingen på Eidsvoll. Men disse tre var ikke de eneste med tilknytning til Christians amt som møtte på Riksforsamlingen. I tillegg ble det valgt eidsvollsmenn fra hæren og flåten, og tre av dem kom fra Oppland. Det var altså mange fra amtet som var involvert i selvstendighetsprosessen, og i tillegg kom opplendinger som utarbeidet egne forslag til Riksforsamlingen og de som kjempet som soldater i krigen sommeren 1814.

Pryser har nedlagt et solid arbeid med å kartlegge sosial bakgrunn for de 290 adresseunderskriverne fra Oppland, og han har laget minibiografier over disse personene. Biografiene har med ulik omfang og inneholder ulike typer informasjon. Noen av opplysningene er standardiserte: fødsels- og dødsår, yrke, husdyrhold, antall tjenestefolk og husmenn, betalt bidrag til opprettelse av Universitet i Christiania i 1812 og utlignet sølvskatt i 1816. Det framgår at 193 (67 %) av adresseunderskriver-

ne var bønder. 49 (17 %) kan regnes som embetsmenn (prester, jurister og offiserer). Lensmenn og klokkere/lærere utgjorde 22 (8 %). Dette viser at bøndene hadde stor innflytelse på hvem som kunne bli valgmenn i amtet.

Blant de fremste bøndene i Gudbrandsdalen var den tidligere nevnte Paul Paulsen Tofte. Han hadde giftet seg til stor rikdom i 1808. Da det ble holdt frivillig skifte etter hans svigerforeldre i 1809, nådde verdiene opp i 20 000 riksdaler. Men også andre av adresseunderskriverne var velstående. Det går fram av sølvskatten som ble utlignet etter formue i 1816. 19 av de 228 som var registrert som betalere, måtte ut med 100 spesidaler eller mer i sølvskatt. Av dem var 16 bønder. Høyest lå svogeren til ovennevnte Paul, storbonden Tord Bjølstad fra Heidal, med 226 spesidaler. Embetsmennene dominerte på ingen måte blant de høystbetalende. Blant de 19 var det bare to sorenskrivere og én prest, og de var ilignet en sølvskatt på omkring 100 spesidaler. De husmennene som ble skattelagt betalte vanligvis mellom 1 og 4 spesidaler. Pryser konkluderer følgende med at det ville være svært misvisende å kalle de bøndene som underskrev adressene til Christian Frederik for underklasse (s. 103).

Blant de 37 utvalgte valgmennene hadde bøndene fortsatt flertall: 19 var gårdbrukere (derav var 2 også lensmenn og 1 forlikskommisær), 15 var embetsmenn og 3 lensmenn. I forhold til antallet underskrivere på adressene fra prestegjeldene var embetsmennene denne gangen langt bedre representert. De tre sivile representantene som ble valgt fra Oppland som medlemmer av Riksforsamlingen på Eidsvoll var sogneprest Hans Jacob Stabell, sorenskriver Lauritz Weidemann og storbonden Anders Lysgaard (tidligere lensmann). Alle tre var selvstendighetsmenn og representerte bygdefolkets og de ledende bondeslektenes holdninger til det fridomsverket som Christian Frederik hadde tatt initiativet til.

I denne bolken omtaler Pryser Bergensrepresentantenes reise over Filefjell og beskri-

ver innkvarteringen på Eidsvoll. Han skildrer dessuten den aktiviteten som de tre sivile representantene fra Oppland utøvde under Riksforsamlingen, men kommer også inn på en av de militære representantene fra amtet, sersjant Paul Harildstad, som blant annet ønsket å redusere embetsmennenes lønn og pensjoner for at "Jorddyrkerne ikke skal Blive Slaver under de Høiere Classer". Dette var et forslag som var altfor radikalt i 1814. Pryser beskriver også den aktiviteten som andre opplendinger enn eidsvollmennene utviste våren 1814, blant annet hvilke grunnlovsforslag som forelå fra enkeltpersoner i Oppland. Disse forslagene hadde variert innhold, fra krav om opprettholdelse av eneveldet til et ønske om at embetsmenn ikke skulle ha stemmerett med mindre de eide et gårdsbruk.

Skippskaptein Hans T. Kraabøls dagboknotater får plass for å gjengi noe av stemningen lokalt i 1814. Han stammet fra en gård i Gausdal og oppholdt seg der gjennom hele året. Grunnloven omtales ikke i Kraabøls dagbøker. Han var mer opptatt av Norges selvstendighet, kongen, krigen og offiserene som sviktet. Krigene i 1808–1809 og sommeren 1814 får bred plass, og vi får innsikt i hva dette kostet befolkningen i Oppland, både for dem som kjempet mot sykdom, matmangel, frost og svensker og for dem som var hjemme og slet med sitt og håpet å få soldatene velberget hjem.

Del III, nye vanskelige år, tar for seg noen av langtidsvirkningene av vedtakene i 1814 og på stortingsmøtene etterpå. Husmennene hadde ikke oppnådd stemmerett i 1814, og de ønsket å få omgjort sine plasser til selveierbruk, slik at de kunne oppnå politiske retter. Til tross for kraftige aksjoner nådde de ikke fram med sine krav. Først ved partivesenets gjennombrudd og begynnende parlamentarisme i 1884 nærmet Norge seg demokratiske rettigheter for alle, med allmenn stemmerett for menn i 1898 og for kvinner i 1913.

I de første årene etter 1814 var Opplandsrepresentantene på Stortinget mest engasjert i

pengevesenet, beskatning og økonomiske saker. Bøndene maktet verken å få gjennomslag for sin motstand mot sølvskatten i 1816 eller mot økte lønninger for embetsmennene. Embetsmennene på Stortinget fikk i en årrekke truet igjennom sine ønsker og avviste bøndenes krav. Bøndenes provoserende forslag fra august 1815 om å utelukke embetsmennene fra Stortinget på grunn av deres avhengighet til regjeringen fikk selvsagt ikke flertall. Det fikk likevel støtte fra 26 stortingsmenn. De fleste var bønder, men også fem embetsmenn gav sin tilslutning til forslaget. Bondeprotester og uro førte ikke fram i kampen mot embetsmennene. I tiden før 1842 utvandret mange haugianere til Amerika på grunn av religiøs misnøye, og fra 1851 av dro mange thranittere samme vei på grunn av misnøye med den politikken som ble ført. Senere dro andre som ikke hadde greid å skaffe seg et tilfredsstillende levebrød. Trykket fra den økte befolkningen ble lettere, og Norge slapp politisk uro og ustabilitet. Slik ble også Grunnloven trygget.

Hvordan konkluderer Pryser til slutt på spørsmålene om folk flest i samtiden var likegyldige til Riksforsamlingen og betydningen av Grunnloven, og at mange ikke forstod hva den egentlig innebar? Han har tydeligvis moderert sine tidligere synspunkter, og skriver: "Bare delvis er svaret på dette bekreftende" (s. 220). Dagboksmateriale og brev viser nemlig at bøndene var opptatt av det som skjedde, og at de ønsket å gjennomføre økonomiske reformer til fordel for seg selv. Kamplysten mot svenskene var det ikke noe å si på. Den hadde holdt seg oppe etter de mange krigene mot naboene i øst i løpet av de siste 250 år. Folk flest hadde nok ikke vært så opptatt av selvstendighet før Christian Frederiks opprørsfane ble heist i januar 1814, men etter den tid sluttet de opp om tanken. Alle seks eidsvollsmennene fra Oppland var selvstendighetsmenn.

Bøndenes kamp mot embetsmennene førte ikke fram på lenge. I den nye staten hadde embetsmennenes stilling blitt styrket, og bøndene

ne fikk merke at den nye staten kostet i form av sterk beskatning. Mange irriterte seg også over religiøs ufrihet og næringsprivilegier, som først ble fjernet omkring 1860-årene. På den tid begynte bøndene også for alvor å velge sine egne til ordførere, enda de hadde hatt denne muligheten siden formannskapslovene av 1837. Noen få av dem hadde til og med gitt klart uttrykk for politisk opposisjon både i 1814 og i de etterfølgende tiår, men historikerne har vist liten interesse for dem.

Da Norge i 1814 gikk inn i en union med Sverige, og skjedde det et politisk systemskifte. Landet opplevde et brudd i sin politiske historie, en overgang fra enevelde til konstitusjonelt kongedømme, basert på folkesuverenitetsprinsippet. Samtidig bevarte Norge en kontinuitet på en rekke felter, innenfor det økonomiske, demografiske og sosialhistoriske området. Men *historien om Norge i 1814* har først og fremst vært knyttet til nasjonale og politiske forhold. Denne fortellingen har derfor blitt en historie om storpolitiske hendelser, opprøret mot freden i Kiel, Riksforsamlingen på Eidsvoll og dens sentrale aktører og Grunnloven. De viktigste spørsmålene har hele tiden vært: I hvor stor grad og hvor tidlig hadde det eksistert en nasjonalfølelse som styrte den historiske utviklingen i Norge? I fortellingen om 1814 har historikerne lagt vekt på det nasjonale nivået, og dermed medvirket til at det lokale og regionale perspektivet har forsvunnet eller blitt neddempet. Mange eidsvollsmenn er omtalt i nasjonale oppslagsverk, særlig de som tilhørte eliten. Representantene fra allmuen har ikke fått samme oppmerksomhet, men den lokalhistoriske litteraturen gir ofte supplerende informasjon.

Det dominerende nasjonale perspektivet kan også ha hatt en annen type påvirkningskraft på den lokalhistoriske litteraturen om tiden omkring 1814. Forfatterne kan ha tenkt at historien om 1814 først og fremst er en nasjonal historie, og at 1814 ikke har spilt noen viktig rolle i lokalt perspektiv. Kontinui-

tet var et mer tydelig trekk i lokalsamfunnet enn brudd. Embetsmennene styrte lokalsamfunnet som før, og det tok lang tid – til godt utpå 1800-tallet – før mange av de endringene som har stor betydning for folk flest, slo inn med betydelig kraft.

Tore Pryzers bok er en studie på individnivå av bøndene og andre som sto bak valget av eidsvollsmennene fra Oppland. Den er nyskapende og gir innsikt i viktige nettverk og politiske prosesser i én region. En skulle gjerne ha visst hvordan Pryzers funn kan passe med tilsvarende undersøkelser i andre fylker og regioner som på den tiden var mer preget av urbanisering og andre økonomiske og sosiale forhold enn Oppland. Mitt håp er at denne boka og andre historiske undersøkelser vil inspirere til slike studier – også etter at jubileumsåret er omme.

Knut Sprauten

Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge: vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014). 713 pp.

Censur er nøglebegrebet i bogens tittel, men det er undertitlen, som mere præcist indrammer emnet for Øystein Rians store bog. Ifølge lovgivningen efter reformationen måtte intet trykkes, før det havde været forelagt universitetet i København til censur og godkendelse. Denne forhåndscensur var central, men censuren var ikke alene om at bestemme vilkårene for offentlige ytringer i den lange periode, som Øystein Rian tager under behandling: fra reformationen til den dansk-norske helstats opløsning. 'Ordmagten' kalder han netværket af styringsinstrumenter, som regulerede og kontrollerede den offentlige brug af ord, skrift og først og fremmest tryk.

Værket spænder over 16 kapitler, som på forskellig måde forbinder kronologiske og te-

matiske fremstillinger. Efter en præsentation af Øystein Rians historiografiske kontekst følger en kort diskussion af vilkårene for offentlighed i europæisk perspektiv. Censuren i Danmark-Norge undersøges på baggrund af en generel præsentation af det politiske systems kontinuitet og dets forandringer i perioden. Myndighedernes kontrol af det trykte ord var integreret i hele bogtrykkets kommunikationskredsløb, hvilket Øystein Rian klarlægger i en gennemgang af bogtryk og boghandel i København. Avisernes vilkår analyseres i både Danmark og Norge. At norske forhold står til særlig undersøgelse er en modvægt over for den traditionelle vægtfordeling i periodens dansk-norske historieskrivning. Hertil kommer en række tematiske kapitler om kontrollen med og konflikter om teologiske tekster og religiøse strømninger samt religiøse grupper, hvor der er et særligt fokus på haugianerne. En undersøgelse af historieskrivningen i enevældens lænker afslutter disse temaer. Øystein Rian går også bag om vilkårene for offentlige ytringer ved at undersøge undersåtternes bønsskrivelser og klageskrivelser – supplikssystemet – og adgangen til at ytre sig gennem statens bureaukratiske institutioner. Til slut konkluderes på ordmagtens massive ensretning og ensretningens lange virkningshistorie i kapitlet "Den tunge arven".

Øystein Rian har skrevet en imponerende detaljerig og dog sammenfattende historisk syntese, hvor de overordnede problemformuleringer ikke tabes af syne på noget tidspunkt: "Opmærksomheden vil særlig være rettet mod det staten gjorde for å holde på sitt hegemoni. Dette måtte gjøres i form av en disiplinering, både i stort of smått: Kontroll og mikrokontroll vil derfor være tema for min framstilling – derfor er det også berettiget å ta i bruk et begrep som ensretning" (s. 63). Dette blik spærrer imidlertid undervejs i diskussionen af de mange emneområder flere gange for andre mulige synsvinkler og spørgsmål. Således kan kapitlet om "Københavns bokregime" tages frem

til diskussion: Øystein Rians tætte læsning af kancelliets brevbøger dokumenterer centralmagtens styring af bogtrykkernes og boghandlernes privilegier til udgivelse og trykning, men var privilegier alene et styringsinstrument mellem stat og bogmarked, således som man får opfattelsen i Øystein Rians fremstilling? Det er hævet over tvivl, at privilegiesystemet var en form for magtudøvelse, men interesserne bag privilegierne var flerstrengede. Privilegiet gav indehaveren ret til at forfølge eftertryk. Selv om en bog havde kongeligt privilegium udkom den ofte på bogtrykkerens egen bekostning, og et eftertryk kunne ødelægge investeringen. Der var også tale om en markedsregulering bogtrykkere og boghandlere imellem, før nogen havde tænkt tanken om 'copyright', og det var muligt at trykke og udgive bøger uden kongeligt privilegium.

På samme måde kunne Øystein Rians fremstilling af kontrollen med bogmarkedet og bogimporten ideelt set være mere nuanceret. Ordmagten herskede tungere over det dansk-norske kommunikationskredsløb end over de fremmedsprogede bøger, som i stort tal blev markedsført i boghandlernes kataloger. Bogimporten skulle i princippet kontrolleres af universitetet, men der var forskel på bogmarkedets læsere – hvem der kunne læse hvad. Samtidig blev et bredt udsnit af europæisk litteratur omtalt og præsenteret i *Københavns Lærde Efterretninger* og andre tidsskrifter gennem hele 1700-tallet, og denne europæiske orientering kunne fremhæves over for kontrollen af dansk-norske skrifter. Det er væsentligt og konsekvent, at magtperspektivet gennemtrænger hele fremstillingen, men magtens interesser og mulige indre konflikter kunne nuancere den 'kongelige hydra', som hersker på bogens historiske scene.

Universitetets professorer varetog forhåndscensuren indtil 1770. Herefter inddrog spørgsmål om censur og genindførelse af forhåndscensur ikke længere universitetet. Kontrollen blev til en myndighedsopgave, som på

forskellige måder vedrørte politi, kancelli og domstole. Dette skifte fra en tidligmoderne til en moderne censur og kontrol kunne rejse spørgsmålet, om censuren og kontrollen også skiftede karakter.

Det lykkes Øystein Rian at give en fremstilling af offentlighedens historie i dansk-norsk perspektiv, som ikke er set siden Edvard Holm. I de historiografiske traditioner efter Edvard Holm, som Øystein Rian redegør for, er det værd at fæstne sig ved Jens Arup Seips meget indflydelsesrige arbejde fra 1958: *Teorien om det opinionsstyrte enevælde* – en teori, som har præget mange 1700-talsstudier i Norden.

Øystein Rian har ret i, at receptionen af Seip ofte har udeladt 'teorien' og efterladt 'den opinionsstyrte enevælde' som en historisk realitet. Det er en væsentlig kritik af receptionshistorien, at samtidens og eftertidens opfattelse af, at magten var og burde være opinionsstyret, er noget andet end accepten af teorien som styreform. Øystein Rian forsvarer Seip mod denne receptionshistorie, men når han 600 sider længere fremme i bogen i det konkluderende kapitel 16 skriver, at "Danmark-Norge havde ikke et opinionsstyret enevælde, men en enevoldsstyret opinion", kaster han nuancerne bort og giver teorien om den opinionsstyrte enevælde nådesstødet som ren kosmetik.

Det kan diskuteres om stat og opinion før 1814 stod over for hinanden, således som det er tilfældet i Jens Arup Seips og Øystein Rians teorier. Hvorledes var opinion og styre forbundet, når det opinionsdannende aristokrati og embedsborgerskab i meget høj grad var integreret i staten? Kongemagtens 'hydra' fremstår som en isoleret magtfaktor, hvor de sammensatte og til tider modsatrettede interesser i opinionen og magtudøvelsen forsvinder i Øystein Rians fremstilling.

Øystein Rian ønsker at skabe debat og ruske op i dansk og ikke mindst norsk historieskrivning om den dansk-norske kongemagt og enevælde, og bogen er båret af stor harme

over 'den fjerne kongemagts' repressive ensretning af rigerne generelt og af Norge specielt. "De fleste bliver mer forsigtige med åra, jeg har gått den motsatte vei", skriver Øystein Rian i forordet. Resultatet er en stor, relevant, velskrevet og medrivende bog, som med garanti vil stimulere fortsat diskussion om censur, ytringsfrihed og offentlighedens væsen og vilkår.

Henrik Horstbøll

Erling Sandmo, *Tid for historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 2015). 240 pp.

Den norske historiker Erling Sandmo har skrevet "en bok om historiske spørsmål", som undertitlen på bogen siger. Der er tale om en historiografisk oversigt over historieskrivningens historie fra antikken til i dag, men som undertitlen indikerer, er det ikke alene en gennemgang af centrale værker, men også en mere problemstyret fremstilling, der behandler de særlige historiske problemer, som forskellige tiders historieskrivning har baksat med. Den græske historieskrivning rejser således spørgsmålet om "vi" og "dem", de overlegne grækere og de underlegne barbarer og et fokus på konflikter og modsætninger. Det er den historiografiske arv fra de græske historieskrivere.

Middelalderens historieskrivning er i første række en kristen historieskrivning med biblen som grundlagstekst. Kristendommen satte tid på dagsordenen, tid i forstanden den tid, som lå mellem skabelsen og dommedag. Mens begyndelsen var givet, var afslutningen ikke, men den var det mål, historien bevægede sig i retning af. Historien blev brugt til at tage forvarslere om fremtiden, den havde en direkte anvendelighed. Til gengæld var middelalderhistorikerne hverken interesserede i fortiden i sig selv, at forstå personer i historisk kontekst – samtidens personer adskilte sig ikke fra for-

tidens – eller om de beretninger, de byggede deres fortællinger på, var sandfærdige eller ej.

Renæssancens historieskrivning kendetegnes dels ved brugen af tekstkritiske metoder, dels ved en grundlæggende historisering. Antikken, det som genfødslen omhandlede, blev på en gang gjort nærværende som forbillede og bragt på afstand som en historisk epoke. Machiavelli viste i sin historie om Firenze, at de antikke forklaringsmodeller havde deres begrænsning, og at byens sociale og politiske konflikter også måtte inddrages. Machiavelli tog romersk historieskrivning som forbillede samtidig med han sprængte den ramme, som blandt andet Titus Livius havde sat. Lorenzo Valla viste at det Konstantiske Gavebrev var et falsum, og at teksten kunne historiseres som værende skrevet på et bestemt tidspunkt og var præget af det. Fremtiden blev åben, og Jean Bodin kritiserede samtidig historiskrivning, som betjente sig af biblens kronologi, for at være forældet og ud af trit med den viden om verden opdagelsen af den nye verden gav.

Oplysningstidens historieskrivning handler om fremskridtstænkning, ideer om en fase-delt lovmæssige udvikling og forestillinger om sammenhængen mellem klima og folkekarakter og for universalhistorien. Universalhistorie lå også til grund for Herders universelle teori om, at verden er inddelt i nationer eller folk, og at alle folk er forskellige fra hinanden i kraft af deres forskellige sprog og historie. Herders værk blev en grundlagstekst for 1800-tallets romantik og nationale tænkning. Og for den moderne historieskrivning, der selvfølgelig introduceres med Ranke. Historikerens opgave var ikke at dømme fortiden med henblik på fremtiden, men blot at vise fortiden, som den var. Historikeren skal ikke fordømme, men forstå, hendes opgave er ikke at tage varsler om fremtiden, men at rekonstruere fortiden som den var på grundlag af kildekritiske prøvede kilder, og at forstå historiske epoker i deres egen ret.

Herefter hører kapitlernes epokeoverskrifter op, og vi kommer til "den egentlige historien". Den egentlige histories problem var – og er – det samme som Rankes: at finde ud af, hvordan det egentligt gik til i fortiden. Sandmo viser her, hvordan generelle antagelser om forandring, så som positivisme, marxisme og den spenglerske verdenshistorie blev omsat i historieskrivning på samfunds- og klasseniveau, og hvordan interesse for det stabile og langvarige vinder frem med strukturalismen og den franske Annales-skole. Post-strukturalismen og den sproglige vending vendte sig bort fra forestillingen om og afsøgningen af det stabile. Menneskelig tænkning er ikke uforanderlige mentaliteter, men ustabile sprogspil.

Indlednings- og afslutningskapitlerne adskiller sig fra de øvrige. Indledningskapitlet er en kortfattet, præcis og ikke mindst elegant introduktion til de problematikker, som knytter sig til bestræbelsen på at forstå fortiden i dens anderledeshed. Det afsluttende kapitel tager bestræbelsen på at forstå fortiden og dens produkt – teksterne – op til nærmere behandling: I Sandmos fremstilling karakteriseres bestræbelsen ved, at sandheden er uopnåeligt ideal, at den historiske fortælling om fortiden betjener sig af de samme litterære genrer og det samme sprog som skønlitteratur, og at der ikke findes nogen ren historieskrivning, som ikke trækker veksler på andet end kilderne. Det er en aktivitet, historikeren foretager, der inkluderer mere end de data, man mere eller mindre direkte kan læse i kilderne.

Den efterfølgende analyse af, hvorledes historieskrivning skaber historisk troværdighed, ligesom analyse af, hvorledes den norske historiker Knut Mykland kontekstualiserer et aristokratisk selskab i 1819, og skaber en forbindelse mellem selskabet og et samfund i forandring, er meget interessante og oplysende. Sidstnævnte peger i retning af, at historisk sandsynlighed ikke kun peger i retning af kilderne, men også i retning af 'det vi mener at vide', de foreliggende tolkninger af en periode

eller et fænomen, som vi også bruger til at skabe sammenhæng i fortidens begivenheder og processer. Hvad historieskrivning og sandhed angår, er der over tid forandring i hvilke former for beskrivelse, vi vil anse for sandsynlige, men den konkrete og detaljerede beskrivelse, virker ifølge Sandmo mere sandfærdig, end den analytiske og overordnede fremstilling. Det virker overbevisende.

Som læseoplevelse har bekendtskabet med denne bog været absolut positivt. Gode eksempler, gode formulering, gode analyser. Men vægtningen af den ældre historiografi på den nyestes bekostning giver for mig at se nogle begrænsninger i den ellers oplagte mulighed i at anvende bogen som undervisningsbog. For eksempel bliver læseren oplyst om en lidt ældre version af verdenshistorie, og om nyere forsøg på at komme bort fra en eurocentristisk forståelsesramme, men får intet af vide om tidens transnationale og globale historie, som for mig at se er det vigtigste felt for fornyelse. Det synes jeg er ærgerligt. Men det skal selvfølgelig ikke afholde nogen fra at læse bogen, der indeholder megen videnskabsteoretisk indsigt og formidlingsevne.

Claus Møller Jørgensen

Jørgen Magnus Sejersted & Sebastian Olden-Jørgensen (eds.), *Historikeren Ludvig Holberg* (Oslo: Spartacus/Scandinavian Academic Press, 2014). 442 pp.

Utgangspunktet for denne boken er en konferanse, avholdt i Bergen i 2012, av det NFR-finansierte prosjektet *Holbergs ideologier*. Prosjektets målsetning er å forstå Holbergs rolle i opplysningstidens tenkning, samt å plassere den skandinaviske opplysningstid i en europeisk kontekst. Det har også sine forgreninger inn i publiseringssprosjektet *Ludvig Holbergs skrifter*; et samarbeid mellom Universitetet i Bergen

og Københavns Universitet med det formål å presentere Holbergs samlede produksjon på Internett. Nettutgaven skulle ha vært ferdigstilt til grunnlovsjubileet i 2014, men så skjedde ikke. I stedet kunne man lese i en bulletin fra *Norsk selskap for 1700-tallsstudier*, datert mai 2014, at de to prosjektene høsten 2015 enten vil være avsluttet eller i sin slutfase. Enn så lenge må den interesserte leser derfor nøye seg med de publikasjoner som springer ut av det første prosjektets konferanser og seminarer. Her fikk man allerede i 2012 *Ludvig Holbergs naturrett*, redigert av Eiliv Vinje og Jørgen Magnus Seiersted; nå foreligger altså *Historikeren Ludvig Holberg*, hvor mange av de samme bidragsyterne er representert, samtidig som en rekke nye har kommet til. Hele 16 bidrag er det funnet plass til, hvis man inkluderer den ene redaktørens innledning og presentasjon av bokens innhold.

I sin innledning åpner Jørgen Magnus Seiersted med å vise til at det ofte blir påpekt at det var historiker Holberg egentlig var, men at hans virke som historiker likevel er "underforsket". Denne påstanden gjentas av flere av bokens andre bidragsytere, og den er utvilsomt egnet til å sette *Historikeren Ludvig Holberg* i det rette perspektiv. At Holberg som historiker ikke har blitt viet tilstrekkelig oppmerksomhet av resepsjonen, er selvsagt riktig i en triviell forstand. Samtidig er det ikke til å stikke under en stol at enkelte av Holbergs historiske verker etter hvert har fått en grundig behandling – ikke minst danmarkshistoriene; og at flere av bokens bidragsytere tidligere har nedlagt et betydelig arbeide i den forbindelse. Andre verker, som kirkehistorien og den jødiske historie, har man vært mindre villig til å behandle. Noe av styrken i *Historikeren Ludvig Holberg* er at også sistnevnte verker er godt representert, og at leseren – ved siden av nye, stimulerende perspektiver på verker som tidligere har vært behandlet av andre – også blir presentert for de deler av Holbergs historiske korpus som vel de færreste med hånden på hjertet kan påstå at

de kjente på forhånd. Boken kan i den forstand utmerket godt forstås som et forsøk på å gjøre Seiersteds påstand om at historikeren Holberg er "underforsket" til skamme – eller i det minste gjøre det lettere for den videre forskning å gjøre det til skamme så raskt som mulig.

Seiersted har imidlertid et annet viktig poeng som er verd å dvele litt ved. At historikeren Holberg er "underforsket" betyr nemlig ikke bare et en bestemt del av hans korpus inntil nå har fått mindre oppmerksomhet enn den fortjener. Det betyr også "at resepsjonen ofte har måttet bruke nokså generelle vendinger om den rikdommen Holbergs verk byr frem av idé-historisk materiale, av mangfoldige kilder og av en for Holberg karakteristisk blanding av underfundig ironi og vidd. Profilerte lesninger av særlige tematikker og kontekstuelle forhold er det færre av." (s. 13) Her er det med andre ord mye ugjørt; ikke minst med tanke på hva som i de siste tiårene har kommet av internasjonal forskning rundt den perioden som gjerne kalles for "opplysningstiden". Det er ingen tvil om at dette har gjort det mulig å kontekstualisere Holberg på måte som man tidligere ikke kunne. I *Historikeren Ludvig Holberg* er det først og fremst Anne Eriksen som i sin artikkel "Historiebegrep og historiske genre" tar opp denne tråden og etablerer noen perspektiver som den fremtidige Holbergforskning ikke vil ha råd til å overse. Når det gjelder spørsmålet om kontekstualisering, er det imidlertid også andre problemstillinger knyttet til dette; og her vil man ikke finne særlig hjelp i den forskning som Seiersted refererer til. Hjelp vil man snarere finne i de refleksjoner som den andre av bokens redaktører, Sebastian Olden-Jørgensen, innleder sitt bidrag om Holbergs statsforståelse med:

Når man beskæftiger sig med en forfatter med en så omfattende produktion som Ludvig Holberg, består der en stadig fristelse til at behandle ethvert emne som en ren Holberg-eksegese, det vil si at forblive

inden for de 'kanoniske skrifers' faste rammer – eventuelt inden for ét eneste skrift – og alt efter gemyt syntetisere eller harmonisere de utsagn, man finder spredt rundt omkring i forfatterskabet. Jeg skal ikke på nogen måte prinsipielt afvise denne form for analyse, men blot konstatere, at den er et valg og har sine begrensninger, ikke minst ud fra en historisk synsvinkel, fordi det ofte negligerer eller underbetoner kontekstens betydning. (s. 89)

Som en konsekvens av dette starter ikke Olden-Jørgensen med å presentere hva Holberg måtte ha å si om staten i sine ulike historiske eller naturrettslige skrifter – og hvordan alt dette eventuelt henger sammen eller lar seg rekonstruere som en helhetlig og konsistent oppfatning. Han starter derimot med å gi en kort skisse av datidens danske politiske kultur og de forståelser av staten som ligger innenfor denne. Dette er kontekst i eminent forstand. Den er ikke konstruert gjennom en nærsynt Holbergseksegese eller med bakgrunn i en mer eller mindre presis epokekarakteristikk, men den angir med all ønsket tydelighet de rammer som Holberg tenkte og skrev innenfor. I idehistorisk forstand vil ethvert verk ha en uønsket kontekst; uønsket i den forstand at verket selv ikke kan kreve å bli vurdert i et bestemt perspektiv. En slik kontekst vil heller aldri kunne fremstå som rent idehistorisk eller rent realhistorisk. Skulle man ta seg tid til å reflektere en smule i forlengelsen av de perspektiver som Sejersted og Olden-Jørgensen skisserer, og ta på alvor førstnevntes forhåpninger om at *Historikeren Ludvig Holberg* skal kunne anspore til videre forskning, er det én ting som for denne anmelder virkelig fremstår som "underforsket" – og det er Holbergs danske kontekst. En begynnelse kunne være å la andre av datidens danske historikere og jurister – det være seg Henrik Weghorst, Andreas Højer eller Hans Gram – fremstå som selvstendige aktører, og ikke henvist til å spille rollen som

Holbergs inspirasjonskilder eller antagonister; kort sagt – at det intellektuelle liv i det oldenborgske eneveldet gis en sjanse til å vise at de svar og innsikter som Holberg tilbyr, ikke var de eneste tilgjengelige.

Dette er overhodet ikke ment som en kritikk av boken eller noen av dens bidrag, men kun et forsøk på å ta redaktørene på ordet. For selvsagt trenger Holbergforskningen fortsatt de gode og detaljerte nærlesninger av den typen som Inga Henriette Undheim viser i sine to bidrag; det første om Holbergs *Introduction til de fornemste Europæiske Rigers Historier* (1711) vurdert i forhold til hans forbilde Pufendorf, det andre om Holbergs og Bayles betenkninger over historier. Meget opplysende er også Tim Berndtssons sammenliknende lesning av forholdet mellom Holberg og Pufendorf, med fokus på at den siste en periode fungerte som svensk rikshistoriograf og dermed nødvendigvis kom til å vurdere en del historiske hendelser annerledes enn hva man gjorde i København. Kristoffer Schmidt og Bjørn-Arvid Bagge gir interessante innblikk i Holbergs arbeidsmetoder i henholdsvis *Heltehistoriene* og Bergens beskrivelse; videre minner Eiliv Vinje om at Holberg også som historiker først og fremst skriver reflekterende, og at man i iveren etter å plassere hans verker under ulike sjangere ikke må glemme de tråder som tross alt binder dem sammen. Som en avslutning på boken viser Thomas Slettebø hvordan den historieforståelsen som Holberg presenterer i sin danmarkshistorie lever videre innenfor en religiøs ramme, hvor den får et særpreget uttrykk i de såkalte jubelprekener. Dette er i høyeste grad et resepsjonshistorisk nybrottsarbeid.

Uten forkleinelse for de bidrag som her er nevnt, finner denne anmelder å måtte bruke litt mer plass på de artiklene i *Historikeren Ludvig Holberg* som behandler de delene av hans verk som knapt har blitt behandlet tidligere – enten fordi de har blitt ansett for å være uinteressante eller blitt vurdert som for uselvstendige til å fortjene nærmere oppmerk-

somhet. Karen Skovgaard-Petersens analyse av Holbergs lærebok i verdenshistorie, *Synopsis historiae universalis* (1733), er riktignok tidlige publisert (i *Fund og forskning*, 2012), men gir et solid underbygget bilde av en tradisjonell – for ikke å si bakstreversk Holberg, som denne anmelder nok kan ha hatt en mistanke om at fantes et sted, selv om han først nå får det bekreftet. Holbergs verdenshistorie plasseres trygt innenfor en dansk kontekst, nemlig den københavnske universitetsfundas av 1732, som gjorde historie til et eksamensfag ved den lærde skole – og *examen artium* ble den gang avholdt ved Universitetet med dets professorer som sensorer. Mot denne bakgrunn blir det forståelig at *Synopsis* er tradisjonell i formen og dessuten strukturert etter teorien om de fire monarkier, som allerede den gang var å anse som foreldet. Men en lærebok var ikke stedet for eksperimentering.

Rolf Nøtvik Jakobsen gir leseren en inngående og informativ analyse av Holbergs *Almindelig Kirke-Historie* (1738), en mer enn tusen sider langt verk som kom i to opplag i forfatterens levetid og i et tredje etter hans død. Kirkehistorien er modellert etter andre samtidige verker av denne typen, og bærer i liten grad preg av selvstendige kildestudie – noe som antakelig har bidratt til at den har blitt stemoderlig behandlet av en resepsjon som i overveldende grad har fokusert på det originale hos Holberg. Men som Jacobsen med all tydelighet viser, betyr ikke dette at man i kirkehistorien ikke vil finne temaer som henger godt sammen med det holbergske korpus for øvrig.

Torgeir Skorgen behandler i to artikler Holbergs *Jødiske Historie* (1742); det samme gjør Jørgen Magnus Sejersted i en artikkel om Holberg og forsynet. Skorgen viser her hvordan Holberg speiler datidens balanse mellom et etablert teologisk verdensbilde og en historisk fundamentert bibelkritikk i emning. Videre viser han at det er i spenningen mellom hellig og profan historie at man må forstå Holbergs toleransebegrep og de begrensninger dette har.

Sejersted viser på sin side hvordan Holbergs historieskrivning gjør ham til en tvetydig figur, ettersom han fastholder et begrep om det guddommelige som historisk drivkraft i en tid hvor man ellers altfor ensidig har fokusert på de trekk som kan tas til inntekt for en økende sekularisering. Til sammen demonstrerer disse bidragene på en treffende måte at Holberg ikke nødvendigvis er mest interessant der hvor han synes å være mest moderne.

Innenfor sitt avgrensede, men like fullt viktige tema, bidrar *Historikeren Ludvig Holberg* utvilsomt til å bringe Holbergforskningen videre. Bokens redaktører er dessuten bevisst på at det ennå gjenstår mye å gjøre på feltet, samtidig som de flere steder gir antydninger om hvor man etter hvert bør bevege seg hen. Som helhet betraktet, må boken trygt kunne sies å tette de fleste hull i forståelsen av Holberg som historiker, og i den forstand forsvare sin tittel. Skulle denne anmelder likevel opptre som mer kritisk enn det er grunn til, måtte det være ved å påpeke at enkelte Holbergtekster nok hadde fortjent en nærmere gjennomgang. Ser man på den fortegnelsen over Holbergs historiske arbeider som Sejersted presenterer i sin innledning, gjelder dette først og fremst innledningen til *Herodiani Historie* fra 1746 ("Om Aarsagen til Roms umaadelige Tilvæxt") og *Danmarks og Norges Søe-Historie* fra 1747. En annen tekst som kunne ha vært behandlet, eller i det minste trukket inn sammen med andre, er fortalen til *Introduction til Naturens- og Folke-Rettens Kundskab* (1716). I en bok som flere steder fremhever sammenhengen mellom historieskrivning og naturrettelige tankegang hos Holberg, er det merkelig at den sistnevnte teksten ikke trekkes inn. Selv om den er forholdsvis kort, er den like fullt interessant av to grunner – for det første fordi den nettopp *ikke* er hentet fra Pufendorf; der nest fordi den er en tidstypisk fremstilling av naturrettens historiske legitimering.

Thor Inge Rørvik

Deborah Simonton & Anne Montenach (eds.), *Female Agency in the Urban Economy: Gender in European Towns, 1640–1830* (New York: Routledge, 2013). 271 pp.

Antologin *Female Agency in the Urban Economy* behandlar klassiska könsteoretiska problem om kvinnors aktiva närvaro i den tidigmoderna ekonomin och samhället. Maxine Berg lyfte redan i mitten på 1980-talet fram kvinnors och barns viktiga, men osynliggjorda deltagande i den brittiska industrialiseringens förhistoria i klassikern *The Age of Manufactures* (1985). Den bekräftade en rad tidigare iakttagelser om kvinnors villkor i nordvästra Europa, men byggde i första hand på tidigare litteratur. I Nederländerna och England fanns ett tidigt utvecklat stadsväsende och en kommersialiserad ekonomi redan i slutet av 1600-talet. Den jämförelsevis höga graden av urbanisering parad med ett starkt försvagat skråväsende tycktes skapa unika möjligheter med nischer där kvinnor kunde försörja sig på ett nytt, mer självständigt sätt. Det är också mot bakgrund av dessa regionala förhållanden Jan de Vries utformade sin inflytelserika teori om en "flitens revolution" (*the industrious revolution*) på 1990-talet.

Mot detta stod förhållandena i Central-europa och Östeuropa, som Sheilagh Ogilvie har karakteriserat som *A Bitter Living* i sitt stora grundforskningsarbete (2003) om kvinnors villkor i Würtemberg Black Forest. Flera av 1980- och 1990-talets arbeten i ämnet betonar sambandet mellan jämförelsevis friare villkor i det starkt urbaniserade Nordvästeuropa och ett försvagat eller rentav avskaffat skråväsende. Debatten led dock brist på empirisk kunskap och man saknade ofta historiska belägg.

Syftet med antologin *Female Agency in the Urban Economy* är just att råda bot på denna brist. Den är utgiven av forskarnätverket *Gender in the European Town: The Making of the Modern Town*. Forskarna tar sin utgångspunkt i 1600-talets förändringar och fram till 1900-talets mitt med särskild fokusering på könsteore-

tiska problem inom stadsväsendets politik och ekonomi. Även rumsliga aspekter omfattas av ansatsen. Antologin är indelad i tre temata: olika slags marknader för kvinnligt deltagande (*Claimings Spaces: Markets and Brokerage*), skråväsen och regelverk (*Negotiating the Urban Economy: Constraints and Opportunities*) samt relationer (*Exploring Relationships: Kinship and Community*). Här medverkar både seniora forskare som Laurence Fontaine och Kirsi Vainio-Korhonen och yngre, relativt nydisputerade.

I centrum för undersökningarna står begreppet "female agency" som syftar på kvinnors medverkan på platser, i nischer, marknader och branscher. Genussystemet, som alltid innebar kvinnlig underordning och osynliggörande i det tidigmoderna Europa, underminerades av detta kvinnornas aktiva deltagande och förhandlande; ja, ibland omförhandlades det. En intressant koppling är att antologins forskare inte bara bidrar med empirisk forskning om det kvinnliga deltagandet i ekonomi och stadsväsen. Som helhet ger antologin ny kunskap om tidigare ganska okända förhållanden.

Ett intressant principiellt bidrag är att den nyss skisserade regionala indelningen i Öst-, Central- och Nordvästeuropa, tycks vara en förenkling, skapad av de forskare som har betonat de förindustriella institutionernas roll i de tidigmoderna städerna. Danielle van den Heuvel visar i sitt bidrag "Guilds, Gender, Policies and Economic Opportunities for Women in Early Modern Dutch Towns" att den till synes fria ställningen för arbetande kvinnor i Nederländerna underminerades av skrånas restriktiva praktik. Den debatterade tudelningen mellan Central- och Nordvästeuropa behöver återigen problematiseras.

Viktigt är också att de nordiska länderna är representerade med hela fyra bidrag. Man får en bild av hur de nordiska länderna ingick i den europeiska helheten genom bidrag av Carol Gold "On the Streets and in the Markets:

Independent Copenhagen Saleswomen”, Åsa Karlsson Sjögrens ”Gender and Urban Land in Swedish Towns”, Kirsi Vainio-Korhons ”Everyday Politics: Power Relations of Urban Female Servants in the Finnish City of Turku in the 1770s” samt Jarkko Keskinens ”The Chosen Ones: Godmotherhood as a Networking Strategy in the Merchant Community of Pori, 1765–1820.” Dessa bidrag ligger dock utanför den egentliga skrådelen, del två.

Också Laurence Fontaine ger ett principiellt intressant bidrag – ”Makeshift, Women and Capability in Preindustrial European Towns” – i sitt betonande av att de europeiska särdragen påverkade kvinnors villkor på skilda sätt i olika delar av Europa. Europas regionala olikheter var ju själva poängen i den institutionellt präglade debatten om hur Centraleuropas institutioner skapade generellt ogynnsamma villkor enligt Ogilvies analys av skråväsendet. Men Fontaines utgångspunkter är annorlunda. Med sin bakgrund i studier av bland annat gårdsfarihandlare (hon betonar marknader som viktiga institut som bidrog till förändring) och konkursinstitutet (hon betonar den starka kvinnliga närvaron i det förindustriella kreditväsendet) vidgar hon kunskapen om de nischer där ”female agency” verkade moderniserande på ekonomin.

Styrkan med antologin *Female Agency in the Urban Economy* är den enastående mångsidigheten och forskningsfantasin som nätverkets forskare uppvisar. En rad olika infallsvinklar korsbelyser vad kvinnor gjorde och drev fram, förhandlade om. Det blir övertygande, inte minst genom att det dåtida osynliggörandet i källmaterialen av icke myndiga kvinnor, änkor undantaget, kräver just detta slags djupstudium och rekonstruktion. Städerna verkade utan tvekan frigörande för moderniseringen.

Antologin skulle ha vunnit på att i det som kallats ”Afterword” försöka mejsla ut lite mer principiellt hur bidragen förnyar forskningen i ämnet, inte minst kunde den regionala dimensionen ha utvecklats i relation till tidigare ar-

beten, varav skråväsendet nämnts här. ”Space” ingår ju som ett av nätverkets centrala begrepp. En sådan litteraturöversikt kommer dock säkert att ingå i nätverkets *Gender in the European Town* fortsatta uppgifter. Det är en gedigen och verkligt intressant antologi som Deborah Simonton och Anne Montenach redigerat och som jag rekommenderar alla forskare på området att läsa.

Klas Nyberg

Marie-Christine Skuncke, *Carl Peter Thunberg: Botanist and Physician: Career-Building Across the Oceans in the Eighteenth Century* (Uppsala: Swedish Collegium for Advanced Study, 2014). 376 pp.

Carl Peter Thunberg: Botanist and Physician is a meticulously researched and carefully reconstructed account of the career of this Linnaean disciple. Marie-Christine Skuncke retraces Thunberg’s network-building, his travels with the Dutch East India Company (VOC) and rise to the position of Professor of Botany in Uppsala. By employing a biographical structure in order to tell a global story, the account is less about the man and more about the network he built: relations of power and patronage; extensive correspondence and publication; collecting and exchanging plants, gifts, favours, and information; trade; global travel and multilingualism.

Thunberg’s career is used as a structuring device, dividing the book between his education and early years building up a European network, through his travels to the Cape, Batavia and Japan with the Dutch East India Company (VOC), and back to Europe and Uppsala, where he rose rapidly to the position of Professor of Botany and remained for the rest of his life as his career plateaued. Although his career could be said to culminate in

the professorship, it is Thunberg's encounter with Japan, unique for his time, which is the pinnacle of the book. In a sense, everything before explains how he managed to get there, and much of his rapid rise upon his return is enabled by his Japanese collections and international fame. In between, like a hinge, Thunberg's moment of glory in Japan is described in vivid detail. However, Skuncke's account is not only about Japan's impact on Thunberg and European botany, but vice versa, in a reciprocal exchange.

Following Thunberg's career presents multiple challenges, as Skuncke herself crosses disciplinary, geographical and linguistic barriers, and like Thunberg, draws on an aptitude for international collaboration and collecting. A literary historian, she makes very close and judicious use of the sources available, particularly in probing his extensive correspondence, rather than relying on his much later published travel account. In this global story, time and space present particular challenges, met by zooming in and out, linking forwards and backwards in time, and changing pace. What travels, what survives and what is lost shapes the network. For instance, the prospect of receiving collections motivated Thunberg's patrons to promote his interests from a distance while he travelled. Skuncke uses multiple sources in tracing Thunberg's network; for instance, in objects described in correspondence and publications, illustrated, copied and translated, and finally photographed. *Carl Peter Thunberg* is generously illustrated with a range of images which enforce the importance given to the collections in Skuncke's analysis, including those of the Linneanum building with which the book begins and ends. She highlights gaps in the source material produced within hegemonic colonial structures, particularly in relation to the role of non-Europeans as knowledge brokers. A mixed image emerges of Thunberg as accepting these structures, in particular the cruelty of slavery, but also capable reacting positively

on a cultural and individual level. Skuncke's rejection of the Eurocentric perspective is not only a question of historical accuracy, but an explicitly ethical stance on her part; one that is in particular influenced by Kapil Raj's work on the history of science.

Telling a global story also avoids the risk of biography inadvertently reinforcing a focus on 'great men of science'. Skuncke's account of Thunberg as a network-builder is a clear rejection of the celebratory cult of great men that Thunberg himself subscribed to and perpetuated. It is less clear if this primarily reflects a theoretical stance on the biographical genre more generally, or the challenges Thunberg presents as an inscrutable object of study. Who was Carl Peter Thunberg? This is not the question the book sets out to answer, but it is the question it raises by the end. In the conclusion, Skuncke reveals her own antipathy and puzzlement towards him on a more personal level, and suggests that there must be more to the man than the career-maker. In this light, how should we read the brief account of Thunberg's death, which focuses on the inventory of his shabby belongings as testimony to his decline, and describes his body merging like a monument with the Linneanum building within which it is laid? Appropriately for a man who lived by his collections, Thunberg becomes curiously like an object himself, as in the metaphors Skuncke applies to him: a chameleon, a fossil, a prism, a vessel. The prism is particularly apt for the role of Thunberg in the book: a prism which, through delicate and deliberate structuring and source analysis, illuminates global networks – different facets which produce a crisp and clear account. However, if inverted to scrutinize Thunberg himself, the reader is left with a similar sense of puzzlement and indeed curiosity expressed by Skuncke herself.

Through the extraordinary trajectory of one botanist's career, Marie-Christine Skuncke creates a detailed cross-section of a globalised

eighteenth century, which I would recommend to anyone interested in the period. It is also, of course, of particular relevance to the fields of history of science and postcolonial studies, connecting and enriching research previously isolated by geographical, linguistic and disciplinary boundaries. Furthermore, in its coherence of analysis, structure, language, and illustration, *Carl Peter Thunberg* is a beautiful object in itself, and I am pleased to add it to my collection.

Anna Svensson

Christiaan Sterken & Per Pippin Aspaas (eds.), *Meeting Venus: A Collection of Papers Presented at the Venus Transit Conference in Tromsø 2012* (Brussels: Vrije Universiteit, in collaboration with University of Tromsø, 2013). 253 pp. E-bok: munin.uit.no/handle/10037/5195.

Denne boken rapporterer fra et arrangement knyttet til Venuspassasjen i 2012. Boken er todelte: De første 190 sider er en samling på 15 artikler fra en vitenskapshistorisk konferanse i Tromsø om Venuspassasjer i det 17.–19. århundre. Deretter følger 50 sider med opplevelser, observasjoner og dokumentasjoner av Venuspassasjen i 2012. Todelingen kan derved oppfattes både som historie og nåtid, og som vitenskapshistorie og amatørastroномiske observasjoner. Boken avsluttes med et omfattende register. Bokens vitenskapelige innhold utgjøres av de mangefasetterte artiklene fra Tromsø-konferansen, som samlet 33 europeiske deltakere. De fleste av bidragene omtaler Venuspassasjene i 1761 og 1769, som begge ble observert fra det nordligste Europa. Flere tar opp problemstillinger som belyser politikk, kultur, opplysningstiden og samfunnsforhold i flere land. Det er en styrke ved boken at den er bredere anlagt enn det astronomiske fenomenet selv og dets historiske rolle i å avdekke

størrelsesforholdene i solsystemet. Flere av bidragene gir nye faktiske opplysninger, hentet fra arkivkilder i flere land.

Introduksjonskapitlet, skrevet av bokens to redaktører etter konferansen, inneholder en nyttig liste av historiske observatører og steder knyttet til bokens omtalte Venuspassasjer. Geografiske og politiske kart gjør leseren i stand til selv å sette de enkelte konferansebidrag i kontekst. Et flertall av bidragene har tilknytning til Venuspassasjene på 1700-tallet. Fascinerende historier om relasjoner mellom astronomi, akademi og det politiske lederskap i Sverige (av Sven Widmalm) og Russland (av Gudrun Bucher) viser opplysningstidens fremheving av vitenskap som en til dels skruppelløs politisk øvelse for å markere nasjonen internasjonalt. For Sveriges del tok det brått slutt da Gustav III ble enevoldshersker i 1772.

De danske astronomenes innsats i 1761 og 1769 vurderes av Per Pippin Aspaas som meget beskjeden, både ute og hjemme. Været ødela mye, men det ble ikke rapportert tilnærmelsesvis i samme omfang som i Sverige og Russland. Bare Maximilian Hells resultater av den danskfinansierte ekspedisjonen til Vardø i 1768–1769 ble publisert av vitenskapsselskapet i København. Danmarks stolte astronomiske tradisjon skapt av Tycho Brahe og Ole Rømer ble ifølge Aspaas ikke videreført i 1761–1769. Kanskje skyldtes det at den overveiende del av finansieringen gikk til Vardø-ekspedisjon og at alle andre ble marginalisert (også ved publiseringsstøtte). László Kontler diskuterer et av Vardø-ekspedisjonens biprodukter, forfattet av Hells assistent János Sajnovics, om likheten mellom ungarsk og samisk språk. En utfyllende drøfting av både lingvistiske, politiske og ideologiske forhold i samtiden avdekker komplekse holdninger til Sajnovics' konklusjoner, særlig i keiserdømmet Østerrike-Ungarn.

Omtaler av flere ekspedisjoner til Venuspassasjene i 1761 og 1769, inklusive biogra-

fiene, bringer mange nye detaljer. Portrettet av Anders Hellant (skrevet av Osmo Pekonen) etterlater inntrykket av en slurvete observatør. Den britiske ekspedisjonen til Honningsvåg og Hammerfest med HMS Emerald (omtalt av Nils Voje Johansen) hadde trenede observatører på oppdrag fra Greenwich-observatoriet. Resultatene uteble på grunn av dårlig vær. Historien til fire 1700-talls jesuitt-observatorier i sentral-Europa og deres begrensede bidrag til Venuspassasjen i 1761 omtales av Thomas Posch, Per Pippin Aspaas, Akos Bazso og Isolde Müller.

Den organisatoriske innsatsen som Joseph-Nicolas Delisle og Jérôme Lalande (omtalt av Simone Dumont og Monique Gros) gjorde ved internasjonal korrespondanse i forkant av Venuspassasjene i 1761 og 1769 førte til at mange observatører sendte sine resultater til Vitenskapsakademiet i Paris. Lalande påtok seg den samordnende beregningen av solparallaksen etter 1761. Åtte år senere kunne han forbedre resultatet betydelig. I Sankt Petersburg fikk Anders Johan Lexell i oppdrag av Leonhard Euler å utvikle en matematisk metode for å bestemme den mest sannsynlige verdien for solparallaksen. Han anvendte metoden på de russiske observasjonene og på et globalt datasett. Dermed ble han dratt inn i den historiske kontrovers som utviklet seg etter 1769 omkring valget av den mest korrekte verdi for solparallaksen, slik det omtales av Johan Carl-Erik Stén og Per Pippin Aspaas. En viss geometrisk innsikt er påkrevet for å følge Sténs fremstilling av metoden.

David Dunér omtaler historiske påstander om ekstraterrestrisk liv på Venus. Han refererer observasjoner fra Venuspassasjene i 1761 og 1769 som ble tolket i favør av en atmosfære rundt Venus. Enkelte observasjoner av Venus (når den ikke passerte over solskiven) ble tolket i favør av høye fjell og andre formasjoner, så spekulantene fikk fritt løp for påstander om liv på Venus. Keplers ellipsebåner (Steinar Thorvaldsen) tillot mer presise beregninger av

planetenes posisjoner på himmelen, inklusive Keplers egen prediksjon av passasjene til Merkur og Venus over solskiven i 1631. I England laget Jeremiah Horrocks sin egen tilpasning til Keplers matematiske beskrivelse for å prediktere Venuspassasjen i 1639 og til å bearbeide observasjoner av William Crabtree.

Ekspedisjoner til Texas og Chile for å observere Venuspassasjen i 1882 (Christiaan Sterken) hadde spesialkonstruerte heliometre av Jean-Charles Houzeau og benyttet en spesiell observasjonsmetode han utviklet. Guy Ratier omtaler den mislykkede ekspedisjonen til Pic-du-Midi i 1882 og beskriver den videre utviklingen av observatoriet der som førte til andre studier av Venus. Astronomene i Frankrike hadde siden 1666 forsøkt å bestemme avstanden mellom solen og jorden. Suzanne Débarbat beskriver forsøkene på triangulering til Mars i 1672 og igjen i 1750. Delisle modifiserte i 1760 Edmond Halleys opprinnelige forslag om å benytte Venuspassasjer ved å spesifisere tidsbestemmelse av de to indre kontaktene mellom Venus og solen. Flere franske grupper ble sendt ut i 1761 og 1769. Den siste ga best resultat. Andre metoder ble utprøvd på 1800-tallet uten at vesentlige forbedringer kunne påvises.

Ved Venuspassasjene i 1874 og 1882 var en rekke teknologiske forbedringer gjennomført. Forventningen om mer presise observasjoner ble imidlertid ikke oppfylt. Da asteroiden Eros ble oppdaget i 1898 ble det klart at dens bane kunne bringe den svært nær jorden. Parallaksen kunne dermed bestemmes med høy presisjon. Den første internasjonale Eros-kampanjen i 1900 fikk bidrag fra 42 observatorier. Resultatet viste at Venuspassasjer hadde utspilt sin rolle. Da Eros i 1930 igjen var svært nær jorden ble resultatet forbedret ytterligere. Etter den annen verdenskrig ble radar benyttet til avstandsbestemmelse til Venus. Resten av boken omtaler hendelser i 2012.

Bjørn Ragnvald Pettersen

Fredrik Thisner, *Indelta inkomster: en studie av det militära löneindelningsverket 1721–1833*. Studia Historica Upsalensia 250 (Uppsala: Historiska institutionen, 2014). 241 pp.

Det svenska indelningsverket var en av grundbultarna i det svenska militära och civila resurs-systemet i nästan tvåhundra år. Ur ett internationellt perspektiv var systemet på många sätt unikt. Ingen som vill studera och förstå det svenska samhället under senare delen av 1600-talet fram till slutet av 1800-talet kan komma bort från systemets grundläggande betydelse. Trots det har vi fortfarande stora luckor i våra kunskaper om hur indelningsverket egentligen fungerade i praktiken. En viktig fråga som behövs undersökas mer är om systemet förändrades eller fungerade i stort sätt likadant under hela perioden. Fredrik Thisners undersökning är därför ett mycket välkommet bidrag för att täppa igen en del av dessa kunskapsluckor. I centrum för studien står hur lönesystemet för svenska infanteriofficerare fungerade. Undersökningsperioden 1721–1833 karakteriserades av stora ekonomiska förändringar. Den agrara revolutionen inleddes på allvar och skapade så småningom förutsättningarna för den svenska industrialiseringen. Med andra ord ger Thisners undersökning inte bara kunskaper om en del av det militära lönesystemet, utan undersökningen ger även inblick i den grundläggande strukturomvandling av jordbruket som har haft avgörande betydelse för Sveriges utveckling.

I undersökningen studeras lönesystemet med avseende på officerarnas indelningar vid fyra regementen: Dalregementet, Upplands regemente, Älvsborgs regemente och Västerbottens regemente. Regimentena är valda utifrån de ekonomiska förutsättningar som respektive region hade. Dalregementet låg i en region med förindustriella drag, Upplands regemente återfanns i en spannmålsbygd. De områden inom vilka Älvsborgs och Västerbottens regementen rekryterades var jordbruksbygder där animalieproduktionen spelade stor roll. Dessa

skillnader visar sig i boken ha haft stor betydelse för hur systemet fungerade.

I korta drag visar studien att det militära lönesystemet i allra högsta grad var heterogent. Det betyder att officerarna fick sina lönedel på lite olika sätt. Systemet var ett slags naturasystem där officerarna skulle omsätta avkastningen från sina boställen och indelta räntor, skatteintäkter från hemman i officersboställets omgivning, samt i vissa fall kronotonde-spannmål till reda pengar. Däremot är det enligt Thisner tveksamt om systemet bör betraktas som ett rent naturahushållningssystem eftersom hemmansräntor och avkastningen från bostället omsattes på olika marknader till pengar. Vid de undersökta regementena framkommer en varierande bild av systemets praktik. Det avgörande för hur lönerna omsattes till reda pengar och hur förmånlig avlöningen blev, berodde på var i landet bostället låg. Vid Upplands regemente byggde lönen i stor utsträckning på avkastningen från bostället tillsammans med hemmansräntor och kronotonde-spannmål. Spannmål var den vara som oftast omsattes till pengar, på en marknad som uppvisade förmånliga priser. Vid Dalregementet däremot, utgjorde hemmansräntorna hälften av officerarnas löner. Dessutom utgjorde kronotonde-spannmål en större del av lönen vid Dalregementet än vid något av de övriga undersökta regementena. De viktigaste varorna i det förindustriella Dalarna var kol och ved. Vid Älvsborgs regemente kom största delen av lönen från penningräntor och i övrigt från kronotonde-spannmål och avkastning på bostället. Vid Västerbottens regemente dominerade också penningräntorna följt av smör- och spannmålsräntor. Officerarna vid Västerbottens regemente bodde på sina boställen i stor utsträckning, medan de många gånger privatförmögna upplandsofficerarna oftast överlät sina boställen till arrendatorer.

När de olika varorna omsattes till pengar integrerades officerarna på olika sätt i jordbruksmarknaden. Betydelsefullt i samman-

hanget var prisutvecklingen på de varor som officerarna skulle omsätta till pengar. Lokalt såldes spannmål i de områden som karakteriserades av spannmålsunderskott: främst Västerbottens och Älvsborgs regementen, men även Dalregementets kronotonde-spannmål. Försäljningen kunde vara mer riktad mot en viss verksamhet som när Upplandsofficerarna sålde spannmål till de norduppländska brukena eller Dalregementets koleräntor avyttrades till bergsnärningen. Även mer långväga handel förekom, som i fallet med det västerbottniska smöret som skeppades till Stockholmsmarknaden.

Sammanfattningsvis framträder i Thisners studie ett varierat system med olika förutsättningar, där skillnaderna mellan den ekonomiskt mer förmånliga situationen vid Upplands regemente och den mindre förmånliga situationen vid Västerbottens regemente var betydande. Thisner manar på bokens allra sista sida till en omvärdering av den svenska tidigmoderna statens resursmobilisering. Indelningssystemet fungerade i praktiken olika effektivt. De som främst tjänade på systemet var de som skulle stå för räntorna – det vill säga skattebönderna. En av orsakerna till att indelningssystemet överlevde så länge var att det var förmånligt för bönderna. Skillnaden mellan systemets praktik, som Thisner har studerat, och den tänkta formella organisationen skapar frågan om varför staten inte effektiviserade systemet. Hade den tidigmoderna staten inte den kapaciteten? Var det politiskt ogynnsamt eller hade Sverige inte längre behov av en effektivare resursmobilisering till sin krigsmakt efter 1814?

Thisners framställning är språkligt lättillgänglig men ämnet är komplicerat och det krävs en hel del tankearbete och omläsningar för att hänga med på alla turer kring räntor och naturaförmåner. En möjlig invändning mot studien är representativiteten. Thisner är själv medveten om att det begränsade urvalet av regementen naturligtvis skulle kunna vara ett problem. Men poängen med studien är i stor utsträck-

ning att visa att det fanns större variationer i systemet än den tidigare forskningen har velat kännas vid. Frågan är ändå om Thisner genom sitt urval missat regementen där systemets funktion var mycket olik det som framkommit i de fyra undersökta regementena. En annan fråga är den komparativa aspekten. Thisner har valt områden som representerar olika näringsstruktur och därför ter sig skillnaderna naturliga. Det hade säkert varit intressant att istället undersöka regementen inom områden med samma näringsstruktur. Om det ur ett sådant empiriskt urval hade framkommit skillnader, hade förstas följdfrågan uppstått om det bara var de regionala skillnaderna i jordbrukets förutsättningar som var det centrala, eller om andra orsaker kanske skulle kasta ljus över systemets praktik. Det är ett spår som inte följs upp i Thisners undersökning. Men dessa invändningar måste ändå göras med det ödmjuka framhållandet att studier av indelningsverket är mycket tidskrävande.

Avslutningsvis är Thisners studie en god representant för den moderna militärhistoriska forskning som betonar växelverkan mellan militärt och civilt, och som betonar ämnesområden där det militära har haft betydelse för hela samhällsutvecklingen, inte bara med avseende på själva krigföringen. Boken inordnar sig även i den i Sverige och Finland framväxande forskningen kring det militära resurssystemets praktik och verklighet. För Thisner är detta knappast jungfrulig mark. Redan i sin avhandling *Militärstatens arvegods: officerstjänstens socialproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800* (Uppsala, 2007) berörde han problematiken med lönesystemet. I den föreliggande studien har han tagit frågan ett steg längre och även utökat undersökningsperioden till att omfatta de första decennierna av 1800-talet. Thisner framstår i och med dessa två undersökningar som en av de stora kännarna av indelningsverkets funktion.

Martin Hårdstedt

Thomas Wallnig, Johannes Frimmel & Werner Telesko (eds.), *18th Century Studies in Austria 1945–2010*. Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich: internationale Beihefte 4 (Boc-hum: Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts, 2011). 282 pp.

Föreliggande engelskspråkiga antologi är publicerad av de skandinaviska 1700-talsföreningarnas österrikiska systerförening, *Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des Achtzehnten Jahrhunderts*. Boken är uppdelad i fjorton tematiska kapitel på ungefär tjugo sidor vardera, författade av en eller två forskare. Varje kapitel erbjuder läsaren en överblick över ett visst fält eller tema av 1700-talsstudier inom den nuvarande republiken Österrikes gränser. Som titeln anger ligger fokus på forskning publicerad mellan 1945 och 2010.

De flesta delarna behandlar relativt traditionella historievetenskapliga områden som politik, upplysning och idéhistoria, vetenskap, ekonomisk och social utveckling, kvinnohistoria samt kriminologi. Eftersom det österrikiska 1700-talssällskapet (liksom det svenska) är tvärvetenskapligt ingår även kapitel om visuell konst, arkitektur, litteratur, musik och teater. Antologin avslutas med tre kapitel om bok- och publiceringshistoria, den digitala medieutvecklingens betydelse för 1700-talsstudier, samt en skiss över sällskapets utveckling sedan grundandet 1982. Eftersom varje kapitel innehåller en litteraturförteckning, som oftast är lika lång som själva brödtexten, fungerar antologin utmärkt som introduktion till en mängd olika forskningslägen. Den som hade hoppats på historiografiska redogörelser kommer däremot att bli besviken, för de flesta bidragen innehåller endast långa uppräknningar av utgiven forskning medan de historiografiska reflektionerna är korta.

Bidragen spretar så väl i innehåll som fokus, men några generella iakttagelser går att

göra. För det första hade andra världskriget forskningsmässiga effekter. Efter Anschluss tvingades folk av en viss etnicitet eller med önskad politisk uppfattning bort från sina befattningar och nazistiska akademiker förlorade likaså sina arbeten efter krigsslutet. Författaren till antologikapitlet om politisk historia, Michael Hochedlinger, menar dessutom att forskning om den österrikiska nazismen gjort att andra epokers politiska historia, som 1700-talets, hamnat i skymundan. För det andra verkar 1970-talet ha utgjort en särskilt formativ fas som drev de flesta fälten i nya riktningar. Upplysningsforskningen är ett exempel, där forskare tycks ha samarbetat över traditionella disciplinränder i mycket högre utsträckning än tidigare och därmed förmått både bredda och nyansera upplysningsbegreppet. För det tredje har utländska forskare och österrikiska emigranter bidragit med viktiga studier inom flera fält, till exempel litteraturhistoria eller historisk kriminologi. I synnerhet politisk historia – där bland annat forskare som Charles Ingrao, Richard Evans och P. G. M. Dickson har gjort tydliga avtryck – verkar ha varit och kanske fortfarande är beroende av akademiker verksamma utanför det nuvarande Österrikes gränser. Till sist fortsätter Habsburgmonarkins konglomeratkaraktär att spöka för forskare. Eftersom monarkin var uppdelad i en mängd olika provinser med stora politiska och administrativa skillnader blir sociala, juridiska och ekonomiska fenomen svåra att studera utan att ta hänsyn till de gamla regiongränserna. Till exempel är det svårt att jämföra delar av nuvarande västra Österrike med delar i nuvarande östra Österrike, då dessa historiskt sett regerades på ibland helt olikartade villkor.

Antologins största styrka är också dess största svaghet: den är kortfattad och lättöverskådlig men begränsad. Att skriva om 1700-talets Österrike och begränsa sig till dagens republiks gränser blir minst sagt anakronistiskt. Till exempel var dåvarande Böh-

men mer integrerat i den habsburgska staten än stora delar av nuvarande Österrike, i synnerhet de västra delarna. Vidare försämrar möjligheterna till förståelse av den konstnärliga utvecklingen om man inte tar hänsyn till väldets multikulturella karaktär, vilket flera av antologiförfattarna implicit påpekar. Valet av geografisk begränsning är förståeligt eftersom det annars hade krävts en mer omfattande antologi med fler inblandade forskare, och helst från andra länder än dagens Österrike. Men urvalet är ändå alltså långt ifrån optimalt. En annan problematik till följd av bokens begränsning i omfång är att flera författare istället för att utveckla resonemang hänvisar till tidigare verk där de förfäktat samma åsikter eller behandlat tidigare forskning utförligare. Därmed blir de själva också bland de mest refererade författarna i litteraturförteckningen, vilket inte nödvändigtvis är representativt för forskningsläget.

I inledningen uppmärksammar redaktörerna det dilemma som kan uppstå när den nyare forskning som behandlas är skriven av fortfarande aktiva akademiker, kollegor eller kanske vänner till författarna. Hur redaktörerna har försökt lösa problemet framgår inte. Kanske är det en av anledningarna till att de flesta kapitel inte sträcker sig längre än till 1990-talet. Historiografi är överhuvudtaget en känslig och svår vetenskap, just på grund av att de man studerar är kollegor, före detta handledare, professorer, och så vidare. Jag hade gärna sett en diskussion om tillvägagångssätt och hänsynstaganden när det gäller denna aspekt av arbetet. Trots dessa invändningar fungerar antologin väl som snabb introduktion i forskningsläget. De respektive författarna har gjort ett hästjobb för att få in ett så omfattande forskningsläge och många utvecklingslinjer på dessa få sidor. Antologin är en bra startpunkt för den som vill börja läsa in sig på 1700-talets Habsburgvälde och dess samhällsliv.

Martin Almbjär

Catarina Welin & Sampo Honkala, *Per Otto Adelborg 1781–1818: krigare med vass penna* (Esbo: Litorale, 2014). 217 pp.

Om det inte varit för Catarina Welins och Sampo Hokalas år 2014 utgivna bok om Per Otto Adelborg, och hans respektlösa och raljerande karikatyrteckningar från det sena 1700- och det tidiga 1800-talets Sverige och Finland, skulle nog få idag alls känna till hans namn. Adelborg var till professionen officer och hade deltagit i finska kriget 1808–1809 och i kriget i Norge 1814. Därutöver ägnade han sig åt att i teckning avbilda vänner, familj och kollegor, meningsmotståndare och fiender i fred som i krig. Visserligen utförde han några porträtt i olja liksom teckningar och grafik med motiv ur det privata livet, men det är karikatyrerna som onekligen gör honom jämförbar med den äldre Carl August Ehrensvärd liksom den generationen senare verksamme Fritz von Dardel, båda kända just för sina karikatyrer. Särskilt den bildsvit där Adelborg driver med Gustav IV Adolf och hans regering, liksom teckningarna som illustrerar finska kriget 1808–1809, knyter honom till denna tradition.

Adelborg var som konstnärligt verksam officer inte unik. Förutom att teckning var ett omtyckt tidsfördriv i adels- och högreståndskretsar fanns det ett rent militärt behov av att kunna rita. Utöver att officerare behövde kunskaper i kartritning krävdes i större eller mindre utsträckning även förmåga att utföra ritningar till befästningar och byggnader liksom att i perspektiv kunna dokumentera slag och belägringar. Ett tidigt exempel är den mångsidigt verksamme fortifikationsofficeren, arkitekten och tecknaren Erik Dahlbergh, generalkvartermästare från 1674 och mest känd för sitt stora topografiska planschverk *Suecia Antiqua et Hodierna*. Med honom och den militära ingenjör- och arkitekturutbildning i Fortifikationen han tog initiativet till, liksom den starka utvecklingen av amatörismen – inte minst inom bildkonsten – formerades förete-

elsen som i den svenska konsthistoriska litteraturen kommit att gå under benämningen ”de tecknande och målade militärerna”. Denna företeelse skulle nå sin kulmen under 1800-talets första hälft, under den tid som Per Otto Adelborg verkade.

Att med ritstiftet fånga en person, en karaktär eller en situation, ofta med en humoristisk eller ironisk underton var särskilt populärt bland de tecknande militärerna. Och här går det att spåra en tradition som går tillbaka till Carl August Ehrensvärd – son till fältmarskalken Augustin Ehrensvärd – och tecknarkretsen på Sveaborg, den fästning som började uppföras på 1740-talet på Vargskären utanför Helsingfors. Ehrensvärds respektlösa karikatyrer och groteska figurer utförda med en raspig och snabb penna kom att utöva stort inflytande på nästa generation tecknande militärer. Hit hörde exempelvis Johan August Anckarsvärd och Axel Gustaf von Arbin, båda födda på Sveaborg. Dit kom också Adelborg år 1797 för att avlägga sin officersexamen och tjänstgöra vid Änkedrottningens livregemente. Här kom han att influeras av den tecknartradition, som allttjämt präglade de militära och sociala livet på fästningen. Adelborg förflyttades sedan åter till Karlskrona, där han kom att idka vissa konststudier för den kände amiralitetsbildhuggaren Johan Törnström. Hans fortsatta liv som blev kort – han avled i Västervik redan 1818 endast 37 år gammal – kom dock helt att upptas av militära åligganden. Detta hindrade inte att han alltid tycks ha varit verksam med sitt ritstift, där motiven så gott som undantagslöst visar människor i olika sammanhang och situationer. I bilderna från finska kriget möter oss en osminkad verklighet. Här marscherar soldater i illasittande uniformer med tunga gevär på leriga finska landsvägar, en kutyryggig generaladjutant Carl Johan Adlercreutz sitter på ryggen till en lunkande häst och Adelborg försöker pigga upp den deprimerade Carl Magnus Möllersvärd sedan denne nåtts av nyheten att Sveaborg kapitulerat. Från bataljen

vid Aro bro – där Adelborg själv deltog och tillsammans med Diedrik Reinhold Brunow och femtio man ur Nylands dragoner lyckades splittra de ryska patrullerna – har han tecknat en snabb och närmast expressiv bild. Exempel på motiv är också hur man i all enkelhet försökte roa sig när man låg i bivack. Till bilderna av mer privat natur finns ett antal befolkade interiörer från Finlands äldsta gårdar, Kiala i närheten av Borgå.

Det är i sviten av förlöjligande karikatyrer över Gustav IV Adolf och fälttåget i Pommern 1807, sammanlagt 21 blad, som Adelborg når som längst. Han driver med sublim elakhet med kungen och hans gelikar, utan att han själv någonsin satte sin fot i Pommern. Motiven byggde på vad han hade hört berättas, men kanske framför allt läst sig till. I bilderna skildras kungen än som arrogant, än som pompös med ett större intresse för efemära detaljer än för att leda fälttåget på ett professionellt sätt. Bildsviten finns bevarad både som teckningar och etsningar, och mycket talar för att det handlade om ett beställningsarbete, möjligen för Per Adolf Granbergs *Historisk tafvla af f.d. konung Gustaf Adolfs sednaste regeringsår från 1810–1811*, som knappast ger en tilltalande bild av monarken. När Adelborg, såsom medlem i den vaktstyrka som hade att bevaka Gustav Adolf på Gripsholm efter statskuppen 1809 avbildade kungen, var det med en större förståelse för hans tragiska gestalt. En gripande akvarell visar hur garnisonens mässingsorkester försöker underhålla den kungliga fången. Andra motiv skildrar den avsatte monarkens trista sysselsättningar under fångenskapen, från promenader och brevskrivande till skötandet av den personliga hygien. Men även den nye kunglige arvtagaren Karl Johan blev föremål för Adelborgs penna, där hans träffsäkra och skissartade stil omedelbart känns igen.

Adelborgs teckningar stannade i stor utsträckning kvar inom familjen. Efterhand hamnade dock ett mindre antal teckningar och grafiska blad i bland annat Kungliga bibliote-

ket i Stockholm, Stockholms stadsmuseum och i Finlands Nationalmuseum. På 1980-talet köpte Nationalmuseum i Stockholm in ett hundratal teckningar. Adelborg har emellertid förblivit lite omskriven. Hans teckningar har då och då använts för att illustrera olika historieverk, och några mindre uppsatser och en och annan katalogtext har publicerats, men den stora studien om Adelborgs liv och tecknarverksamhet har alltså dröjt fram tills förra året, då konsthistorikern Catarina Welins och arkitekten Sampo Honkalas bok publicerades.

Boken är försedd med ett rikhaltigt men väl utvalt bildmaterial som verkligen ger Adelborgs teckningskonst rättvisa. Här och var finns även andra bilder med anknytning till hans liv i Finland och Sverige. Som bilderbok är den onekligen en liten pärla, dessutom är den mycket vackert formgiven. Själva utgångspunkten för biografien har varit den bildsvit, som Adelborg tecknade sent i livet med motiv från barndomen, ungdomsåren och den militära utbildningen. Boken har följaktligen en kronologisk uppläggning. Vi får genom Adelborgs teckningar och bevarade skriftliga dokument följa honom från barndomen i Lovisa och på Svartholm, hans kadett- och fänriksår i Karlskrona och på Sveaborg, vistelserna på Kiala gård, Odensviholm och på Edbogård. Vidare ges inblickar i hans resor mellan Finland och Sverige, hans insatser i Finska kriget 1808–1809 och livet efter statskuppen 1809, då han också hunnit bilda familj. Och som redan antytts; hela tiden tecknar han, snabba, träffsäkra och inte sällan raljerande bilder av människor och dagsaktuella händelser. I de avslutande kapitlen ges en närmare granskning av hans karikatyrer över Gustav IV Adolf och fälttåget i Pommern, hans flytt till Västervik och det norska fälttåget 1814, vardagsbilderna därefter, hans efterhand allt sämre ekonomi, hans sjukdom och död. För att sätta in Adelborg i ett större konsthistoriskt sammanhang ges i det sista kapitlet en sammanfattande analys av Adelborg och hans teckningskonst i förhål-

lande till den samtida bildkonsten, exemplifierat med några andra idag tämligen bortglömda konstnärskollegor som Pehr Nordquist och Lorentz Axel Fredrik Almfelt.

För sitt arbete har författarna haft, förutom samlingarna av teckningar och gravyrer, tillgång till ett omfattande arkivmaterial i offentlig, men framför allt i privat ägo. Den delvis bevarade brevväxlingen mellan Adelborgs vårdnadshavare och släktingar i Sverige respektive Finland spelar en viktig roll i framställningen, liksom Adelborgs egna bevarade brev. Och det är nu det lite problematiska infinnen sig. Det finns knappast en sida i boken där det inte finns ett eller flera citat ur de bevarade breven och dokumenten, och när citaten tillåts dominera så mycket som i Welins och Honkalas bok tappar man lätt fokus; till slut kanske man till och med hoppar över långa stycken för att komma framåt. Hade däremot författarna valt att beskriva Adelborgs liv och tecknarverksamhet med egna ord – och nöjt sig med att här och var illustrera detta med väl utvalda och väl genomtänkta citat – hade detta kunnat undvikas. Samtidigt kan man förstå att det varit frestande att publicera så mycket som möjligt av de unika brev och conceptböcker, bland annat förvarade i Odensviholms gårdsarkiv, som författarna har haft tillgång till.

I boken sammanflätas ändå på ett utmärkt sätt den enskilda människans livsvillkor och öden med det av krig och umbäranden präglade svensk-finska samhället, men samtidigt förblir Adelborg paradoxalt nog framställningen igenom, framför allt som konstnär, en solitär även om han i det sista kapitlet sätts in i ett lite större sammanhang. Här kunde författarna – som ju är väl inlästa på periodens konst- och kulturhistoria – ha gjort betydligt mer. Tecknarkretsen på Sveaborg, amatörismens ställning och konstlivet i det tidiga 1800-talets Sverige liksom Adelborgs samtida tecknande officerskamrater kunde gott ha fått ta lite större plats. Det hade förtydligat och skärpt bilden av Adelborg som konstnär.

Bakom arbetet om Per Otto Adelborg ligger ett stort forskningsarbete, värt all beundran. Och trots den kritik som ändå kan riktas mot boken fyller den en viktig funktion. Ty författarna lyfter fram inte bara ett tämligen okänt konstnärskap. De fördjupar också vår kunskap om den dramatiska tid som så radikalt kom att förändra Sverige och Finlands geografiska och politiska ställning.

Bo Lundström

TROND BJERKÅS is a PhD student at the Norwegian University of Science and Technology in Trondheim. He works within the research project 'Grunnloven og Regionene – hege-
moni, kontinuitet og brudd', which resulted in the book *Riket og regionene: grunnlovens regionale forutsetninger og konsekvenser* (2014). His research field is eighteenth- and nineteenth-century political culture, particularly concerning the public sphere and politics in local communities. *E-mail*: trond.bjerkas@ntnu.no.

ANNE ERIKSEN is Professor of Cultural History at the University of Oslo. She works with eighteenth-century historiography and the history of medicine. Among her more recent books are *Topografens verden* (2007), *Negotiating Pasts in the Nordic Countries* (edited with J. V. Sigurdsson, 2009), and *From Antiquities to Heritage* (2014). *E-mail*: anne.eriksen@ikos.uio.no.

JUHA-MATTI GRANQVIST is a PhD student of Finnish and Nordic history at the University of Helsinki. From 2010 to 2013, he worked in the project 'Connections, associations and innovations: The case of the sea fortress Sveaborg, its foundation, socio-economic impact and innovative role ca. 1730–1809', funded by the Academy of Finland. Currently, he is finishing his thesis about the Helsinki burgher community during Sveaborg's construction period, and working for the research project 'Help or business? Shipwrecks and salvage

companies in the eighteenth-century Gulf of Finland as early modern entrepreneurship', funded by the Kone Foundation. *E-mail*: juhamatti.granqvist@helsinki.fi.

SAMPSA HATAKKA, MA, is a PhD student in the Doctoral Programme for History and Cultural Heritage at the University of Helsinki. His work-in-progress doctoral thesis deals with the workings of the magazine system in Finland during the construction period of Sveaborg, 1747–1757. The dissertation was begun as part of the research project 'Connections, associations and innovations: The case of the sea fortress Sveaborg, its foundation, socio-economic impact and innovative role ca. 1730–1809', funded by the Academy of Finland (2010–2013). *E-mail*: sampsa.hatakka@helsinki.fi.

GUÐRÚN INGÓLFSDÓTTIR, PhD, is an independent scholar at the Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies in Reykjavík. Her doctoral thesis, *“Í hverri bók er mannsandi”*: *bandritasýrpur – bókmenning, þekking og sjálfsmynd karla og kvenna á 18. öld* ('Every book has a human spirit': Miscellanies – Book Culture, Knowledge and Self-Image in the Eighteenth Century), was published in 2011. Guðrún is now working on a research project on Icelandic women's book culture from the Middle Ages until 1730. She has also published articles on medieval and eighteenth-century literature and manuscript culture. *E-mail*: gudruni@hi.is.

SUMARLÍDI R. ÍSLEIFSSON has a PhD in history from the University of Iceland. He is now affiliated to the Centre for Arctic Policy Studies, University of Iceland. He is the author of books and articles on the political and economic history of Iceland in the twentieth century, and his research speciality concerns images of Iceland and Greenland from the Middle Ages to the present. He finished his doctoral thesis on that subject in 2014 and is continuing his research on the images of islands in the North Atlantic. *E-mail:* sumarlid@akademia.is.

ANNE-SOPHIE MICHEL est assistante de conservation du Patrimoine. En 2012 dans le cadre de son master en histoire de l'art à l'université Paris-IV-Sorbonne, elle a soutenu un mémoire de recherche sous la direction du professeur Alain Mérot intitulé « Une communauté d'artistes et d'artisans à l'étranger. Le cas des sculpteurs français au château royal de Stockholm au XVIIIe siècle ». Elle a aussi collaboré à un article avec Linda Hinnens et Linnéa Rollenhagen-Tilly « Paris à Stockholm, des échanges franco-suédois de la fin du XVIIe siècle au milieu du XVIIIe siècle » (*Bulletin de la Société d'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 139, 2012). *E-mail:* annesomichel@hotmail.fr.

MERETHE ROOS, PhD from the Norwegian School of Theology, Oslo, 2010, Associate Professor at Østfold University College. She is also active in research groups at the Faculty of Humanities, University of Oslo. Her research interests concern textual and cultural history. She has published a number of works focused on the eighteenth century; for example, *Enlightened Preaching: Baltasar Münster's Authorship 1772–1793* (Leiden: Brill, 2013). *E-mail:* Merethe.Roos@hit.no.

ÞÓRUNN SIGURÐARDÓTTIR, Dr-phil., is an independent scholar. Her latest publication (2015) is *Heiður og buggun: Erfiljóð, barnljóð og buggunarkvæði á 17. öld* (Honour and Consolation: Eulogies, Elegies and Consolatory Poems in the Seventeenth Century). Forthcoming: 'Constructing Cultural Competence in Seven-

teenth-Century Iceland: The Case of Poetical Miscellanies' (in *Mirrors of Virtue: Manuscripts and Printed Books in Post-Reformation Iceland*, edited by Margrét Eggertsdóttir and Matthew J. Driscoll). Þórunn has published articles on early modern literature and edited texts from manuscripts. She is presently researching conduct literature in early modern Iceland. *E-mail:* thsig@hi.is.

FRIEDEMANN STENGEL, Dr. theol. in Halle 1997; Wissenschaftlicher Mitarbeiter in Halle, Leipzig, and Jena 1998–2002; member of the project 'Die Aufklärung im Bezugsfeld neuzeitlicher Esoterik' in Halle 2004–2010; habilitation at the Faculty of Theology in Heidelberg 2009, *Aufklärung bis zum Himmel: Emanuel Swedenborg im Kontext der Theologie und Philosophie des 18. Jahrhunderts*, Venia legendi for Ecclesiastical History; Professor of Ecclesiastical History in Halle since 2010. His main interests are early modern ecclesiastical and cultural history, ecclesiastical and theological history of the eighteenth century, contemporary ecclesiastical history, and discursive-theoretical methods and historiography. *E-mail:* friedemann.stengel@izea.uni-halle.de.

Other contributors: PhD Candidate Martin Almbjär, Umeå; PhD Per Pippin Aspaas, Tromsø; PhD Jens Bjerring-Hansen, Copenhagen; Professor Emeritus Sven Björkman, Sigtuna; PhD Mark Davies, Lund; Professor David Dunér, Lund; Research Professor Margrét Eggertsdóttir, Reykjavík; PhD Candidate Alexander Engström, Uppsala; Professor Kristina Fjelkestam, Stockholm; Professor Gunnþórunn Guðmundsdóttir, Reykjavík; MA Gunnar Örn Hannesson, Reykjavík; Assistant Professor Søren Peter Hansen, Copenhagen; Professor Martin Hårdstedt, Umeå; PhD My Helsing, Uppsala; Professor Henrik Horstbøll, Lund; Associate Professor Johanna Ilmakunnas, Helsinki; Jezzica Israelsson, Uppsala; PhD Rolv Nøtvik Jakobsen, Trondheim; Associate Professor Claus Møller Jørgensen, Aarhus; Professor Thomas

Kaiserfeld, Lund; Senior Lecturer Mika Kallioinen, Turku; Noémi Kiss-Deáki, Uppsala; Professor Lasse Horne Kjøldgaard, Roskilde; Licentiate of Philosophy Rainer Knapas, Helsinki; Associate Professor Christer Kuvaja, Helsinki; MA, BD, Anna Lindén, Turku; Associate Professor Bo Lundström, Stockholm; PhD Jani Marjanen, Helsinki; Professor Klas Nyberg, Stockholm; Senior Researcher, PhD and Dr.phil. Mikkel Venborg Pedersen, Copenhagen; PhD Bjørn Ragnvald Pettersen, Oslo; Professor Jeanne Peiffer, Paris; PhD Päivi Pihlaja, Helsinki; Professor Øystein Rian, Oslo; PhD Mona Renate Ringvej, Oslo; PhD Hrefna Róbertsdóttir, Reykjavík; Senior Lecturer Klas Rönnbäck, Gothenburg; Lecturer Thor Inge Rørvik, Oslo; Professor Richard Sharpe, Oxford; PhD Candidate Maria Simonsen, Lund; candidatus philologiae Knut Sprauten, Oslo; Professor Steinar Supphellen, Trondheim; PhD Candidate Anna Svensson, Stockholm; Associate Professor Henrika Tandefelt, Helsinki; PhD Øystein Lydik Idsø Viken, Oslo; PhD Joachim Östlund, Lund.

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies är en tvärvetenskaplig flerspråkig årsbok som utges av det svenska Sällskapet för 1700-talsstudier i samarbete med Suomen 1700-luvun tutkimuksen seura/Finska sällskapet för 1700-talsstudier, Norsk selskap for 1700-tallsstudier, Dansk selskab for 1700-talsstudier och Félag um átjándu aldar fræði. *Sjuttonhundratal* välkomnar bidrag rörande alla aspekter av 1700-talet skrivna på skandinaviska språk eller på engelska, franska och tyska. Alla uppsatser granskas av minst två från redaktionen fristående ämnesexperter.

Utförliga manuskriptanvisningar finns på det svenska sällskapets hemsida. Franska bidrag utformas i enlighet med Voltaire Foundations mall. För ytterligare information kontakta någon av redaktörerna.

Sjuttonhundratal: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies is a multidisciplinary and multilingual yearbook published by the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies in cooperation with the Finnish, Norwegian, Danish, and Icelandic societies for eighteenth-century studies. *Sjuttonhundratal* welcomes contributions on all aspects of the eighteenth century written in the Scandinavian languages or in English, French, or German. All submitted manuscripts will be reviewed by at least two specialist referees independently of the editorial board.

Detailed guidelines for authors can be found on the website of the Swedish Society for Eighteenth-Century Studies. In the case of contributions in French, the style guidelines of the Voltaire Foundation are used as a model. For further information on technical matters kindly contact one of the editors.

www.1700-tal.se

www.helsinki.fi/historia/1700/index.htm

<http://1700-tallet.no>

www.ds1700.dk

<http://fraedi.is/18.oldin>

